

675-11
1973

მაცნე

645-1

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სურია

64

4.1973

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
 საზოგადოებრივ მეცნიერებათა
 განყოფილება

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
 Отделение общественных
 наук

18281

თბილისი-1973 ТБИЛИСИ

МАЦНЕ

ВЕСТНИК

Серия истории,
археологии, этнографии и
истории искусства

10000

4.1973

გაცნა

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

4.1973

ს ა რ ე ლ ა ქ ც ი ი უ კ ო ლ ე ბ ი ა : ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ვ. გაბაშვილი,
ი. კაჭარავა (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე (რედაქტორის მოადგილე),
გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), გ. ჩიტაია, ლ. ჭილაშვილი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Беридзе,
В. Н. Габашвили, Ю. М. Качарава (зам. редактора), Р. К. Кикнадзе (зам. редактора).
Г. А. Меликишвили (редактор), Г. С. Читая, Л. А. Чилашвили.

პასუხისმგებელი მდივანი ე. ვაშაკიძე
Ответственный секретарь Э. Вашакидзе

რ ე დ ა ქ ც ი ი ს მ ი ს ა მ ა რ თ ი : თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-24-07 телефон

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 10.XII.73; შეკვ. 2062; ანაწეობის ზომა 7×12;
ქალაქის ზომა 70×1081/16; ნაბეჭდი თაბახი 19.60; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 18.68; უე 01204; ტირაჟი 1200
ფასი 1 მან.

*
გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова 19.

*
საქ. სსრ მეცნ. აკად. სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შ ი ნ ა რ ს ი

წერილები

მ. თეთვანიძე, შინაპარტიული დემოკრატიის ლენინური პრინციპების განვითარების ისტორიიდან	7
მ. ოთხმეწიერი, ოსმალური გადასახადები ქართლში	18
რ. მებრძვლი, სოციალური ურთიერთობის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი ფეოდალურ საქართველოში	34
მ. ბაბაშვილი, დასავლეთ საქართველოს ქალაქები XI—XII საუკუნეებში	53
ი. ჯალალანიძე, ქუფურის მონეტების მიმოქცევა VIII—X სს. საქართველოში	69
მ. საბინაშვილი, ი. ბაბოშვიდი, ალგეთის ფილა	81
ბ. ნაზინიშვილი, ადრესამიწათმქედო კულტურის ძეგლები ქვემო ქართლში	99

ცნობები და შენიშვნები

მ. ლუქაშაძე, უმუშევრობის ლიკვიდაციის პროცესი აღმავლობაში და მისი თავისებურებანი	110
მ. ყაზახიშვილი, ანტიკური სამეცნიერო რუსთაველის ეპოქის ისტორიოგრაფიაში	117
ნ. შრეშაძე, ზოომორფული მონეტები საქართველოს ადრექრისტიანულ ტაძრებში	127
მ. ალასანიძე, აზერბაიჯანი „ჯიჰან-ნუმას“ რუკებზე	135
რ. კიკნაძე, XIII საუკუნის შერეულ ნასყურის საქართველოს ისტორიის ქრონოლოგიიდან	141
მ. მამარაძე, მ. ხუნდაძე, კოპერნიკის ძეგლის ისტორიიდან ტორუნში	151
ი. არსენიშვილი, კრეველის სამი მადონას შესახებ	154
მ. ფიფია, საბჭოთა კავშირ-გერმანიის ურთიერთობის შესახებ. მათი წარსული და პერსპექტივები	161

პრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

მ. ბაბაშვილი, სპირის ვიონისი, შუასაუკუნეობრივი ელინიზმის დაცემა მცირე აზიაში და ისლამიზაციის პროცესი XI—XV საუკუნეებში	171
რ. გომელაშვილი, მათე ალექსიშვილი, მონობა ანტიკურ ქვეყნებში	176
მ. თომარაშვილი, ერთი კრიტიკული წერილის გამო	178
ს. ჩხარტიშვილი, ი. ჩიქაძე, მ. კანტერე, საქართველოს მუშათა კლასის კულტურულ-ტექნიკური დონის გახვითარების ისტორია სოციალისტური საზოგადოების შექმნის პერიოდში	185

ძრონიკა და ინფორმაცია

სიკოლოზ სტურუას დაბადების 60 წლისთავი	191
მ. თომარაშვილი, ივ. ჯავახიშვილის ხანგრძლივ ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის XXII სამეცნიერო სესია	193
მ. იმედიანი, ჯ. სონღულაშვილი, ერწო-თიანეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია 1972 წელს	197
მ. ბაბანიძე, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის 19/2 წლის საგლე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისადმი მიძღვნილი საანგარიშო სესია	200
მ. ჩიქაძე, სამეცნიერო სესია შესტიაში	206
საზოგადოებრივ მეცნიერებათა დარგში ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა ნაშრომების III რესპუბლიკური კონკურსი	209
მ. გომეჯიშვილი, (ნეკროლოგი)	210
ნ. ნიკოლაიშვილი, (ნეკროლოგი)	212

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Ш. ТЕТВАДЗЕ, Из истории развития ленинских принципов внутрипартийной демократии	7
Т. ОТХМЕЗУРИ, Османские налоги в Картли	18
Р. МЕТРЕВЕЛИ, Некоторые вопросы истории социальных взаимоотношений в феодальной Грузии	34
М. ГАБАШВИЛИ, Города Западной Грузии в XI—XII вв.	53
И. ДЖАЛАГАНЯ, Обращение куфических монет в Грузии в VIII—X вв.	69
М. САГИНАШВИЛИ, И. ГАГОШИДЗЕ, Алгетская фиала	81
Т. ЧУБИНИШВИЛИ, Памятники раннеземледельческой культуры в Квемо Картли	99

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

Г. ЛЕЖАВА, Процесс ликвидации безработицы в Абхазии и его особенности	110
Т. КАХУЧИШВИЛИ, Античный мир эпохи Руставели в историографии	117
Н. УРУШАДЗЕ, Зооморфные мотивы раннехристианских храмов Грузии	127
Г. АЛАСАНИЯ, Азербайджан на картах «Джихан-иума»	135
Р. КИКНАДЗЕ, Из хронологии истории Грузии второй половины XIII в.	141
В. МАЧАРАДЗЕ, Г. ХУНДАДЗЕ, Из истории памятника Колернику в Торуни	151
И. АРСЕНИШВИЛИ, О трех мадоннах Кривелли	154
Г. ПИПИЯ, Советско-германские отношения. Их прошлое и перспективы	161

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

В. ГАБАШВИЛИ, Спирос Врионис, Падение средневекового эллинизма в Малой Азии и процесс исламизации в XI—XV вв.	171
Р. ГОГОЛАШВИЛИ, М. М. Алексишвили, Рабство в античных странах	176
Г. ТОГОШВИЛИ, По поводу одной критической статьи	178
С. ЧХАРТИШВИЛИ, И. ЧИКАВА, М. Я. Кантере, История развития культурно-технического уровня рабочего класса Грузии в период построения социалистического общества	185

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

70-летие со дня рождения Н. Стура	191
К. ТОПУРИДЗЕ, XXII научная сессия Института истории, археологии и этнографии имени И. А. Джавахишвили	193
В. ИТОНИШВИЛИ, Дж. СОНГУЛАШВИЛИ, Этнографическая экспедиция 1972 г. в Эрцо-Тиагети	197
М. ГАБУНИЯ, Отчетная сессия, посвященная археолого-полевым исследованиям 1972 г. Института истории, археологии и этнографии Академии наук Грузинской ССР	200
Г. ЧИКОИДЗЕ, Научная сессия в Мestia	206
Третий республиканский конкурс трудов молодых научных работников в области общественных наук	209
Г. Гобеджишвили, (некролог)	210
И. Николайшвили, (некролог)	212

შოთა თეთვაძე

შინაპარტიული დემოკრატიის ლენინური პრინციპების
განვითარების ისტორიიდან (1926—1929 წწ.)

ისტორიულ-პარტიული მეცნიერების ერთ-ერთი აქტუალური ამოცანაა პარტიული მშენებლობის დარგში კომუნისტური პარტიის, მისი ადგილობრივი ორგანიზაციების მდიდარი გამოცდილების შესწავლა და განზოგადება. ამ საკითხის დამუშავებას აქვს დიდი პოლიტიკური და თეორიული მნიშვნელობა. ისტორიის ბურჟუაზიული ფალსიფიკატორები ცდილობენ უარყონ კომუნისტური პარტიისა და მისი ადგილობრივი ორგანიზაციების მოღვაწეობაში შინაპარტიული დემოკრატია და კოლექტიური ხელმძღვანელობა, დაამახინჯონ პარტიული მშენებლობის ლენინური პრინციპები.

სოციალისტური ინდუსტრიალიზაციის პირველ წლებში საქართველოს კომუნისტური პარტიის შინაპარტიული დემოკრატიის განვითარებისათვის მოღვაწეობის მეცნიერული შესწავლა საშუალებას გვაძლევს სათანადო პასუხი გავცეთ ისტორიის ბურჟუაზიულ ფალსიფიკატორებს. ეს საკითხი აქტუალურია აგრეთვე იმითაც, რომ საქართველოს პარტიული ორგანიზაციების მოღვაწეობის ფორმები და მეთოდები შინაპარტიული დემოკრატიისა და კოლექტიური ხელმძღვანელობის ლენინური პრინციპების განხორციელებისათვის მეტად მდიდარი და მრავალფეროვანი იყო. ამიტომ ამ ფორმებისა და მეთოდების გათვალისწინება, მისი შევსება პარტიული მშენებლობის თანამედროვე პრაქტიკით, რესპუბლიკის პარტიულ ორგანიზაციებს სერიოზულ დახმარებას გაუწევს სკკპ XXIV ყრილობის ისტორიულ გადაწყვეტილებათა შესრულებისათვის ბრძოლაში.

სოციალისტური ინდუსტრიალიზაცია პარტიისა და საბჭოთა ხალხის გმირული ბრძოლის ახალი ეტაპი იყო. რთული პოლიტიკური და სამეურნეო ამოცანები კომუნისტური პარტიის როლის შემდგომ ამძღვრებას მოითხოვდა. პარტიის ორგანიზატორული როლი, მშრომელ მასებზე მისი გავლენა უშუალოდაა დამოკიდებული იმაზე თუ როგორ აქტიურად მოქმედებს კომუნისტი, რამდენად მტკიცედ და თანამიმდევრულად ახორციელებს ცხოვრებაში პარტიის პოლიტიკას. ამიტომ სოციალისტურ ინდუსტრიალიზაციაზე გადასვლამ პარტიისა და მისი ძირეული ორგანიზაციების წინაშე პარტიული მშენებლობის პრაქტიკის დარგში დიდი და სერიოზული ამოცანები დააყენა. ახალ პირობებში პარტიული მუშაობის გაუმჯობესებისა და სრულყოფის საკითხებმა, პარტიული ხელმძღვანელობის კოლექტიურმა პრინციპმა მნიშვნელოვანი ადგილი დაიკავა საკავშირო კ(ბ) XIV ყრილობის მუშაობაში. „პარტიის ხელმძღვანელობა, — მიუთითებდა ყრილობაზე ი. ბ. სტალინი, — უკოლეგიოდ არ შეიძლება. სისულელეა ამაზე ოცნება ილიჩის შემდეგ... კოლეგიალური მუშაობა, კოლეგიალური ხელმძღვანელობა, ერთიანობა პარტიაში, ერთიანობა ცენტრალური კომიტეტის

ორგანოებში უმრავლესობისადმი უმცირესობის დამორჩილების პირობით — აი რა გვესაჭიროება ახლა¹.

შინაპარტიული დემოკრატიის ყოველმხრივი განვითარება ქვეყნის სოციალისტური ინდუსტრიალიზაციის გრანდიოზული გეგმის შემადგენელი ნაწილი იყო. იმისათვის, რომ ამ აღმართულიყო მუშათა კლასის პოლიტიკური და შრომითი აქტივობა, უპირველს ყოვლისა, საჭირო იყო თვით პარტიის შემდგომი აქტივიზაცია, შინაპარტიული დემოკრატიის გაშლა, სოციალისტური მშენებლობის საკითხების განხილვაში ფართო პარტიული მასების ჩაბმა. შინაპარტიული დემოკრატიის თანამიმდევრული გატარება ნიშნავდა პარტიულ მუშაობაში ადმინისტრირებისა და ბიუროკრატიზმის ელემენტების აღმოფხვრას, კომუნისტთა აქტივობის ამაღლებას, კრიტიკისა და თვითკრიტიკის განვითარებას, კომუნისტთა წინადადებებისადმი გულისხმიერ დამოკიდებულებას, მასების მხრივ კონტროლის გაძლიერებას ხელმძღვანელისადმი, ძირეულ ორგანიზაციებისადმი ხელმძღვანელობის დონის გაუმჯობესებას, კომუნისტთა მარქსისტულ-ლენინურ აღზრდას, ახალი კადრების მომზადებასა და დაწინაურებას, მშრომელ მასებთან კავშირის შემდგომ განმტკიცებას.

ასრულებდნენ რა პარტიის XIV ყრილობის დირექტივებს შინაპარტიული დემოკრატიის განვითარების შესახებ, საქართველოს პარტიულმა ორგანიზაციებმა დიდი მუშაობა ჩაატარეს სოციალისტური მშენებლობის ამოცანათა შესასრულებლად პარტიული მასების მობილიზაციისა და ტროცკისტულ-ზინოვიევი ბლოკის განადგურებისათვის. პარტიული ორგანიზაციები განუხრელად ახორციელებდნენ რა შინაპარტიული დემოკრატიის ლენინურ პრინციპებს იბრძოდნენ იმისათვის, რომ აემალეებინათ პარტიული მასების აქტივობა. ჩაებათ ისინი სოციალისტური მშენებლობის ხელმძღვანელობაში, თანამიმდევრულად გაეტარებინათ კოლექტიური ხელმძღვანელობის პრინციპი.

პარტიის XIV ყრილობის გადაწყვეტილებათა განხორციელებისათვის ბრძოლაში საქართველოს კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტი განუხრელად იცავდა კოლექტიურობის ლენინურ პრინციპს, შემდგომ სრულყოფდა პარტიულ-ორგანიზაციულ მუშაობას შინაპარტიული დემოკრატიის მოთხოვნების შესაბამისად. ცენტრალურ კომიტეტში დემოკრატიული საწყისების განმტკიცება ნათლად გამოვლინდა ცენტრალური კომიტეტისა და ცენტრალური საკონტროლო კომისიის მნიშვნელოვანი გაფართოებით, პარტიის უმაღლესი ორგანოების (ყრილობა, ცენტრალური კომიტეტისა და ცენტრალური საკონტროლო კომისიის პლენუმი, ცენტრალური კომიტეტის პრეზიდიუმი და სამდივნო) რეგულარული და გეგმიური მუშაობით. კიდევ უფრო ფართოდ გავრცელდა ცენტრალური კომიტეტის გაფართოებული პლენუმების, ცენტრალური კომიტეტის განყოფილებებთან არსებული კოლეგიების, მუდმივი თათბირების, სხვადასხვა გაფართოებული თათბირების მოწვევა, მასებთან ხელმძღვანელი პარტიული და საბჭოთა მუშაკთა პირადი შეხვედრები და ა. შ.

1926—1929 წლებში ჩატარდა საქართველოს კპ(ბ) V და VI ყრილობა, ცენტრალური კომიტეტის 15 პლენუმი. ყრილობებისა და პლენუმების ჩატარებას წინ უძღოდა დიდი მოსამზადებელი მუშაობა. ყრილობების დღის წესრიგის ძირითად საკითხებზე მოხსენებათა თეზისების შესამუშავებლად ცენტრალური კომიტეტის პრეზიდიუმის მიერ გამოყოფილი იყო სპეციალური

¹ ი. ბ. სტალინი, თხზულებანი, ტ. 7, გვ. 428.

კომისიები. მათ მიერ შემუშავებულ თეზისებს რესპუბლიკური გაზეთები წინასწარ აქვეყნებდნენ, რაც საშუალებას იძლეოდა პარტიის რიგით წევრებს გამოეთქვათ მათ შესახებ თავიანთი აზრი.

სისტემატურად ტარდებოდა ცენტრალური კომიტეტის პრეზიდიუმისა და სამდივნოს სხდომები. საქართველოს კ(ბ) IV და VI ყრილობებს შუა პერიოდში (1925 წლის დეკემბერი — 1929 წლის ივლისი) ჩატარდა ცენტრალური კომიტეტის პრეზიდიუმის 163 სხდომა და სამდივნოს 222 სხდომა. პრეზიდიუმი და სამდივნო კოლექტიურად წყვეტდნენ სამეურნეო და პოლიტიკური მნიშვნელობის საკითხებს. მათი დადგენილებები წინასწარ მზადდებოდა ცენტრალური კომიტეტის კოლეგიებისა და სპეციალურად შექმნილი კომისიების მიერ. კომისიებს ხელმძღვანელობდნენ ცენტრალური კომიტეტის პრეზიდიუმის წევრები და ცენტრალური კომიტეტის მდივნები. ცენტრალური კომიტეტის მიერ მიღებული დადგენილებები კოლექტიურად იყო შემუშავებული, ისინი ობიექტურად აფასებდნენ არსებულ მდგომარეობას და პარტიულ ორგანიზაციებს შემდგომი მუშაობისათვის სწორ მიმართულებას აძლევდნენ.

საქართველოს კ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის შემადგენლობის განუხრელი გაფართოება და განახლება მიმდინარეობდა მასში ახალი წევრების შეყვანით. თუ საქართველოს კ(ბ) V ყრილობამ აირჩია ცენტრალური კომიტეტის 78 წევრი და 40 კანდიდატი, საკონტროლო კომისიის 27 წევრი და 24 კანდიდატი, VI ყრილობამ უკვე ცენტრალური კომიტეტის წევრად აირჩია 86 წევრი და 43 კანდიდატი, ხოლო ცენტრალურ საკონტროლო კომისიაში 165 წევრი და 35 კანდიდატი. ცენტრალური კომიტეტის შემადგენლობაში შედიოდნენ პარტიის საუკეთესო წარმომადგენლები, რომლებსაც გააჩნდათ პარტიული და საბჭოთა მშენებლობის დიდი გამოცდილება. ეს პარტიას საშუალებას აძლევდა სწორად და ოპერატიულად გადაეწყვიტა რესპუბლიკის მშრომელთა წინაშე მდგომი ამოცანები. პარტიის ხელმძღვანელი ორგანოების გაფართოება აგრეთვე მიზნად ისახავდა მოემზადებინა ახალი პარტიული კადრები, რომლებიც მკიდროდ იქნებოდნენ დაკავშირებულნი პარტიულ მასებთან.

პარტიული ხელმძღვანელობის განმტკიცებაში დიდი როლი შეასრულა შემდგომი პარტიული ორგანოების მუშაობის კვარტალური გეგმების წინასწარმა გამოქვეყნებამ. 1927 წლიდან დაწყებული რესპუბლიკის პრესაში ქვეყნდებოდა საქართველოს კ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის პრეზიდიუმის, სამდივნოს, განყოფილებებისა და პარტიული კომიტეტების კვარტალური გეგმები. პარტიული მასა გულდასმით ეცნობოდა ამ გეგმებს, სწავლობდა მათ და რიგ შემთხვევაში შეჰქონდა თავისი წინადადებები და შესწორებები.

ცენტრალური კომიტეტისა და პარტიული კომიტეტების გეგმებში დიდი ყურადღება ექცეოდა მიღებულ დადგენილებათა შესრულების შემოწმებას. 1926 წლის 15 მარტს საკავშირო კ(ბ) ორგბიუროს სხდომაზე ი. ბ. სტალინმა მონაწილეობა მიიღო ორგბიუროს მუშაობის 1926 წლის მარტი-აგვისტოს გეგმის განხილვაში. ი. ბ. სტალინმა თავის გამოსვლაში ყურადღება გაამახვილა შესრულების შემოწმების ორგანიზაციაზე და მიუთითა: „გეგმაში ხშირად მეორდება სიტყვა „შემოწმება“. ეს არის მთელი გეგმის ცენტრი. მე ასე მესმის, რომ გეგმის ცენტრი მდგომარეობს იმაში, რომ ღირებულებების მიცემიდან გადავიდეთ ამ ღირებულებების შესრულების შემოწმებაზე. ჩვენ იმდენი ღირებულება ვვაქვს, რამდენიც გნებავთ. წერენ, გადაწერენ, ხელახლა გადაწერენ, უბ-

ზენიან, შემდეგ კი ივიწყებენ დირექტივების შესახებ. დირექტივებს ხელახლა იმეორებენ, შემდეგ მალევე ქვეშ ამოღებენ და ა. შ. დირექტივების ის ნაწილი სრულდება, რომელიც რაიმენაირად ემსგავსება მათი შესრულების გეგმონებას, ხოლო სხვა დანარჩენი გადაიდება... ამგვარ მოქმედებას, რომ წერტილი დაესვას საჭიროა სიტყვებიდან და დირექტივებიდან გადავიდეთ საქმეზე...“².

პარტიის XIV ყრილობის დადგენილებათა განხორციელების შედეგად ამაღლდა საქართველოს კ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის აპარატის პასუხისმგებლობა ადგილობრივი პარტიული ორგანიზაციების მუშაობის მდგომარეობაზე, პარტიული ხელმძღვანელობა გახდა უფრო კონკრეტული და საქმიანი, გაძლიერდა მისი უშუალო კავშირი ადგილობრივ ორგანიზაციებთან. საქართველოს კომპარტიის IV და V ყრილობებს შუა პერიოდში (1925 წლის დეკემბერი — 1927 წლის ნოემბერი) ცენტრალურმა კომიტეტმა 105-ჯერ მოაწყო ადგილობრივი პარტიული ორგანიზაციების საფუძვლიანი შემოწმება, ხოლო ცენტრალური კომიტეტის წევრები ძირეული პარტიული ორგანიზაციებისადმი პრაქტიკული დახმარების გაწევის მიზნით 119-ჯერ მიავლინეს მახრებში.

რესპუბლიკის პარტიული და საბჭოთა ხელმძღვანელი მუშაკები ადგილებზე ხედებოდნენ მშრომელებს, ესაუბრებოდნენ მათ, იწერდნენ საჭირო-როტო საკითხებს და ლებულობდნენ ზომებს ნაკლოვანებათა გამოსწორებისათვის. ამ მუშაობის შედეგად კიდევ უფრო გამოცოცხლდა და გაუმჯობესდა ადგილებზე პარტიული მუშაობა, უფრო მრავალმხრივი და უფრო შინაარსიანი გახდა პარტიულ ორგანიზაციებთან ცენტრალური კომიტეტის ურთიერთობის ფორმები.

ასეთივე მეთოდებს იყენებდნენ საკავშირო ორგანოები მოკავშირე რესპუბლიკებისადმი ხელმძღვანელობაში. 1926—1929 წლებში საქართველოში სხვადასხვა დროს იყენენ კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა სახელმწიფოს გამოჩენილი მოღვაწენი: მ. ი. კალინინი, გ. კ. ორჯონიკიძე, ს. მ. ბუდიონი, ა. ს. ენუქიძე და სხვ. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა რესპუბლიკის მშრომელებთან მათ შეხვედრებსა და საუბრებს. 1926 წლის ივნისის დასაწყისში საქართველოში ჩამოვიდა საკავშირო კ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის გენერალური მდივანი ი. ბ. სტალინი. მან დიდი ყურადღებით დაათვალიერა ზემო ავჭალის ჰიდროელექტროსადგური, სამთავისი კომუნა. ესაუბრა ზაპვის მშენებლებს და სამთავისელ გლეხებს. 8 ივნისს ი. ბ. სტალინი თბილისის ორთქლმავალ-ვაგონშემკეთებელი ქარხნის მუშათა კრებაზე გამოვიდა მოხსენებით „ინგლისის გაფიცვისა და პოლონეთის ამბების შესახებ“.

საქართველოს კ(ბ) ცენტრალური კომიტეტი ღრმად სწვდებოდა ადგილობრივი პარტიული ორგანიზაციების მუშაობასა და ცხოვრებას. მათ მოღვაწეობას წარმართავდა პარტიის XIV ყრილობის გადაწყვეტილებათა შესასრულებლად, მუშათა და გლეხთა კავშირის განსამტკიცებლად. 1926—1929 წლებში ადგილობრივ პასუხისმგებელ მუშაკთა მონაწილეობით ცენტრალურმა კომიტეტმა ყოველმხრივ შეისწავლა და მოისმინა საკითხი: საქართველოს კ(ბ) აფხაზეთის, აჭარის, სამხრეთ ოსეთის საოლქო, ახალქალაქის, ახალციხის, ბორჩალოს, გორის, ზუგდიდის, ოზურგეთის, რაჭის, სენაკის, ქუთაისის სამაზრო, სამტრედიის, ხაშურის, ჭიათურის, ტყიბულის რაიონული და სხვა პარტიული ორგანიზაციების მუშაობის შესახებ. მოხსენებათა ირგვლივ მიღებული დად-

² «Известия ЦК ВКП (б)», 1926, № 16—17, გვ. 1.

გენილებები წარმოადგენდნენ ადგილობრივი პარტიული ორგანიზაციებისათვის პრაქტიკული მუშაობის კონკრეტულ პროგრამას. მათში მოცემული იყო ღრმა ანალიზი ამა თუ იმ ორგანიზაციის მდგომარეობისა და მუშაობის შესახებ, მითითებული იყო სიძნელეთა დაძლევისა და არსებულ ნაკლოვანებათა გამოსწორების გზები.

შინაპარტიული დემოკრატიის დარღვევის, ბიუროკრატიზმის, მასებისაგან მოწყვეტისა და სხვა მისთანათა გამო საქართველოს კპ (ბ) ცენტრალურმა კომიტეტმა 1926—1929 წლებში თანამდებობებიდან გაანთავისუფლა რესპუბლიკის მთელი რიგი პარტიული და საბჭოთა ორგანოების ხელმძღვანელი მუშაკები.

საქართველოს პარტიული ორგანიზაციის ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო საკავშირო კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის მიერ 1928 წელს საქართველოს კომუნისტური პარტიის მუშაობის ღრმად შესწავლა. 1928 წლის 3 სექტემბერს საქართველოს კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის მდივნის მ. კახიანის მოხსენებისა და საკავშირო კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის პასუხისმგებელი ინსტრუქტორის კ. პუენიციანის თანამოხსენების საფუძველზე საკავშირო კპ(ბ) ცენტრალურმა კომიტეტმა მიიღო დადგენილება „საქართველოს კპ(ბ) მუშაობის შესახებ“, რომელშიც დასახული იყო სოციალისტური მშენებლობის შემდგომი გზები და ამოცანები.

საკავშირო კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის მიერ საქართველოს კომპარტიის მუშაობის შემოწმების შედეგები განიხილა და მოიწონა საქართველოს კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის პლენუმმა, რომელიც 1928 წლის 25—29 სექტემბერს გაიმართა. პლენუმის მონაწილეებმა ყოველმხრივ განიხილეს ცენტრალური კომიტეტის დადგენილება. კამათში მონაწილეობა მიიღო 22 კაცმა, მათი გამოსვლები კრიტიკული და თვითკრიტიკული იყო. პლენუმმა ცენტრალური კომიტეტის პრეზიდიუმს დაავალა შეემუშავებინა საკავშირო კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის 1928 წლის 3 სექტემბრის დადგენილების პრაქტიკულად განხორციელების კონკრეტული გეგმა, უზრუნველყო მათი შესრულების მიმდინარეობის სისტემატური შემოწმება. პლენუმმა აღნიშნული დადგენილების წარმატებით განხორციელების მიზნით საჭიროდ მიიჩნია ცენტრალური კომიტეტის წევრთა ადგილებზე ხანგრძლივი ვადით მივლინება.

საქართველოს კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტი შინაპარტიული დემოკრატიის გაშლის პროცესში დიდ ყურადღებას აქცევდა პარტიულ ინფორმაციას, მის შინაარსობრივ გაუმჯობესებას.

მრავალმხრივი იყო პარტიული ინფორმაციის ფორმები. ინფორმაცია ხელს უწყობდა რიგით კომუნისტების მობილიზებასა და აქტივიზაციას. პარტიული ინფორმაცია ხორციელდებოდა საკავშირო კპ (ბ) ყრილობების, ცენტრალური კომიტეტის პლენუმების, აგრეთვე საქართველოს კომპარტიის ყრილობების, ცენტრალური კომიტეტის პლენუმების გადაწყვეტილებათა ფართო განხილვაში მთელი პარტიული მასის აქტიური მონაწილეობის გზით. ადგილებზე მათ გასაცნობად იგზავნებოდა ცენტრალური კომიტეტისა და ცენტრალური საკონტროლო კომისიის წევრები, საბჭოთა, პროფკავშირულ და კავშირულ ხელმძღვანელ ორგანოთა პასუხისმგებელი მუშაკები. საქართველოს კპ (ბ) ცენტრალური კომიტეტის პლენუმის სტენოგრამები, პრეზიდიუმისა და სამდივნოს ოქმები, აქ დამტკიცებული ყველა პრაქტიკული წინადადება და

ცირკულარი ეგზავნებოდათ პარტიის საოლქო და სამაზრო კომიტეტებს. ცენტრალური კომიტეტის პლენუმებისა და პრეზიდიუმის ბევრი დადგენილება ზოგიერთი ადგილობრივი ორგანიზაციის მუშაობის შესახებ მთლიანად ქვეყნდებოდა რესპუბლიკურ პრესაში. მასობრივი ტირაჟით დაიბეჭდა საქართველოს კომპარტიის V და VI ყრილობების სტენოგრაფიული ანგარიშები, ცენტრალური კომიტეტში ჩატარებული ცალკეული თათბირების მასალები, პარტიული კომიტეტების მუშაობის ანგარიშები და სხვ. 1927 წლის ივნისში გამოვიდა საქართველოს კ(ბ) ცენტრალური და თბილისის კომიტეტების ყოველთვიური ორგანო „მოამბე“, რომელიც დიდ დახმარებას უწევდა პარტიულ კომიტეტებს, უჭრედებს, ძირეულ პარტიულ აქტივსა და ყველა კომუნისტს.

შინაპარტიული დემოკრატიის გაშლისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს კ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის, საოლქო კომიტეტების მუშაობის ანგარიშების მოსმენას ძირეულ პარტიულ ორგანიზაციებში. კერძოდ, ცენტრალური კომიტეტი თავისი მუშაობის შესახებ ანგარიშით გამოდიოდა საოლქო, სამაზრო და რაიონულ პარტიულ კონფერენციებზე, ხოლო სამაზრო და რაიონული კომიტეტები პარტიული უჭრედების კრებებზე, ასე მაგალითად, 1927 წლის ოქტომბერში თბილისის VIII პარტიულმა კონფერენციამ მოისმინა საკავშირო კ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის ანგარიში, რომლის შესახებაც მოხსენებით გამოვიდა ი. ე. რუძუტაკი.

საქართველოს კ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის გადაწყვეტილებით 1927 წლის შემოდგომაზე პარტიული კონფერენციების წინ საოლქო, სამაზრო და თბილისის რაიონულმა კომიტეტებმა დაიწყეს სისტემატური ანგარიშების გაკეთება რაიონულ კონფერენციებზე, ჯგუფურ პარტიულ კრებებზე, ხოლო ცენტრალურმა კომიტეტმა საოლქო და სამაზრო პარტიულ კონფერენციებზე.

პარტიული კომიტეტების ანგარიშების მოსმენის პრაქტიკა ძირეულ პარტიულ მასას საშუალებას აძლევდა დაწვრილებით გაცნობოდა ხელმძღვანელი პარტიული ორგანოების მუშაობას და სწორად გაეგო ტროცკისტული ოპოზიციის არსი. ამასთან ერთად იგი მიზნად ისახავდა პარტიულ მუშაობაში კომუნისტთა ფართოდ ჩაბმასა და მათი აქტივობის ზრდას.

კომუნისტთა აქტივობის ამღვლებასა და პარტიული მუშაობის გაუმჯობესებას დიდად შეუწყო ხელი ხელმძღვანელი პარტიული ორგანოების ანგარიშგება-არჩევნების მტკიცე განხორციელებამ. 1926—1929 წლებში პარტიული კომიტეტები, იბრძოდნენ რა ხელმძღვანელი პარტიული ორგანოების არჩევითობის პრინციპების შემდგომი განმტკიცებისათვის, მუდმივ კონტროლს უწევდნენ შინაპარტიული დემოკრატიის ამ მეტად მნიშვნელოვანი მოთხოვნის განუხრელად გატარებას. პარტიული კონფერენციები და პარტიული უჭრედების საანგარიშო-საარჩევნო კრებები ტარდებოდა ორგანიზებულად, რიგით კომუნისტთა მაღალი პოლიტიკური და შრომითი აქტივობის ვითარებაში, კონფერენციებისა და უჭრედების საანგარიშო-საარჩევნო კრებების მომზადებაში ფართოდ იყო ჩაბმული ძირეული პარტიული აქტივი.

1926 წლის 15 დეკემბრიდან 1927 წლის 15 იანვრამდე ჩატარდა საქართველოს კ(ბ) მორიგი საოლქო და სამაზრო პარტიული კონფერენციები. კონფერენციების ჩატარებისათვის მზადება დაიწყო დეკემბრის პირველ რიცხვებში. პარტიულმა კომიტეტებმა განსაზღვრეს ჩატარების დრო, განსახილველი საკითხები, წარმომადგენლობითი ნორმა და არჩევნების წესი. პარტიული

კომიტეტების ჩატარებულ მუშაობას ფართოდ აშუქებდა ადგილობრივი პრესა. პარტიული კომიტეტების პასუხისმგებელმა მუშაკებმა პრესის ფურცლებზე გაუზიარეს ერთმანეთს თავიანთი გამოცდილება. ზოგიერთმა პარტიულმა კომიტეტმა კონფერენციაში გამოაქვეყნა მუშაობის ანგარიში და დღეღებებს დაურთო. მთელი მოსამზადებელი მუშაობა ისე იყო დაყენებული, რომ კონფერენციების ჩატარებამდე პარტიული მასა ყოველმხრივ გაეცნო პარტიული კომიტეტების მუშაობას.

საოლქო, სამაზრო და თბილისის რაიონულ პარტიულ კონფერენციებს გადამწყვეტი ხმით დაესწრო 2541 დღეღები, მათ შორის მუშა იყო 1163, გლეხი — 490, მოსამსახურე — 831 და სხვები — 9. პარტიულ კონფერენციაზე განხილული საკითხების ირგვლივ კამათში მონაწილეობა მიიღო 864 დღეღებმა. მათი გამოსვლები კონკრეტული, საქმიანი, კრიტიკული და თვითკრიტიკული იყო. არჩევნების დროს პარტიული კომიტეტების წევრთა შემადგენლობა 32,9 პროცენტით გაფართოვდა, ხოლო 55,4 პროცენტით განახლდა³.

1927 წლის შემდეგ პარტიული კომიტეტების შემადგენლობის გაფართოება ნაწილობრივ შენედა, რადგან მათ მეტისმეტად გაბერვას შეეძლო გამოეწვია უარყოფითი მოვლენები, პერსონალური პასუხისმგებლობის შესუსტება და სხვ. პარტიული კომიტეტების შემადგენლობაში ხარისხობრივი გაუმჯობესება მიმდინარეობდა მუშათა ხვედრითი წონის ზრდისა და ახალგაზრდა კადრების შევსების გზით. 1928 წელს სამაზრო პარტიული კომიტეტების შემადგენლობაში მუშათა რაოდენობა 38,2 პროცენტს უდრიდა, რაიკომების შემადგენლობაში კი — 78,5 პროცენტს. პარტიული კომიტეტების შემადგენლობის 55,1 პროცენტი პირველად იყო არჩეული.

საქართველოს კპ (ბ) ცენტრალური კომიტეტი, საოლქო, სამაზრო კომიტეტები დიდ ყურადღებას უთმობდნენ აგრეთვე უჩრდების ბიუროების საანგარიშო საარჩევნო კამპანიას. პარტიული კომიტეტები უჩრდების საანგარიშო-საარჩევნო კრებების მაღალ იდეურ დონეზე ჩატარების მიზნით იწვევდნენ პარტიული აქტივის კრებებს, პარტიული კომიტეტების წევრთა, მუშგლეხკორთა, უჩრდის მდივანთა თათბირებს. 1926—1929 წლებში ჩატარდა ძირეული პარტიული უჩრდების 8 საანგარიშო-საარჩევნო კამპანია. 1928 წლიდან აიკრძალა ბიუროსა და პარტიული კომიტეტის წევრად ასარჩევი კანდიდატურის წინასწარი წამოყენება წინასაარჩევნო კრებაზე ან აქტივის თათბირზე, აგრეთვე, ხმის მიცემა — სიის მიხედვით. გამოცდილებამ აჩვენა, რომ კრებებზე წინასწარ შერჩეული სიები ხელს უშლიდა კომუნისტთა აქტივობის ზრდას და მათ ყოველგვარ ინიციატივას ართმევდა მონაწილეობა მიეღო ფაქტიურად უკვე წინასწარ გადაწყვეტილი საკითხის განხილვაში. თითოეულ კომუნისტს უფლება ჰქონდა აცილება მიეცა ბიუროს ამ პარტიული კომიტეტის შემადგენლობაში ასარჩევი ყოველი კანდიდატურისათვის და წამოეყენებინა ახალი.

საანგარიშო-საარჩევნო კრებებზე კომუნისტთა აქტივობის ამაღლებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა არჩევითი ორგანოს მოღვაწეობისადმი კონტროლის ახალ ფორმას — თვითშემოწმებულ კომისიებს, რომლებიც თვით პარტიული მასის ინიციატივით დაინერგა. თვითშემოწმებითი კომისია იქმნებოდა საანგარიშო პერიოდში პარტიული ბიუროს ან პარტიული კომიტეტის მუ-

³ პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, აღწ. 1, საქ. 2254, ფურც. 90.

შაობის ყოველმხრივი შემოწმების, მისი ობიექტური შეფასებისა და კრებისათვის თანამოსხსენების მომზადებისათვის. ამ კომისიების მუშაობაში მონაწილეობდა რიგით კომუნისტთა ფართო მასა.

პარტიული მშენებლობის პრაქტიკაში პირველად შემოიღეს უჯრედის ბიუროს ანგარიშის ირგვლივ რეზოლუციის (დადგენილების) შემუშავებისათვის სპეციალური კომისიების შექმნა. თუ აღრე, კრების დაწყებამდე, რეზოლუციას წინასწარ მხოლოდ ბიუროს წევრები ადგენდნენ, ახლა მას კომუნისტთა კრიტიკული შენიშვნებისა და წინადადებების გათვალისწინებით იმუშავებდა კომისია, რომელსაც კრების მსვლელობის დროს ირჩევდნენ.

პარტიული მასების აქტიურობაზე ნათელ წარმოდგენას გვაძლევს ზოგიერთ პარტიულ ორგანიზაციაში ჩატარებული საანგარიშო-საარჩევნო კრებების ანალიზი. თბილისის პარტიულ უჯრედებში 1926 წლის შემოდგომაზე ჩატარებული არჩევნების დროს თითოეულ უჯრედში კამათში მონაწილეობა მიიღო 11 კომუნისტმა, საშუალოდ შევიდა 25 შეკითხვა, უჯრედების მდივანთა შემადგენლობის 26,9 პროცენტით განახლდა. უჯრედთა ბიუროს შემადგენლობაში მუშები 64,2 პროცენტს შეადგენდნენ⁴.

1927 წლის შემოდგომაზე საანგარიშო-საარჩევნო კამპანიის დროს თბილისის მთელ რიგ უჯრედებში კამათში მონაწილეობა მიიღო დამსწრე კომუნისტთა ნახევარზე მეტმა. ბიუროს შემადგენლობა განახლდა 57,7 პროცენტით, მდივნებისა — 41,4 პროცენტით. მუშები ბიუროს შემადგენლობაში იყო 70 პროცენტი, ხოლო მდივნების შემადგენლობაში — 69,9 პროცენტი.

საქართველოს კპ(ბ) აფხაზეთის პარტიულ ორგანიზაციაში 1927 წლის შემოდგომაზე პარტიული უჯრედების საანგარიშო-საარჩევნო კრებების ჩატარების შემდეგ ბიუროების შემადგენლობა 54,8 პროცენტით განახლდა, მათში 40 პროცენტს მუშები, ხოლო 40,7 პროცენტს გლეხები შეადგენდნენ⁵. აჭარაში უჯრედების საანგარიშო-საარჩევნო კრებებს კომუნისტთა 80—90 პროცენტი დაესწრო. ბიუროს შემადგენლობაში არჩეულთა შორის მუშები იყვნენ 52,7 პროცენტი, გლეხები — 31,7 და მოსამსახურეები — 15,6 პროცენტი⁶.

მთელ საქართველოში უჯრედთა ბიუროების 1928 წლის შემოდგომის გადარჩევის დროს კამათში მონაწილეობა მიიღო დამსწრე კომუნისტთა 30—75 პროცენტმა. უჯრედთა მდივნების შემადგენლობა 54 პროცენტით განახლდა. ბიუროს წევრთა შემადგენლობაში მუშები 49,1 პროცენტს, ხოლო მდივნების შემადგენლობაში 34,7 პროცენტს უდრიდა⁷.

პარტიულ უჯრედებში ფართოდ გაიშალა შინაპარტიული მუშაობა. უჯრედები ყოველდღიურად ხელმძღვანელობდნენ კომუნისტებს, იდეურად აწრთობდნენ და რაზმავდნენ მათ საწარმოო გეგმების წარმატებით შესრულებისათვის. შინაპარტიული მუშაობის გაუმჯობესებაზე დადებითი გავლენა მოახდინა უჯრედის მდივნის მოადგილის ინსტიტუტის შემოღებამ, პარტიული კრების თავმჯდომარისა და მდივნის მორიგეობითი წესის გაუქმებამ და არჩევნის სისტემაზე გადასვლამ.

⁴ „მასალები საქ. კპ(ბ) ტფილისის კომიტეტის ანგარიშისათვის. 1925 წ. დეკემბერი — 1926 წ. ოქტომბერი“, თბ., 1927, გვ. 45—47.

⁵ პარტიული არქივი (თბილისი). ფ. 14, აღწ. 1, საქ. 2352, ფურც. 23.

⁶ გზ. „ქო მუ ნოს ტი“, 1927 წლის 30 დეკემბერი.

⁷ ცკ-ის ანგარიშის მასალები საქართველოს კპ(ბ) VI კრილობისათვის. თბ., 1929, გვ. 81.

კოლექტიური ხელმძღვანელობის უზრუნველყოფის, პარტიული მასების აქტივობის ამაღლების, ძირეული პარტიული აქტივის აღზრდისა და დაწინაურების ეფექტურ ფორმას საუჯრედო კომისიები წარმოადგენდნენ. 1927 წელს ობილისის პარტიულ უჯრედებში მოქმედებდა 139 უჯრედის კომისია. მათში ჩაბმულ კომუნისტთა საერთო რაოდენობიდან 68 პროცენტი იყო მუშა⁸. 1926 წლიდან დაიწყო საამქროს უჯრედებთან მუდმივი და დროებითი კომისიების შექმნა. საკომისიო მუშაობა საამქროს უჯრედების განმტკიცებისა და რიგით კომუნისტთა პარტიულ მუშაობაში ჩაბმის მოქნილი საშუალება იყო. მუშაობა დაფუძნებული იყო ხელმძღვანელობის კოლექტიურობის პრინციპზე, შინაპარტიული დემოკრატიის გაშლაზე. რეგულარულად ტარდებოდა პარტიული კომიტეტების პლენუმები და პარტიული აქტივის კრებები, რომლებზეც იხილებოდა პარტიული, სახელმწიფოებრივი და სამეურნეო მშენებლობის საკითხები. საგრძნობლად გაუმჯობესდა შინაპარტიული ხელმძღვანელობის მეთოდები და მისი დონე. ზოგადი ცირკულარების ნაცვლად დაინერგა ხელმძღვანელობის ახალი ფორმები — თითოეული ორგანიზაციისადმი განსაკუთრებული მიდგომა, მათთან უშუალო კავშირი და კონკრეტული დახმარების გაყვება. პარტიული კომიტეტები ცალკეული საკითხების შესწავლის მიზნით გამოყოფდნენ დროებით კომისიებს. პარტიულ კომიტეტებთან არსებობდა აგრეთვე საორგანიზაციო, პროპაგანდისა და აგიტაციის და ქალთა შორის მუშაობის მუდმივი თათბირები, რომლებიც პარტიულ კომიტეტებს დიდ დახმარებას უწევდნენ საკითხების წინასწარ მომზადებასა და განხილვაში, აჩქარებდნენ გადაუდებელი საკითხების ოპერატიულ გადაწყვეტას, ხელს უწყობდნენ პარტიულ უჯრედებში პოლიტიკური და ორგანიზატორული მუშაობის გაუმჯობესებას.

შინაპარტიული დემოკრატიის, კრიტიკისა და თვითკრიტიკის განვითარებაში მნიშვნელოვანი ეტაპი იყო საკავშირო კპ(ბ) XV ყრილობის დადგენილებები. ყრილობამ, კურსი აიღო რა სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციისაკენ, მიუთითა სოციალისტურ მშენებლობაში პარტიის ხელმძღვანელი როლის ამაღლების აუცილებლობაზე.

1928 წლის 3 ივნისს საკავშირო კპ(ბ) ცენტრალურმა კომიტეტმა მოწოდებით მიმართა პარტიის ყველა წევრსა და მშრომელს, რათა აქტიურად ებრძოლა ბიუროკრატიზმის წინააღმდეგ, თვითკრიტიკის გაშლისათვის. ცენტრალურ ლოზუნგად იყო აღიარებული თვითკრიტიკის ლოზუნგი, კრიტიკა ზევით და ქვევით და ქვევიდან ზევით პიროვნების განურჩევლად.

საქართველოს კპ(ბ) ადგილობრივმა პარტიულმა კომიტეტებმა საკავშირო კპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის 1928 წლის 3 ივნისის მიმართვის განხორციელების მიზნით ნაყოფიერი მუშაობა გასწიეს მშრომელთა ფართო მასების ჩაბმისათვის ბიუროკრატიზმის, ნაკლოვანებათა გამოვლენებისა და კრიტიკის დამახინჯების წინააღმდეგ საბრძოლველად. საქართველოს კომუნისტური პარტია თანამიმდევრულად ატარებდა ცხოვრებაში პარტიული დემოკრატიის პრინციპებს, ახორციელებდა მასების მხრივ კრიტიკის მიმართ სწორი რეაგირების კონტროლს სამეურნეო და სახელმწიფოებრივი ორგანიზაციების მიერ. კრიტიკისა და თვითკრიტიკის ჩანშობის ან უგულვებელყოფის პატარა ფაქტივ კი პარტიული ორგანიზაციების მსჯელობისა და მკაცრი გაკიცხვის საგანი ხდებოდა. ცენტრალური კომიტეტი, ადგილობრივი პარტიული კომიტეტები სისტემა-

⁸ ტურს. „სოფლის კომუნისტი“, 1927, № 12, გვ. 58.

ტურად განიხილავდნენ ძირეულ ორგანიზაციებში კრიტიკისა და თვითკრიტიკის მდგომარეობის საკითხებს. 1928—1929 წლებში ცენტრალურმა კომიტეტმა ამხილა ბოროტმოქმედებანი, პროტექციონიზმი, კრიტიკისა და თვითკრიტიკის ჩახშობის ფაქტები ბათუმის საბაჟოს მუშაობაში, ახალციხის, ხაშურის, თბილისის, აჭარის, სამხრეთ ოსეთისა და სხვ. პარტიულ ორგანიზაციებში.

პარტიული დემოკრატიის განვითარება და მის საფუძველზე კრიტიკისა და თვითკრიტიკის ამადლება, შეგნებული პარტიული დისციპლინის განმტკიცება წარმოადგენს ერთიან პროცესს. პარტიული დისციპლინა შედის როგორც ცენტრალიზმის, ისე დემოკრატიის შინაარსის ცნებაში. ვ. ი. ლენინი არაერთხელ მიუთითებდა, რომ დისციპლინის გარეშე არ შეიძლება იყოს არც პროლეტარიატის პარტია და არც რევოლუციური მოძრაობა. „ვინც ოდნავ ასუსტებს პროლეტარიატის პარტიის რკინისებურ დისციპლინას (განსაკუთრებით მისი დიქტატურის დროს), — წერდა ვ. ი. ლენინი, — ის ფაქტიურად ეხმარება ბურჟუაზიას პროლეტარიატის წინააღმდეგ“⁹.

პარტიული დისციპლინა, როგორც ცენტრალიზმის მნიშვნელოვანი ელემენტი მდგომარეობს პარტიის წევრის მიერ არსებული ნორმებისა და პრინციპების სავალდებულო დაცვაში, პარტიის პროგრამისა და წესდების მოთხოვნებისადმი დამორჩილებაში, პარტიულ გადაწყვეტილებათა შესრულებისათვის აქტიურ მუშაობაში.

საქართველოს პარტიული ორგანიზაციები, განუხრელად ახორციელებდნენ რა შინაპარტიულ დემოკრატიას, ყოველმხრივ ავითარებდნენ კომუნისტა ინიციატივასა და თვითშემოქმედებას. 1926—1929 წლებში პარტიული კომიტეტები და უჯრედები სისტემატურად იხილავდნენ პარტიული დისციპლინის საკითხებს. პარტიული დისციპლინის განმტკიცების მიზნით ცენტრალური საკონტროლო კომისიის წევრები ადილობრივ ორგანიზაციებში გამოდიოდნენ საუბრებით, მოხსენებებით, პარტიულ მასებს განუმარტავდნენ საკონტროლო კომისიის დანიშნულებასა და ამოცანებს.

შინაპარტიული დემოკრატიის განვითარება მიმდინარეობდა ადგილობრივი ტროცკისტული ოპოზიციის დეზორგანიზატორული მუშაობის წინააღმდეგ ბრძოლაში. ადგილობრივი ოპოზიცია აშკარად ილაშქრებდა პარტიის გენერალური ხაზის წინააღმდეგ, პარტიას ბრალს დებდა იმაში, რომ თითქოს იგი ვერ ახორციელებდა სწორ პოლიტიკას, რომ იგი თითქოს ნერგავდა პარტიაში ბიუროკრატიზმს და მიჰქონდა რა იერიში პარტიული კომიტეტების წინააღმდეგ, მათ ცილს წამებდა შინაპარტიული დემოკრატიის დარღვევაში. ტროცკისტულ ოპოზიციას შინაპარტიული დემოკრატია ესმოდა არა როგორც ფართო პარტიული მასების აქტიური მონაწილეობა პარტიული ცხოვრების საკითხების განხილვასა და განხორციელებაში, არამედ როგორც პარტიის ხელმძღვანელ ორგანოებში სხვადასხვა ანტიპარტიული ჯგუფებისა და ფრაქციების თავისუფლება. შინაპარტიული დემოკრატიის ბრძოლის აღმით ოპოზიცია ფაქტიურად ახალი პარტიის, ლენინიზმისათვის უცხო პარტიის შექმნისათვის იბრძოდა.

სოციალისტური ინდუსტრიალიზაციის პირველ წლებში საქართველოს პარტიული ორგანიზაციების ორგანიზატორული და იდეურ-პოლიტიკური მუშაობა მიმართული იყო იქითკენ, რომ გაღრმავებულიყო მასებთან პარტიის კავშირი, გაფართოებულიყო და განმტკიცებულიყო მშრომელთა საზოგადოებრივ ორგა-

⁹ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 31, გვ. 36.

ნიშაცობებში უპარტიო მუშათა და გლეხთა აქტივი, რათა იგი გადაექციათ მტკიცე დასაყრდენ ბაზად სოციალისტური შეტევის შემდგომი გაშლისათვის. ამ მიზნით მტკიცედ დამკვიდრდა მასებში პოლიტიკური მუშაობის ეფექტური ფორმები და მეთოდები: რესპუბლიკის პარტიულ და საბჭოთა ხელმძღვანელ მუშაკთა გამოსვლები უპარტიო მუშათა და გლეხთა კონფერენციებზე, მათი პირადი შეხვედრები და საუბრები, ინდივიდუალური და ჯგუფური აგიტაცია, უპარტიოთა ფართო ჩაბმა საბჭოებისა და საზოგადოებრივი ორგანიზაციების მუშაობაში, ღია პარტიული კრებები, ღარიბთა კრებები, დაზგის მუშათა პარტიული თათბირები, ქალთა სადღეღვატო კრებები და სხვ. ყველა ეს ფორმა ხელს უწყობდა უპარტიო მასებთან კომუნისტური პარტიის კავშირის განმტკიცებას, მშრომელთა ინტერნაციონალურ აღზრდას, მშრომელთა დარაზმვას პარტიის დირექტივების წარმატებით შესასრულებლად.

ამრიგად, საქართველოს პარტიულმა ორგანიზაციებმა შინაპარტიული დემოკრატიის გაშლისა და განმტკიცების საკითხი მთელი სიმწვავეით და პრინციპულობით დააყენეს. საქართველოს კპ(ბ) ცენტრალურმა კომიტეტმა პარტიული ორგანიზაციებისაგან მოითხოვა მტკიცედ ყოფილიყო გატარებული ლენინის შიერ შემუშავებული პარტიული ცხოვრების ნორმები და პარტიული ხელმძღვანელობის პრინციპები.

სოციალიზმისა და კომუნისმის მშენებლობის პერიოდში კომუნისტურმა პარტიამ უდიდესი გამოცდილება დააგროვა სახელმწიფოებრივ და კულტურულ მშენებლობაში, პარტია, მისი ცენტრალური კომიტეტი თვალისჩინივით იცავს და ავითარებს ორგანიზაციული ხელმძღვანელობის ლენინურ ტრადიციებს. სკკპ XXIV ყრილობამ მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა შინაპარტიული და საბჭოთა დემოკრატიის განვითარების, სახელმწიფო მმართველობის სრულყოფის, თვით პარტიის განმტკიცების საქმეში. პარტიის XXIV ყრილობამ განსაკუთრებული ყურადღება დაუთმო შინაპარტიული დემოკრატიის შემდგომ განვითარებას, პარტიული ცხოვრების ლენინური ნორმების მტკიცედ დაცვის, კომუნისტთა აქტივობის ამაღლების საკითხებს. ყრილობამ რეზოლუციაში ცენტრალური კომიტეტის საანგარიშო მოხსენების გამო ხაზგასმით აღნიშნა, რომ „... დემოკრატიული ცენტრალიზმის ლენინური პრინციპის განუხრელად დაცვა კვლავაც უნდა იყოს პარტიის ცხოვრების აუცილებელი კანონი, როგორც მისი სიმტკიცისა და ქმედობაუნარიანობის გადამწყვეტი პირობა“¹⁰.

¹⁰ „სკკპ XXIV ყრილობის მასალები“, თბ., 1971, გვ. 261.

18281

კ. შარტავის ს. ს. ს.
საბ. დემოკრატიული
პი. ლენინის

თავარ ოთხეუზრი

ოსმალური გადასახადები ქართლში (1728—1735 წწ)

საგადასახადო სისტემა, რომელსაც ოსმალეთის ხელისუფლება საუკუნეთა მანძილზე ნერგავდა მის მიერ დაპყრობილ ქვეყნებში, ძირფესვიანად განსხვავდებოდა დაპყრობილი ქვეყნების საგადასახადო სისტემებისაგან. ოსმალეთის ხელისუფლების მიერ დაპყრობილ ქართულ ტერიტორიებში არაერთი ოსმალური გადასახადი იქნა შემოღებული. ჯერ კიდევ XVI ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში ოსმალთა ხელისუფალთა მიერ ფისკალური მიზნით შედგენილ „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარში“¹ უხვადაა წარმოდგენილი ოსმალური გადასახადები და ვალდებულებანი. ესენია: ისფენჯი, ბეპრე, მურახხასიე, თაფუ, დეშთიბანი, ბენაკი, აგრეთვე გამოსაღები საქონელზე, ფუტკარზე, ვენახზე, ხილზე, ბოსტანზე, თივაზე, კაკალზე, წისქვილზე და სხვ.²

„დავთარში“ დამოწმებული რიგი გადასახადებისა დასახელებულია აგრეთვე XVIII ს-ის ქართულ დოკუმენტურ მასალებშიც. მაგრამ აქვე გვხვდება ისეთი გადასახადებიც, რომელიც „დავთარში“ არ არის მოხსენიებული. ასეთია, მაგალითად, „მირი“, „სალიანი“.

სამცხე-საათაბაგო მთელ საქართველოში ერთადერთი კუთხე იყო, სადაც დამყარდა ოსმალური საგადასახადო სისტემა, ამიტომ „დავთარში“ დასახელებული გადასახადები მთლიანად ოსმალურია. ოსმალეთის მთავრობა აქ ყოველნაირად ცდილობდა ადგილობრივი ქართული წესების გაუქმებას და მის ადგილზე ოსმალური ფეოდალური წყობილებისა და პოლიტიკური ორგანიზაციის (საფაშოს) შემოღებას.

„დავთარში“ დასახელებული ოსმალური გადასახადების გარდა, ქართულ დოკუმენტურ მასალებში ხშირადაა მოხსენიებული ოსმალური გადასახადები, რომლითაც შეიძლება გაირკვეს, ამა თუ იმ პერიოდში დამოკიდებულების რა ფორმა არსებობდა საქართველოს ცალკეულ სამეფო-სამთავროებსა და ოსმალეთს შორის.

XVIII ს. მეორე მეოთხედში, ოსმალობის დროს, ქართლა მეტად მძიმე პირობებში აღმოჩნდა. 1723 წლიდან აქ დამყარდა ოსმალობა, რომელიც 1735 წ. ყიზილბაშობამ შეცვალა.

ოსმალობის დროს მოხდა ქართლის აღწერა. ვახუშტის თქმით, ქართლის აღწერის შემდეგ ოსმალებმა მათ „დასდვეს ხარკი კაცს სულზედ დრაპკანი,

¹ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები დაურთო ს. ჯიქიაშვილმა, თბ., წ. 1, 1947, თურქული ტექსტი, წ. II, 1941, თარგმანი, წ. III, 1958, კომენტარები.

² იხ. ნ. შენგელია, ოსმალური გადასახადები და ვალდებულებანი „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარის“ მიხედვით, თსუ-ს შრომები, თბ., 1960, ტ. 91, აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია, II.

ცხვარზედ ორი შაური, ზროხაზედ აბაზი, კამეჩსა და ცხენზე ექვსი შაური, მონავალსა და ზედა ხუთის თავი ხილითურთ და ამის გამო იქმნა ჭირი დიდი³.

ოსმალთა მიერ ახლად დაპყრობილ ტერიტორიებზე სულთანი აჰმედ III (1703—1730) ყოველწლიურად ცდილობდა ქვეყნის წარჩინებულთა გადმობირებას და ქართლის ტერიტორიებს ურიგებდა მათ. ასე მაგ., 1728 წ. დათარიღებული საბუთით ოსმალეთის ხონთქარი გივი ამილახორს სამეგვიდრეოდ უბოძებს მაშინდელ სოფელ ცხინვალს⁴. ასევე, ოსმალები ცდილობდნენ გამოეყენებინათ ბაგრატიონთა სახლის ავტორიტეტი ქართლის მოსახლეობაში და ქართლის გამგებლობა ვახტანგის ძეს ბაქარს დაეკისრეს. ოსმალებმა ბაქარს ჟურთლუქისა და ოჯაკოკის წესით უბოძეს თბილისის ვილაიეთი⁵. ამგვარი ღონისძიებით ოსმალეთის ხელისუფლება იმაგრებდა თავის პოზიციებს დაპყრობილ ქვეყანაში.

ქართლის დაპყრობასთან ერთად ოსმალეთის ხელისუფლება ცდილობდა ოსმალური სამოხელეო წყობის დამკვიდრებას და ოსმალ მოხელეების მეშვეობით ქვეყანაში თავისი პოზიციების განმტკიცებას. თურქული დოკუმენტური წყაროების მიხედვით აშკარაა, რომ ოსმალეთის ხელისუფლება ქართლში ამკვიდრებდა ოსმალურ სისამართლო დაწესებულებებს. კერძოდ, ქართლში არსებობას იწყებდა შარიათის სამი სასამართლო საყადო: თბილისის, გორის და თრიალეთის. სამისო დოკუმენტების მცირე ნაწილი გამოცა პროფ. ს. ჯიქიამ⁶;

აკად. ა. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდებში არაერთი საყურადღებო წყაროა დაცული თურქულ ენაზე. ეს დოკუმენტები ასახავენ ქართლში ოსმალობის შემოღების საინტერესო მომენტებს. თურქულ დოკუმენტებში საუბარია ქართლში თიმარებისა და ზიამეთების შემოღების ცდებზე, ჯიზიას გადასახადზე, ოსმალური სამოხელეო ინსტიტუტების შემოღებაზე და სხვ. ამ დოკუმენტებიდან აშკარაა, თუ როგორ ინტენსიურად ცდილობდა ოსმალეთის ხელისუფლება დაერღვია ქართული სამამულო მიწისმფლობელობის ფორმები და ცხოვრების ყველა სფეროში დაენერგა ოსმალური სოციალურ-პოლიტიკური სისტემა⁷.

ოსმალ მოხელეები დაპყრობილ ტერიტორიებზე ყოველგვარ ზომებს მიმართავდნენ, რათა პოლიტიკურ უფლებობასთან ერთად ეკონომიურადაც შეევიწროვებინათ ქართველი გლეხობა, მორალურად გაეტეხათ და ამ გზით აეძულებინათ ისინი უარეყოთ ქართველობა. ამ მიზანს ემსახურებოდა მთელი სისტემა ოსმალური გადასახადებისა.

³ ვახუშტი, ისტორია, „ქართლის ცხოვრება“, დ. ჩუბინოვის გამოც., ნაწ. II, პეტერბურგი, 1854, გვ. 88.

⁴ ს. ჯიქია, ერთი თურქული საბუთი ცხინვალის შესახებ, თსუ შრომები, ტ. 116, თბ., 1965, გვ. 243—247.

⁵ ს. ჯიქია, სულთან აჰმედ III-ის ფირმანი ბაქარ ბაგრატიონს, „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, III, თბ., 1971, გვ. 278—282.

⁶ ს. ჯიქია, ოსმალური იურიდიული დოკუმენტები XVIII ს. I ნახ-ის ქართლში, „აღმოსავლური ფილოლოგია“, I, 1969, თბ., გვ. 165—188; С. Джикья, Турецкий судебный документ XVIII в. сб., Письменные памятники Востока, Историко-филологические исследования, 1969, М., 1972, гв. 142—144.

⁷ იხ. აკად. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის თურქული ფონდის ხელნაწერები № 249, 252, 9/4, 11/12 და სხვ.

როგორც ცნობილია, სამცხე-საათაბაგოს აღწერისა და მიწების რეესტრებში გატარების შემდეგ, მის უზენაეს მესაკუთრედ ოსმალეთის სულთანი ხდებოდა. სამცხე-საათაბაგოს მიწების ოსმალეთის სახელმწიფო საკუთრებად გამოცხადება იმას ნიშნავდა, რომ ამ მხარეში ოსმალური საგადასახადო სისტემა შემოდიოდა, რომლის მიხედვითაც რენტა და გადასახადი ერთმანეთს ემთხვევა. ქართველი გლეხისათვის ეს უჩვეულო, მძიმე და აუტანელი გადასახადი აპარტახებდა და ანიავებდა მის შეუტრნობას. XVIII ს. II მეოთხედში აღმ. საქართველოში არსებული ოსმალობის დროს კი ქართველ გლეხს ბეგარა და სამსახური მებატონისადმი უცვლელი დარჩა. ასე რომ, მას უკვე ორი ექსპლუატატორი ჰყავდა: ადგილობრივი ფეოდალი და უცხო მოხელე⁸. გლეხი იძულებული ხდებოდა თავი მიენებებინა მეურნეობისათვის და საღმე გ-დ-ხეწვილიყო, მიემართა კლასობრივი ბრძოლის ყოველნაირი ფორმებისათვის. ეს კიდევ, თავის მხრივ, უდიდეს გამანადგურებელ გავლენას ახდენდა მეურნეობის წარმოება-განვითარებაზე.

ქართველი გლეხი დაბევრილი იყო სამეფო, სამოხელეო, საეკლესიო და საბატონო გადასახადებით. უცხო დამპყრობლის ბატონობის ხანაში ამას ემატებოდა დამპყრობლის სასარგებლოდ გადასახადის გადახდა. ქართული ფეოდალური გადასახადები თავისთავად მრავალფეროვანი იყო. მაგ., საბატონოში შედიოდა ღალა, კულუხი, ულაყი, შესაწევარი, სამასპინძლო, ძღვენი და სხვ. საეკლესიო გადასახადები გულისხმობდა საკანონოს, სახუცოს და სხვ. სამოხელეოში შედიოდა სამოურავო, სანაცვლო, სამამსახლისო და სხვა მრავალი. ამ შემთხვევაში ჩვენ გვინტერესებს ამ ქართულ ფეოდალურ მრავალრიცხოვან გადასახადთა და ვალდებულებათა გვერდით არსებული აღმოსავლური, კერძოდ, ოსმალური გადასახადები, რომლებიც დამოწმებულია ქართულ დოკუმენტურ და ნარატიულ წყაროებში და რომლებიც ასახავენ აღმ. საქართველოში XVIII ს. II მეოთხედში ოსმალობას და მის თავისებურებებს ადგილობრივ, ქართულ ნიადაგზე. ეს საბუთები საგულისხმო ცნობებს იძლევა როგორც საქართველოში „ოსმალობის“ დასახასიათებლად, ასევე თვით ოსმალური ფეოდალური საზოგადოების შესასწავლადაც⁹.

ოსმალთა ფაშამ „განჰყო ქართლი, სომხით-საბარათიანო მისცა ერასტის ყაფლანიშვილს, მცხეთის ზეითი ბაგრატ ციციშვილს, ზემო ქართლი გიგს ამილახორს, მუხრანი და საერისთაონი მათთავე მთავართა და ამათ მიერ მოიღებდა ხარკსა და სხვათა რა იგი უხმდათ, არამედ შურითა ურთიერთათა ქართველთა იყო უუფროსესი ჭირნი და ართმიდიან და ძარცვიდიან ოსმალნი შესმენითა მათითა“¹⁰.

ოსმალთა ხელისუფლების მიერ ქართლის ცალკეულ ადმინისტრაციულ ერთეულებად დაყოფისთანავე აღწერილ იქნა მთელი ქვეყანა. მათ შეადგინეს „თბილისის ვილაიეთის დიდი დეფთარი“ — (Defteri mufassali Vilayeti Tiflis), რომელიც ამჟამად ინახება თურქეთის არქივსაცავებში (№ 897/418 და

⁸ ნ. ბერძენიშვილი, XVII ს. საქართველოს ისტორიიდან, „საქ. ისტორიის საკითხები“, II, თბ., 1965, გვ. 155.

⁹ ე. გაბაშვილი, XVIII ს. მეორე მეოთხედის ქართული დოკუმენტური მასალები, როგორც წყარო მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიური ისტორიისათვის, თსუ შრომები, № 91, თბ., 1960, გვ. 306.

¹⁰ ე ა ხ უ შ ტ ი, ისტორია, გვ. 89.

900/831).¹¹ ამ წყაროს უდიდესი მეცნიერული ღირებულება აქვს XVIII ს. II მეოთხედის ქართლის სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური ისტორიის რიგი საკითხების გასათვალისწინებლად. მასში რეალურადაა წარმოდგენილი ყველა ის ოსმალური გადასახადები, რომლებიც ოსმალეთის ხელისუფლებას შემოჰქონდა ქართლში, და რომელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი ქართულ ფეოდალურ გადასახადებთან ერთად აღბეჭდილია იმდროინდელ ქართულ დოკუმენტურ მასალებში. სამწუხაროდ, ჩვენ ხელი არ მიგვიწვდება ამ დოკუმენტზე, რომელშიც დეტალურადაა ჩამოთვლილი ახჩებში დაანგარიშებული ყველა ოსმალური გადასახადი, რომელიც ედო ქართლის მოსახლეობას.

ოსმალთა (და აგრეთვე „ვიზილბაშობის“) დროს XVIII ს. II მეოთხედის ქართულ საბუთებში გვხვდებით იმდროინდელ აღმოსავლურ გადასახადებს: მირი, ბაჰრა, ისფენჯი, სალიანი, სურსათი, მალუჯათი და სხვ. აქ ჩამოთვლილია ყველა ის ოსმალური გადასახადი, რომელიც ოსმალეთის ყველა სამფლობელოში (მის აზიურ და ევროპულ ნაწილში) იყო გავრცელებული და რომელთა უმრავლესობა დამოწმებულია „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“¹².

დოკუმენტურ მასალებში გვხვდება „მირი“. „მირი“ თვით ოსმალეთში ნიშნავდა არა გადასახადს, არამედ სახელმწიფო მიწების კატეგორიას. ქართლში ოსმალთა დამყარების შემდეგ ქართველი ფეოდალის მიწები ოფიციალურად სულთნის საკუთრებად „ეჩაზი მირიედ“ ცხადდებოდა, და ქართლის ესა თუ ის ფეოდალი მოვალე იყო ყმა-მამულის მფლობელობის უფლება სულთნისაგან მიეღო. ეს კი ქმნიდა პირობებს ქვეყნის გაოსმალებისათვის და ამ ოფიციალურად სულთნის საკუთრებად გამოცხადებულ მიწებზე, „მირზე“, ოსმალეთის სასარგებლოდ იკრიფებოდა გადასახადი მირის სახელწოდებით¹³. „მირის“ გადახდა იყო პირობა ყმა-მამულის შენარჩუნებისა. ვინც „მირს“ არ გადაიხდიდა, იგი კარგავდა მამულით სარგებლობის უფლებას. ოსმალურ გადასახადებს შორის ქართულ დოკუმენტურ მასალებში ყველაზე მეტად ცნობები მირის შესახებაა დაცული. ჩანს, იგი ყველაზე მეტად აწუხებდა და მძიმე გადასახადად აწვა ქართველ გლეხობას.

„მირის“ შემოსავლის შესახებ იმდროინდელ ქართულ დოკუმენტებში ვკითხულობთ: „ვეზირი უსუფ-ფაშა გიბრძანებ მაჩაბელო დავით | შენი და შენის ბიძაშვილის ფარსადანის სახლ-კარი, მამულები, თეიმურაზს სკერია, ცოტა რამ თეთრიც მოუცია. ის გლეხები დაუყვია, ამდენი ხანი უქამია. ის თეთრი ორ სამ იმდენათ შექმნილა. არას გემართლება. სადაც შენი მამული იყოს, ყველა შენთვის გვიბოძებია. მი რ ს ა და ს ა ლ ი ა ნ ს ა ც, რაც შემოგხუდებოდეს, შენ გამოიღებდე, მაჩაბელს ხელი აღარ აქვს. ამილახვარო ბატონო გიო, ქრცხინვალის მოხელეებო, ეს მამულები, რაც ამათი სამკვიდრო იყოს, დააქვინე, ნურავის შეაცილებთ“¹⁴.

1734 წლით დათარიღებული მირის მიბარების ბარათში ვკითხულობთ: „მამებარა მე, სეთი უსეინას წრეგანდელი მირისა, მუხრან-ბატონს ორმოცი

¹¹ ს. ჯიქია, მაწევანი და ატენი თურქულ საბუთებში, „აღმოსავლური ფილოლოგია“, II, თბ., 1972, გვ. 210.

¹² ვ. გაბაშვილი, XVIII ს. II მეოთხედის ქართული დოკუმენტური მასალები, როგორც წყარო მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიური ისტორიისათვის, გვ. 311—312.

¹³ იქვე, გვ. 312.

¹⁴ დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, I, ბატონყმური ურთიერთობა, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1940, გვ. 201.

თუმანი ეწერა, იმის ანგარიშში ქავთარაძე დავითისგან, სტეფანაშვილი ბერი-საგან, გოგიასშვილი ტეტეისგან ხუთი თუმანი¹⁵.

ამავე წლის საბუთში ნათქვამია: „ჩვენო დიღო იმეღო თუმანისშვილებო წრევანდელის თქვენის მირის ანგარიშიდამ, შეიდი თუმანი ამ ადასი უზბაშის თაბუნს მიეცათ. ანგარიშში გვაკატარებთ“¹⁶.

ქართულ დოკუმენტურ მასალებში მირის შესახებ გვხვდება მთელი რიგი საგადასახადო ნუსხები, სადაც აღბეჭდილია თითოეული მამულისათვის განკუთვნილი მირის გამოსაღების რაოდენობა¹⁷. შიდა ქართლთან ერთად მირის გადასახადით დაბეგრული რომ იყო საყაფლანიშვილოც, ამას მოწმობს „ყაფლანიშვილების სამირო სოფლების ნუსხა“, რომლის მიხედვითაც 79-მდე სოფელია მირით დაბეგრული და იხდის 1293 ყურუმს¹⁸.

საინტერესო ცნობებია დაცული ქართლში ოსმალობის დროინდელი მირის გადასახადის შესახებ საამ და სხვა მაღალაშვილების მიერ სახლთუხუცეს ამილბარ მაღალაძისადმი მიცემულ პირობის წიგნში, სადაც ნათქვამია, რომ „ესე წიგნი დაედევით და მოგეცით ჩვენ, მაღალაშვილებმა საამ, ერასტიმ, სააკამა და მამუკამა და გიორგის ობოლმა, ფირანის ობოლმა ბარამ და იასეს შვილმა უსუფამ თქვენ, სახლთუხუცეს ამილბარს და მდივანს სოლომონს; ასრე, ნიბი და ჩოჩეთი დავთარდრისაგან თქვენ აველოთ და რვის თუმნისა და თორმეტის ყურუმის თამასუქი მიგეცათ. ახლა ჩვენც ეს პირობა და წიგნი მოგეცით, რომე რაც ნიბთა და ჩოჩეთს ყმა იყოს, იმათი სპენჯი, ღალა, კულუხი, საბალახე, საქვარიო, თავის გასამტებლო, თუ რაც ჯარიმა იყოს ან გამოსავალი, ყუალა აიღევით და თუ ამით გარდასწყდა მირის თეთრი, ხომე კარგი არის და თუ არ აუხდეს და ვის როგორი მამული და ზვარი და ხოდაბუნი გეჭონდეს, ისე გამოვიღოთ და ეს მირის თეთრი ავაცენოთ და, თუ მორჩეს რამე და სასწორიოდ გავიყოთ“¹⁹.

ზემოთმოტანილ საბუთში, როგორც ვნახეთ, ქართული გადასახადების — ღალას, კულუხის, საბალახოს და სხვათა გვერდით, დასახელებულია ოსმალური გადასახადი მირი, სპენჯი. ამ და ამის მსგავსი სხვა ცნობებიდან, რომელიც არცთუ ისე ცოტაა ქართულ დოკუმენტურ მასალებში, ნათლად ჩანს, თუ როგორ იბეგრებოდა ქართველი გლეხი როგორც „საკუთარი“ ბატონის, ისე უცხო დამპყრობლის გადასახადებებითაც. ნათლად ჩანს, თუ როგორ ხდებოდა ქართველი გლეხი ორმაგი ექსპლუატაციის მსხვერპლი. ეს კი უკიდურესად ამძიმებდა მწარმოებელი საზოგადოების მდგომარეობას. ქართული გადასახადები შესწავლილია ქართულ ისტორიოგრაფიაში²⁰.

¹⁵ საქართველოს სიძველენი, ექ. თეიმურაზის რედაქციით, ტ. III, თბ., 1910, გვ. 445.

¹⁶ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფ. Qd — № 7655, იხ. აგრეთვე ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფ. Hd № 4180.

¹⁷ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის, წ. III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება), მასალები შეარჩია და გამოსაცემად მოამზადა ნ. ბერძენიშვილმა, თბ., 1955, გვ. 37—42.

¹⁸ გ. ჯამბურია, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 128.

¹⁹ დოკუმენტები..., I, გვ. 223—229.

²⁰ ივ. სურგულაძე, სახელმწიფო გადასახადები ქართლის სამეფოში XVIII ს. დასაწყისში, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, VI, თბ., 1952, გვ. 337—379. იხ. აგრეთვე ნ. ქოიავა, ქართლ-კახეთის ფინანსები XVIII ს-ში (1701—1761 წ.), თსუ შრომები, გვ. 55, 1954, ტ. 63, 1956.

ჩვენს ყურადღებას იპყრობს XVIII ს-ის პირველი მეოთხედის ქართულ საბუთებში დამოწმებული „სპენჯი“, რაც იმასვე ნიშნავს, რასაც ცნობილი ოსმალური გადასახადი „ისფენჯი“. ასე მაგალითად, 1733 წ. ქაიხოსრო ორბელიანის პირობის წიგნში დასახელებულია ოსმალური გადასახადები სპენჯი, სალიანი, ბაპრა, ხარაჯა.

„ქ. ესე წიგნი მოგვც მე, ქაიხოსრომ თქვენ, ჩვენს ბიძაშვილს ელისბარს და ვახტანგს, ასე რომე ქარაბაქს თქვენი მეხრე ტუსიაშვილი რომ არის, ხარაჯას გარდა, არც ვთხოო სალიანი, არც ბარა, არც სპენჯი, ერთის ხარაჯის მეტი იმას არა გამოსაღები არა ეთხოვბოდეს, თქვენ იმსახურეთ“²¹.

1732 წ. საბუთში ვკითხულობთ: „ქ. მამებარა მე იბრემ ბაირადლარს ასანას ძმებისა ისფენჯი თამამათ“²².

1728 წ. „ავიღევით ჩვენ დავითაშვილებმა ამილახორის ბატონის გივისგან ოცდაათი თუმანი თეთრი. ამის გირაოდ ჩემი წილი ზვარი და ხოდაბუნი და რაც ჩემი წილი ყმა არის... თქვენის თეთრის სარგებელში ჭამეთ და მოიხმარეთ. ამ წესითა სახსოს კაცს კულუხი გამოართვით და რაც ბეგარა ესვას თავისი ბეგარა პური თუ საკლავი ის უნდა მოგართვან, სპენჯი უნდა მოგართვან, შეძლებულობაზე იმსახურებდეთ...“²³

აქ დასახელებული სპენჯი, ბაპრა დამოწმებულია „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“²⁴. „დავთარის“ მიხედვით არამუსლიმანი, ამ შემთხვევაში ქართველი მოსახლეობა, იხდიდა კომპლობრივ გადასახადს, ე. წ. „ისფენჯს“ 25 ახჩას რაოდენობით, იმ დროს, როდესაც მუსლიმან მოსახლეობაზე შეწერილი გადასახადი, ე. წ. „ბენაქი“ მხოლოდ 18—22 ახჩას უდრიდა. „დავთარის“ სხვადასხვა ადგილას მუსლიმანის ყოველ სახელს გაკეთებული ჰქონდა სპეციალური ნიშანი, რაც მიუთითებდა იმაზე, რომ ეს პირი მუსლიმანი იყო და ამიტომ საგადასახადო შედგავით სარგებლობდა²⁵. „ისფენჯის“ გადასახადისაგან მუსლიმანიც არ თავისუფლდებოდა. „ისფენჯის“ გადასახადი იმ დროის მიხედვით მძიმე ტვირთს წარმოადგენდა განსაკუთრებით იმ მოსახლეობისათვის, რომელიც თავდადებულად იბრძოდა თავისი დამოუკიდებლობის დაცვად და ვალტაკებული იყო მომთაბარეთა ურდოების ხანგრძლივი თავდასხმებით²⁶.

„გურჯისტანის ვილაიეთის კანონთა წიგნში“ ისფენჯის გადასახადის შესახებ ნათქვამია: „ვინაიდან გურჯისტანის ვილაიეთი ქვიანი ადგილია და მიწა (იქ) მცირეა, ამიტომ, ძველი დავთარის თანახმად, თითოეულ კაცზე იმ ადგილებითურთ, რომელსაც ის ძველი დროიდანვე ჰფლობს, დაწესებულ იქნა გამოსაღები ისფენჯი ოცდახუთ-ოცდახუთი ახჩა. (ამ ისფენჯის) გადახდის შემდეგ მათი მიწებიდან ჩიფთის გამოსაღები, სანახევრო გამოსაღები და დანუმი გამოსაღები არ აიღება“²⁷.

²¹ საქართველოს სიძველენი, II, გვ. 369.

²² ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი Sd—N 1984.

²³ იქვე, ფ. Hd — N 11242.

²⁴ ისფენჯი და სხვა ოსმალური გადასახადები შესწავლილი აქვს ნ. შენგელიას (ნ. შენგელიას ოსმალური გადასახადები და ვალდებულებანი“ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარის“ მიხედვით, გვ. 277—304).

²⁵ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 227, 252, 274, 358, 365.

²⁶ ს. ჯიქია, თურქების მიერ მიტაცებული ქართველთა მკვიდრი მიწა-წყლის შესახებ, ვაზ. „კომუნისტი“, 29. 1, 1946.

²⁷ ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 1.

მაშასადამე, სამხრ. საქართველოში ჩიფთის, სანახევროსა და დანუშის გამოსადგობთა სანაცვლო ყოფილა სწორედ ისფენჯის გადასახადი. თუ არამუსლიმანი რეია იხდიდა ისფენჯს, ის თავისუფალი უნდა ყოფილიყო ჩიფთის, სანახევროსა და დანუშის გადასახადებისაგან. ოსმალეთის კანუნ-ნამეებში ხაზგასმულია, რომ ხარაჯა მუევაზაფს — ისფენჯის უწოდებენ²⁸. ოსმალეთის იმპერიის განაპირა პროვინციის ერთ-ერთ კანუნ-ნამეში ნათქვამია, რომ ისფენჯი დადებულია ყოველ მოხარაჯეზე²⁹.

ოსმალური კანუნ-ნამედან აშკარად ჩანს, რომ ისფენჯის გადასახადი გადახდებოდა იმპერიის ქრისტიან მოსახლეობას ყოველწლიურად 25—25 ახჩის ოდენობით. ამავე გადასახადს სხვადასხვა რაოდენობით 6-დან 22 ახჩამდე იხდიდა მუსლიმანი რეია. მუსლიმანი მიწისმფლობელის გადასახადს „რესმი ჩიფთ“, „რესმი ბენაქ“, „რესმი ჯაბა-ბენაქ“, „რუსმი დანუში“ ეწოდებოდა, ხოლო ქრისტიანის მიწაზე დაწესებულ გადასახადს „ისფენჯი“ ეწოდებოდა³⁰. ქრისტიანი მოსახლეობა რომ ოსმალეთის იმპერიაში უფრო მეტი და მძიმე გადასახადებით იბეგრებოდა, ვიდრე მუსლიმანი, ეს აშკარად ჩანს ისფენჯის გადასახადიდანაც. ისფენჯის მაგალითზე აშკარაა ოსმალთა ხელისუფალთა საგადასახადო პოლიტიკა დაპყრობილი ქრისტიანული მოსახლეობის მიმართ. ოსმალური საგადასახადო სისტემა, როცა მას საქმე ჰქონდა ქრისტიან მიწისმფლობელთან, მხედველობაში არ იღებდა არც მიწის ნაკვეთის სიდიდეს და არც მიწის ნაყოფიერებას, მაშინ როდესაც მუსლიმან მიწისმფლობელებზე დაწესებული ბენაქის გადასახადი ითვალისწინებდა როგორც ერთს, ისე მეორესაც³¹. „ისფენჯის“ გადამხდელ ქრისტიან მოსახლეობაზე არ ვრცელდებოდა შეღავათები. ისფენჯის და სალიანის გადახდა, „ჩვეულებრივ ევალებოდა ოსმალეთის ქრისტიანულ მოსახლეობას ანდა გაწერილი იყო ისეთ სამფლობელოებზე, რომლებიც ნახევრად დამოუკიდებელი მდგომარეობით სარგებლობდნენ. ასეთი სამფლობელოს მთელი თავისებურება მდგომარეობდა იმაში, რომ აქ არ არსებობდა ოსმალეთის სამხედრო-ფეოდალური სახელმწიფოს ყველაზე დამახასიათებელი მხარე — სანჯაყების სისტემა“³². ამრიგად, ისფენჯის და სალიანის შესწავლას მნიშვნელობა აქვს თვითონ „ოსმალობის“ ნამდვილი ბუნებისა და ხასიათის გამოსარკვევად 1724—35 წწ. საქართველოში³³.

თვით ოსმალეთში რეია იხდიდა ბენაქს, მუჯერედის და ჩიფთ ახჩესს. „ბენაქი დაქორწინებულ მუსლიმანზე იყო დაწესებული, მუჯერედი დაქორწინებულზე, ჩიფთ ახჩესი კი მეურნეობის მწარმოებელზე დაწესებულ გამოსადგობს ნიშნავდა“³⁴.

²⁸ Milli Tettebüler mecmuasi, I, სტამბოლი, 1913, გვ. 109.

²⁹ O. L. Barkan, XV—XVI Asırlarda Osmanlı İmparatorlugunda zirai ekonomimin hukuki ve mali esasları, Birinci cilt, İstanbul, 1943, გვ. 174.

³⁰ ნ. შ ე გ ე ლ ი ა, გადასახადები და საგადასახადო სისტემა XVI ს. ოსმალეთში, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VI, ნ. II, თბ., 1962, გვ. 131.

³¹ იქვე.

³² ვ. გაბაშვილი, XVIII ს. II მეთოხედის ქართული დოკ. მასალები, გვ. 313.

³³ იქვე.

³⁴ იქვე.

ქართულ დოკუმენტურ საბუთში მოხსენიებული ხარაჯა, ისფენჯი, ბეჰრე ოსმალებს ჯერ კიდევ XVI ს. მეორე ნახევრიდან აქვე დაწესებული ქართულ ტერიტორიებზე, კერძოდ, სამცხე-საათაბაგოში. იგი კანუნ-ნამეთიც არის რეგულამენტაციაკმნილი. ოსმალური კანონმდებლობით მიწის მფლობელობის ერთ-ერთი პირობაა „ბეჰრესა და გამოსაღების გადახდა“³⁵. „გურჯისტანის კანუნ-ნამეს“ მიხედვით, „თუ ვინმე გარეშე რეაიათი მოვა და თავუს საფუძველზე სიფაჰის მიწებს დასწავს და დათესავს, მაშინ დაწესებული ბეჰრესა გადასახადის შემდეგ აიღება ორი დონუმი უკეთესი ადგილიდან ერთი ახჩა“³⁶. ამავე კანუნ-ნამეს მესამე თავში ბეჰრესა შესახებ ნათქვამია: „ბეჰრესა აღება ვენახებიდან და ბაღებიდან იმ სახით, როგორც ეს ჩაწერილია, შესებაშემება კანონს“³⁷. ბეჰრესა გადასახადი „დავთარის“ თითქმის ყოველ გვერდზეა აღნიშნული. „დავთარიდან“ ჩანს, რომ ბეჰრე ნატურალური გადასახადია. იგი შეიძლება ფულადაც გადახდილიყო. „დავთარში“ ვკითხულობთ: „შემოღებული საბოსტნე, ხეები და საბოსტნე მიწა მეჰმედ ჩაუშუის ხელში (მყოფი), ან სამეფო კარის ჩაუშუის მუხას მფლობელობაში მყოფი, სასამართლოს განაჩენის თანახმად იჯარის წესით ბეჰრესა ნაცვლად წელიწადში 10 ახჩას გაიღებს“³⁸.

როგორც ცნობილია, ხარაჯა ოსმალეთში ორი სახისა იყო: ხარაჯა მუკასემე და ხარაჯა მუკასაფ. ერთი გულისხმობდა პროდუქტების გაღებას მიწის ნაკვეთის ფართობის მიხედვით და მეორე შემთხვევაში კი პროდუქტული გადასახადის სიდიდე დამოკიდებული იყო მოწეული ჰირანხულის რაოდენობაზე. ბეჰრე სწორედ მოსავლის საერთო რაოდენობის მიხედვით დაწესებულ გამოსაღებს განეკუთვნებოდა. ბეჰრესა შესახებ უამრავი ცნობებია მოყვანილი „დავთარში“. იქ ნათქვამია: „მიწა დედისიმედისა, ყანა 6 ნაკვეთი და ჩაირი 1 ნაკვეთი, აწუ ხენდან აღარბის მეჰმედის მფლობელობაში (მყოფი) სასამართლოს განაჩენის თანახმად იძლევა ბეჰრესა და გამოსაღებს“³⁹.

„დავთარსა“ და XVIII ს. ქართულ დოკუმენტებში დამოწმებული ბაჰრა პროდუქტული გადასახადია და იგი შინაარსობრივად არაფრით არ განსხვავდება ყიზილბაშური მალუჯათისგან. შინაარსი ამ გადასახადებისა უცვლელი რჩება. ბეჰრესა სინონიმად იხმარებოდა აგრეთვე „ხარაჯაც“. ხარაჯაც მიწის-მფლობელობის აღმოსავლურ ფორმასთან იყო დაკავშირებული და სწორედ ოსმალის დროინდელ ქართულ საბუთებში იხსენიება.

XVIII ს. II მეოთხედის ქართულ დოკუმენტებში დაცულია ცნობები უშრის გადასახადის შესახებაც. იგი ფართოდ გავრცელებული გადასახადია მთელი ოსმალეთის იმპერიაში. მუსლიმანური კანონმდებლობით ამ გადასახადს „უშრის“ სახელწოდებით მხოლოდ მუსლიმანი იხილდა. იგივე გადასახადი იმავე ოდენობით უნდა გადაეხადა ქრისტიანსაც, მაგრამ მას სხვა სახელი ერქვა. „კანუნ-ნამეს“ მიხედვით „ხარაჯა მუკასემე მოსავლიდან აღებული უშრია“, მხოლოდ ქრისტიანებზე დაწესებული⁴⁰. ჩანს, რომ მუსულმანებზე დაწესებული გადასახადი „უშრია“ ქრისტიანებს „ხარაჯა მუკასემეს“ სახით გადახდებოდა.

³⁵ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, I, გვ. 1.

³⁶ იქვე.

³⁷ იქვე, გვ. 2.

³⁸ იქვე, გვ. 36.

³⁹ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 44.

⁴⁰ Uzunçarşılı — Kanunı Osmani Mefhumi defteri Hakani, Bir kaçsöz, Belleten, 1951, cilt XV, sayı 59, გვ. 384.

ოსმალურ კანუნ-ნამეგებში მითითებულია, რომ „ხორბლეულისა და სხვა პროდუქტებისაგან ორი სახის უშირი აიღება: ერთს უშირი დივანიეს ეძახიან და სიფაპები იღებენ, მეორეს — უშირი მალიქანეს და მიწის პატრონები და ვაკუფები იღებენ“⁴¹. მაშასადამე, უშირის ერთ სახეობას ეწოდებოდა უშირი დივანიე, რომელსაც თიმარისა და ზეამეთების მფლობელები იღებდნენ, და მეორე სახეობას ეწოდებოდა უშირი მალიქანე, რომლის აკრეფის უფლება ჰქონდათ მიწის კერძო მესაკუთრეებსა და სავაკუფო მიწების პატრონებს.

უშირი მიწის ყოველგვარი მოსავლის მეთადის გადახდას გულისხმობდა. ამიტომ ოსმალურ წყაროებში იგი ზოგჯერ ონდალიკის (მეთადის) სახითაც ვხვდებით. ქართულ დოკუმენტურ წყაროებში იგი ონდალუხის სახითაც წარმოდგენილი. ო. ბარკანის მიერ გამოცემული ოსმალური კანუნ-ნამეგების ანალიზიდან აშკარად ჩანს, თუ როგორი მრავალმხრივი და მრავალფეროვანი იყო უშირი და რა მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა მას ოსმალურ საგადასახადო სისტემაში⁴². მართალია, უშირი ოსმალური კანონმდებლობის მეთადის ოდენობით იკრიფებოდა, მაგრამ რეალურად იგი უმეტეს შემთხვევაში მოსავლის ნახევარს შეადგენდა. უშირი ძირითადად ნატურის სახით გაიღებოდა, მაგრამ არ იყო გამორიცხული იგი ფულადი სახითაც გადაეხადათ. წყაროებში არაერთგზისაა მითითებული, რომ „ხორბლიდან — ხორბალი და ქერიდან ქერი აიღება“⁴³.

უშირი საუკუნეების მანძილზე მძიმე ტვირთად აწვა მწარმოებელ საზოგადოებას და მისი გაუქმება მხოლოდ XX ს. 20-იან წლებში გახდა შესაძლებელი. უშირი, ისე როგორც სხვა გადასახადები ოსმალეთში ილთიზამის წესით იკრიფებოდა: ცალკეული პირები სახელმწიფოსაგან ყიდულობდნენ უშირის აკრეფის უფლებას მთელ ვილაიეთზე. შემდეგ ამ უფლებას თვითონ ყიდდნენ გაცილებით ზედმეტ ფასებში სანჯაყებისა და ნაშიეების მიხედვით⁴⁴. უშირის შესყიდვა უმეტეს შემთხვევაში ხდებოდა შემოდგომაზე ან გაზაფხულზე. უშირის აკრეფის უფლების ამგვარი გაცემა ფეოდალ-სიფაპების მდგომარეობით, კერძოდ, მათი განუწყვეტლივ ლაშქრობებში ყოფნით იყო გამოწვეული. უშირს რეალის ზოგჯერ განმეორებითაც ახდევინებდნენ, რის შესახებაც მიუთითებს არზრუმის ვილაიეთის კანონთა კრებული⁴⁵. ყველა კანუნ-ნამეგში, სადაც კი ლაბარაკია უშირის შესახებ, საგანგებოდაა ხაზგასმული, რომ რეალის ვალდებულება მასზე მიწერილი უშირი თავის სიფაპის თვითონვე მიუტანოს და დაუბინაოს⁴⁶.

„დაეთარში“ არაერთი სახის გადასახადია დასახელებული, რომელიც უშირის სახელწოდებით იღებოდა. გურჯისტანის ვილაიეთზე გაწერილი უშირი გულისხმობდა მოსავლის ერთ მეთადს. დაეთარში ნათქვამია: „მიწა სამამულე უნდს ფეჰლივანის ძის, ჰუსეინ აბიდანის ძისა და მუსტაფა აბიდანის ძის

⁴¹ ნ. შენგელია, გადასახადები და საგადასახადო სისტემა XVI ს. ოსმალეთში, გვ. 124 (იგი მიუთითებს O. Barkan-ის დასახელებულ ნაშრომსაც).

⁴² ნ. შენგელია, გადასახადები და საგადასახადო სისტემა XVI ს. ოსმალეთში, გვ. 124.

⁴³ O. L. Barkan, დასახ. ნაშრ., გვ. 131; ნ. შენგელია, დასახ. ნაშრ., თსუ შრ., 91, გვ. 279.

⁴⁴ ნ. შენგელია, დასახ. ნაშრ., გვ. 239.

⁴⁵ O. Barkan, დასახ. ნაშრ., გვ. 65.

⁴⁶ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაეთარი, წ. I, თურქული ტექსტი, გვ. 1, ქართული თარგმანი, წ. II, გვ. 2.

მფლობელობაში (მყოფი), აწ უსუფის ძმის ისმაილის მფლობელობაშია, თანახმად ძველი დავთრისა იძლევა უშურს⁴⁷.

როგორც კანუნ-ნამეებიდან ჩანს, უშრის აღება ლეწვის დროს ხდებოდა და მისი რაოდენობაც მაშინ დგინდებოდა: „რეაიას მოსავალზე უშრის აღება უნდა ხდებოდეს ლეწვის დროს. იმწამსვე, დაუყოვნებლივ უნდა გამოირწყოს დამთავრებული კალა“⁴⁸.

XVIII ს. II მეოთხედში ქართლში ოსმალობის დროს მთელი მოსახლეობის სოფლის მეურნეობის პროდუქტები აღწერილ იქნა ოსმალთა ხელისუფალთა მიერ და დაბეგრული იქნა უშრის გადასახადით. იგი გაწერილი იყო დაპყრობილი ქრისტიანული მოსახლეობის სოფლის მეურნეობის ყველა სახეობაზე⁴⁹. ოსმალთა დროინდელ ერთ-ერთ დოკუმენტში ნათქვამია: „ბატონის ალავერდი-მირზისა და ვექილის ალიყულ-ბეგის დიდად იმედით მოსაჩენელო მდივანო გორჯასპი და ერთობით თუმანიანო | თქვენი მამულის მირი ოცი თუმანია, ონდალუხი ორი თუმანი, ეს თეთრი გარიგეთ. თუ გინდათ სურსათი ჩამოიტანეთ გორს“⁵⁰.

ამ დოკუმენტიდან ჩანს, რომ ონდალუხის გადახდა შეიძლება როგორც ფულადი სახით, ასევე ნატურითაც.

ქართულ დოკუმენტურ მასალებში გვხვდება ისეთი გადასახადები, რომლებიც არაა დამოწმებული „დავთარში“. ერთ-ერთი ასეთთაგანია „სალიანი“, რომელიც წლიურ გადასახადს ნიშნავდა. მოვიტანთ ერთ საბუთს, 1724—35 წწ. დათარიღებულს: „ქ. ჩვენნი ბრძანება არის ჯავახისშვილო როინ! მანდ ნიკოლოზ რომ ატენის ომში მოკლეს, მისი მამულის გარდა რაც მანდ მამული, სახლა, გლეხი ვასყიდულა, რატიშვილი რომ იმერეთს არის, ხუთი სახლი და კიდევ მისი ძმა რომ ვახტანგს გაჰყოლია, ოთხი სახლი და კიდევ ამირბარს უყიდია ხუთი კვანბლი კაცი, ერთიც შენი ძმას რომ გაუყიდია, ეს თხუთმეტი კონბლი კაცისათვის ჩვენთვის ხელი აუშართე და ხარჯში და სალიანში როგორც უწინვე ყოფილა, ეგრევე საჯავახიანთ მამულში გაუროე. შენ გებარებოდეს და მათი ასლანდელი პატრონები, თეთრი ვისთვისაც მიუციათ, იმასვე გამართვან და ჩვენგან დიდისა და მრავალის წყალობის მოიმედე იყავით“⁵¹.

კონიბეი გორიჯელის მეორე რისალეში, რომელიც XVII ს-ის 40-იანი წლების ოსმალეთის იმპერიის მდგომარეობას ასახავს, სალიანი წლიურ გადასახადად არის მოხსენიებული.

ოსმალეთის ხელისუფლება იმპერიის ყველა ვილაიეთში არ აწესებდა სალიანის გადასახადს. სალიანის დაწესება დამოკიდებული იყო იმაზე, თუ დამოკიდებულების როგორი პოლიტიკური ფორმა არსებობდა ოსმალეთის ცენტრალურ ხელისუფლებასა და ცალკეულ ვილაიეთს შორის. ოსმალეთის შიდა პროვინციები, სადაც იმთავითვე არსებობდა ოსმალური სოციალ-პოლიტიკური სისტემა, დამკვიდრებული იყო თიშარებისა და ზიამეთების ინსტიტუტები და ქვეყანა მთლიანად ოსმალურ ყაიდაზე იყო ორგანიზებული, სალიანის გადასა-

⁴⁷ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წ. I, თურქული ტექსტი, გვ. 425, წ. II, ქართ. ტექსტი, გვ. 423; იხ. აგრეთვე გვ. 48, 188, 317, 321, 403, 424, 410, 444, 447, 499.

⁴⁸ იქვე, წ. I, გვ. 1, წ. II, გვ. 2.

⁴⁹ ნ. შენგელია, გადასახადები და საგადასახადო სისტემა XVI ს. ოსმალეთში, გვ. 125.

⁵⁰ საქ. სიძველენი, ტ. III, გვ. 448.

⁵¹ დოკუმენტები..., ტ. I, გვ. 207, იხ. აგრეთვე, საქ. სიძველენი, II, გვ. 369.

ხადს არ იხდიდნენ. ასეთ პროვინციებს არასალიანელ ვილაეთებს ანუ სალიანეს არმქონე ვილაეთებს უწოდებდნენ. აინი ალის დავთრის მიხედვით, XVII ს-ის დამდეგისათვის მთელი ოსმალეთის იმპერიის 32 ვილაეთიდან 23 სალიანის არმქონე ვილაეთი იყო⁵².

მეორე სახის ვილაეთებს სალიანის მქონე ვილაეთები ეწოდებოდა. ასეთი ტიპის ვილაეთებში ოსმალური თიშარებისა და ზიამეთების სისტემა არ იყო დამკვიდრებული. ესენი ერთგვარი ნახევრად დამოუკიდებლობით სარგებლობდნენ და ხარკის სახით ყოველწლიური შემოსავლის ნაწილს უხდიდნენ ხაზინას. ასეთი ვილაეთების განმგებლები დამოუკიდებლად მართავდნენ ქვეყანას, თვითონ კრფდნენ გადასახადებს, ხოლო გადასახადების გარკვეულ ნაწილს ყოველწლიურად გზავნიდნენ ოსმალეთის სახელმწიფო ხაზინაში. ამიტომ ასეთ ვილაეთებს „სალიანელი“ ეწოდებოდა, რაც ყოველწლიურს ნიშნავს. „სალიანი“ ფაქტიურად ხარკს წარმოადგენდა⁵³.

სალიანის მქონე ვილაეთებში ადგილობრივი სოციალ-პოლიტიკური სისტემა ძირითადად ხელუხლებელი რჩებოდა. მაგრამ აქ ვილაეთის განმგებლობის უფლება ოფიციალურად ოსმალ სულთნისაგან უნდა მიეღოთ. სალიანის მქონე ვილაეთები რეალურად ნახევრად დამოუკიდებელი იყვნენ. სალიანის მქონე ვილაეთებად გამოცხადებული იყო ძირითადად ის ქვეყნები, სადაც ოსმალთა ხელისუფლებას სუსტად ჰქონდა ფეხი მოკიდებული და ადგილობრივი ხელისუფლება მთელი რიგი პრივილეგიებით სარგებლობდა. სალიანის მქონე ვილაეთები ძირითადად იმპერიის განაპირა ტერიტორიებზე მდებარეობდა. ასეთი ვილაეთების განმგებელთ ევალებოდათ ხარკის სახით ადგილობრივი მოსახლეობისაგან აეკრიფათ გარკვეული კატეგორიების ოსმალური გადასახადები და ოსმალეთის იმპერიის ხაზინაში გაეგზავნათ. ამ გადასახადების აკრფა და ოსმალთა ხელისუფლებისათვის ჩაბარება იყო სწორედ პოლიტიკური დამოკიდებულების ყველაზე მსუბუქი ფორმა. სწორედ ასეთი სალიანის მქონე პროვინციას წარმოადგენდა ოსმალეთის იმპერიისათვის ქართლი XVIII ს-ის II მეოთხედში.

„სალიანი“ არსებობა „ოსმალობის“ დროინდელ აღმ. საქართველოში მომზობს, რომ „ოსმალობა“ ამ დროს სრულიადაც არ ვრცელდებოდა საზოგადოებრივ წყობილებისა და აგრარული ურთიერთობის ყველა სფეროზე... „სალიანი“, უწინარეს ყოვლისა, საინტერესოა იმიტომ, რომ სწორედ ეს გადასახადი ასახავდა ოსმალეთზე დამოკიდებული ქვეყნის თავისებურებებს. ამ მხრივ საგულისხმო ფაქტია, ამ გადასახადის არ არსებობა „გურჯისტანის ვილაეთის დიდ დავთარში“. ეს კი აიხსნება იმიტომ, რომ ოსმალებს სამცხე-საათაბაგო არ შიანდათ „სალიანელ“ ქვეყნად და ყოველწლიურად ცალიობდნენ აქ ადგილობრივი წესების გაუქმებას, მათს ადგილზე კი ოსმალური ფეოდალური წყობილების და პოლიტიკური ორგანიზაციის (საფაშოს) შემოღებას⁵⁴.

„ოსმალობის“ დროს აღმ. საქართველო განიხილებოდა, როგორც „სალიანი“ ქვეყანა, განსხვავებით სამცხე-საათაბაგოსაგან. სამცხე-საათაბაგოში

⁵² M. Belin, Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler, Türkçeye çeviren ziyâ, İstanbul, 1931, გვ. 239.

⁵³ ზ. ს. ვანიძე, ოსმალეთის იმპერიის ადმინისტრაციული წყობა და პროვინციული მართვა-გამგეობა XVI საუკუნეში, „მახლ. აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები“, თბ., 1953, გვ. 93.

⁵⁴ ვ. გაბაშვილი, XVIII ს. II მეოთხედის ქართული დოკუმენტური მასალები, გვ. 315—316.

გაოსმალების პროცესს ხანგრძლივი დრო დასჭირდა. აქ წარმოიქმნა ჩილდირის ანუ ახალციხის საფაშო, საფაშოსთვის აუცილებელი იყო სანჯაყების არსებობა, რაც მოხდებოდა ადგილობრივი მიწისმფლობელობის ფორმების გაუქმების შედეგად. აქ ოჯაკლიკების და იურტლუკების გვერდით თიმარებიც და ზეამეთებიც გაჩნდა. ხოლო აღმ. საქართველოში, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ქართული ფეოდალური სისტემა, ადგილობრივი მიწისმფლობელობა ხელუხლებელი დარჩა. აქ შემოდებულ იქნა მხოლოდ ოსმალური გადასახადები და სავადასახადო სისტემა. „ქართლის ადმინისტრაციული დაყოფის მთავარ ნიშნად აღებული იყო სათავადოების პოლიტიკური საზღვრები, რაც ცხადია, სათავადოს ოსმალურ სანჯაყად ვერ გადააქცევდა. ამიტომ ადრეულ ხანაში არ შეიძლებოდა შექმნილიყო არც ოსმალური საფაშო, მიუხედავად იმისა, რომ ქვეყანა აღწერილი იყო ოსმალთა მოხელეების მიერ“⁵⁵.

1738 წ. საბუთში ვკითხულობთ: „მოვიდა თუმანიანთ სურსათის სალიანი რუხისიდამ, ახალდაბიდამ და გარეჯრიდამ პური, ლიტრა ორასი“⁵⁶. სალიანი მოხსენიებულია ამ პერიოდის სხვა საბუთებშიც⁵⁷.

ხემოთმოტანილ საბუთებში დასახელებული სალიანი შესაძლებლობას იძლევა დავადგინოთ ოსმალური გადასახადების შემოღების პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიური პირობები ერთი მხრივ, და ავხსნათ სალიანის მოუხსენებლობის მიზეზი „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“, მეორე მხრივ.

XVIII ს. ოსმალთა დროინდელ საბუთებში მირთან, ისფენჯისთან, ბეჰრესა და სალიანთან ერთად მოხსენიებულია სხვა ოსმალური და ქართული ფეოდალური გადასახადები. მოხსენიებულია სურსათი, სამასპინძლო და სხვ. ერთ-ერთ საბუთში ნათქვამია: „ქ. ჩვენ, დავით და ოთარმა და იორამ ანგარიში გავსწმინდეთ წლეგანდელის მირის სურსათისა და ბრინჯის თეთრისა და თურამე სხვა დანახარჯი იყოს, ამების ანგარიში გავსწმინდეთ. დღეს აქამდის რაც ერთმანეთში ზარალი მოგვივიდა თუ სარგებელი, ყველა ჩავაროინეთ, ყველამ გაიარა. აღარც მირი, არც სურსათი, არც ბრინჯის ფასი, არც სამასპინძლო, აღარა დარჩომილა რა, დღეს იქით რაც სამსახური მოვიდეს, ჩვენ ჩვენი მამულის ზიანი და სარგებელი გავსწიოთ, თუ ერთმანეთის მოიტაცონ რამე, პასუხი გავცეთ. არის ამისი მოწამე ეშვი აღას აბაში სულხან“⁵⁸.

ამ საბუთში დამოწმებული სურსათი ოსმალური სახის გადასახადია, მაგრამ XVIII ს. II ნახევარში იგი ქართულ ფეოდალურ გადასახადად იქცა. ეს ფეოდალური გადასახადი ლაშქრის სურსათ-სანოვაგით (ფურაჩით) მომარაგებისათვის იყო დაწესებული. სურსათი პროდუქტებისაგან აღებული გადასახადი იყო⁵⁹. სურსათის გადასახადი მძიმე ტვირთად აწვა მწარმოებელ საზოგადოებას. განსაკუთრებით უჭირდა მოსახლეობას მისი გადახდა მოუსავლიანობისა და გვალვის დროს. XVIII საუკუნემდე „სურსათის“ მაგივრად იხმარებოდა „ულუფა“. „ულუფა“ მონღოლთა ბატონობის დროს იყო შემოღებული საქართველოში. მაგრამ XV—XVIII სს-ში იგი ქართულ სამეფო და ფეოდალურ გადასახადთა რიგში მოექცა. ძველი მნიშვნელობა კი სათათრო ულუფამ შეი-

⁵⁵ ვ. გაბაშვილი, XVIII ს. II მეოთხედის ქართული დოკუმენტური მასალები, გვ. 316.

⁵⁶ საქ. სიძველენი, III, გვ. 448.

⁵⁷ იქვე, გვ. 359; დოკუმენტები..., I, გვ. 201 და სხვ.

⁵⁸ დოკუმენტები..., I, გვ. 259.

⁵⁹ M. Belin, დასახ. ნაშრ., გვ. 169.

ნარჩუნა. „სათათრო ულუფა“, უეჭველია, დამპყრობელი ქვეყნის ლაშქრის დასაკეყოფილებლად, განსაკუთრებით კი მეციხოვნე ჯარის შესანახად გროვდებოდა⁶⁰. ლაშქრობასთან დაკავშირებით „დასტურლამალი“ ცალკე იხსენიებს ულუფას გადასახადს და ახდენს მის რეგლამენტაციას: „ქსნის ხეველთაქუს ულუფა, როდესაც ბატონი სალაშქროდ წაბრძანდება კვირაში ხარი — ა, ცხუარი — ბ, მარილი ლიტრი — ა, ღვინო საპალნე — ბ, ფქვილი საპალნე — ბ; ასევე არაგვის ერისთვის კაცებსა აქუსთ. აგრეთვე ავალისშვილის კაცებს აქუსთ“⁶¹.

აი, რას ვკითხულობთ კოჩიბეი გორიჯელის მეორე რისალეში სურსათის გადასახადის შესახებ: „ეს გადასახადი (სურსათი) გაიწერება რეაიაზე ომის დროს. სურსათი გაიღება ქერის, ხორბლის, ფქვილის, შუშის სახით იმ ზომით, რა ზომითაცაა იგი განსაზღვრული, და რაიას თვითონ მიაქვს იგი დანიშნულ ადგილზე. სანამ არ იქნება შეკრებილი საჭირო რაოდენობა, აკრეფა იწარმოებს დღე და ღამე... თუ ომი არ არის, რაიასგან სურსათის გადახდევინება არ შეიძლება“⁶².

კოჩიბეი გორიჯელის მიხედვით სურსათი ლაშქრობასთან დაკავშირებული გადასახადია, ქართულ საბუთებში მოხსენიებული სურსათი ოსმალბაყიზილბაშობის დროს განეკუთვნება და იგი დამპყრობლის შესანახად უნდა ყოფილიყო. 1737 წ. დათარიღებულ მიზარების წერილში სურსათის შესახებ ნათქვამია: „მამებარა მე ზაზა და ასან ალი-ბეგს უზბაშს სურსათის რვა ხარვირი თამამათ, მარიამობის რვას. შეიღის ხარვირის ყაბზის სეფიხანის სურსათისა“⁶³. სხვა საბუთებშიცაა დაცული ცნობები სურსათის შესახებ⁶⁴. საბუთებიდან ჩანს, რომ ქართველი გლეხობა სურსათს სხვა ოსმალურ გადასახადებთან ერთად იხდიდა. ერთ-ერთ საბუთში ნათქვამია: „ჩვენ ჩვენი სოფლის მირიცი შიგვიცია და სუსატიცა“⁶⁵.

გარკვეული კონკრეტული საჭიროებისათვის იყო შემოღებული „ნუშლის“ გადასახადი. იგი გაიღებოდა როგორც ნატურით, ისე ფულადი სახითაც. ეს გადასახადი ოსმალეთის ხელისუფლების მიერ დაპყრობილ ქვეყნებზე იყო გაწერილი და მისი რაოდენობა ქვეყნის სამხედრო-ლენური სისტემის კრიზისთან ერთად, სხვა გადასახადების მსგავსად, იზრდებოდა. იგი „სურსათის“ მსგავსი გადასახადი იყო. „ნუშლთან“ ერთად წყაროებში გვხვდება „ზაპირეს“ გადასახადი, რომელიც თურქულად ნიშნავს პროვიანტს, სურსათს, სანოვავეს, ხორავს. მას ოსმალეთში ზოგჯერ ეწოდებოდა „ნუშულ ზაპირესი“. ეს გადასახადი გადახდებოდა იმ ადგილის მოსახლეობას, სადაც გაჩერება მოუხდებოდა ლაშქარს. მოსახლეობა ვალდებული იყო ლაშქარი მოემარაგებინა და უზრუნველყო პროვიანტით, სანამ ის ამ ადგილებში იდგა. გაიწერება კიდევ გადასახადი, რომელსაც ეწოდება ნუშული ზაპირესი — 5 ქილა ქერის ოდენობით, 1 ქილა ფქვილი — ყოველი სახლიდან. თუ 200 სახლია, მაშინ მთელი 1000

⁶⁰ ვ. გაბაშვილი, ქართული დეოდალური წყობილება XVI—XVII სს., თბ., 1958, გვ. 255.

⁶¹ დასტურლამალი, უმიკაშვილის რედაქციით, თბ., 1886, გვ. 85.

⁶² А. С. Тверитинова, Второй трактат Кочисей, «Ученые записки ин-та Востоковедения», VI, М.-Л., 1953, გვ. 245.

⁶³ საქ. სიძველენი, გვ. 446.

⁶⁴ იქვე, გვ. 448.

⁶⁵ დოკუმენტები..., I, გვ. 146.

ქილა ქერი და 200 ქილა ფქვილი (გაიდება). თუ ფადიშაპი დვას მტრის ქვეყნისაკენ რომელიმე სიმაგრესთან, მაშინ რაიებს მიაქვთ ყველა ესენი აქ აქლემებით და აბარებენ⁶⁶.

ოსმალების სასარგებლოდ დაწესებული ჩანს აგრეთვე „საური“. ქართულ საბუთებში დამოწმებული „საური“ კარგად არის შესწავლილი ქართულ ისტორიოგრაფიაში⁶⁷. იგი ხარკს ნიშნავს და დამპყრობლის, ამ შემთხვევაში ოსმალეთის სასარგებლოდ იკრიფებოდა. ასე მაგალითად, ერთ ქართულ საბუთში, რომელიც 1726 წ. დათარიღებული⁶⁸, საურის შესახებ ნათქვამია: „ჩვენ მეფეთ მეფემ პატრონმან ვახტანგ, ესე წყალობის წიგნი და ნიშანი შეგიწყალეთ და გიბოძეთ თქვენ, ერთობილთ საყდრიონთ რუისის მღვთაების ყმათა: ესე რომე მოვიდა ჩვენს წინაშე მრთველ ეფისკოპოზი ნიკოლოზ ორბელიანი და თქვენ რუისის მღვთაების ყმათათვის საურის სითარხნეს დაგვეაჯა. ჩვენცა წყალობა უყავით და საუკუნოდ საური ვაპატივეთ და პურისა და ღვინის ოჩხარს შეაწერდნენ ხოლმე და გლენს დიადი ძალა დამართებოდა და გალარიბებულ იყვნენ. ისიც ვაპატივეთ“⁶⁹.

ქართულ დოკუმენტურ მასალებში მრავლადაა აღბეჭდილი ჭარიმები. ჭარიმებისადმი სპეციალური თავებია მიძღვნილი გურჯისტანის კანუნნამეში. გათვალისწინებულია მრავალი სახის ჭარიმა. ქართულ დოკუმენტებში დამოწმებული ჭარიმები ფულადი სახითაა წარმოდგენილი. „... თუ პირზე აგეშალო, ასის ყურუშის ჭარიმა ფაშას მიცევთ, ვიყო მე ელიზბარ“⁷⁰, ვკითხულობთ ერთ საბუთში. ან „... საღიანგვოსა და საიასაულოს გამღები მე ვიყო, თუ ამაში მე გედაო, ან სხვა ჩემი ნათესავი, ორასის ყურუშის ბედნიერის ვეზირის მოთაბაღში ჭარიმა მიცეც, არის ამისი მოწამე შუბაში მამადა თუმანიშვილი ასანა“⁷¹.

ოსმალური გადასახადების სიმძიმე თანაბრად აწვევბოდა ქართული ფეოდალური საზოგადოების ყველა ფენას. „სათათრო სათხოვრისაგან“ შეწუხებული და გამოუვალ მდგომარეობაში ჩავარდნილი ქართველი მეზატონე იძულებული ხდებოდა ჩალის ფასად გაეყიდა თავისი ყმა-მამული. ამ მხრივ საინტერესოა „ნასყიდობის წიგნი“, მიცემული ლევან მაჩაბლის მიერ გივი ამილახორისადმი 1725 წ. 7 ივლისს, რომლითაც ლევან მაჩაბელი, სათათრო გამოსაღებისაგან ძლიერ შეწუხებული, იძულებულია გივი ამილახორს მიეციდოს თავისი საკუთარი ყმა: „... ესე უთუო და უთუმცაო, დრო დაუღებელი, მიზეზ-შემოუღებელი და ყოვლის ჩხუბისა და ილათისგან გამოსული ნასყიდობის წიგნი და სიგელი დაგიწერეთ და მოგეცით ჩვენ, მაჩაბელმა, აღხაზისშვილმან ლევან და ძმამან ჩემმან დავით და შვილმან ჩემმან აღხაზ და მომავალთა სახლისა ჩვენისათა ყოველივე თქვენ, ამილახორს ბატონსა გივსა, ძმასა თქვენსა ეშვიკ-

⁶⁶ А. С. Тверитинова, *ღისახ. ნაშრ.*, გვ. 245.

⁶⁷ ვ. ვ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII სს., თბ., 1958.

⁶⁸ ნ. შენგელიას გამოთქმული აქვს ეჭვი ამ საბუთის თარიღის სისწორის შესახებ, რადგან თვითონ ამ საბუთში მოხსენიებული წყალობის წიგნის მომცემი „მეფეთ მეფე პატრონი ვახტანგ“ ამ დროს საქართველოში არ იყო. იგი ორი წლის წასული იყო რუსეთში, ამიტომ ეს საბუთი უფრო აღრიწველი უნდა იყოს, არა უგვიანეს 1724 წლისა (ნ. შ ე ნ გ ე ლ ი ა, *გადასახადები და საგადასახადო სისტემა*, გვ. 126).

⁶⁹ დოკუმენტები..., გვ. 221.

⁷⁰ იქვე, გვ. 237.

⁷¹ იქვე, გვ. 240.

აღას ბაშს ბატონს იოთამს, შვილთა თქვენსა ანდუყაფარს, ბიძაშვილთა თქვენთა იესეს, დემეტრეს, ბარძიმს და მოძაველთა სახლისა თქვენისათა ყოველთავე — ასე რომე დაგვეჭირა და სათათრო სათხოვრისაგან დიად ძალი დაგვადგა და მოგყიდეთ ჩვენი მკვდირი ყმა, ჩემს ბარათში ნარგები და ბარათიც თქვენ მოგართვით⁷².

ქართველი გლეხობა იძულებული ხდებოდა კლასობრივი ბრძოლის სხვადასხვა ფორმებისთვის მიემართა. „დავთარში“ დამოწმებულია უამრავი ცნობები გლეხთა მასიური აყრა-გაქცევისა. „დავთარის“ მიხედვით, 300-მდე სოფელი „ცარიელია რეაიასგან“⁷³. გამოუვალ მდგომარეობაში ჩავარდნილი ქართველი ფეოდალები იძულებული იყვნენ ყოველგვარი ღონისძიებით ქართლიდან აყრილ-გაქცეული გლეხები ისევ უკან დაებრუნებინათ. ქართული საბუთებიდან ჩანს, რომ გლეხთა აყრა-გაქცევას მასიური ხასიათი მიუღია. გლეხობის უკან დაბრუნებით არანაკლებ დაინტერესებული იყვნენ ოსმალო მოხელეები. ისაყფაშას 1732—35 წწ. დათარიღებულ ბრძანებაში ნათქვამია: „ქ. ვეზირი ისაყფაშა ვიკადრებ ჩვენ მაგიერად მუსრანის ბატონის-შვილს მამუქას ასე უანბეთ: მერმე შენის აზნაურიშვილის რატიშვილის სოფელი ხანდაკი და ან სხვა სოფელი აყრილი იყოს, ვისცა მამულში იყოს, ყველა მოაგროვე და ნურავის ვაცარცივინებ და, სადაც შენ გინდოდეს, იქ დააყენე თუ წაართვა ვინმე, მწვედ გარდავაღდეინებ“⁷⁴.

ასევე ისაყფაშა 1732—35 წ. დათარიღებულ გვი ამილახორისადმი მიწერილ წერილში წერს: „მერმე ამ თუმანიშვილის გლეხი, სადაც იყოს აყრილი კაცი, თქვენ კაცი გაგზავნეთ, მუბაშირად აუყარეთ და ისევ თავის მამულში მოაყვანინეთ. ნურა კაცი თავის მემკვიდრე გლეხს ნუ დაუქერენ, თვარემ პასუხს ვერ მოგვეცემენ, ისევ თავის სამკვიდრო მამულში ხნას და თესონ, სხვაგან რატომ ან ხვინენ ან დგანან“⁷⁵.

ვახუშტი ბაგრატიონი ოსმალობის დროინდელ ქართლის შესახებ აღნიშნავდა, რომ „აღარ დამთა მსახლობელნი მუხრანს, ქართლსა და საციციანოს და ადგილ საბარათიანოს სომხითსაც თვინიერ სიმაგრეთა“⁷⁶.

ქართლის გლეხობა მართო აყრა-გაქცევით არ გამოხატავდა თავის პროტესტს. იგი აქტიურადაც იბრძოდა უცხო დამპყრობლის წინააღმდეგ. „ხან საამილახორო იყო აჯანყებული, ხან ქსნის ხეობა, ხან სამაჩაბლო, ხან არაგვი, ხოლო კახეთის მეფე კონსტანტინე ოსმალეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში დაიღუპა კიდევაც“⁷⁷.

1732 წ. ოსმალო სულთნის მიერ ქართლის ერისთავებისადმი გაცემული დოკუმენტის მიხედვით⁷⁸ აშკარაა ოსმალო ხელისუფალთა ზრახვები და პრეტენზიები ქართული ტერიტორიების მიმართ საერთოდ და ქართველი თავადების მიმართ კერძოდ. ოსმალო ხელისუფალი ამ დოკუმენტის მიხედვით ქარ-

⁷² დოკუმენტება... 23. 215—216.

⁷³ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 31.

⁷⁴ საქ. სიძველენი, ტ. III, გვ. 419.

⁷⁵ იქვე, გვ. 418—419.

⁷⁶ ვახუშტი, ისტორია, გვ. 92.

⁷⁷ ნ. ბერძენიშვილი, XVIII ს. საქართველოს ისტორიიდან, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ. 182.

⁷⁸ ნ. გიქია, XVIII ს. ორი თურქული დოკუმენტი, თსუ შრომები, ტ. 99, აღმ. სერია, III, თბ., 1962.

თველი თავადებისაგან ითხოვს ერთგულ სამსახურსა და მორჩილებას. ფირმანიდან ჩანს, რომ ქართველი თავადები ნომინალურად იყვნენ „ერთგულნი“ ოსმალთა სულთნისა და მხოლოდ გარკვეული პირობის შესრულებით კმაყოფილდებოდნენ. ისინი ყოველ შესაძლებელ შემთხვევაში მზად იყვნენ აჯანყებისათვის.

ამრიგად, XVIII ს. II მეოთხედის მასალები მოწმობენ, რომ ოსმალთას მთლიანად ფეხი ვერ მოუკიდებია ქართლში. აქ ოსმალური გადასახადები არსებობს ქართული ფეოდალური გადასახადების გვერდით. ქართველი მებატონები სარგებლობდნენ თავიანთი უფლებებით და ოსმალეთის მთავრობასთან მათ მხოლოდ გადასახადებისა და ვალდებულებების გადახდა აკავშირებთ. მაგრამ XVIII ს. II მეოთხედის ქართლში ოსმალებმა მაინც შექმნეს საშიში პრეცედენტი, რომელსაც გარკვეული დროის შემდეგ შეიძლებოდა ისეთივე შედეგები მოჰყოლოდა, როგორც ეს სამცხე-საათაბაგოში მოხდა XVI ს-ის მეორე ნახევარში.

როის მებრძოლი

სოციალური ურთიერთობის ისტორიის ზოგადი საკითხი
ფეოდალურ საქართველოში

(იური ანდრიას ძის აჯანყება)

მეფესა და დიდგვარიანებს შორის არსებული შინაკლასობრივი ბრძოლის განსაკუთრებულს, ამავე დროს მეტად მნიშვნელოვან და საინტერესო ეტაპს წარმოადგენს თამარ მეფის ყოფილი ქმრის იური ანდრიას ძის შემოსვლა საქართველოში და მისი მცდელობა საქართველოს სამეფო ტახტის დაკავებისათვის, უფრო სწორად თავისი უფლებების აღდგენისათვის. ეს გარეგნული მიზეზი იყო ამ ბრძოლისა, სინამდვილეში კი იგი უფრო ღრმად იყო ფესვებგადგმული სოციალურ ურთიერთობათა, კერძოდ მეფესა და დიდგვარიანებს შორის არსებულ მწვავე კლასობრივი ბრძოლის ქსელში. ეს მოვლენა რომ მხოლოდ იური უფლისწულის ნება-სურვილით არ მომხდარა და მასში ქართველი დიდგვარიანი ფეოდალები ასრულებდნენ წამყვან როლს ეს ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში სადავო არ არის¹.

დიდგვარიანების მიმართ წარმოებულ საქართველოს სახელმწიფოს პოლიტიკას ზურგს უმაგრებდა სამეფო კარის მომხრე ფეოდალთა დიდი არმია, მაგრამ ამასთანავე იყვნენ, რიგი ფეოდალებისა, რომლებიც თავისი უფლებების გაზრდა-გაფართოებაზე ფიქრობდნენ, და ამ მიზნის მისაღწევად არავითარ ხერხსა და ძალას არ იშურებდნენ. საქართველოს მეფე-ქალის თამარის სახლობის საკითხი რომ დადგა, აშკარა გახდა ის მწვავე ბრძოლა, რომელიც დიდგვარიანი ფეოდალთა სხვადასხვა დასებს შორის არსებობდა. ამჯერად ეს ბრძოლა თითოეული ამ დასისათვის თამარის ქმრად სასურველი კანდიდატის მოძებნას გადაეჯაჭვა. ეს გზა, ბუნებრივია, საქართველოს მეფესა და სამეფო კარზე გავლენის გაზრდის რეალურ შანსად ისახებოდა. „შეიყარნეს შემკირინენი და ზრახუნენი გაზრდის რეალურ შანსად ისახებოდა. „შეიყარნეს შემკირინენი და ზრახუნენი ყვეს ძებნა წალმართისა და მოყვანა ქმრისა“². „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორისაგან განსხვავებით „ცხოვრება მეფეთ მეფისა თამარისი“ გვაუწყებს, რომ „აღივსებოდა რა კრება (საეკლესიო კრების დასრულებაზეა ლაპარაკი — რ. მ.), შემოვიდეს ყოველნი სპასალარნი და ერისთავნი სამეფოსანი და მოახსენეს მამათა, რათა ზოგად იღუწონ შემოყვანებად სიძისა თამარისთს“³. ე. ი. თამარის სახლობის საკითხს საეკლესიო კრების მონაწილეებთან ერთად იხილავენ „ყოველნი სპასალარნი და ერისთავნი სამეფოსანი“. ამ დარბაზობის დროს წინადა-

¹ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, 1965, II, გვ. 260; ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა, მ. დუმბაძე, და სხვ.; საქართველოს ისტორია, I, 1958, გვ. 199; ი. ცინცაძე, ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან (X—XVI სს), თბ., 1956, გვ. 67—170; შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, თბ., 1962, გვ. 110—144.

² ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 35.

³ ცხოვრება მეფეთ მეფისა თამარისი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 119.

დებანი ალბათ არაერთი იქნებოდა, მაგრამ განსაკუთრებულ ყურადღებას მიიწვევს ქართლისა და თბილისის ამირას აბულასანის მიერ წამოყენებული მოსაზრება, თამარისათვის რუსი უფლისწულის ანდრია ბოგოლიუბსკის შვილის იურის (იგივე გიორგის) შერთვის შესახებ: „მე ვიცი შვილი ხელმწიფისა ანდრია დიდისა რუსთ მთავრისა, რომელსა მონებენ სამასნი მთავარნი რუსთანი. და იგი, მცირე დარჩომილი მამისაგან, ექსორია-ქმნით დევნილი გარდამოიხუეუა ბიძისა, სავალათად (იგულისხმება ვსევოლოდი — რ. მ.) სახელწოდებულისაგან და არს იგი ყოჩაყთა მეფისა სევენიჯისა ქალაქსა“⁴.

ესოდენ მნიშვნელოვანი საკითხის გადაწყვეტისადმი მიძღვნილ დარბაზობაზე (დარბაზის სხდომაზე) აბულასანის გამოსვლა შემთხვევითი არ შეიძლება და ყოფილიყო. ამ დროისათვის (დაახლოებით 1185 წ. დამლევს) მას ალბათ ჰქონდა ასეთი უფლება. ე. ი. აბულასანი სამეფო სადარბაზოს სრულუფლებიანი და თანაც გავლენიანი წევრი იყო⁵.

საინტერესოა ის ფაქტი, რომ აბულასანის პიროვნებით დაინტერესდნენ და სხვადასხვა დროს ამ საკითხს თავისი გამოკვლევები უძღვნეს ა. ხახანაშვილმა, ივ. ჯავახიშვილმა, პ. ინგოროვამ, ს. ერემიანმა, ი. ცინცაქემ, შ. მესხიამ და სხვ. ამ მეცნიერთა მიერ გამოთქმული მოსაზრებების, აგრეთვე აბულასანის წარმოშობის შესახებ ფართო მსჯელობის საშუალება, სტატიის მოცულობის რედაქციის მიერ დადგენილი შეზღუდულობის გამო, ჩვენ ამჟამად არ გავაჩნია. მართებულად კი მიგვაჩნია ის დასკვნა, რომ აბულასანი თბილისში მოქალაქეთა პრივილეგირებული ზედაფენიდან დიდვაჭრებისა და ფინანსისტების წრიდან გამოსული მოხელეა.

აბულასანი თავისი წინადადებით დიდგვაროვან ფეოდალთა და მოქალაქეთა ზედა ფენის ერთი ნაწილის სურვილს გამოხატავდა. მისმა ასეთმა თამამმა ბაზმა ისეთი რთული და სახელმწიფოსათვის მეტად მნიშვნელოვანი საკითხის ირგვლივ, როგორც საქართველოს მეფე-ქალის, თამარის სახლობის, მისი საქმიანობის კანდიდატურის გადაწყვეტის საკითხი იყო, მიიღო სწორედ აბულასანის წინადადება, რომელიც ბევრზედ მეტყველებს. ამ წინადადებას, ბუნებრივია, მხარს უჭერდა ბევრი დიდგვარიანი ფეოდალი, თუმცა, როგორც ჩანს მოწინააღმდეგენიც ჰყოლია მას (ამაზე ქვემოთ შევჩერდებით).

ასლა განვიხილოთ თუ რატომ შეჩერდა დარბაზის წევრთა უმრავლესობა აბულასანის წინადადებაზე. იყო თუ არა წინასწარ შემზადებული ეს წინადადება და რამ განაპირობა სწორედ რუს უფლისწულზე გეზის აღება.

იური (გიორგი) უფლისწული როსტოვ-სუზდალის დიდი მთავრის (თამარის პირველი ისტორიკოსი მას „ანდრია დიდი რუს-მთავარი“-ს სახელით იხსენიებს) ანდრიას შვილია. იური ანდრიას ძე 1172—75 წწ. ნოვეგოროდის მთავ-

⁴ ისტორიანი და აზმანი შარაჟანდელთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 36.
⁵ ი. ვ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 258. (აქ ანალიზებს რა სხვადასხვა შეხედულებებს განსვენებული მეცნიერი დასკვნის — „პირველი ქმრის შერთვა შეიძლება დაახლოებით 1185 წლის დამლევს მომხდარიყო“).
⁶ პროფ. ს. ერემიანი ალბათ სცდებოდა, როცა აბულასანს საქართველოს სამეფოს დარბაზის წევრად მხოლოდ გიორგი რუსის ჩამოყენის შემდგომ მიიჩნევდა (С. П. Еремян, Юрий Боголюбский по армянским и грузинским источникам, Научные труды АГУ, ХХIII, 1946, გვ. 403). შდრ. შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, თბ., 1962, გვ. 110,

რი იყო. 1175 წ. მთავრობიდან გადაყენებული და ექსტორიაქმნილი ჩრდილო კავკასიაში გადახვეწილა. ქართველ დიდებულთა მიერ ყოფიანეთში აღმოჩენილი რუსი უფლისწული საქართველოს დიდგვარიან ფეოდალთა ერთი ნაწილისა და მოქალაქეთა ზედაფენისათვის მისაღები უნდა ყოფილიყო, რადგან „Новгородский князь, власть которого была в значительной мере ограничена и подчинена „вече“ (где господствовали крупные купцы и бояре), казался в Грузии подходящим кандидатом как для родовой ой знати, выступившей против централизованной царской власти, так и для верхушки тбилисских горожан“⁷. ამის გარდა, ბუნებრივია, დარბაზის წევრებისთვის მნიშვნელობა ჰქონდა იმ ფაქტს, რომ იური ანდრიას ძე დიდგვარიანი ფეოდალი, ქრისტიანი იყო რჯულით, თანაც მართლმადიდებელი. ამ მხარემ საკითხის გადაჭრაში ალბათ არსებითი როლი შეასრულა. თუმცა დიდებულებისთვის, როცა ისინი უპირატესობას იურის კანდიდატურას აძლევდნენ, ალბათ უფრო საინტერესო იყო ის გარემოება (გარდა ზემოთქმულისა), რომ იგი გადმოხვეწილი იყო, ექსტორიაქმნილი, და თავისი დასაყრდენი ძალებიც საქართველოს სამეფოს მაღალ წრეებში უნდა ეძებნა. ეს კი დიდებულთა გარკვეულ ნაწილს უქმნიდა შანსს ახალ ვითარებაში თავის გამოჩენისა და გავლენის სფეროთა გაფართოებისათვის.

იური ანდრიას ძე, რომელიც იმ ხანად ყოფიანეთში იმყოფებოდა საქართველოს, კერძოდ თბილისის დიდებულებისათვის, კარგად უნდა ყოფილიყო ცნობილი. არ არის გამორიცხული, რომ მისი თამარისათვის ქმრად შერთვის საკითხზე რაიმე წინასწარი მოლაპარაკებაც ყოფილიყო გამართული იურისთან. ამას გვაფიქრებინებს, ჯერ ერთი ის გარემოება, რომ აბულასანმა ასე თამამად, საკმაოდ კატეგორიული ფორმით დააყენა ეს საკითხი დარბაზის სხდომაზე, სადაც ხაზი გაუსვა, რომ „მე ვიცი შვილი ხელმწიფისა...“ და სხვ. ე. ი. თავის სადაც ხაზი ცოდნაზე („მე ვიცი“) ააგო მის მიერ გაკეთებული განცხადება. საფიქრებელია, რომ მას იურისგან უკვე გარკვეული დასტურებიც ჰქონდა მიღებული. მეორე — თვით სასიძოს ასეთი სწრაფი, ვადაზე ადრე ჩამოყვანა ზანქან ზორაბეგელის მიერ „მსწრაფლ მისრულმან ცვალებითა ჰუნეთთაა, წამოიყვანა და მოიყვანა უწინარე პაემნითა მოყმე სახე კეკელუცი, სრული ანაგებითა და მკვრეტთაგან საჩენი გუარისშვილად“⁸, სწორედ ზემოთქმულს (იური უფლისწულის ამ საკითხის ირგვლივ საქმის კურსში ყოფნას) ადასტურებს. თამარის პირველი ისტორიკოსის სიტყვით „პატრიარქმან, დიდებულმან, ვაზირთა და სპათა — მოახსენეს თამარს, და მათგან ნებადაურთავი განამზადეს ქორწილი“⁹. აქ ჩამოთვლილ საეკლესიო (მიქაელ პატრიარქი ორივე ისტორიკოსს უფლისწულის

⁷ Ш. А. Месхия, Я. З. Цинцадзе, Из истории русско-грузинских взаимоотношений (X—XVIII) Тб., 1958, გვ. 20.

⁸ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 37. პროფ. ი. ცინცაძე სასიძოს სწრაფად ჩამოყვანას ყოფიანეთამდე გზის საკმაოდ მოწესრიგებულობის შედეგად მიიჩნევს (იხ. მისი ძიებანი, გვ. 102). ჩვენი აზრით კი ამ აქციის ასეთი სწრაფი შესრულება იური ანდრიას ძის აღნიშნული საქმისათვის მზადყოფნის გამო უნდა მომხდარიყო. უფლისწული, როგორც ჩანს, ელოდა ასეთი მიწვევის საკითხზე მოციქულის ჩასვლას და მანაც დაუყოვნებლივ გამოსწია საქართველოსაკენ.

⁹ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 37; შტრ. „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“, „შეკრებს წინაშე რუსულად დედოფლისა პატრიარქი და დიდებულნი, სპასებნი და ერისთავნი და აცნობეს თამარს და აწუთედეს ქორწინებასა“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 119).

მოწვევის მომხრედ ჰყავთ გამოყვანილი, არც ის იყო შემთხვევითი, რომ დარბაზი აღნიშნული საკითხის გადასაწყვეტად საეკლესიო კრების შემდგომ, ამასთანავე ამ კრების მონაწილეთა საერო პირებით შევსების შემდეგ შეიკრიბა) და საერო პირების პოზიცია გარკვეულია.

ყურადღებამისაქცევია ის გარემოება, რომ თვით საქართველოს მეფე ჩანს ამ საქმის წინააღმდეგი. „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“ გადმოგვცემს თამარის პასუხს შეთავაზებულ წინადადებაზე: „კაცო, ვითარ ღირს (არს) შეუტყობელი ესე ქმნად? არა ვიცით კაცისა ამის უცხოთა ქცევა და საქმე, არცა მკედრობისა, არცა ბუნებისა, და არცა ქცევისა. მაცალეთ, ვიდრემდის განიცადოთ ყოველთა სიკეთე, გინა სიღრკვე მისი“¹⁰.

რუსი უფლისწულის ჩამოყვანის წინააღმდეგი ჩანს დიდებულთა ერთი ნაწილი, რომლებიც „ვიეთნიმე დაღონებულობით“ გამოიყურებოდნენ ნებადაურთავი ქორწილის დანიშვნის შემდეგ. საინტერესოა თამარის მეორე ისტორიკოსის პოზიციაც. იგი ხაზს უსვამს, რომ თამარის სახლობის საკითხი დარბაზმა „ესე ვერა კეთილად განავეს“¹¹. იგი უკმაყოფილოა სასიძოს ჩამოსაყვანად გაგზავნილი მოციქულის დონისა (აქ პირველი ისტორიკოსის მიხედვით თბილისელი დიდვაჭარი ზანქან ზორაბაბელია მხედველობაში) — „რამეთუ არცა კაცი იგი ღირსი საქმისა წარავლინეს“¹². ამასთანავე „არც მისა მეცნიერ იყვნეს, რომელსა იგი მოიყვანებდეს“¹³. ისტორიკოსი გეარგიანობასა და შესახედობას ვერ უწუნებს ჩამოყვანილ იური ანდრიას ძეს თუმცა მაინც აღნიშნავს — „რამეთუ არარას მეცნიერ იყვნეს ჩვეულებისათვის მისისა“¹⁴.

როგორც ჩანს, გარკვეული წინააღმდეგობანი იმთავითვე გაჩნდა იური ანდრიას ძის მომხრეთა და მოწინააღმდეგეთა დასებს შორის, მაგრამ პირველნი მეტად აქტიურნი ჩანან და დაუინებით მოითხოვენ საქმის ბოლომდე მიყვანას: „აწუედეგს ქორწინებასა და სწრაფობდეს ამის პირისათვის“¹⁵. თამარის უარზე „ივინი წინააღმდეგობდეს უშვილობასა მოახსენებდეს, სახლისა მისისა უნაყოფობასა დრტვინვიდეს, წინამძღუარსა სპათასა ითხოვდნენ და ყოვლითურთ შეაიწრებდეს სულსა მისსა... ესეოდენ მძიმესა საქმესა სუბუქად შეეხებოდეს“¹⁶. ასეთი მცდელობის შემდეგ იური ანდრიას ძის მომხრეთა დასმა ვაიმარჯვა და თამარი „აიძულეს ქმნად... და ვითარ იყო ხუდერი... ეგრეთ იქმნა ქორწილი“¹⁷.

ამრიგად, იური უფლისწულის საქართველოში ჩამოყვანა და თამარ მეფის ქმრად ხელდასხმა ქვეყნის მმართველი სოციალური წრეების გარკვეული, საკმაოდ მნიშვნელოვანი ჯგუფის გეგმით იყო ხორცშესხმული და მათ კლასობრივ ინტერესებს შეესაბამებოდა. ბუნებრივია სხვადასხვა სოციალური წრეების

¹⁰ ცოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 120.

¹¹ იქვე, გვ. 119.

¹² იქვე, გვ. 11.

¹³ იქვე.

¹⁴ იქვე. ზანქან ზორაბაბელის გიორგი უფლისწულთან გაგზავნის მეტად საინტერესო ინტერპრეტაცია აქვს მოცემული ფ. პოლდაკის იხ. Felix Haldack, Von der Sage und dem Reich der grusinischen Königin Tamara (verfassungsgeschichtliches und rechtsphilosophisches), Leipzig, 1906, გვ. 60. ამ საკითხზე იხ. რ. მეტრეველი, გერმანელი მეცნიერი — საქართველოს ისტორიის მკვლევარი, ცისკარი, 1973, № 5, გვ. გვ. 116—123.

¹⁵ იქვე.

¹⁶ იქვე, გვ. 120.

¹⁷ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 37.

წარმომადგენლები თავისებურად ფიქრობდნენ ამ ახალი იარაღის (იური ანდრიას ძის საქართველოს სამეფო სასახლეში შესვლა) საკუთარი კლასობრივი ინტერესებისათვის გამოყენებას. ბუნებრივი და კანონზომიერია, რომ რუსი უფლისწული თავის მხრივ უპირველესად ყურადღებას მიაქცევდა და მზრუნველობას არ მოაკლებდა აბულასანს, რომლისგანაც ესოდენ დავალებული იყო. ეს ასეც მოხდა. აბულასანის აღზევება სწორედ იურის საქართველოში მოღვაწეობის პერიოდში მოხდა (როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ ქარწინება 1185 წლის დამლევს უნდა მომხდარიყო, გაძევება კი ორი — ორნახევარი წლის შემდეგ, ე. ი. 1187—88 წლებში). აღნიშნულ საკითხში (აბულასანის დაწინაურება იური უფლისწულის საქართველოში ჩამოყვანასთან დაკავშირებით) მკვლევრები ს. ერემიანი, ი. ცინცაძე, ვ. ბერიძე და სხვები არსებითად ერთი აზრისანი არიან, მაგრამ თვით ეს პროცესი (დაწინაურების დრო) სხვადასხვაგვარად აქვთ მოცემული. მაგ. პროფ. ს. ერემიანი მიიჩნევს, რომ აბულასანი სახელმწიფო დარბაზის წევრი და მეჭურჭლეთუხუცესი იური ანდრიას ძის ჩამოსვლის შემდეგ გახდა¹⁸. პროფ. ი. ცინცაძეც არსებითად იმ აზრის არის, რომ აბულასანი რუსი უფლისწულის საქართველოში ყოფნის დროს დაწინაურდა — ამ დროს მიიღო მეჭურჭლეთუხუცესობა და ერისთავთ-ერისთავობა¹⁹. აბულასანის აღზევების პერიოდად პ. ინგოროყვა 1189—1190 წწ. ასახელებს²⁰.

რაც შეეხება მოსაზრებას, აბულასანის სახელმწიფო დარბაზის წევრად იური უფლისწულის ჩამოსვლის შემდეგ შეყვანის შესახებ არ უნდა იყოს სწორი, რადგან, როგორც ზემოთაც ვუჩვენეთ, აბულასანი სახელმწიფო დარბაზის წევრია იურის ჩამოყვანამდე.

თუ განვიხილავთ მეჭურჭლეთუხუცესობის საკითხს, იურის ჩამოსვლის დროისათვის საქართველოს მეჭურჭლეთუხუცესის თანამდებობა კახაბერ ვარდანისძეს უკავია (ამ უკანასკნელს ეს თანამდებობა ყუთლუ-არსლანის დამარცხების შემდეგ ებოძა (1184—1185 წწ.)²¹, და რაგინდ მოწადინებული არ უნდა ყოფილიყო რუსი უფლისწული, თავისი თავგამოდებული მომხრისათვის ამ „ხელის“ მიცემა მას არ შეეძლო. თუმცა აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ „მეფე-ქმარამ“ თავისი წვლილი შეიტანა ქართლისა და თბილისის ამირას (აბულასანი) ქართლის ერისთავთ-ერისთავად და რუსთავისა და „შვიდთა მთიულეთთა“ პატრონად ქცევის საქმეში. პროფ. შ. მესხია მიიჩნევს, რომ აბულასანის მიერ ამ თანამდებობის მიღების შემდგომ არის გაკეთებული „ლურჯი მონასტრის“ წარწერა, თანაც რამდენიმე ხნით ადრე, ვიდრე ანდრია მოციქულის ხატის წარწერაა გაკეთებული²².

განვიხილოთ თვით „ლურჯი მონასტრის“ წარწერა: „... გარნა სახელით ოდენ ქრისტიანე, ხოლო საქმით ურჩი და ყოვლით უშიში ღმრთისა ბრძანებათა, უღირსი ბასილი, ქართლისა მთავარებისკოპოს ყოფილი, ძე კეთილ-ნათესავისა იობისი, უნდოთა ამათ მცირეთა ნივითა მიერ, გულსმოდგინებით მსასოებელი შენი, ცეებრსა ამას გიმკობ საყდარსართულსა სამსხემსა ამას კედარსა შინა... ხოლო ვაჟენე ნაცვალ-საგებლად ჩემთვის და საყუარელისა ძმი-

¹⁸ С. Т. Еремян, Юрий Боголюбский по армянским и грузинским источникам, научные труды АГУ, XXIII, 1948, стр. 404.

¹⁹ ი. ცინცაძე, ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 126, 147.

²⁰ პ. ინგოროყვა, რუსთველიანის ეპილოგი, თხზულებათა კრებული, ტ. I, გვ. 651.

²¹ ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 33.

²² შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, გვ. 132.

სა ჩემისა ერისთავთ-ერისთავისა, ქართლისა ამირთა-ამირისა, რუსთავისა და შუდთამთეულეთთა პატრონისა აბულასანისათვის, და უპირმოვისისა ძმისა ჩემისა შვილისა დავითისათვის, ვიდრემდის დაუდგრომელსა ამას და წარმდინარესა სოფელსა შინა...⁴²³

აკად. ივ. ჯავახიშვილი ამ წარწერის წაკითხვის საფუძველზე ასკვნიდა, რომ „ლურჯი მონასტრის“ წარწერაში მოხსენიებული აბულასანი იყო ერისთავთ-ერისთავი, ქართლის ამირა, რუსთავის და შვიდთა მთეულეთთა პატრონი²⁴.

აბულასანის კარიერის შემდგომი ზრდის მუხუცებელია „ლურჯი მონასტრის“ ანდრია მოციქულის ხატის წარწერა: „ყოვლად წმიდაო მოციქულო ქრისტეს ღმრთისაო ანდრია, შეიწირე მცირედი ესე მსახურებაი ჩემგან ერისთავთ-ერისთავისა და მექუტუღეთუხუცესისა აბულასანისაგან, იობის ძისა“²⁵.

ამდენად, თუკი ჩვენ დავუშვებთ, რომ ქრონოლოგიურად „ლურჯი მონასტრის“ წარწერა წინ უსწრებდა ანდრია მოციქულის ხატის წარწერას, აბულასანის კარიერის განვითარება ასე უნდა წარმოვიდგინოთ: ქართლისა და თბილისის ამირა — ქართლის ერისთავთ-ერისთავი — რუსთავისა და „შვიდთა მთეულეთთა“ პატრონი (ამასთანავე თბილისის გამგებლობა — ამირთ-ამირობა მას შენარჩუნებული აქვს) — მექუტუღეთუხუცესი. ამ უკანასკნელი თანამდებობის მიღების შემდეგ, აბულასანი ალბათ თბილისის ამირთ-ამირას თანამდებობაზე აღარ დარჩებოდა. რაკი გიორგი უფლისწული ეგრერიგად მწყალობელი იყო აბულასანისა უნდა ვივარაუდოთ, რომ მექუტუღეთუხუცესის, ეს მეტად მაღალი თანამდებობა თამარის ქმარყოფილის საქართველოდან განდევნამდე, ე. ი. 1185—88 წწ. უნდა მიეღო მას.

ამრიგად, მოქალაქეთა ზედა ფენების მიერ წარმოებული ბრძოლის შედეგად, მათი ლიდერი აბულასანი არა მხოლოდ სახელმწიფო დარბაზის წევრი გახდა, არამედ სამეფო კარის ერთ-ერთ პირველ კაცად იქცა. ბუნებრივია, იგი, როგორც სამეფო დარბაზში, ასევე სამეფო კარზე თავისი დასაყრდენი ფენის ინტერესების გამომხატველი და დამცველი იქნებოდა. აღნიშნულმა დიდვაჭარფინანსისტთა ფენებმა თავიანთი უფლებებისა და მდგომარეობის მოპოვებისა-

²³ პ. ი ნ გ ლ ო ყ ვ ა, რუსთველიანის ეპილოგი, თბზ. კრებ. I, გვ. 651. შდრ. ვ. ბ ე-რ ი ძ ი, თბილისის „ლურჯი მონასტრი“, Ars Georgica, II, 1948, გვ. 96—97. აღნიშნულა განხილვის შესახებ იხ. Brosset, Voyage, Rapp., V, გვ. 4—5; П. Иоселани, Описание древностей гор. Тифлиса, гв. 35; Д. Б а к р а д з е, Кавказ в древн. памятниках христианства, гв. 91—92; Е. Такайшвили, Археологические эксკ., IV, гв. 149—150; ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, II, ნაკ. I, გვ. 179, 213; ი. ც ი ნ - ც ა ძ ე, ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან (X—XVI), თბ., 1956, გვ. 137; შ. მ ე ს ხ ი ა, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, თბ., 1962, გვ. 131 და შემდეგ.

²⁴ წარწერის ამგვარ წაკითხვას იზიარებდნენ: პ. იოსელიანი, პ. ინგოროყვა, ი. ცინცაძე, ვ. ბერიძე, ე. თაყაიშვილი (იხ. წინა სქოლოში ნაჩვენები ამ ავტორთა შესაბამისი გამოკვლევები)

²⁵ Е. Такайшвили, Археология. эксკ., II, 1905, гв. 70. შდრ. პ. ინგოროყვა, რუსთველიანის ეპილოგი, თბზ. კრებ., I, გვ. 651. მეცნიერებს ეჭვი არ შეუტანიათ იმის გამო, რომ ხატის წარწერაში მოხსენიებული აბულასანი არის თამარის ისტორიკოსისა და „ლურჯი მონასტრის“ წარწერაში აღნიშნული აბულასანი იობის ძე. ამასთანავე ე. თაყაიშვილი გამოთქვამდა მოსაზრებას, რომ მექუტუღეთუხუცესობა აბულასანს გვიან ჰქონდა მიღებული (იხ. Е. Такайшвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 71).

თვის ბრძოლაში იარაღად სხვა მცდელობასთან ერთად, რუსი უფლისწული იური ანდრიას ძე გამოიყენეს.

ჩვენ ამ საკითხზე შევჩერდით იმიტომ, რომ შემდგომში იური ანდრიას ძის აჯანყების მიმდინარეობისას ყურადღება მივაქციოთ ზემო ხაზგასმული სოციალური ფენის როლზე თამარისა და საერთოდ სამეფო კარის წინააღმდეგ მოწყობილ აჯანყებაში.

მივყევთ საკითხთა ისტორიულ მსვლელობას. თამარის ორივე ისტორიკოსი ერთხმად აღიარებს, რომ იური უფლისწულს ცუდი თვისებები აღმოაჩნდა, რის შესახებ თამარს დარბაზისათვის მოუხსენებია, რომელსაც მიუღია გადაწყვეტილება იური ანდრიას ძის ექსორიაქმნის — გაძევების შესახებ საქართველოდან — „წარიყვანეს ექსორია-ქმნად, გარნა აურაცხელითა ლარითა, სიმდიდრითა და საქურჭლითა“²⁶. საქართველოდან განდევნილ რუს უფლისწულს ერთხანს კონსტანტინოპოლისათვის შეუფარებია თავი²⁷. აღნიშნული ფაქტი ქორწინებიდან ორი — ორნახევარი წლის შემდეგ უნდა მომხდარიყო²⁸. თუკი თამარისა და იური ანდრიას ძის ქორწინებას 1185 წლისათვის ვივარაუდებთ, მაშინ ყოფილი „მეფე-ქმრის“ გაძევება 1187—88 წწ. უნდა მომხდარიყო.

ისტორიკოსთა მიერ ერთხმად დამოწმებულ იურის ცუდ ყოფაქცევაში ეჭვის შეტანა ძალზედ ძნელია, მაგრამ იყო კი მხოლოდ ეს ფაქტი სამეფო ოჯახის დანგრევისა და უფლისწულის საქართველოდან ექსორიაქმნის მიზეზი? ან რას ნიშნავს, რომ ის ძლიერი დასი, რომელიც იურის უჭერდა მხარს ახლა ჩუმად არის. მართლა ასე იყო ეს თუ მემატინენი (რომლებიც უთუოდ თამარ მეფის მომხრეთა რიგებში არიან) შეგნებულად არაფერს ამბობენ იმ წინააღმდეგობათა შესახებ (თუკი ასეთი იყო), რომელსაც ადგილი ჰქონდა დარბაზის სხდომაზე ამ საკითხის გადაწყვეტისას.

სამწუხაროდ აქ დასმულ საკითხებზე პირდაპირი პასუხის გასაცემად ჩვენ არ მოგვეპოვება ისტორიულ წყაროებში დაცული ცნობები. ვფიქრობთ, რომ ის სოციალური-შინაკლასობრივი შეხლა-შემოხლა, რომელსაც განვითარებული ფეოდალიზმის მთელ სიგრძეზე ჰქონდა ადგილი საქართველოს სახელმწიფოში, იური ანდრიას ძის ჩამოყვანის შემდეგ კიდევ უფრო გამწვავდა, რადგან თვით მეუღლენი თამარი და იური ანდრიას ძე რიგ საკითხებში არ აღმოჩნდნენ ერთმანეთის თანამოაზრენი. იური უფლისწული საქართველოში ჩამოსვლისთანავე მოექცა აბულასანის დასის გავლენის ქვეშ და მისი ბევრი მოქმედებაც სწორედ ამ ბანაკის ნება-სურვილს შეესაბამებოდა. ბუნებრივია, არც მოწინააღმდეგეთა დასი იქნებოდა გულხელდაკრეფილი ამ პერიოდში. განსაკუთრებით მას შემდეგ რაც დიდუპარ-ფინანსისტების აღზევებაში იურის როლი აშკარად გამოიკვეთებოდა, საპირისპირო ძალებიც თავის მხრივ ალბათ გარკვეული მოქმედებით უპასუხებდნენ მათ. დროთა მსვლელობას გარკვეული მნიშვნელობა ექნებოდა თვით თამარისთვის, რომელიც უფრო მეტად დარწმუნდებოდა სხვადასხვა დასთა კიდილის მართებულება-უმართებულობაში, ერთ-ერთი მათგანის (ამ შემთხვევაში აბულასანის დასის) მკვეთრად გამოსახულ ცენტრიდანულ

²⁶ ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 41.

²⁷ იქვე.

²⁸ ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 41, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 120.

პოლიტიკაში, აქვე გვინდა მივაქციოთ ყურადღება თამარის მეორე ისტორიკოსის იმ მინიშნებას, რომ „... ბრძენმან თამარ იძია მრავალი ღონე განკურნებისა მისისა“²⁹ და შევნიშნოთ, რომ აქ მხოლოდ ავადმყოფის განკურნებაზე არ უნდა იყოს ლაპარაკი. მით უმეტეს, რომ თამარი სარწმუნო „მონაზონთა პირითაც“ მრავალგზის ცდილა მის მიბრუნებას, მაგრამ უშედეგოდ. ბოლოს თვით საქართველოს მეფემ „პირის-პირ იწყო მხილებად მისდა“³⁰, მაგრამ როგორც შემატანე აღნიშნავს „უფროს განძინებობდა რუსი, ვითარცა ღმრთისაგან საფარველ-მოძურცილი“³¹.

ჩვენ მხოლოდ იმიტომ ვვარაუდობთ ორანზოგენებას თამარის მეორე ისტორიკოსის სიტყვებში (ე. ი. გარდა ავადმყოფობის ან ცუდი ყოფაქცევის განკურნებისა, ვფიქრობთ, უფრო სხვა სენისაგანაც — მეფისა და სახელმწიფოს საწინააღმდეგო მოქმედებისაგან ხელის აღებაზე), რომ თავისი აზრის გაგრძელებად შემატანე ასკვნის: „არა თუ ოდენ არა შეიგონა, არამედ უძკრესთა მიმართ იწყო და შერაცხილინცა კაცნი უბრალოდ გუემნა და ასოთა ამოგდებითა ტანჯანა“³². აქ რა თქმა უნდა, მხოლოდ ცოლქმრული ურთიერთობის გამწვავება და ამის შედეგად აღმოცენებული მოვლენები არ უნდა დავინახოთ, არამედ ქვეყნის შიგნით მიმდინარე პროცესის — სხვადასხვა ერთმანეთის საპირისპირო დასის ურთიერთშებრძობლება, თანაც ცოლ-ქმარი დასთა შორის არიან გაყოფილი (ერთ მხარესა თამარი, ხოლო მეორე მხარეს იური). სწორად მიგვაჩინია პროფ. ი. ცინცაძის მოსაზრება იმის შესახებ, რომ იურისა და თამარს შორის წამოპირილი კონფლიქტი, რასაც საქართველოდან რუსი უფლისწულის გაძევება მოჰყვა, გაცილებით უფრო ღრმა საფუძვლის მქონეა, ვიდრე ამას თამარ მეფის ისტორიკოსები გადმოგვცემენ³³. თუმცა, როგორც ზემოთ ვთქვით, ამ ისტორიკოსების თხზულებებშიაც შეიძლება იურის რეალურ მოქმედებასთან დაკავშირებული გარკვეული შტრიხის პოვნა. თამარ მეფის ისტორიკოსები საქართველოს მეფე-ქალის აბოლოგეტები, მისი პოლიტიკის აშკარა მომხრეები არიან და თავიანთ თხზულებებში ყოველმხრივ ამართლებენ თამარის მოქმედებას. თვით რუსი უფლისწულის გაძევება, შემატანეთა მიხედვით, დაბრახის მიერ გადაწყვეტილების მიღების შემდგომ ხდება („ვაზირთა და დიდებულთა... ერთხმა ყვეს“) ³⁴. როგორც ირკვევა, ორი-ორნახევარი წლის განმავლობაში საქართველოს სამეფო კარზე ძალთა თანაფარდობა იმდენად შეიცვალა, რომ იური ანდრიას ძის ექსორიაქმნა უკვე დიდ სირთულეს არ წარმოადგენდა (მოვიგონოთ, რომ თავის დროზე თამარმა ვერ შესძლო ქართლის კათალიკოსის მიქაელის გადაყენება, ასევე ის ფაქტი, რომ მისგან ნებადაურთავად გადაწყდა მისივე საქმროს საკითხი და ქორწილიც), თუმცა უნდა ვივარაუდოთ, რომ მთლად მშვიდობიანად ამ საკითხის მოგვარება ვერ გადაწყდებოდა. ზაზგასანმელია ის გარემოება, რომ იური უფლისწულის მომხრეთა დასის ლიდერი აბულასანი თავისი თანამდებობრივი რანგით ამაღლებულია (იგი უკვე მემურჭლეუთუხუცესია) და მას ალბათ ამჯერად უფრო ძლიერად შეეძლო რუსი უფლისწულისა-

²⁹ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარის, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 121.

³⁰ იქვე.

³¹ იქვე.

³² იქვე.

³³ ი. ცინცაძე, ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან (X—XVI), თბ., 1956, გვ. 127.

³⁴ ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 41.

თვის მხარის დაჭერა, ამას კი ჩვენ ვერ ვხედავთ. აქ ხომ არ არის საფიქრებელი ის გარემოება, რომ აღზევებული აბულასანი სამეფო კარზე მიმდინარე მოვლენების გაანალიზების შემდეგ, იური ანდრიას ძის აქციებს სხვადასხვა საკითხების გადაჭრის საქმეში, ასევე მის პოლიტიკურ წონას დაცემულად თვლიდა და რაკი იგი ველარ ხედავდა მისში რეალურ ძალას, გადაუდგა კიდევ რუს უფლისწულს, ყოველი შემთხვევისათვის მის დასაცავად არავითარი ღონე არ უხმარია. მემატინეები სდუმან სხვა დიდებულთა მიერ იურის დაცვისათვის გატარებული აქციების შესახებაც.

ამდენად, იმ დასმა რომელსაც იური ანდრიას ძე ეყრდნობოდა ვერ შეინარჩუნა თავისი მაღალი, დაწინაურებული მდგომარეობა და მარცხი განიცადა. ეს ბუნებრივია, მასთან უფრო ძლიერი ფენის, ძლიერი მოწინააღმდეგის დაპირისპირების შედეგი იყო. იური ანდრიას ძის გაქვების შემდეგ სავარაუდებელია, რომ მის მომხრეებს სამეფო კარი და მასთან ერთად დაინტერესებული დიდგვარიანი ფეოდალები სათანადოდ გაუსწორდებოდნენ. უნდა ვიფიქროთ, რომ აბულასანიც დაკარგავდა მეპუბრჭლეთუხუცესის სახელოს. ზოგიერთი მეცნიერი ვარაუდობს, რომ ეს თანამდებობა აბულასანმა იური ანდრიას ძის აჯანყების შემდგომ დაკარგა (პ. ინგოროყვა, ს. ერემიანი)³⁵, რაც ძნელდასაჯერებელი ფაქტია. რადგან, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, თვით იურის გაქვება მისი მოწინააღმდეგე დასის ძალთა თანაფარდობის გადაძლევიტ მოხდა და ამას არსებითი შედეგებიც უნდა მოჰყოლოდა. ბუნებრივია, მოწინააღმდეგე დასის წარმომადგენლები დაკარგავდნენ მოპოვებულ მიღწევებს.

თამარის პირველი ისტორიკოსი საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ „ამისა შემდგომად (იური ანდრიას ძის განდევნის შემდეგ — რ. მ.) უფროს და უფროს, უკეთ და უკეთ მთავრობასა და კელმწიფებასა ათქმევს ყოველსა შვირსა კელი საუფლო და მკლავი მაღალი, თანაშემწე და თანამძლე ბრძოლათა შინა, და არამსგავსებული ბედი და სუე პაპათა და მამათა მისთა“...³⁶

საგულისხმოა, რომ იური უფლისწულის საქართველოდან განდევნისა და აბულასანის გარკვეული მარცხის შემდგომ დასებს შორის ბრძოლა არ შეწყვეტილა. როგორც ჩანს, საქალაქო ზედაფენის წარმომადგენლები და მასზე მიმხრობილი სამეფისკარო პოლიტიკით უკმაყოფილო დიდგვაროვან ფეოდალთა ერთი ნაწილი თავიანთ საქმეს საბოლოოდ წაგებულად არ თვლიდა და კვლავ ცდილობდა დაკარგული მდგომარეობის მოპოვება-აღდგენას.

სწორედ ამის ნათელ დადასტურებას წარმოადგენს იური ანდრიას ძის აჯანყება — მისი ბრძოლა საქართველოში კვლავ დამკვიდრებისათვის. რუსი უფლისწული ამჯერადაც, ისე როგორც თავის დროზე მისი საქართველოში ჩამოყენისას, გამოყენებულ იქნა, როგორც იარაღი, საბაბი, რომლის საფარსამოფარებულნი აქტიურად იმოქმედებდნენ (ეს ასე მოხდა ორივე შემთხვევაში) დაინტერესებული სოციალური წრეები.

იური უფლისწულის საქართველოდან განდევნის შემდგომ (განსაკუთრებით თამარის დავით სოსლანზე დაქორწინების შემდგომ) საქართველოს სამეფო კარის პოლიტიკა თანმიმდევრული და მტკიცე გახდა დიდგვაროვანი ფეო-

³⁵ ჩვენ ამ მეცნიერთა მოსაზრების შესახებ შეგნებულად არაფერს ვამბობთ, რადგან მასზე საგანგებოდ შეჩერდა პროფ. შ. მესხია და დასაბუთებულად უარყო მათი მტკიცებანი. იხ. შ. მ. გ. ხ. ი. ა., საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, თბ., 1962, გვ. 138—139.

³⁶ ისტორიანი და აზმანი შარავანდეთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 42.

დალების მიმართ, რამაც თავის მხრივ გარკვეული საფუძველი შეუქმნა ფეოდალთა მეფის პოლიტიკით უკმაყოფილო ნაწილს მოქალაქეთა ზედაფენებთან — დიდვაჰარ-ფინანსისტებთან ერთად ეფიქრათ რუსი უფლისწულის რესტავრაციაზე. საინტერესოა, რომ ისტორიული წყაროები აჩვენებენ ორგანიზატორთა შორის „მეჭურჭლეთ-უხუცესის ნაცვალს“ ასახელებენ³⁷. საფიქრებელია, რომ აჯანყების ორგანიზატორებსა და იური ანდრიას ძეს შორის გარკვეული წინასწარი შეთანხმება (ყოველი შემთხვევისათვის მოლაპარაკება) არსებობდა მეფისა და სახელმწიფოს საწინააღმდეგო მოქმედების გაშლის გეგმის შესახებ. ამას გვაფიქრებინებს ის გარემოება, რომ იური ანდრიას ძე, რომელიც საქართველოდან ექსორიაქმნის შემდეგ კონსტანტინოპოლში იყო³⁸ უცებ კარნუ-ქალაქში აღმოჩნდა — „რუსი იგი ძნელებდი და სუე-უსუეო წამოსრულა კონსტანტინეპოლით და მოსრულა ქუეყნად ეზინკისად, კარნუ-ქალაქისად“³⁹. „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი ხაზს უსვამს, რომ სწორედ ამავდროს ჩამოსულა კარნუ-ქალაქს მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი და შეხვედრია იური ანდრიას ძეს („და მას ყამსა(!) ნაცვალი მეჭურჭლეთა უხუცესისა... კარნუ-ქალაქსა მისვლასა შინა შეიყარნეს რუსი და იგი ერთად“)⁴⁰. აქედან გამომდინარე უნდა ვიფიქროთ, რომ კარნუ-ქალაქს შეხვედრა იური ანდრიას ძისა და მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვლისა იყო არა შემთხვევითი მოვლენა, არამედ წინასწარ მოლაპარაკება-შეთანხმების შედეგი. დღეისათვის ჩვენს ისტორიულ სამეცნიერო ლიტერატურაში დასაბუთებულია მოსაზრება, რომ „მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი“-ს თანამდებობა თბილისის ამირთამირას ეკავა. ეს აზრი თავის დროზე გამოთქმული აქვს პ. ინგოროყვას, ხოლო ამ უკანასკნელ ხანს დასაბუთებული დ. მუსხელიშვილს⁴¹. მანვე სწორად შენიშნა, რომ პ. ინგოროყვას მოსაზრება კარნუ-ქალაქს მოციქულად გაგზავნილი „მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვლის“ აბულასანთან იგივეობის შესახებ, მცდარია⁴². დ. მუსხელიშვილს მიაჩნია, რომ ამ დროს (1190—91) აბულასანი უკვე მეჭურჭლეთუხუცესი იქნებოდა, რადგან მისი აზრით, სწორედ ამ წლებში მომხდარი აჯანყებების შემდეგ ჩამოართვეს მას ეს თანამდებობა⁴³. რაც შეეხება ამგვარ ვარაუდს, იგი შეიძლება არ იყოს მთლად სწორი, რადგან არ არის გამორიცხული და უფრო მეტად ისიცაა საეარაუდებელი, რომ აბულასანს იური ანდრიას ძის განდევნის შემდგომ დიდხანს აღარ შეუწარჩუნებდნენ მეჭურჭლეთუხუცესის თანამდებობას. ადვილი შესაძლებელია, რომ ამით ნაწყენი აბულასანისა და მეფის მოწინააღმდეგე სხვა ფეოდალთა შემწეობით გაღვივდა სწორედ 1191 წლის აჯანყება.

მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვლის მოვალეობას მოცემულ შემთხვევაში შეადგენდა, იური უფლისწულისათვის გაეცნო საქართველოს სახელმწიფოში შექმნილი ვითარება, კერძოდ ის გარემოება, რომ დიდგვაროვან ფეოდალთა ერთი ნაწილი, ამავდროს მოქალაქეთა ზედა ფენა მზად იყო სამეფო კარის

³⁷ ისტორიანი და აზმანი შარაიანდელთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 48.

³⁸ იქვე, გვ. 41.

³⁹ იქვე, გვ. 48.

⁴⁰ იქვე.

⁴¹ დ. მუსხელიშვილი, თბილისის ამირთამირობის ინსტრუქტისათვის, კრებ. „საქართველო რუსთაველის ხანაში“, თბ., 1966, გვ. 214.

⁴² იქვე, გვ. 215.

⁴³ იქვე.

პოლიტიკის წინააღმდეგ გასალაშქრებლად და მისი სამეფო კარზე დაბრუნებისათვის საბრძოლველად. ამის შემდეგ მეტურქლეთუხუცესის ნაცვალს იური მოჰყავს საქართველოში. საინტერესოა მეტურქლეთუხუცესის ნაცვლის მემარტიანისეული დახასიათება: „... ნაცვალი მეტურქლეთა უხუცესისა, სჯულითა ბარბაროზი და ქცევითა ტარტაროზი კეთილთა და ჰამოთა პატრონთაგან სრულწყლიანი, საქმის მოციქულად წარავლინა საქმისა რასათჳსმე...“⁴⁴. თამარის ისტორიკოსის მიერ მეტურქლეთუხუცესის ნაცვლის ასეთი („სჯულითა ბარბაროზი და ქცევითა ტარტაროზი“) „შემკობა“ არ უნდა იყოს შემთხვევითი. იგი ცდილობს ამით გადმოსცეს თვით ამ პიროვნების ბუნება და მის მიერ ჩადენილი სახელმწიფოებრივი დანაშაულის სისასტიკე. ამასთანავე იგი ხაზს უსვამს, რომ ეს ნაცვალი „ჰამოთა პატრონთაგან სრულწყლიანი“-ა. ე. ი. მეფეთაგან შეწყალებული, აღზევებულია. ამდენადაც შეიძლება ჩავთვალოთ, რომ იგი იმ დასს წარმოადგენდა, რომელშიც აბულასანი და ზანქან ზორაბაბელი შედიოდნენ. ყურადსაღებია ისტორიკოსის ის სიტყვებიც, რომ „საქმის მოციქულად წარავლინა საქმისა რასათჳსმე“. როგორც ჩანს, მეტურქლეთუხუცესის ნაცვალი გარკვეულმა სოციალურმა ჯგუფმა (დასმა) გააგზავნა მოციქულად კარნუ-ქალაქს „საქმისა რასათჳსმე“. ეს „საქმისა რასათჳსმე“ სწორედ მოციქულისა და იურის მოლაპარაკების საქმეს გულისხმობს. ამდენად იური ანდრიას ძე გამოემართა საქართველოსკენ კვლავ გარკვეული სოციალური წრეების მოწვევით (წრეებს ვამბობთ იმიტომ, რომ შეუძლებელია ცენტრალისტური სამეფო ხელისუფლების წინააღმდეგ ესოდენ მასშტაბური აჯანყება, მხოლოდ მოქალაქეთა ზედა ფენების ბაზაზე მომზადებულიყო). აქ, როგორც სამართლიანად აღნიშნავდა პროფ. შ. მესხია, იურის განდევნითა და აბულასანის გადაყენებით წელში გატეხილი დასი ვერ შექმნიდა აჯანყებისათვის საჭირო ძალას⁴⁵. ეს მოძრაობა, ისევე როგორც რუსი უფლისწულის ჩამოყვანის დროს, ძლიერი ცენტრალისტური ხელისუფლების მოწინააღმდეგე დიდგვაროვან ფეოდალთა ინტერესებს დაემთხვა. თვით აჯანყებაში ძირითად ხელმძღვანელ ძალად დიდგვარიანი ფეოდალები გამოდიან.

საქართველოში ჩამოსულ იური ანდრიას ძეს „მიუდგეს იმიერნი, რათა რუსი სასახლესა შინა შეყვანილ ყონ“⁴⁶. თამარის მეორე ისტორიკოსი იურის ჩამოყვანას და აჯანყებას უფრო ძუნწად გადმოგვცემს: „ამას ჟამსა მცირედ რამე აღიძრნეს იმერელ-სუანნი მსგავსად ჩუეულობისა ურჯულობისა და რუსი მოიყვანეს, რეცა კუალად განსამეფებლად“⁴⁷.

სამეფო ხელისუფლების წინააღმდეგ მოწყობილი ეს აჯანყება, როგორც ჩვენს ისტორიოგრაფიაშია მიჩნეული 1191 წელს უნდა მომხდარიყო. ვინ არიან აჯანყებულთა რიგებში? ვინ ჩაიღინა „საქმე ყოველთა ძუელთა გინა ახალთაგან უბოროტესი“?⁴⁸ თამარის პირველი ისტორიკოსი გარკვეული თანმიმდევრობით ჩამოთვლის მათ: გუზანი—კლარჯეთისა და შავშეთის პატრონი, ბოცო—

⁴⁴ ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი, ქართლის ცხოვრება II, გვ. 48.

⁴⁵ შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, გვ. 141; მისივე, შენიშვნები ძველი რუსეთისა და საქართველოს ისტორიიდან, მნათობი, 1970, № 1.

⁴⁶ ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 48.

⁴⁷ ცხოვრება შიფეთ-შეფისა თამარისი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 122.

⁴⁸ ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 48.

სამცხის სპასალარი, ვარდან დადიანი — მსახურთუხუცესი („ლიხთ-აქით პატრონი ორბეთის და კენისა, ლიხთ-იქით ნიკოფსამდის უცილობელად ქონები-სა“)⁴⁹. მიუხედავად იმისა, რომ ჩამოთვლისას ისტორიკოსი ვარდან დადიანს ბოლოს ასახელებს, იგი მაინც აჯანყებულთა ძირითად, ცენტრალურ ფიგურად უნდა მივიჩნიოთ. ჯერ ერთი, თავისი თანამდებობით იგი სხვა აჯანყებულ ლიდგვარიან ფეოდალებზე მაღლა დგას (თავისთავად ესოდენ მაღალი ხელის — მსახურთუხუცესობის მატარებელი პირის მეფის პოლიტიკის წინააღმდეგ გამოსვლა საგულისხმო მოვლენაა. აქ უთუოდ მეფესა და მსახურთუხუცესს შორის ურთიერთობის გამწვავებასთან უნდა გვქონდეს საქმე), ამასთანავე იგი თავისი მოქმედებით ყველაზე აქტიურია. სწორედ ვარდან დადიანმა მიიმხრო და „შეყარა“ სვანეთი, აფხაზეთი, სავგრო, გურია, სამოქალაქო, რაჭა, თაკვერი და არგვეთი“⁵⁰ და „აფიცა რუსისა გამეფებისა და მისის მეფე-ყოფისათვის დიდებულნი და ლაშქარნი ქუეყნისანი“⁵¹. უფრო მეტიც, ვარდანმა ქვეყნის ლაშქარი გაგზავნა გუზანთან, აქედან რუს უფლისწულთან ერთად შეერთებული ძალით შეამბოხენი გადავიდნენ სამცხეში, სადაც მათ დახვდათ ბოცო სამცხის სპასალარი სხვა მესხ აზნაურებთან ერთად „და ვინცა მისი მიმდგომი იყო“⁵².

აკად. ივ. ჯავახიშვილი, როდესაც თამარის წინააღმდეგ აჯანყებულებს ჩამოთვლის (ბოცო, ვარდან და სხვ.) მათ შორის ასახელებს ივანე-ყვარყვარე ციხისჯვარელს⁵³. ივანე-ყვარყვარე ციხისჯვარელის მონაწილეობა თამარისა და სამეფო კარის საწინააღმდეგო გამოსვლაში დღემდე ჩვენს ხელთ არსებული წყაროებით არ დასტურდება, პირიქით იგი საქართველოს მეფის ერთგულთა რიგებშია. „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ ასახელებს რა იური ანდრიას ძის მომხრეებს: გუზანის შემდგომ ჩერდება ბოცოზე „... აქით ბოცო, სამცხის სპასალარი და სისრულისაცა აღმატებით შეწყალებული, სხვათა მესხთა დიდებულ-აზნაურითურთ, თ ვნიერ ივანე ციხისსჯუარელისა, რომელსა ყუარყუარეცა ეწოდების. ესე დამაგრდა თ ვსითურთ მოკიდულითურთ, ვითარ გუარ ეყოდაცა მომგონებელსა სულასა ერთგულობისასა, რომელ ბადუაშსა ზედა უერთგულა ბაგრატს“⁵⁴. სიტყვა „თვინიერ“ ძველ ქართულში ნიშნავს „უმისოდ“⁵⁵. ე. ი. ბოცო სამცხის სპასალარი აჯანყებაში ჩაერთო მესხ დიდებულებთან ერთად, მაგრამ ამ უკანასკნელთა შორის არ იყო ივანე (ყვარყვარე) ციხისჯვარელი. ის ფაქტი, რომ მისი მოქმედება შედარებულა სულა კალმახის ერისთავის ბაგრატ მეფისადმი (ბაგრატ IV) ერთგულებასთან, იგივეს მიგვანიშნებს. როგორც ცნობილია, ლიპარიტ ბაღვაშის წინააღმდეგ ბაგრატ IV მხარეზე იბრძოდა სულა კალმახის ერისთავი, რომელიც მიუხედავად მარცხისა ბოლომდე საქართველოს მეფის ერთგული დარჩა, მაშინ რო-

49 ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 49.
 50 იქვე.
 51 იქვე.
 52 იქვე, გვ. 50.
 53 ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თბ., II, 1965, გვ. 260.
 54 ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 49.
 55 სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, თხზულებანი IV, ავ. შა-
 ნიძისა და ილ. აბულაძის რედაქციით, თბ., 1965, გვ. 318.

ცა ზოგიერთმა სხვა დიდებულმა ფარ-ხმალი დაჰყარა და მტერს დანებდა⁵⁶. საქართველოს სამეფო კარისადმი ივანე (ყვარყვარე) ციხისჯვარელის ერთგულებაზე უნდა მიგვიითობდეს ის ფაქტიც, რომ იგი შემდგომ პერიოდში (მხედველობაში გვაქვს აჯანყების შემდგომი პერიოდი — რ. მ.) აღზევებულია — ჯერ სამცხის ერისთავთ-ერისთავი და სპასალარია, ხოლო შემდეგ მეჭურჭლეთუხუცესის სახელს ფლობს⁵⁷. ამასთან მისი შვილებიც ერთგულად მსახურებენ საქართველოს მეფეს⁵⁸.

გამომდინარე აქედან ივანე (ყვარყვარე) ციხისჯვარელი არა აჯანყებულთა შორის მყოფი, არამედ ერთიანი ცენტრალიზებული საქართველოსა და მისი სამეფო კარის ერთგულებაში მყოფი პიროვნებაა.

საჭიროა ყურადღება გამახვილდეს ორ ტერმინზე: „მოკიდებული“ და „მიმდგომი“. ორივე მათგანი მოიხსენიება თამარის პირველი ისტორიკოსის მიერ ერთი და იგივე მოვლენის გადმოცემისას. „ესე დამაგრდა (ივანე ციხისჯვარელი — რ. მ.) თვისითურთ მოკიდულითურთ“⁵⁹. „მიეგება ბოცო (გიორგი ანდრიას ძეს — რ. მ.) და ვინცა მისი მიმდგომი იყო“⁶⁰.

„მოკიდული“, როგორც აკად. ნ. ბერძენიშვილმა გამოიკვლია, ფართო მოცულობის საზოგადოებრივ გაერთიანებას წარმოადგენდა, რომელსაც წევრების თავისუფლება და ინტერესთა თანხმობა ახასიათებდა⁶¹. ივანე ციხისჯვარელის „მოკიდული“ მისი მომხრენი და თანამოაზრენი არიან. საფიქრებელია, რომ საერთო ინტერესებს გარდა მათ შორის გარკვეული სოციალური დამოკიდებულებაც იყოს — „მოკიდულნი“ რამდენადმე დამოკიდებულნიც იყო ივანეზე, მაგრამ მათ სწრაფვათა თანხმობის ნიადაგზე მეტ-ნაკლებად თავისუფალი ერთიანობა აუცილებელ მომენტად ჩანს. ასევეა „მიმდგომნიც“. ამ კონკრეტულ შემთხვევაში ისინი ბოცოს მიმდგომნი, მომხრეები არიან და მასთან ერთად გამოდიან. „მიმდგომსა“ და „მოკიდებულს“ შორის გარკვეული ნათესაობა უნდა არსებობდეს, თუმცა მათი გაიგივება არ იქნება მართებული რადგან ამის საშუალებას თვით მატინე არ გვაძლევს. აქ ორთავე ეს ტერმინი მოიხსენიება ერთ და იგივე მომენტში. ბუნებრივია, ისტორიკოსი გარკვეულ სხვაობას ხედავდა მათ შორის და ამიტომაც სხვადასხვა სახელწოდებით მოგვცა არსებითად თითქოს ერთი და იგივე საკითხი. ვფიქრობთ სხვაობა მათ („მოკიდებულისა“ და „მიმდგომის“) განსაკუთრებულ დამოკიდებულებაში უნდა იყოს შესაბამის ობიექტთან (ამ შემთხვევაში ივანე ციხისჯვარელსა და ბოცოსთან). ეს თავისთავად მეტად საინტერესო საკითხია და ცალკე კვლევის საგანს შეადგენს. ამჟერად ჩვენთვის საინტერესოა ის, რომ „მოკიდებულისა“ და „მიმდგომის“ ინსტიტუტების არსებობა ერთხელ კიდევ მკვეთრად უსვამს ხაზს XII საუკუნის საქართველოში არსებული შინაკლასობრივი ბრძოლის სიმწვავეს, ნათლად წარ-

⁵⁶ მატინე ქართლისა: „... შეიპყრეს სულა (ბაღვაშებმა — რ. მ.), კალმახისა ერისთავი და მრავლითა ტანჯითა და ძელსა გასუშითა სთხოვეს კალმახი, და არა მისცა“, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 302.

⁵⁷ ბ. ი. ნ. გ. ო. ყ. ვ. ა., რუსთველიანის ეპილოგი, თბზ., ტ. I, გვ. 663; იხ. ქამთააღმწერელი, მესამეოცე მეფე ლაშა-გიორგი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 165.

⁵⁸ ქამთააღმწერელი, დასახ. თბზ., გვ. 153.

⁵⁹ ისტორიანი და აზმანი შარავანდლთანი, ქართლის ცხოვრება, II, თბ., 1959, გვ. 49.

⁶⁰ იქვე, გვ. 50.

⁶¹ ნ. ბ. ე. მ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., „მოკიდებულისათვის“, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 1966, გვ. 134.

მოაჩენს, რომ ფეოდალებს მეფისა თუ ერთმანეთის წინააღმდეგ გამოსვლის დროს ზურგს უმაკრებდა მომხრე თანამოაზრეთა არმია, რომელზედ დაყრდნობითაც ისინი ცდილობდნენ თავიანთი ზრახვების განხორციელებას. რა თქმა უნდა, მოკიდება-მიღვამამდე (თანამოაზრეთა შექმნა-მომხრობამდე) ფეოდალები დიდ მუშაობას ეწეოდნენ. ეს წინასწარგანზრახული საქმიანობაც და მისი შედეგიც უნდა შეფასდეს, როგორც ქვეყნის ცენტრალიზაციის წინააღმდეგ მიმართული მოქმედება. ჩვენს შემთხვევაში ივანე ციხისჯვარელი მეფის მომხრე ჩანს, მაგრამ ეს სრულებით არ ნიშნავს იმას, რომ იგი ან კიდევ სხვა მსგავსი ფეოდალი მუდმივად ერთგული დარჩენილიყო საქართველოს სამეფო ხელისუფლებისა, რადგან ამის საფუძველს არ იძლევა თვით ფეოდალიზმის ბუნება, მისი საფუძველები, მისი შინაგანი სოციალურად წინააღმდეგობრივი ხასიათი, წოდებრიობის პრინციპი, მთელი სიმკვეთრით რომ გასდევს ფეოდალიზმს მისი არსებობის მთელ სივრცეზე.

ამრიგად, ესა თუ ის ფეოდალი, როდესაც თავისი უფლებების დასაცავად ან გასაფართოებლად ხმას იმაღლებს მასთან ერთად მის მომხრეთა გარკვეული დასი გამოდის, რაც თავისთავად შინაკლასობრივი ბრძოლის ვალრმავეებასა და სიმწვავეზე მიუთითებს.

აჯანყებაში, როგორც ჩანს, თითქმის მთელი დასავლეთი და აღმოსავლეთ საქართველოს საკმაო ნაწილია ჩაბმული. ამასთანავე შემატანეთა მიხედვით აჯანყების მოთავენი საკმაოდ მაღალი რანგისა და დიდების მქონე პირები არიან. რომ არაფერი ვთქვათ ვარდან დადიანზე, რომელიც მსახურთუხუცესი და ამავე დროს დიდი მიწების („ლიხთ-აქეთ პატრონი ორბეთის და კენისა, ლიხთ-იქით ნიკოფსამდის უცილებულად ქონებისა“)⁶² პატრონი იყო, სხვა ფეოდალებიც ასევე თავის დროზე დაწინაურებულნი სჩანან. კლარჯეთისა და შავშეთის მფლობელი გუზანი „ძუელთა მეფეთა ტაოელთა დიდებულთა ადგილსა ზედა შეეწყალა პატრონსა“⁶³. ე. ი. იგი მეფისაგან შეწყალებული და ამაღლებულია. ასევეა ბოცო სამცხის სპასალარი „სისრულისაცა აღმატებით შეწყალებულ ი“⁶⁴. თამარის პირველი ისტორიკოსი ვაკვირვებულისა, რომ თამარს სწორედ ის დიდებულები განუდგნენ, „რომელნი თანაზიარ მეფობისა მათისა და უხუად და უგულსავედ წყალობითა იყვნენ“⁶⁵.

ბუნებრივია, დიდებულებს საქართველოს სამეფო კარის წინააღმდეგ ამოძრავებდათ ის გარემოება, რომ ძლიერ ცენტრალიზებულ სამეფო ხელისუფლებას ვერ ეგუებოდნენ და ხსნას იური ანდრიას ძის რესტავრაციაში ზედადგნენ. რაც შეეხება მოქალაქეთა ზედა ფენას, ისინი იურის განდევნის შემდეგ თავიანთ დაკარგულ პოზიციებს მისტიროდნენ და, რა თქმა უნდა, რუსი უფლისწულის დაბრუნება მათთვის ხელსაყრელი იყო⁶⁶.

აჯანყებულებმა, როგორც ირკვევა, იური გეგუთს გადაიყვანეს და იქ მეფედაც კი გამოაცხადეს. ამ ამბით გაკვირვებული და აღშფოთებული თამარის

⁶² ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 49.

⁶³ იქვე.

⁶⁴ იქვე.

⁶⁵ იქვე.

⁶⁶ თამარის მეორე ისტორიკოსს ამბოხების მიზეზები მარტივად აქვს გადმოცემული „ამას უამსა შეირდ რამე აღძრნეს იმერელ-სუანი მსგავსად ჩუეულობისა ურჯულობისა და რუსი მოიყვანეს“ (ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარის, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 122).

პირველი ისტორიკოსი კითხულობს: „ვინა ანუ ვისიღა მოსაყდრე საყდარსა დაჯდა დავითიანსა?“⁶⁷.

თუ თამარის ისტორიკოსებს დაუეჭვებთ, საქართველოს სამეფო კარისათვის დიდგვაროვან ფეოდალთა ესოდენ ფართო მასშტაბის განდგომა მოულოდნელი უნდა ყოფილიყო („... თამარ... უსახურისა და უაზრავისა საქმისა განკურნებულნი“⁶⁸ იყო). თამარმა შეკრიბა ერთგული დიდებულები „ჰერეთით, კახეთით, ქართლით, სომხითით და სამცხით“⁶⁹. შესაძლოა საქართველოს მეფეს ეპევი ეპარებოდა მათ ერთგულებაში, რადგან ისტორიკოსი საგანგებოდ უსვამს ხაზს „მკურნეთა საქმითა ჰყადრეს ფიცით (მოწვეულმა დიდებულებმა — რ. მ.) არა მათგან ნებადართულობა საქმისა“⁷⁰. ე. ი. დიდებულებს დასჭირდათ შეფიცვა თამარისათვის, რათა ამ უკანასკნელს მათი უცოდველობა დაეჭვებინა აჯანყების მოწყობის საქმეში („შეაჭერეს უმათოდ ქმნილობა“).

თამარ მეფე თავიდანვე არ ყოფილა მოსურვე აჯანყებულებთან შეხმისა და რთული საკითხის მშვიდობიანი გზით გადაწყვეტა განუზრახავს. ამ მიზნით მას საგანგებო მოციქულებიც კი გაუგზავნია აჯანყებულებთან მოსალაპარაკებლად. „... თვედორე პატრიარქსა და ანტონი ქუთათელსა... და სხუათა ეპისკოპოსთა გზავნიდის, ოდესმე შინაურსა ეჯიბსა და მესტუმრესა“⁷¹. მაგრამ, როგორც ჩანს მემამოხეები მყარად იდგნენ თავიანთ განზრახვაზე და მეფესთან მშვიდობიან შერიგებაზე არ დათანხმებულან⁷².

თამარ მეფის მცდელობა აჯანყებულებთან საქმის მშვიდობიანად მოგვარებისათვის არ უნდა იყოს შემთხვევითი მოვლენა და ეს მხოლოდ საქართველოს მეფის დიდბუნებოვნებით, ან მისი მშვიდობისმოყვარული პოლიტიკით (ასეთი მას, შეიძლება ითქვას, დიდგვარიანების მიმართ არც ჰქონია) არ უნდა ავსხნათ. ალბათ თამარმა და საქართველოს სამეფო კარმა გაითვალისწინა მემამოხეთა სიმრავლე, თვით ამ გამოსვლის სერიოზულობა და ის ამბავიც, რომ იური ანდრიას ძე უკვე გეგუთში იჯდა და მათთან შეხმა, აჯანყების ჩახშობა არც თუ ისე იოლი საქმე იქნებოდა. თამარის პირველი ისტორიკოსი ხაზს უსვამს, რომ დასავლეთ საქართველოში სამეფო კარის მომხრეებიდან ძალზე ცოტანი დარჩნენ — „ოდესმე თვედორე პატრიარქსა და ანტონი ქუთათელსა, რომელი იგი ოდენ დარჩა მას ქამსა ერთგულად ლიხთი მერით... გზავნიდის...“⁷³ თანაც საქართველოს სამეფო კარი იმ გარემოებასაც ითვალისწინებდა, რომ გამდგარი დიდგვარიანი ფეოდალები, რომელთაც მსახურთუხუცესი ვარდან დადიანი უღვა სათავეში კარგად იყენენ მომზადებულები და აჯანყების მსვლელობის გეგმაც სათანადოდ ექნებოდათ დამუშავებული. საფიქრებელია, რომ ის პერიოდი, რომელაც მოლაპარაკებას დასჭირდა, თამარმა თავისი ძალების მობილიზებისათვის გამოიყენა.

როგორც ირკვევა, აჯანყებულები ორად გაიყვნენ. ერთმა ნაწილმა („თუთ მეფე-საგონებელითურთ“) გადალახა ლიხის მთა, ააოხრა ქართლი და ნაჭარმაგევამდე და გორამდე მოვიდა, მეორე ნახევარმა „დადიანთა წინამძღომითა“

⁶⁷ ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 50.

⁶⁸ იქვე.

⁶⁹ იქვე.

⁷⁰ იქვე.

⁷¹ იქვე.

⁷² იქვე.

⁷³ იქვე.

(მხედველობაში ვარდან დადიანი უნდა იყოს — რ. მ.) გადაიარა რკინის-ჯვარი, ჩაეიდა ციხის-ჯვარს, შემდეგ დაწვეს ქალაქი ოძრხე. აჯანყება თანდათან იზრდებოდა. ოძრხესთან შეყრილან ბოცო და მესხნი „ვიწცა იყვნეს მიმდგომნი მათნი“⁷⁴. აჯანყებულებმა იციან იმის შესახებ, რომ საქართველოს მეფეს გასდგომია „ქურდვაჭრისა იქით. ... ყოველი სომხითი: ივანე ვარდანისძე, პატრონი გავისა; მასა, პატრონი კაიწონისა (კაენი თვთ ვარდანისი იყო), სხუანი მის ქუეყნისა აზნაურისძეილინი“⁷⁵. ბუნებრივია, რომ ასეთი ფართო მასშტაბის აჯანყებაში დიდ ადგილს მოსახლეობის დაბალი ფენებიც დაიჭერდნენ, უშუალო ბრძოლისთვის მათი ძალა იქნებოდა გამოყენებული. გამდგარი ფეოდალები იმხანად არსებულ უკმაყოფილებას „წვრილ ერში“ (ეს უკმაყოფილება ფეოდალურ წყობილებაში ყველგან და ყოველთვის არის ექსპლუატაციის სიმწვეავით გამოწვეული და არც თამარის ეპოქა შეადგენდა ამ მხრივ გამოწვევის) თავის სასარგებლოდ და საქართველოს მეფის საწინააღმდეგოდ გამოიყენებდნენ. თამარის პირველი ისტორიკოსი გადმოგვცემს, რომ მეამბოხეებს გადაუწყვეტიათ „პირველად აღება ჭავახეთისა, თმოგვსა და ახალქალაქისა, კულაღ და თრიალეთისა და სომხითისა“⁷⁶.

ბუნებრივია, საქართველოს სამეფო კარი გულხელდაკრეფილი არ დალოდებია აჯანყებულთა მოქმედებას. საგანგებო ბრძანება მიეცა ამირ-სპასალარს — გამრეკელს, „ოთხთა მკარგრძელთა და სხუათა თორელთა, ზემოთა და ქუემოთა, წასელა და მიგებება წინა ქუეყანასა ჭავახეთისასა და მუნვე ცნობა ძალისა მათისა“⁷⁷. თამარის ლაშქარს ერთგულად დარჩენილი მესხებიც შეუერთდნენ. მოწინააღმდეგენი მტკვრის სხვადასხვა მხარეს დაბანაკდნენ, ხოლო შებრძოლება მოხდა „ჩიღსა ზედა“. მებრძოლები სიბნელემ გაჰყარა ერთმანეთს. როგორც ირკვევა, ჯერ კიდევ არ ჩანდა თუ ვის მხარეზე იხრებოდა გამარჯვების სასწორი. ბეობა გაიმართა ორივე ბანაკში. მეამბოხეებს გადაუწყვეტიათ, რომ უკან დაეხიათ, ციხე-სიმაგრეში გამაგრებულიყვნენ. სამეფო ლაშქარი დაედევნა მტერს. მეამბოხეები კვლავ შეეცადნენ გარიდებას. თმოგვსა და ერუშეთს შუა გაიმართა დიდი ომი, რომელშიაც „მიეცა ძლევა ბუმბერაზთა და მოყმეთა თამარისთა, და გაქცეულნი რომელნიმე დაიპყრნეს, დაჯოცეს და ტყუეყვეს“⁷⁸. თამარის მოლაშქრეების ზარალი მეტად უმნიშვნელო ყოფილა. ყოველი შემთხვევისთვის ისტორიკოსი ფაქტიურად არაფერს ამბობს ამაზე, პირიქით აღნიშნავს, რომ „ამათ (თამარის მოლაშქრეებს — რ. მ.) არა ევნო არცა სიკუდილითა, არც დაკოდითა, თვნიერ რომელ ივანე სარგისის ძე დაკოდეს“⁷⁹. ეს მეამბოხეთა ერთი ნახევარი იყო მხოლოდ დამარცხებული. საჭირო იყო შემდგომი მოქმედება. საგანგებო თათბირმა⁸⁰, რომელმაც შემდგომი მოქმედების გეგმა განიხილა დაადგინა, რომ ქართლში მყოფ მეამბოხეებზე მიეტანათ იერიში („დასხმა (ყვეს) ქართლს მყოფთა“). საქართველოს ლაშქარი გავმართა ქართლისაკენ, მაგრამ ბრძოლა აღარ დასჭირდათ. გაუგიათ თუ არა ქართლში მყოფ მეამბოხეებს თავიანთ მოლაშქრეთა ნაწილის დამარცხება („ამოწყყუდა

74 ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 51.

75 იქვე.

76 იქვე.

77 იქვე.

78 იქვე, გვ. 52.

79 იქვე.

80 იქვე, გვ. 53.

და გაქცევა“) ჯავახეთში, თითონაც გაქცეულან („მსწრაფლ იქმინეს გარდავლა“). ამდენად შინაკლასობრივი ბრძოლის ეს მეტად საინტერესო ფურცელი ფეოდალური საქართველოს ისტორიაში, დიდგვარიანებისა და მოქალაქეთა ზედა ფენის ინიციატივით აჯანყებულთა დამარცხებით დამთავრდა. მძიმე დღეში ჩაყარდნენ ძლეული მემამოხეები, რადგან „თამარსა ზედა ესე უსახური საქმე იკადრეს“⁸¹. მძიმე ვანაჩენის შოლოდინში თავიანთი სრული მორჩილების ნიშნად „რომელნიმე მოვიდეს ყელ-სახელ მობმითა“⁸². ბევრმა პირდაპირ მისვლა და მორჩილების გამოცხადება ვერ გაბედა სასჯელის შიშით. მხოლოდ საგანგებო შუამავლობის შემდეგ (ამ შუამავლების პირით დიდებულები საქართველოს მეფის წინაშე ცოდვებს ინანიებდნენ და შენდობა-პატიებას ეაჯებოდნენ) გადმოვიდნენ ლიხთ-იმერიდან დიდებულები და თან გიორგი უფლისწულიც გადმოიყვანეს. გამარჯვებულ სამეფო კარს, ალბათ გარკვეული მოსაზრებით, დიდი სისასტიკე არ გამოუჩენია დამარცხებულ მემამოხეთა მიმართ. იური ანდრიას ძე სრულიად უგუნებელი გაუშვიათ თამარის ბრძანებით. იგი, როგორც ივ. ჯავახიშვილი ვარაუდობს⁸³, კვლავ ბიზანტიაში უნდა წასულიყო. რაც შეეხება ამბოჯების სხვა თავკაცებს არც ისინი სჩანან, ისე დასჯილი, როგორც ეს კანონით იყო გათვალისწინებული⁸⁴, თუმცა თანამდებობები კი ჩამოურთმევიათ. აჯანყების მეთაურის ივანე ვარდანისძისათვის მსახურთუხუცესობა წაურთმევიათ და საპატიო ხელი ივანე სარგისის ძისათვის უბოძებიათ⁸⁵. თამარის პირველი ისტორიკოსი ასახელებს სხვა „შეწყალებულეებსაც“ — ერთგულების გამოჩენისათვის დაჯილდოებულებს. მათ შორის არის ზაქარია ვარამის ძე, რომელსაც უბოძეს „გაგი ქურდვაპირითა განძამდის მრავლითა საკუთართითა და მრავლითა სანახევროთა ქალაქებითა, ციხეებითა და სოფლებითა“⁸⁶. სხვა ერთგული დიდებულებიც უხვად იქნენ დაჯილდოებულნი⁸⁷. გამარჯვების გარდაცვალების შემდეგ ამირსპასალარობა ზაქარია მხარგრძელს ებოძა, თანაც მის სამფლობელოებს ქალაქი რუსთავიც მიუმატეს. მანდატურთუხუცესმა კიბებრმა დამატებით მიიღო „ქინვანი, ქალაქი და ციხე, მრავლითა მთიულეთითა“⁸⁸. სარგის ვარამის ძეს უბოძეს თმოგვი⁸⁹. დანარჩენებიც⁹⁰ „შეიწყალნეს თვითონეულინ თუსითა წესითა: რომელნიმე ახლად დალოცვითა რომელნიმე მომატებითა“⁹¹.

თამარის ისტორიკოსებს სურთ მოგვაჩვენონ ყველაფერი ისე, რომ ამ ამბის შემდეგ ქვეყანაში მშვიდობა და სიხარული ჩამოვარდა („ერთბაზად ძოვდეს ლომი და ჯარი, და იხარებდეს ვეფხი თიკანთა თანა და მგელი ცხუართა თანა“) ⁹² რა თქმა უნდა, მძაფრი სოციალური ბრძოლა არ განელებულა ფეოდა-

⁸¹ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 54.

⁸² იქვე.

⁸³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, 1965, გვ. 262.

⁸⁴ იქვე.

⁸⁵ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 54.

⁸⁶ იქვე.

⁸⁷ იქვე, გვ. 54—55.

⁸⁸ იქვე, გვ. 55.

⁸⁹ იქვე.

⁹⁰ ესენია: წირქულელი, ზარტიბის ძენი, გრიგოლის ძენი, კიბებრის ძენი, მახატლის ძენი, თავნი კახეთისანი თორღასძენი და სხვ. (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 55).

⁹¹ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 55.

⁹² იქვე, გვ. 54—55.

ლურ სახელმწიფოში. თუნდაც ის ფაქტი, რომ სულ მალე გუზანმა თავისი ორგულობა სამეფო კარისა და ქვეყნის ცენტრალიზებული მართვა-გამგებლობის მიმართ კვლავ გამოამყდევნა, ამის ნათელ დადასტურებას წარმოადგენს. ამ ფეოდალმა ტაოსკარი, ვაშლოვანი და სხვა მრავალი ციხეები ჩამოაშორა საქართველოს⁹³ და „წარვიდა ქუეყანასა შაჰარმენისასა“. მას რამდენიმე სხვა ფეოდალიც მიემხრო. შაჰარმენისათვის ეს კარგი შენაძენი იყო და ასეთი მომენტის გამოყენება მისთვის სასარგებლო იქნებოდა. ამიტომ არ დააყოვნა და ლაშქარი გამოგზავნა გუზანის შვილითურთ. მიზანი ძირითადად „ციხეთა შინა თურქთა შეყენება“ და ამასთანავე გუზანის ცოლ-შვილს საქართველოდან წაყვანა იყო. მტრის ჯარი მრავალრიცხოვანი ყოფილა. დრო აღარ ითმენდა და მათ ქართველები მცირერიცხოვანი ლაშქრით შეებნენ ზაქარია ფანასკერტელის სარდლობით. ბრძოლა უთანასწორო და „დიდად დაჰირვებული... გადაიხადეს“. ქართველებმა გაიმარჯვეს და გუზანის ცოლ-შვილიც ხელთ იგდეს, ამასთან გუზანისაგან ღალატით გაცემული ციხეები კვლავ უკან დაიბრუნეს⁹⁴.

საინტერესოა თვით იური ანდრიას ძის ქვეყნის დასაკავებლად მეორედ გამოჩენის ფაქტი. ამჯერად ეს არანის მხრიდან მოხდა. კონსტანტინოპოლიდან წამოსული რუსი უფლისწული მივიდა ათაბაგთან და „მისგან აიღო არანის ქუეყნისა სამყოფი, შემსგავსებული სჯსა მისისა“⁹⁵.

აქ ჩვენ გვინდა ხაზი გავუსვათ იმ გარემოებას, რომ იური პირველად კარნუ-ქალაქიდან გამოემართა, ხოლო მეორედ — არანიდან. ეს შემთხვევითი არ უნდა იყოს. პირველ შემთხვევაში, კარნუ-ქალაქელი საქართველოს სახელმწიფოს დასუსტებით დაინტერესებულები არიან, რადგან ისინი შევიწროებულად გრძნობდნენ თავს საქართველოს ლაშქრისაგან. ამ უკანასკნელმა არაერთგზის დაარბია კარნუ-ქალაქი და, როგორც ჩანს, ეს ქვეყანა ხარკსაც უხდიდა საქართველოს⁹⁶. ამდენად, კარნუ-ქალაქის მმართველი წრეები რუსი უფლისწულის ზრახვას, ბუნებრივია, ხელს შეუწყობდნენ. ამ მხრივ ასევე დამახასიათებელია ზემომოყვანილი ფაქტი იური ანდრიას ძის მეორედ შემოჭრისა საქართველოში არანიდან. არ არის გამორიცხული, რომ იგი თვით ათაბაგმა მიიწვია. ეს უკანასკნელი ალბათ ვარაუდობდა, რომ იმ წინააღმდეგობებს, რომლებიც საქართველოს სამეფო კარზე არსებობდა, რუსი უფლისწულის ქვეყნის საზღვართან ახლოს ყოფნა უფრო გააღრმავებდა. ყოველივე ამით კი თვით არანი მოითხოვდა ხელს. სხვაგვარად ახსნა იმ ფაქტისა, რომ რუსმა უფლისწულმა მართალია, უმნიშვნელო, მაგრამ მაინც მიიღო ადგილსამყოფელი და საქირო ძალები არანში⁹⁷, ძნელი იქნება.

იური ანდრიას ძემ შეჰყარა განძისა და არანის ლაშქარი და შემოიჭრა საქართველოში — კამბეჩანის მხარეში, დაარბია ეს მხარე და ტყვე და ნადავლიც ბევრი „აიღო“⁹⁸. გაიგო რა ამის შესახებ ხორნაბუჯის პატრონმა საღირ მახატლის ძემ, მცირე ლაშქრით დაედევნა მოწინააღმდეგეს, შეებრძოლა თავგან-

⁹³ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 55.

⁹⁴ იქვე, გვ. 55—56.

⁹⁵ იქვე, გვ. 61.

⁹⁶ ი. ცინცაძე, ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან (X—XVI), თბ., 1956, გვ. 132.

⁹⁷ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 61.

⁹⁸ იქვე.

წირვით და დაამარცხა კიდევ. იური ანდრიას ძე სხვა გადარჩენილ მებრძოლებთან ერთად გაიქცა და „გარდაიხუეწა“⁹⁹.

იურის მეორედ შემოსვლაზე ჩვენ იმიტომ შევჩერდით, რომ ესეც გარკვეულად დაკავშირებული იყო სამეფო კარსა და დიდგვარიანებს შორის არსებულ ბრძოლასთან. ამჯერად ამ ბრძოლაში გარეშე ელემენტი — არანი იღებს მონაწილეობას, მაგრამ თვით ამ გარეშე ქვეყნის მესვეურთა ინტერესები მეფის მოწინააღმდეგე დიდგვარიანების ინტერესებს ეკვანძებოდა და ეს აძლევდა საშუალებას სხვა ძალებს საქართველოს წინააღმდეგ ხმის ამალღებისათვის.

ამგვარად, დიდგვაროვან ფეოდალთა და მოქალაქეთა ზედა ფენის ინტერესებიდან გამომდინარე ცენტრალიზებული ხელისუფლებისა და სამეფოსკარო პოლიტიკის წინააღმდეგ მიმართული 1191 წლის აჯანყება მეტად საინტერესოა მისი თავისებურებით. ეს თავისებურება კი იმაში გამოიხატებოდა, რომ დიდგვარიანებმა ახალი ძალა (თუ შეიძლება ითქვას გარეშე ძალა) შემოიყვანეს თავიანთი მოქმედების გასამართლებლად, იური ანდრიას ძის სახით. ამასთან ეს აჯანყება არ შეიძლება ერთი რომელიმე თარიღით შემოვფარგლოთ, რადგან მწვავე და უკომპრომისო ბრძოლა ჯერ კიდევ იური უფლისწულის ყვიჩაყეთიდან ჩამოყვანითა და თამარის სახლობის საკითხის გადაწყვეტით დაიწყო. აქ სხვადასხვა სოციალური წრეების ინტერესები ეჯახებოდნენ ერთმანეთს. შინაკლასობრივი ბრძოლის (მეფესა და დიდგვარიან ფეოდალებს შორის ბრძოლის) ამ ეტაპზე მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო იური ანდრიას ძის განდევნა საქართველოდან (1187—1188 წწ.), რამაც მძიმე ლახვარი ჩასცა ქართველ ფეოდალთა და მოქალაქეთა ერთ ნაწილს და სამეფო ხელისუფლების მიერ მტკიცე კურსის აღება ქვეყნის ცენტრალიზაციისაკენ. 1191 წლის აჯანყებაც სწორედ ცენტრალიზებული სახელმწიფოს მერყევასა და ფეოდალთა გარკვეული ჯგუფის უფლებების გაფართოებას, ამავე დროს იურის განდევნით დაზარალებულ მოქალაქეთა ზედა ფენის, დიდვაჰარ-ფინანსისტების სამეფო ხელისუფლებაზე გავლენის აღდგენას ითვალისწინებდა.

საქართველოს სამეფო კარის წინააღმდეგ ფეოდალთა ერთი ნაწილის მიერ ორგანიზებული იური ანდრიას ძის შემოსვლები საქართველოში ხელახლა დასამკვიდრებლად ცალკეული მომენტები კი არ იყო ქვეყნის ისტორიიდან, არამედ მთელი პროცესი სოციალური (შინაკლასობრივი) ბრძოლებისა, ეგრერიგად რომ ახასიათებდა საქართველოს ფეოდალურ წყობილებას.

⁹⁹ ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 61.

მანანა ზაბაშვილი

დასავლეთ საქართველოს ქალაქები XI—XII საუკუნეებში

XI—XII სს. აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქებთან შედარებით დასავლეთ საქართველოს ქალაქები ნაკლებ არის შესწავლილი. ეს გამოწვეულია წყაროებისა და მასალების უკიდურესი სიმცირით.

ასე მაგალითად, პროფ. შ. მესხია წიგნში, რომელიც ეხება ფეოდალური საქართველოს ქალაქებსა და საქალაქო წყობილებას, ძალიან ცოტას ამბობს XI—XII სს. დასავლეთ საქართველოს ქალაქებზე. იგი ვრცლად განიხილავს მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქებს. მკვლევარს ამის მიზეზად მოჰყავს სათანადო წყაროების უკმარისობა. მას მხოლოდ მოკლედ აქვს დახასიათებული ისეთი ქალაქები, როგორც იყო ქუთაისი, სოხუმი (ცხუმი), ნიკოფსია, ბიჭვინტა და სხვ.¹

დას. საქართველოს ქალაქები სამარშრუტო გზებთან მიმართებაშია შესწავლილი აკად. ნ. ბერძენიშვილის მიერ. კვლევა-ძიების შედეგად მან დაადგინა აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს ქალაქების დამაკავშირებელი გზები და გადასასვლელები².

პროფ. ლ. ჭილაშვილი, რომელსაც XI—XII სს. აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქების შესახებ ყველაზე ვრცელი და საფუძვლიანი კვლევა აქვს ჩატარებული, მხოლოდ გაკვრით ეხება დასავლეთ საქართველოს ქალაქებს და იმ სამარშრუტო გზებს, რომლებიც ქუთაისზე გადიოდნენ. მას აღნიშნული აქვს ქუთაისის სავაჭრო-ეკონომიური მნიშვნელობა³. ლ. ჭილაშვილი ასახელებს აგრეთვე შავიზღვისპირეთის ქალაქებს: სოხუმს, ფოთსა და ზუფათს⁴.

პროფ. ზ. ანჩაბაძე წიგნში შუასაუკუნეობრივი აფხაზეთის ისტორიიდან (VI—XVII სს.) განიხილავს ქალაქებს და აღნიშნავს სოხუმის როგორც საქართველოს სახელმწიფოს ერთ-ერთი მთავარი საზღვაო ცენტრის მნიშვნელობას, ადგენს ქალაქის ტერიტორიულ საზღვრებს⁵ და მის ეკონომიურ როლს გენუის ახალშენებთან დაკავშირებით აფხაზეთის სანაპიროზე (XIII—XV სს.)⁶.

ვლ. ჩაკვეტაძის მიერ მონოგრაფიულადაა შესწავლილი ქუთაისის პოლიტიკური ისტორია უძველესი დროიდან XV საუკუნემდე⁷. შეძლებისდაგვარად

¹ შ. მესხია, Города и городской строй феодальной Грузии, Тб., 1959, გვ. 14, 62—63.

² ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, თბილისი, 1966, გვ. 33—34, 72.

³ ლ. ჭილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, ტ. II, თბილისი, 1970, გვ. 128, 135.

⁴ იქვე, გვ. 128, 144.

⁵ ზ. ანჩაბაძე, Из истории средневековой Абхазии (VI—XVII вв.), Сухуми, 1959, გვ. 189—190.

⁶ იქვე, გვ. 243—249.

⁷ ვლ. ჩაკვეტაძე, ქუთაისის ისტორიიდან, თბ., 1960.

გამოკვლეულია აგრეთვე მისი ეკონომიური ცხოვრება და სავაჭრო ურთიერთობანი უპირატესად დედაქალაქობის პერიოდში (1122 წლამდე)⁸. ვ. ჩაკვეტაძე ყურადღებას აქცევს ქუთაისის მდგომარეობას თბილისის საქართველოსთან შეერთების შემდეგაც⁹. მაგრამ ბევრი არაფერია ნათქვამი დასავლეთ საქართველოს სხვა ქალაქების შესახებ.

ამდენად, შეიძლება ითქვას, რომ XI—XII სს. დასავლეთ საქართველოს ქალაქების მდგომარეობა და მისი განვითარების განმსაზღვრელი პირობები დღემდე არ ყოფილა სპეციალური კვლევა-ძიების საგანი.

მასალების სიმცირე, რასაკვირველია, არ იძლევა დასავლეთ საქართველოს ქალაქებთან დაკავშირებული ყველა მოვლენის შესწავლისა და გაშუქების საშუალებას, მაგრამ ის რაც ჩვენს ხელთაა ერთგვარად მაინც გვიქმნის იმის შესაძლებლობას, რათა აღვადგინოთ დასავლეთ საქართველოს ქალაქებისა და საქალაქო ცხოვრების ზოგიერთი მხარე.

წყაროებში დასავლეთ საქართველოს ქალაქებიდან მხოლოდ ერთი ქალაქის შესახებ მოგვეპოვება ასე თუ ისე სრული ცნობები. ესაა ქუთაისი. დასახელებულია აგრეთვე სოხუმი, ფოთი, ხუფათი, ანაკოფია, ნიკოფსია.

აღნიშნულ ქალაქებთან დაკავშირებით მასალები ფრაგმენტული სახით გვხვდება და მიმოფანტულია როგორც თანამედროვე (XI—XII სს.), ისე გვიანდელ (XVI—XVIII სს.) წყაროებში (გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრება, „მატიანე ქართლისა“, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, „ისტორიანი და აზმანი“, ვახუშტი ბაგრატიონის „ისტორია“...).

საქართველოს ქალაქებს შორის ქუთაისი ერთ-ერთი უძველესთაგანია. ესაა დასავლეთ საქართველოს მთავარი ქალაქი და გარკვეული წლების განმავლობაში ერთიანი საქართველოს დედაქალაქიც.

ქუთაისი მნიშვნელოვანი ცენტრი იყო. აქ გადიოდა დიდი სავაჭრო-სატრანზიტო გზა. ქუთაისის საშუალებით დასავლეთ საქართველოს კუთხეები — რაჭა, ლეჩხუმი, სვანეთი — შავი ზღვის ქალაქებთან იყვნენ დაკავშირებული¹⁰.

ქუთაისის შემოგარენს წყაროები ახასიათებენ როგორც „ადგილსა ყოვლად შეუენიერსა და ყოვლითურთ უნაკლულსა“¹¹.

ქალაქი კარგად იყო გამაგრებული (ციხე, გალავანი).

აქ საქალაქო ცხოვრების განვითარებისათვის მეტად ხელსაყრელი პირობები შეიქმნა X—XII საუკუნეებში. აღნიშნულ ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში თავსდება ქუთაისის დედაქალაქობის პერიოდი (980—1122 წწ.), რამაც უღაოდ განსაზღვრა ქუთაისის შემდგომი დაწინაურება¹².

ქუთაისი ფაქტიურად წარმოადგენდა მთელი საქართველოს დედაქალაქს, ვინაიდან თბილისი ჯერ კიდევ მუსლიმანთა ხელში იყო.

⁸ ვლ. ჩაკვეტაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 96—117, 118, 123, 129, 156, 157—179.

⁹ იქვე, გვ. 161—162, 173—178.

¹⁰ ვ. ჩაკვეტაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 163.

¹¹ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 327.

¹² ქუთაისის აფხაზთა ქართული სამეფოს დედაქალაქად გადაქცევა VIII ს-ის მეორე ნახევარში (ძველი ციხე-გოჯის — არქეოპოლისის მაგიერ) განაპირობა პოლიტიკური და ეკონომიური ხასიათის ფაქტორებმა (დაწვრილებით იხ. ლ. ქილაშვილი, დასახ. ნაშ., გვ. 68).

ქართული წყაროები ქუთაისს ქართველ მეფეთა სახლს, ანუ რეზიდენციას უწოდებენ („სახლად მათდა ქუთათისს“, „შემოვიდა სახლად თჳსად ქუთათისს“ და სხვ.)¹³.

რაც უფრო ვითარდებოდა საქართველოს გაერთიანების პროცესი, მით უფრო იზრდებოდა ქუთაისის როლი და მნიშვნელობა. ქუთაისსა და მის სანაპეოში შენდებოდა ტაძრები, სასახლეები და საერო დანიშნულების ნაგებობანი (ბაგრატის ტაძარი, გელათი, გეგუთი, აბანოები, ხიდები, მოკირწყალული გზები, წყალსადენები).

ქუთაისის მნიშვნელობის ზრდით იყო გაპირობებული ის, რომ მის მახლობლად დავით აღმაშენებლის ინიციატივით დაარსდა სასწავლო-კულტურული ცენტრი — გელათის აკადემია. გელათს დავითის ისტორიკოსი „მეორე იერუსალემს“ და „სხვა ათინას“ უწოდებს¹⁴. გელათშივე დავით აღმაშენებელმა „აღაშენა ქსენონი“ (სასწავლო სახლი) „ადგილსა შემსგავსებულსა და შუენიერსა“¹⁵.

ქუთაისის და კერძოდ გელათის მნიშვნელობაზე მეტყველებს ის ფაქტიც, რომ გელათი ქართველ მეფეთა ერთ-ერთ საძვალედ გადაიქცა: გელათში დაკრძალულია დავით აღმაშენებელი; წყაროების თანახმად, აქვე არიან დაკრძალული დემეტრე I, გიორგი III, თამარი, დავით სოსლანი, გიორგი ლაშა¹⁶. შიგ ქუთაისის საყდარში გიორგი I¹⁷.

„მატიანე ქართლისას“ გადმოცემით ქუთაისში ყოფილა სამეფო საჭურჭლეც. წყაროს ცნობით, გიორგი II-ის დროს მომხდარი არეულობის ჟამს ნიანია ქვაბულისძემ „წარულო ქუთათისისა საჭურჭლე“¹⁸. 1122 წ. დავითმა საჭურჭლე ქუთაისიდან თბილისში გადაიტანა¹⁹.

ქუთაისში არსებობდა ზარაფხანაც, სადაც იჭრებოდა ქართული მონეტები (ბაგრატ IV, გიორგი II, დავით აღმაშენებელი...). თ. ლომოურის აზრით, „საფიჭრებელია, რომ ზარაფხანა სატახტო ქალაქში უნდა ყოფილიყო, ე. ი. დავითის მიერ თბილისის აღდგამედ ქუთაისში, ხოლო ამ ამბის შემდეგ, 1122 წლიდან თბილისში“²⁰.

ქუთაისი, როგორც დედაქალაქი, სამეფო კარისა და დიდებულების ადგილსამყოფელი იყო. აქ მოქმედებდნენ სახელმწიფო და საზოგადოებრივი დაწესებულებები. პოლიტიკურ ცენტრს გარდა მას ეკონომიური მნიშვნელობაც ენიჭებოდა. ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობის წყალობით, ის მნიშვნელოვან სავაჭრო ცენტრად ითვლებოდა. ქუთაისზე გამავალი საერთაშორისო-სავაჭრო გზები მისი ეკონომიური და კულტურული დაწინაურების ერთ-ერთი ფაქტორი იყო.

XI საუკუნის ქუთაისის შაჰი ზღვის ქალაქებთან და ნავსადგურებთან კავშირი კარგად ჩანს გიორგი მთაწმინდელის „ცხოვრებიდან“, რომელშიც მისი

¹³ მატიანე ქართლისა, გვ. 290, 304.

¹⁴ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, გვ. 330—331.

¹⁵ იქვე, გვ. 331.

¹⁶ ლაშა გიორგის დროინდელი მემატინე, გვ. 367, 369, 371.

¹⁷ მატიანე ქართლისა, გვ. 291.

¹⁸ იქვე, გვ. 316.

¹⁹ თბილისი დავითმა „... დაუმკდრა შვილთა თჳსთა საჭურჭლედ და სახლად თჳსად საუკუნოდ“ (დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, გვ. 342).

²⁰ თ. ლომოური, ფული შოთა რუსთაველის ეპოქაში, კრ. „შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“, თბილისი, 1938, გვ. 299.

მოგზაურობა აღწერილი. „მოვიწიენით სამისონს, ქალაქსა ზღვს კიდისასა, და მუნ განვეყიდენით საკედარნი ჩუენნი და ესრეთ ნავითა წარვემართენით ფოთს და მიერ საკედართა ქუთათისს“²¹.

საინტერესოა ის ცნობაც, სადაც აღწერილია ბაგრატ მეფის საბერძნეთიდან დაბრუნება. ბაგრატ IV „მიეგება ყოველი ლაშქარი აფხაზეთისა ზღვს პირსა, ხუფათს... და შემოვიდა სახლად თვსად ქუთათისს“²².

ქუთათისზე გადიოდა ჩრდ. კავკასიისკენ მიმავალი გზა²³, აღმოსავლეთ საქართველოსთან და მცირე აზიასთან დამაკავშირებელი გზები²⁴.

ქუთათისიდან თბილისისაკენ (ლიხის მთით) მიემართებოდა მნიშვნელოვანი მაგისტრალი²⁵.

ლიხთ იმერეთს ამერეთთან აკავშირებდა პერანგას, კორტოხის, დედაბერას, რიკოთის, სურამის და „ციხის ძირის“ გადასასვლულები²⁶.

ამ გზებისა და გადასასვლულების საშუალებით ქუთათისი დაკავშირებულ იყო აღმოსავლეთ საქართველოს მნიშვნელოვან ქალაქებთან (თბილისი, რუსთავი, დმანისი, ხუნანი, სამშვილდე და სხვ.), ხოლო აღმ. საქართველო მას აკავშირებდა ირანის მთავარ სავაჭრო-ეკონომიურ ცენტრებთან — არღებილ-ზენჯანის და დვინ-თავრიზის მაგისტრალებით.

მახლობელ აღმოსავლეთს ქუთათისი უკავშირდებოდა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მაგისტრალებითაც (არტანუჯისა და არტანის გზები და ტრაპიზონის გზის განტოტებანი)²⁷.

შავიზღვისპირეთის ქალაქების (ფოთი, სოხუმი, ანაკოფია...) მეშვეობით კავშირი მყარდებოდა ბიზანტიის იმპერიასთან.

ჩვენ მოგვეპოვება ქართული წყაროს ცნობა, საიდანაც ირკვევა, რომ დასავლეთ საქართველოს ზღვით პირდაპირი კავშირი დამყარებული ჰქონდა კონსტანტინოპოლთან. მაგ., ბაგრატს აფხაზეთა მეფის ძეს კონსტანტინოპოლში „მისცა მეფემან ლაშქარი და გამოგზავნა ზღვით და ნავითა შემოვიდა აფხაზეთა“²⁸. ამგვარ ცნობებს თავის დროზე ყურადღება მიაქცია აკად. ივ. ჯავახიშვილმა და სხვათაშორის აღნიშნა, რომ „სამოსილითგან ფოთში ნავით წასვლა ეხლაც ადვილი საქმე არ არის, მაშინ ხომ, ალბათ, მხოლოდ როცა დარი ხელს უწყობდა ადამიანს შეეძლო გაეებდნა ზღვით მგზავრობა, მაშინ აფხაზეთში ზღვით კონსტანტინეპოლითგან პირდაპირაც მიდიოდნენ თურმე“²⁹.

²¹ ათონის კრებული, თბილისი, 1901, გვ. 319.

²² მატიაზე ქართლისა, გვ. 304.

²³ ვ. ჩ ა ქ ე ე ტ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 163.

²⁴ იქვე.

²⁵ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 33—34.

²⁶ იქვე, გვ. 34.

²⁷ ერთ-ერთ ასეთ მნიშვნელოვან მაგისტრალს წარმოადგენდა არტანუჯის გზა. „არტანუჯიდან ერთი გზა ყველის ციხით და შემდეგ ოძრხე-კლდეკარის გასასვლელით ქუთათის მოემართებოდა, მეორე კი არტანისაკენ“, ლ. ქ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 128.

²⁸ მატიაზე ქართლისა, გვ. 261.

²⁹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, II გვ. 72. ივ. ჯავახიშვილის ეს განმარტება იმიტომ საყურადღებო, რომ შვე ზღვაზე, სადაც ნაოსნობა ნაკლებ ინტენსიური იყო, მგზავრობა მთელ რიგ სიძნელეებთან იყო დაკავშირებული და საშლვაო ტექნიკაც, ამიტომ, მაღალი არ უნდა ყოფილიყო. მაგრამ იქ სადაც ზღვაოსნობა ინტენსიური იყო, ხმელთაშუა ზღვასა და ინდოეთის ოკეანეზე, საშლვაო ტექნიკა იმდენად იყო განვითარებული, რომ მუსლიმანი მეზღვაურები თავიანთი ხომალდებით ზღვის ვრცელ სივრცეებს სერავდნენ. გვიხსენოთ სინდბადის აზბაჯი და თავგადასავალი.

როდესაც ბაგრატ III-ის თაოსნობით დამთავრდა ქუთაისის კათედრალის მშენებლობა (1003 წ.), მეფემ „აკურთხა ეკლესია ქუთათისა“. ამ სახეიშო ცერემონიალს დაესწრნენ „... მახლობელნი ყოველი ქელმწიფენი და კათალიკოსნი, მღვდელთმოძღუარნი და ყოველთა მონასტერთა წინამძღუარნი, და ყოველნი დიდებულნი ზემონი და ქუემონი, მამულისა და სამეფოსა მისისა მყოფნი, და სხუთა ყოველთა სახელმწიფოთანი“³⁰.

აღნიშნული ფაქტი ქუთაისის საერთაშორისო რეზონანსზე მეტყველებს. უცხო ქვეყნებთან ურთიერთობას გვიდასტურებს აქ ნაპოვნი ნუმისმატიკური მასალაც³¹.

1122 წლის შემდგომაც, როცა თბილისი საქართველოს დედაქალაქად იქცა, ქუთაისს არ დაუკარგავს თავისი მნიშვნელობა. დავით აღმაშენებელი, გიორგი III და თამარი არაერთხელ გადასულან ქუთაისში და იქიდან უმართავეთ სახელმწიფო.

ქუთაისი ყოველთვის სამეფო ქალაქი იყო, ხოლო წყაროები საქართველოს მეფეებს ზოგჯერ მოიხსენიებენ როგორც თბილისისა და ქუთაისის ტახტის მპყრობელებს³².

ქუთაისს წყაროები უკავშირებენ სამოქალაქოს. ამდენადვე არ შეიძლება ყურადღება არ მიიქციოს ქუთაისისა და სამოქალაქოს ურთიერთდამოკიდებულებამ.

წერილობით წყაროებში სამოქალაქოს გამო ნათქვამია: ბაგრატ III „მოვიდა ქუთათისს, და მოიყენა ქუთათისისა სამოქალაქოსა ლაშქარი“³³.

1080 წელს დიდთურქობის ჟამს „... არგუეთი, სამოქალაქო და ჭყონდიდი აღივსო თურქითა“³⁴.

გიორგი III-ეს „აფხაზეთი, სუანეთი და ყოველი სამოქალაქო აქუნდა დაწყნარებით“³⁵.

აჯანყებულ იური ბოგოლუბსკის მიემხრო „ყოველი სუანეთი და აფხაზეთი, საეგროი, გურია, სამოქალაქო, რაჭა, თაქუერი და არგუეთი“³⁶.

ქართული წყაროების „სამოქალაქომ“ კარგა ხანია მიიქცია მკვლევართა ყურადღება.

აკად. ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით „სამოქალაქო“ ქუთაისის სანახებს უნდა გულისხმობდეს³⁷. ამასვე აღნიშნავდა აკად. კ. კეკელიძე³⁸. განსხვავებული აზრისაა აკად. ს. ჯანაშია. მას სამოქალაქო მუხირეზისის (მუხირისის) ძველ ქართულ სახელწოდებად მიაჩნდა და მასში იმერეთისა და სამეგრელოს (კერძოდ, აბაშა-მარტვილის) ნაწილს გულისხმობდა³⁹.

³⁰ მატიაწე ქართლისა, გვ. 281.

³¹ И. А. Джагагания, Два клада сельджукских монет, СА, 1958, № 2, გვ. 213.

³² ვ. ჩაკვეტაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 100.

³³ მატიაწე ქართლისა, გვ. 299.

³⁴ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, გვ. 319.

³⁵ ლაშა გიორგის დროინდელი შემატიაწე, გვ. 367.

³⁶ ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღიანი, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, II, თბილისი, 1959, გვ. 49.

³⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, II, გვ. 51, 55.

³⁸ История и восхваление венецосцев, Грузинский текст перевел, предисловием и примечаниями снабдил К. С. Кекелидзе, Тб., 1954, глава XXIV, გვ. 105, შენ. 6.

³⁹ ს. ჯანაშია, ეგრისის სამეფოს წარმოშობა, შრ., ტ. II, თბილისი, 1952, გვ. 320.

ქუთაისის ისტორიის მკვლევარი ვ. ჩაკვეტაძე თვლის, რომ სამოქალაქო (ადრინდელი სახელწოდება მოხირისი) ქუთაისის ახლო-მანლო მდებარე ტერიტორიას, ანუ მის სანახებს ეწოდებოდა და არავითარ შემთხვევაში არ მოიცავდა თანამედროვე აბაშა-მარტვილის (გეგეპკორის) რომელიმე ნაწილს. აღნიშნული ფაქტის დასადასტურებლად ვ. ჩაკვეტაძეს სხვადასხვა მასალებთან ერთად მოაქვს პროყოფი კესარიელის ერთი ცნობა, სადაც ნათქვამია, რომ არქეოპოლისი (ნოქალაქევი) ერთი დღის სავალზე მდებარეობდა მოხირისიდან⁴⁰.

მისივე აზრით „სამოქალაქოს“ სინონიმურ ცნებად უნდა მივიჩნიოთ „ქუეყანა ქუთათისისა“⁴¹.

როგორც ჩანს, „სამოქალაქო“ უფრო ფართო ცნების მომცველი იყო, ვიდრე ცალკე აღებული ქუთაისი⁴².

„სამოქალაქოში“ წარმოდგენილი იყო მთელი რიგი დასახლებული პუნქტები.

ქუთაისის სანახებში მდებარე მალაკი, გეგუთი, წყალტუბო, ვარდციხე, გელათი, კურსები, გოდოვანი და სხვ. მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ ქუთაისის ეკონომიურ ცხოვრებაში⁴³.

გელათთან ერთად ქუთაისთან მჭიდრო კავშირში იმყოფებოდა გეგუთიც. შ. მესხიას გეგუთი ქალაქის ტიპის დასახლებად მიაჩნია, და იქვე აღნიშნავს, რომ ამ ტიპის დასახლებანი აქტიურად მონაწილეობდნენ ქვეყნის ეკონომიურ ცხოვრებაში⁴⁴.

გეგუთი დაახლოებით 1156 წ. დააარსა გიორგი III-ემ⁴⁵ და ქართველ მეფეთა ერთ-ერთ რეზიდენციას წარმოადგენდა. აქ ჩერდებოდნენ გიორგი III⁴⁶, თამარი („ხოლო მეფე თამარ ზამთრის ღურს იყვის და ზაფხულის კოლას ცელის ტბასა, ზოგჯერ გარდავიდის აფხაზეთს: გეგუთს და ცხუმს“⁴⁷). ვახუშტი მას ზამთრის სადგურს უწოდებს („სად ერთვის რიონს ყვირილა, მის ჩრდილოთ და რიონს დასავლეთით არს გეგუთი სადგური ზამთარს მეფეთა“⁴⁸). გეგუთს, ვახუშტის თქმით, „ციხე დარბაზსაც“ ეძახდნენ⁴⁹.

⁴⁰ ვ. ჩაკვეტაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 115.

⁴¹ იქვე, გვ. 116.

⁴² „სამოქალაქოს“ გამო ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოიქმულა სხვა მოსაზრებებიც.

ქ. ჩხატარაიშვილის აზრით, „ფიცის კაცთა“ ინსტიტუტი აღრეულ საისტორიო წყაროებში დამოწმებული „სამოქალაქო“ მოსაზრებების იდეატურია და გულახსობს მეფის ღომენს (ქ. ჩხატარაიშვილი, ძველი ფეოდალური სამხედრო ორგანიზაციის ისტორიიდან (შიდა ლაშქარი) მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1971, № 4, გვ. 131—129). ამას იზიარებს მ. კეკელიძე (მ. კეკელიძე, იმერეთის სამეფოში არსებული „ფიცის კაცთა“ ინსტიტუტის შესახებ, მაცნე, იგივე, 1972, № 3, გვ. 143, შენ. 6). გ. ცქიტიშვილის აზრით „სამოქალაქო“ ქუთაისთან ერთად მოიცავდა ქვემო იმერეთს (გ. ცქიტიშვილი, „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედანი“-ს ერთი ადგილის წყაიზნისათვის, კრებ. საქართველო რუსთაველის ხანში, 1966, გვ. 223).

⁴³ ვ. ჩაკვეტაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 117.

⁴⁴ III. A. Месхия, Города и городской строй феодальной Грузии, გვ. 46.

⁴⁵ ვ. წილოსანი, გეგუთი, ციხე-დარბაზი, კრ. „შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“, თბილისი, 1933, გვ. 458.

⁴⁶ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედანი, გვ. 22.

⁴⁷ იქვე, გვ. 111.

⁴⁸ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია), თბილისი, 1941, გვ. 156.

⁴⁹ იქვე, გვ. 157.

ველათის და გეგუთის დაარსება XII ს-ში კარგად მოწმობს, თუ როგორ ყურადღებას აქცევდა მეფის ხელისუფლება დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკურ-კულტურული ცენტრების მნიშვნელობის ზრდასა და განმტკიცებას.

ყურადღება ექცეოდა აქაური ქალაქების ეკონომიურ განვითარებასაც.

ზემოთ, თავის ადგილზე უკვე ითქვა, რომ ქართულ ისტორიოგრაფიაში აღნიშნულია (ნ. ბერძენიშვილი, ლ. ქილაშვილი) იმ გზების მნიშვნელობა, რომლითაც დასავლეთ საქართველოს ქალაქები და, კერძოდ, ქუთაისი აღმ. და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სავაჭრო მაგისტრალებს უკავშირდებოდა.

დასავლეთ საქართველოს საქალაქო ცხოვრებაში მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ ზღვისპირეთის ქალაქებიც.

ზღვისპირეთის ქალაქებს შორის სოხუმი ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი და უძველესი ქალაქია. ძველად მას სევასტოპოლზე რქმევია, ლეონტი მროველის თხზულების ჩანართებში წერია: „შევიდეს ქუეყანასა აფხაზეთისასა და სევასტე ქალაქად⁵⁰ მოვიდეს, რომელსაც აწ ეწოდება ცხუმი“⁵¹.

ჯუანშერის თხზულებაშიც ცხუმი აფხაზეთის ქალაქია⁵².

საზოგადოდ, ძველ წყაროებში სოხუმი ქალაქად იწოდება („დაიბანაკა ბიტიოტას, ზღვს პირს, ქალაქსა, რომელსა ჰქვან ცხუმი“⁵³). ვახუშტიც სოხუმს ქალაქად იხსენიებს. მის დროს ის უკვე დაბაა⁵⁴.

შუა საუკუნეების სოხუმი ძირითადად მდ. ბესლეთის მარცხენა ნაპირზე იყო გაშენებული. ვახუშტი შემდეგნაირად განსაზღვრავს სოხუმის ადგილმდებარეობას: „ხოლო ამ კოდორის დასავლეთად დის მდინარე ცხომისა, გამომდინარე კავკასისა, და მოერთვის ზღვას ჩრდილოდამ. ამ წყალზედ, მთაში არს ცხომი, და ისახელების მდინარე ესე ამისგან“⁵⁵.

XI—XII სს. სოხუმი მნიშვნელოვანი ეკონომიური ცენტრი ჩანს. ასე, მაგალითად, არქეოლოგთა აზრით, აქ უნდა არსებულიყო კერამიკის საწარმოო ცენტრი⁵⁶.

სოხუმის საგარეო კონტაქტებზე მეტყველებს აქ ნაპოვნი უცხოური მონეტები⁵⁷.

⁵⁰ მეკლევართა აზრით, სევასტოპოლისი (სებასტოპოლისი) იგივე ძველი დიოსკურიაა, *М. П. И н а д з е*, Причерноморские города древней Колхиды, Тб., 1968, გვ. 242.

⁵¹ ლ ე ო ნ ტ ი მ რ ო ვ ე ლ ი, გვ. 42. მსგავსი ჩანართები ანღრია მოციქულს მოღვაწეობიდან არის აღებული, მაგრამ, რა თქმა უნდა, ამ მოღვაწეობის ამსახველი „ცხოვრება“ ძველქართულ წყაროთა რიგს განეკუთვნება. ამ წყაროთა შესახებ იხ. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ანღრია მოციქულის და წ-და ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში (ტურბ. „მოამბე“, ტფ., 1900, № V, გვ. II, გვ. 55—70, № VI, გვ. 18—50); შ ი ს ი ე ვ, Проповедничество ап. Андрея и св. Нины в Грузии (Жур. Мин. нар. просв., СПб., 1901, № 1, გვ. 77—113).

⁵² მურვან-ურუს ლაშქრობის აღწერისას ჯუანშერს ნათქვამია აქვს „შემუსრა ქალაქი აფხაზეთისა და აღმილეთისა ცხუმი და მოადგა ციხესა ანაკოფასასა“ (ანა დევიფლასეული ქართლის ცხოვრება, თბილისი, 1942, გვ. 149; „ქართლის ცხოვრების“ ახალ გამოცემაში განსხვავებული კონიექტურაა: „შემუსრა ქალაქი აფმილეთისა ცხუმი და მოადგა ციხესა ანაკოფასასა“, „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, გვ. 235).

⁵³ ჯ უ ა ნ შ ე რ ი, გვ. 238.

⁵⁴ ვ ა ხ უ შ ტ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 169, აბულუფდას მიხედვითაც სოხუმი „ქართველთა ქალაქია“ („მაინათ აღ-ქურჯ“). Géographie d'Aboulféda, გვ. 33.

⁵⁵ იქვე.

⁵⁶ ვ. ჯ ა ვ ა რ ი ძ ე, ქართული კერამიკა (XI—XII სს.), თბილისი, 1956, გვ. 40.

⁵⁷ *Е. А. Па х о м о в*, Мнягные клды Азербайджана, вып. I, № 140; вып. II, № 440, Баку, 1926.

სოხუმის მახლობლად მდ. ბესლეთზე აგებული ხიდი, ქართული ასომთავრული წარწერით, მიმანიშნებელია კეთილმოწყობილი გზებისა და მშენებლობის მაღალი დონის, აგრეთვე სოხუმის სავაჭრო-ეკონომიური კონტაქტებისა. სოხუმი კარგად იყო დაცული. აღნიშნული ქალაქის თავდაცვით ნაგებობებს განეკუთვნება ე. წ. „ბაგრატის ციხე“⁵⁸.

კიდევ უფრო ცოტა ცნობები მოიპოვება ბიჭვინტის შესახებ. შ. მესხია მას ასახელებს, VIII—XII სს. წყაროების მიხედვით, დას. საქართველოს ქალაქებს შორის (ნიკოფსია, დიოსკურია (ცხუმი), ბიჭვინტა და სხვ.)⁵⁹. XII ს-ში ბიჭვინტა გარკვეული მნიშვნელობის ქალაქი ჩანს. დავით აღმაშენებელი, მისი ისტორიკოსის ცნობით, „ჩავიდა აფხაზეთს ბიჭვინტამდე და განაგნა საქმენი მანდაურნი“⁶⁰:

წერილობითი წყაროების მიხედვით ანაკოფია ეტყობა XI—XII სს. დას. საქართველოს შავიზღვისპირეთის მნიშვნელოვან ცენტრს წარმოადგენდა.

ჯუანშერი ანაკოფიას მოიხსენიებს როგორც ციხე-ქალაქს („მიწყუდელულ არს ციხე-ქალაქი ესე შემუსრვად“)⁶¹.

ვახუშტი აღწერს ქალაქს და შემდეგნაირად განსაზღვრავს მის მდებარეობას: „ამ ცხომის დასავლით არს ანაკოფია და მდინარე მისი მცირე, გამომდინარე კავკასიისა და მომრთველი ზღვისა ეგრეთვე ჩრდილოდამ. ამ მდინარის აღმოსავლით და ზღვის კიდუხედ არს ქალაქი ანაკოფია“⁶².

ანაკოფია, ვახუშტის განმარტებით, ძველი („ეს აღაშენეს ბერძენთა“) და სახელოვანი ქალაქია. ანაკოფიას შესანიშნავი ბუნებრივი პირობები და მდებარეობა ჰქონდა. „იყო ქალაქი კეთილი, შვენიერი, ზღვასა ზედა წაშენებული, და შემდგომად ბაგრატიონთაგან უმეტეს განდიდებული, რომლისა ზღვასა შინა სვეტნი ორმოცამდე დღესაც ჩანან. არამედ აწ ოკერ არს“⁶³.

ეს ნაგვიანევი მაგრამ საინტერესო და საყურადღებო ცნობა ძველი ვითარების ანარეკლი უნდა იყოს. კერძოდ, არ შეიძლება ჩვენი ყურადღება არ მიიქციოს იმან, რომ ვახუშტის მიხედვით ანაკოფიის მნიშვნელობა „უმეტეს განდიდეს“ ბაგრატიონებმა.

ანაკოფიის ციხეს არაერთჯის მოიხსენიებენ ძველი ავტორები — ჯუანშერი, „მატიანე ქართლისას“ ავტორი, თამარის ისტორიკოსი („მოადგა ციხესა ანაკოფისასა“⁶⁴, „ანაკოფიის ციხე“⁶⁵ და სხვ.). საგულისხმოა, რომ „მატიანე ქართლისას“, მას უწოდებს აფხაზეთის ციხეთა თავადს („... ანაკოფია, თავადი ციხეთა აფხაზეთისათა“)⁶⁶ ე. ი. ყველაზე მთავარსა და მნიშვნელოვანს მთელს დას. საქართველოში.

ანაკოფიის მნიშვნელობაზე მეტყველებს ის ფაქტიც, რომ ის XI—XII სს. საქართველო-ბიზანტიის ქიშპობის ობიექტს წარმოადგენდა (აღრე მის აღებას ცდილობდა მურვან ყრუ)⁶⁷.

⁵⁸ З. В. Анчабадзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 189.

⁵⁹ III. А. Месхия, დასახ. ნაშრ., გვ. 15.

⁶⁰ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, გვ. 339.

⁶¹ ჯუანშერი, გვ. 236.

⁶² ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 169.

⁶³ იქვე, გვ. 169.

⁶⁴ ჯუანშერი, გვ. 235.

⁶⁵ ცხოვრება მეფეთ მეფისა თამარისი, გვ. 129.

⁶⁶ მატიანე ქართლისა, გვ. 317.

⁶⁷ ჯუანშერი, გვ. 235.

გიორგი I-ის ძემ დემეტრემ ანაკოფია გადასცა ბიზანტიას, „და ამისა შემდგომად სხუაცა ძე დარჩა გიორგი მეფესა ანაკოფიას შინა... მიმართა ბერძენთა მეფესა, და წარუტანა თანა ანაკოფია და მიერთგან წარუტდა ანაკოფია აფხაზთა მეფესა მოაქაჟამამდე“⁶⁸.

საბოლოოდ საქართველომ მაინც შესძლო ანაკოფიის დაბრუნება.

ამგვარად, ანაკოფია ჩვენთვის საინტერესო ხანაში შავი ზღვისპირეთის მნიშვნელოვანი სამეფო ქალაქი იყო. წყაროებიდან ირკვევა, რომ ქართველი მეფეები მას დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ და შესაბამის ყურადღებასაც უთმობდნენ.

შავი ზღვისპირეთის სხვა მნიშვნელოვანი ქალაქი იყო ნიკოფსია. ნიკოფსიას ქალაქი ეწოდება ლეონტი მროველის თხზულების ერთ-ერთ ჩანართში და შემდეგნაირად არის განსაზღვრული მისი მდებარეობა: „ხოლო სიმონ კანანელისა საფლავი არს ნიკოპს ქალაქსა, შორის აფხაზეთისა და ჯიქეთისა, რამეთუ მუნ აღესრულა წმიდა სჳმონ კანანელი“⁶⁹.

მართალია წერილობითი წყაროები ბევრს არაფერს არ ამბობენ ამ ქალაქის თაობაზე, მაგრამ ყურადღებას იქცევს შემდეგი გარემოება: საქართველოს ტერიტორიული საზღვრების აღნიშვნისას შავი ზღვიდან კასპიის ზღვამდე წყაროები არაერთგზის ასახელებენ ორ უმნიშვნელოვანეს პუნქტს — ნიკოფსიას შავ ზღვაზე და დარუბანდს კასპიის ზღვაზე. ე. ი. იღებენ ამ ორი ზღვის უკიდურეს დასავლეთით და უკიდურეს აღმოსავლეთით მდებარე ქალაქებს⁷⁰.

XI—XII სს. ბათუმის შესახებ ცნობები არ მოგვეპოვება. ვახუშტი მას მცირე ქალაქად წარმოადგენს. ასეთსავე მცირე ქალაქად მოიხსენიებს ის გონიოსაც (ანტიკური ხანის აფსარო). „და ამ ჩაქვის სამკრით ღის ჭოროხის მდინარე. ზღვის შესართავზედ და ჭოროხის ჩრდილოეთ კიდურზედ არს ბათომი, მცირე ქალაქი და ციხე კარგი... და ბათომის პირისპირს, ჭოროხის სამკრეთის კიდზე, არს გონია, მცირე ქალაქი და ციხე“⁷¹.

შესაძლოა ჩვენთვის საინტერესო ხანაში ბათუმი და გონიო უკვე ქალაქის ტიპის დასახლებებს, ან მცირე ქალაქებს წარმოადგენდნენ. ყოველ შემთხვევაში ორივე ზემოდასახლებული ქალაქი ძველია. ანტიკური ხანაში, ისინი მნიშვნელოვან (სტრატეგიული თუ სავაჭრო ეკონომიური თვალსაზრისით) ქალაქებად ითვლებოდნენ⁷².

ამგვარად, ქუთაისს გარდა, როგორც ვნახეთ, დასავლეთ საქართველოში არსებობდა ქალაქები — ს ო ხ უ მ ი, ა ნ ა კ ო ფ ი ა, ნ ი კ ო ფ ს ი ა, ბ ი ჯ ვ ი ნ ტ ა, ხ უ ფ ა თ ი, ფ ო თ ი.

ყველა ეს ქალაქი (ქუთაისს გარდა) შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარეობს. მაგრამ ისინი თავიანთი მასშტაბებითა და მნიშვნელობით ვერ შეედრებიან ანტიკური და ელინისტური ხანის ქალაქებს, რომლებიც თავის დროზე განუხ-

⁶⁸ მატანე ქართლისა, გვ. 295.

⁶⁹ ლ ე ო ნ ტ ი მ რ ო ვ ე ლ ი, გვ. 43. გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრებაში კი ნათქვამია: სიმონ კანანელი „ქუეყანასა ჩვენსა დამარხულ არს აფხაზეთს, რომელსა ნიკოფსი ეწოდების“. ციტირებულია ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ს მიხედვით: ქართველი ერის ისტორია, ტ. II, გვ. 52.

⁷⁰ ისტორიანი და აზმანი შარაჟაფელდანი, გვ. 94, 103; ანდერძი დავით აღმაშენებლისა (1125 წ.) ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, თბილისი, 1965, გვ. 3; ე ა მ თ ა ა დ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 168.

⁷¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 176.

⁷² М. П. Инадзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 191, 251.

რელი განვითარების გზაზე იდგნენ. ეს ხაზგასმითაა აღნიშნული სპეციალურ ლიტერატურაში⁷³.

ამას გარდა, როგორც ჩანს ადრეფეოდალური ხანის დასასრულს დას. საქართველოში ადგილი არა აქვს ე. წ. „ახალქალაქობის“ პერიოდს, რაც ასე დამახასიათებელი იყო ამავე პერიოდის აღმ. საქართველოს ქალაქებისათვის.

დას. საქართველოში ზოგიერთი ქალაქი გადაშენდა (ციხე-გოჯი (არქეოპოლისი), კლისურა, ვანი, ფიჭვნარი), ზოგიერთი მათგანი ქალაქის ტიპის დასახლებად იქცა (აფსარი, პიტიუნტი, ბათომი), ზოგიც კიდევ განავრძობდა არსებობას (მაგ., ქუთაისი, სოხუმი (დიოსკურია), მაგრამ ქალაქების საერთო მდგომარეობა სულ სხვა სურათს გვიჩვენებს, ვიდრე ეს ანტიკურ ხანაში იყო⁷⁴.

XI—XII სს. საქართველოს ქალაქების შესწავლისას აშკარა ხდება, რომ აღმ. და დას. საქართველოში ერთნაირი ვითარება არ იყო ქალაქებისა და საქალაქო ცხოვრების განვითარების მხრივ.

თუ XI—XII სს-ში აღმოსავლეთ საქართველოში არსებობდა მრავალი დაწინაურებული და განვითარებული ქალაქი, დას. საქართველოში, როგორც ვნახეთ, სულ რამდენიმე ქალაქი იყო, მათ შორის ყველაზე მთავარი და მნიშვნელოვანი ქუთაისი იყო.

დამახასიათებელია, რომ დას. საქართველოს ურბანისტული სინამდვილე ამ მხრივ ერთნაირი იყო აღმავლობა-განვითარების პერიოდშიც (X—XII სს.) და დაქვეითების პერიოდშიც (XVI—XVIII სს.). მიუხედავად აშკარად განსხვავებული პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიური პირობებისა, მსგავსებას ამ თვალსაზრისით, როგორც ჩანს, ამბობებდა შავი ზღვის მდგომარეობა.

X—XII სს. დასავლეთ საქართველოს ქალაქების შესწავლისას, ჩვენი აზრით, განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს შავი ზღვის როლსა და მნიშვნელობას. საქმე ისაა, რომ შავ ზღვაზე შექმნილი მდგომარეობა (უკეთ შავი ზღვის კავშირების გარესამყაროსთან ინტენსიურობა) მნიშვნელოვნად განსაზღვრავდა დას. საქართველოს ქალაქების მდგომარეობას ანტიკურ და ფეოდალურ ხანაში.

შავ ზღვაზე VIII—XI საუკუნეებში ბიზანტია ბატონობდა.

არაბი გეოგრაფები უკვე IX საუკუნიდან შავი ზღვის აღსანიშნავად ხმარობენ ტერმინ „ბაპრ არ-რუმს“ (ბიზანტიის ზღვა“), რაც ადრე ხმელთაშუა ზღვის სახელწოდება იყო⁷⁵. აღ-ფერგანი, რომლის ნაშრომშიც პირველად გვხვდება ეს დასახელება, ხმელთაშუაზღვას უწოდებს „ბაპრ ამ-მამს“ („სირიის ზღვა“)⁷⁶.

⁷³ მაგალითისათვის შეიძლება დავასახელოთ პიტიუნტი, თუ ის ელინისტურ ხანაში, იმდროინდელი წერილობითი წყაროების თანახმად წარმოადგენს „დიდ პიტუნტს“ (ფფსელი) და „უმდიდრესს ქალაქს“ (პლინიუსი, *М. П. И н а д з е*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 225) XI—XII სს. ის უკვე მცირე ქალაქია.

⁷⁴ ლ. ჭილაშვილის ამის ერთ-ერთ მიზეზად აღნიშნული აქვს ის, რომ „მოისპო ზღვისპირეთის კულტურული ცენტრები“ (ლ. ჭ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, II, გვ. 84), მაგრამ ამ მოკლენას იგი მხოლოდ მურვან-ყრუს ლაშქრობის შედეგებს უკავშირებს (იქვე, გვ. 84, შენ. 53), მასევე აღნიშნული აქვს დას. საქართველოს გზის (და ზღვისპირეთის ქალაქების) ლოკალური მნიშვნელობა და ისიც, რომ „IX—X საუკუნეებში ტაო-კლარჯეთმა საგრძნობლად გაასწრო კოლხეთს“ (იქვე, გვ. 84).

⁷⁵ В. М. Б е й л и с, Сведения о Черном море в сочинениях арабских географов IX—X вв., Сб., Ближний и Средний восток, М., 1962, გვ. 22.

⁷⁶ იქვე, გვ. 23.

„ბაპრ არ-რუმ“ შავი ზღვის მნიშვნელობით დამოწმებულია იბნ ხორ-
დადბეჰის თხზულებაშიც⁷⁷.

ამვე ხანებში, ასტრონომ ალ-ბატანისგან მოყოლებული, არაბულ გეოგ-
ოაფიულ ლიტერატურაში პოპულარული ხდება შავი ზღვის ბერძნული სახელ-
წოდება — პონტოსი⁷⁸.

საინტერესოა აღინიშნოს ისიც, რომ X ს-ის სპარსული გეოგრაფიული
თხზულების „ჰოდუდ ალ-ალამის“ („ქვეყნიერების საზღვრები“) ანონიმური ავ-
ტორი შავ ზღვას „ქართველთა ზღვას“ უწოდებს („ბაპრ ალ-ჯურჰ“⁷⁹).

ეს თითქოს იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ ქართველები ნაოსნობისა-
თვის იყენებდნენ შავი ზღვის სანაპიროების ქალაქებსა და ნავსადგურებს, მაგ-
რამ არა ისე ინტენსიურად, როგორც ეს ანტიკურ ხანაში იყო.

შავი ზღვის მდგომარეობა მკვეთრად შეიცვალა არაბეთ-ბიზანტიის მეტო-
ქობის პერიოდში.

VIII საუკუნიდან დაწყებული არაბები განუყოფლად ბატონობდნენ ხმელ-
თაშუა ზღვის დასავლეთ ნაწილში⁸⁰. X ს-ში მათ შესაძლეს სიცილიისა და კრე-
ტის ხელში ჩაგდება, რითაც დასაყრდენი გაიჩინეს ხმელთაშუა ზღვის აღმო-
სავლეთ ნაწილშიც⁸¹. არაბთა სწრაფვა ზღვებზე ბატონობისაკენ ფართოდ აისახა
იმდროინდელ არაბ გეოგრაფთა ლიტერატურაში. X—XII სს. არაბი გეოგრა-
ფები ცხოველ ინტერესს იჩენენ ხმელთაშუა ზღვის მიმართ⁸². მაგრამ, როგორც
ცნობილია, არაბებმა ვერ შეაღწიეს ვერც ხმელთაშუა ზღვის უკიდურეს აღმო-
სავლეთ ნაწილში, ვერც მით უმეტეს, შავ ზღვაზე⁸³.

VIII—XI სს. შავ ზღვაზე განუყოფლად ბატონობდა ბიზანტია, ხმელთა-
შუა ზღვაზე კი მუსლიმები ბატონობდნენ. ბიზანტიელებისა და მუსლიმების
სამხედრო ფლოტები ხშირად ესხმოდნენ ხოლმე ერთმანეთს თავს. აღნიშნულ
გარემოებათა გათვალისწინების შედეგად გასაგები ხდება, თუ რით იყო გაბი-

⁷⁷ В. М. Бейлис, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 23.

⁷⁸ იქვე.

⁷⁹ იქვე, ერთხანს შავ ზღვას ეწოდებოდა აგრეთვე „რუსთა ზღვა“ და „ხაზართა ზღვა“
(კასპის ზღვისთან ერთად), ოღონდ ეს სახელწოდებები ნაკლებ იყო გავრცელებული (В. В.
Бартольд, *Ислам на Черном море*, Соч., т. VI, გვ. 659. კიდევ უფრო ნაკლებ იყო ცნობი-
ლი „ყირიმის ზღვა“ («Баһры Кирима») და „ტრაპიზონის ზღვა“ («Баһр аl—Трабузунда»).

⁸⁰ ზღვებსა და სრუტეებზე ბატონობას უაღრესად დიდი პოლიტიკური და ეკონომიური მნიშ-
ვნელობა ენიჭებოდა. ზღვების სანაპიროებზე მდებარე ქვეყნების ერთ-ერთ მთავარ საზრუნავს
ზღვისაღმოსავლეთი დაკავშირებული საქმიანობის წარმატება და ფლოტის გაძლიერება შეადგენდა.
ე. როზენის თქმით, «В государствах, которые владели морским берегом, степень заботливости
о флоте (всенем и торговем) в Есльшяиствие случаев может служить мериллом государст-
венной мудрости правителей, (Император Василий Болгоробойца, извлечения из летописи
Яхья Антиохийского, Издал, перевел и объяснил, В. Р. Розен, СПб., 1883, გვ. 283).

⁸¹ А. А. Васильев, *Византия и Арабы*, СПб., 1900, გვ. 204, 206.

⁸² არაბები რომ განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდნენ ფლოტს ჩანს ალ-მაკრიზის შეფა-
სებიდან, რომელშიაც აღნიშნულია: ყველა ყოველნაირად ცდილობდა ფლოტში მოხვედრას, და
რომ ფლოტის მსახურნი დიდი პატივისცემით სარგებლობდნენ (Василий Болгороб-
ойца, გვ. 174).

⁸³ «К Черному морю не смогли на длительное время продвинуться ни персы при Са-
санидах, несмотря на их многочисленные победы над Римом, ни позднее арабы» // (В. В.
Бартольд, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 659). სამწუხაროდ, ამჟამად ჩვენ ხელთ არა გვაქვს ჰონიგ-
მანის ნაშრომი, რომლის შინაარსი ეხება შავ ზღვაზე ერთი არაბული მარშრუტის აღწერილობას:
E. Honigmann, *Un itinéraire arabe à travers le Pont*, *Annuaire de l'institut philologique
et historique orientale et slaves*, IV, 1936.

რობებულ დასავლეთ საქართველოს ქალაქების განვითარების ერთგვარი შეფერხება აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქებთან შედარებით IX—X საუკუნეებში.

იმის გამო, რომ არაბები გაბატონდნენ ხმელთაშუა ზღვაზე, შავი ზღვა ჩაკეტილი აღმოჩნდა. შავი ზღვის ქალაქები გამოეთიშნენ იმდროინდელი მსოფლიო ვაჭრობის მთავარ ცენტრებს, რომელთა ურთიერთკავშირი ხმელთაშუა ზღვის და ინდოეთის ოკეანის მეშვეობით მყარდებოდა. აღსანიშნავია ისიც, რომ მსოფლიო ვაჭრობაში გაბატონებული მუსლიმანი ვაჭრები დაინტერესებული არ იყვნენ შავი ზღვისპირეთში სავაჭრო ახალშენების დაარსებით⁸⁴. ამიტომ იყო, რომ შავი ზღვა ფაქტიურად დიდხანს „დაკეტილი ზღვა“ იყო — *mare clausum*.

ამან შავი ზღვის სანაპიროთა ქალაქები ისევე მოსწყვიტა მსოფლიო სავაჭრო ცენტრებს, როგორც გვიან, თურქეთის გაბატონებამ შავ ზღვაზე (XV ს.) გამოიწვია აქაური ქალაქების იზოლაცია და შავი ზღვის „თურქეთის ტბად“ გადაქცევა.

შავი ზღვის ბლოკირებას უშედეგოდ არ ჩაუვლია. მისმა ჩაკეტვამ გამოიწვია ზღვისპირა ქალაქების იზოლირება გარესამყაროსაგან. ეს პროცესი, ბუნებრივია, დასავლეთ საქართველოს ქალაქებსაც შეეხო, რომლებიც მანამდე (ანტიკურ და ელინისტურ ხანაში) აქტიურად მონაწილეობდნენ შავი ზღვის საერთაშორისო ვაჭრობაში⁸⁵.

სამაგიეროდ, დასავლეთ საქართველოს ქალაქებისაგან განსხვავებით, ხელსაყრელი პირობები შეექმნათ აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქებს.

სამხრეთის სავაჭრო გზების ჩრდილოეთისაკენ გადანაცვლებას VIII ს. მოჰყვა მტკვრის აუზში ვაჭრობის გამოცოცხლება. ამით იყო გაპირობებული აღმ. საქართველოს ქალაქების, განსაკუთრებით კი თბილისის აყვავება IX—XII სს-ში. მსგავსი მიზეზების გამო ასევე ეკონომიურ აღმავლობას განიცდიან IX—XII სს. აზერბაიჯანის ქალაქებიც (დარუბანდი, ბარდავი, განძა, ბაილყანი, ნახიქევანი, შაბერანი, შემახა...)⁸⁶.

ამავე დროს, სავაჭრო გზის მდ. მტკვრის აუზში გადანაცვლებამ და შავი ზღვისპირეთის ნავსადგურებთან სავაჭრო ურთიერთობის შეწყვეტამ (შავი ზღვის ბლოკირების გამო) გამოიწვია სომხეთის ქალაქების დაქცევა-დაქვეითება. სომხეთის ქალაქების ეკონომიური დაკნინების ერთ-ერთი მიზეზი VIII ს. იყო საერთაშორისო სახმელეთო ვაჭრობის შეწყვეტა შავი ზღვისპირეთის ნავსადგურებთან⁸⁷.

მაგრამ ამასთან ერთად უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ შავი ზღვის ჩაკეტვის პერიოდშიც დას. საქართველოს ქალაქები ვითარდებიან იმ საერთო ეკონომიურ

⁸⁴ ამის გამო აკად. ვ. ბარტოლდი აღნიშნავდა: «У мусульманских купцов, которые в то время господствовали в мировой торговле, естественно, повсюду были свои торговые интересы; однако эти интересы на Черном море не нашли своего выражения в виде основания мусульманских торговых поселений...» (В. В. Бартольд, დასახ. ნაშრ., გვ. 660).

⁸⁵ М. П. И н а д з е, Причерноморские города древней Колхиды, Тб., 1968; ა. კ ა ხ ი ძ ე, საქართველოს ზღვისპირეთის ანტიკური ქალაქები, თბ., 1971.

⁸⁶ Я. А. М а н а н д я н, О торговле в городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1954, 189—200; Г. М. А х м е д о в, Из истории некоторых городов Азербайджана IX—XIII вв., Труды института истории АН Аз. ССР, 1958, № 3, Баку, 83-112.

⁸⁷ Я. А. М а н а н д я н, დასახ. ნაშრ., გვ. 194.

საფუძველზე, რომელმაც X საუკუნეში მტკიცე პირობა შეუქმნა საქართველოს პოლიტიკურ გაერთიანებას. ამას გარდა, როგორც ეს სათანადო ქართული წყაროებიდან ჩანს, კვლავ გრძელდებოდა ნაოსნობა შავ ზღვაზე მოგზაურობისა თუ ვაჭრობის მიზნით. მაგრამ ამ ნაოსნობას ზემოაღნიშნული მიზეზების გამო ლოკალური და შეზღუდული ხასიათი უნდა ჰქონოდა.

საინტერესოა, რომ ანალოგიურ სიტუაციას ადგილი ჰქონდა ნაგვიანეც საუკუნეებშიც (XV—XVIII სს.), თუმც, როგორც უკვე ზემოთ აღვნიშნეთ, სულ სხვა პოლიტიკურ ვითარებასა და, რაც მთავარია, სრულიად განსხვავებულ სოციალურ-ეკონომიურ პირობებში.

1453 წ. თურქების მიერ კონსტანტინეპოლის აღების შემდეგ თურქეთი გაბატონდა შავ ზღვაზე. 1475 წლიდან, ყირიმის ნახევარკუნძულის დაპყრობის შემდეგ, ოსმალებმა შავი ზღვა გადააქციეს „თურქეთის“ ტბად⁸⁸.

შავ ზღვაზე გაბატონებულმა ოსმალებმა უმკაცრესი კონტროლი დააწესეს შავი ზღვის გასასვლელ სრუტეებზე, რაც მთელი სამასი წლის მანძილზე გაგრძელდა. თურქეთის შავ ზღვაზე გაბატონებას და შავი ზღვის „თურქეთის ტბად“ გადაქცევას არ შეიძლებოდა უარყოფითი გავლენა არ მოეხდინა დასავლეთ საქართველოს ქალაქების განვითარებაზე.

ამრიგად, შავ ზღვაზე შექმნილმა ვითარებამ ერთნაირად განსაზღვრა როგორც VIII—XI სს-ის, ისე XV—XVIII სს. დას. საქართველოს ქალაქებისა და საქალაქო ცხოვრების მდგომარეობა.

შავი ზღვის ბლოკირებამ და გარესამყაროსთან სავაჭრო კონტაქტების შეწყვეტამ ორივე შემთხვევაში გავლენა მოახდინა დას. საქართველოს ქალაქებზე, მათს საერთაშორისო ვაჭრობაში მონაწილეობის ინტენსიობაზე. ოღონდ, რა თქმა უნდა, გვიან ეს გავლენა ისეთი იყო, რომ მან გამოიწვია დას. საქართველოს ქალაქებისა და საქალაქო ცხოვრების დაცემა-დაქვეითება, მაშინ როდესაც XI—XII სს. დასავლეთ საქართველოს ქალაქები (მათი მცირე რაოდენობის მიუხედავად) ეკონომიურად საკმაოდ ღონიერი იყვნენ⁸⁹.

ქუთაისი X—XI სს. და XII ს-ის პირველ მეოთხედში (1122 წლამდე) გაერთიანებული საქართველოს დედაქალაქი იყო, რასაც ცხადია, არ შეიძლებოდა გავლენა არ მოეხდინა დასავლეთ საქართველოს ქალაქების პოლიტიკურ, ეკონომიურ და კულტურულ მდგომარეობაზე.

მაგრამ ლიხის მთაზე რამდენიმე გადასასვლელის არსებობა მოწმობს რომ სავაჭრო-ეკონომიური ურთიერთობა ირანთან უფრო ინტენსიური იყო, ვიდრე შავი ზღვით დასავლეთთან; თუმცა ამ გადასასვლელ-გადმოსასვლელების ერთერთი გზა „დასავლის გზის“ სახელითაა ცნობილი⁹⁰.

⁸⁸ G. B. D e p p i n g, Histoire du Commerce du Levant entre l'Europe et du Levant depuis les Croisades, Paris, 1832, II, გვ. 227—228; A. H. G y b y e r, The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade, The English Historic — Review, vol. XXX — no CXX, 1915, გვ. 582.

⁸⁹ დასავლეთ საქართველოს ეკონომიური და ქონებრივი სახსრის მაჩვენებელია X—XII სს-ში მიმდინარე ინტენსიური მშენებლობა ისეთი საკულტო ნაგებობებისა როგორც იყო: შოქვის დიდი კათედრალი (Xს), ბუღის ტაძარი (X—XII სს, ზიკნა), ბიჭვინტის მთავარი ტაძარი (X და XI საუკუნეთა მიჯნა), ლიხნის ტაძარი (X—XI სს-ის მიჯნა). ბაგრატის კათედრალი ქუთაისში (XI ს. დამდეგი), ნიკორწმინდა (1014 წ.), კაცხის ტაძარი (XI-ს. დამდეგი), სავანის ტაძარი (1046 წ.), ევხეის ტაძარი XI ს., გელათი (XII ს.) და სხვა; შ. ა მ ი რ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბილისი, 1971, გვ. 223—248.

⁹⁰ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, გვ. 29.

5. „მ ა ც ე“, ისტორიის... სერია, 1973, № 4.

ამ გადასასვლელების საშუალებით დას. საქართველო სავაჭრო-ეკონომიურ ურთიერთობით უკავშირდებოდა აღმ. საქართველოს, იქიდან კი მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებს. მაგრამ ეს ურთიერთობა აღმოსავლურ სამყაროსთან გაცილებით ნაკლებად ინტენსიური იყო, ვიდრე აღმ. საქართველოსი. ამაზე მეტყველებენ როგორც წერილობითი წყაროები, ისე ნუმისმატიკური მონაცემები⁸¹.

ვითარება ამ მხრივ ერთგვარად შეიცვალა XI—XII სს-ში, როცა ბიზანტიის მეტოქე არაბები ხმელთაშუა ზღვაზე თურქებმა შეცვალეს. მაგრამ ალექსი კომნენოსის (1081—1118) პოლიტიკის შედეგად სელჩუკებმა ზღვებზე ვერ გააღწიეს და შავ ზღვაზე ბატონობა კვლავ ბიზანტიამ შეინარჩუნა⁸². ასე რომ ვითარება ზღვებზე თურქ-სელჩუკთა შემოსევებისა და ბატონობის დროსაც უცვლელი დარჩა.

სიტუაცია მკვეთრად შეიცვალა მხოლოდ XII ს-ის მეორე ნახევარში, როდესაც დასუსტებული ბიზანტიის ადგილს ვენეციელები და გენუელები იკავებენ და აქ (განსაკუთრებით ყირიმსა და შავი ზღვის ჩრდილოეთ სანაპიროებზე) თავიანთ ახალშენებს ქმნიან.

ჯვაროსანთა ომების დროს საგრძნობლად გაიზარდა იტალიური ქალაქ-კომუნების როლი აღმოსავლეთის პოლიტიკურსა და ეკონომიურ ცხოვრებაში. აღნიშნულ ხანაში, XII—XIII სს-ში, ვენეციის, გენუისა და პიზის როლი აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ვაჭრობაში არაჩვეულებრივად ინტენსიური გახდა⁸³.

იტალიელებმა ჯვაროსნული ომების მსვლელობის პერიოდში მთელი რიგი პრივილეგიები მოიპოვეს. ხმელთაშუა ზღვის სანაპიროებზე აღმოცენდა იტალიელთა ახალშენები. მათი კოლონიები გაჩნდა აგრეთვე შავი ზღვის სანაპიროებზე.

ამგვარად, XII ს. დასუსტებული ბიზანტიის ნაცვლად, ხმელთაშუა ზღვის არენაზე გამოდის სამი ძლიერი კონკურენტი — პიზის, ვენეციისა და გენუის სახით.

საბოლოოდ უპირატესობა ვენეციისა და გენუის ხელში გადადის. XIII ს. დასაწყისში ინიციატივა შავ ზღვაზე გენუამ იგდო ხელთ⁸⁴. აქ მათი გავლენა უფრო და უფრო იზრდება.

ასე მაგალითად, XII—XIII სს. იტალიელთა ახალშენები დაარსდა შავ ზღვაზე და ყირიმის ნახევარკუნძულზე. XIII საუკუნის მეორე ნახევარში გენუელებმა შეიძინეს ყირიმის ქალაქი კაფა⁸⁵. XIII ს. დასაწყისში გენუამ სავაჭ-

⁸¹ ფულის განძების გავრცელების მიხედვით თუ ვიშკელებით, ის გაცილებით ნაკლებ ინტენსიურია დას. საქართველოში, ვიდრე აღმ. საქართველოში, როგორც თ. ლომოიერი აღნიშნავს „ქართული ფული ვრცელდება მთელს საქართველოში, უფრო ინტენსიურად მის აღმოსავლეთ ნაწილში სამცხეთურთ. დასავლეთ საქართველოში ქართული ფულის გავრცელების შესახებ მცირე ცნობები გვაქვს“ (თ. ლომოიერი დასახ. ნაშრომი, გვ. 315).

⁸² История Византии, М., т. II, 1967, გვ. 321. სელჩუკებმა მცირე აზიის მხოლოდ შიდა ოლქები დაიკავეს, მაგრამ შემდეგ მათ გუზი ზღვისკენ აიღეს.

⁸³ История Италии, М., т. I, 1970, გვ. 207.

⁸⁴ W. Heyd, Histoire du commerce du Levant au moyen âge, II, Leipzig, 1885, გვ. 187—188.

⁸⁵ Я. А. Манандян, დასახ. ნაშრ., გვ. 286.

რო ხელშეკრულებები დადო ყარსის მმართველთან⁹⁶. ხოლო XIII ს. 50-იან წლებში ერთ-ერთი გენუელი წარჩინებული აქ ჩამოსულა სავაჭრო მიზნებით⁹⁷.

არაბ და ირანელ ისტორიკოსთა ცნობით, XIII ს. დამდეგს ჩრდილოეთ ყირიმის ქალაქი სუდაკი იყო მსხვილი სავაჭრო ცენტრი, სადაც შეხვედბოდით სხვადასხვა ეროვნების ვაჭრებს: ალანებს, სომეხებს, ხაზარებს, რუსებს, ბიზანტიელებს⁹⁸. სუდაკში არსებობდა გენუელების ციხე-სიმაგრე⁹⁹, რაც აქ გენუელების გავლენაზე მეტყველებს. შავიზღვისპირეთში მათი ასეთივე მნიშვნელოვანი პუნქტი იყო ქ. სინოპი¹⁰⁰. მაგრამ მთავარი მაინც ისაა, რომ კვლავინდებურად ვაიბა სავაჭრო კავშირი დასავლეთსა და აღმოსავლეთს შორის. შავი ზღვა კვლავ დაუკავშირდა ხმელთაშუა ზღვას, ხოლო მისი საშუალებით დასავლეთის სავაჭრო-ეკონომიურ ცენტრებს.

ამ დროსვე ევროპელებმა ხომალდები პირველად გადაიტანეს კასპიის ზღვაზე, კვლავ შეიქმნა პირობა შავი და კასპიის ზღვების ერთმანეთთან დასაკავშირებლად¹⁰¹. მეტი გასაქანი მიეცა შავი ზღვის მონაწილეობას საერთაშორისო ვაჭრობაში.

თუ ბიზანტიელი ფეოდალები დაინტერესებული იყვნენ არა საერთაშორისო ვაჭრობის ინტენსიურობით, არამედ მიწების შექენით, იტალიელი ვაჭრები ახორციელებდნენ მრავალ ღონისძიებას სწორედ საერთაშორისო ვაჭრობის გაფართოებისა და გაცხოველების მიზნით.

შავი ზღვის სანაპიროებზე ვენეციელებისა და გენუელების ახალშენების გაჩენამ ცხოველყოფელი გავლენა მოახდინა დას. საქართველოს ქალაქებზეც. გაძლიერდა შავი ზღვის საქართველოს სანაპიროთა ვაჭრობა, XII ს. მეორე ნახევარსა და XIII ს. პირველ მეოთხედში დას. საქართველოს ქალაქები აქტიურად მონაწილეობდნენ შავიზღვისპირეთისა და ყირიმის ვაჭრობაში. საამისო ფაქტები დასახელებული და შეფასებული აქვს ვ. ჰეიდს¹⁰².

XII—XIII სს. შავი ზღვა უკვე ასრულებს თავის ძველ ფუნქციას, იწყება ქალაქების გამოცოცხლებაც. XIII—XIV სს. დას. საქართველოს ქალაქები აქტიურად მონაწილეობენ შავიზღვისპირეთის ქალაქების საერთაშორისო ვაჭრობაში¹⁰³.

მაგრამ მონღოლთა შემოსევების შედეგები შეეხო შავი ზღვის ქალაქებსაც¹⁰⁴.

⁹⁶ Л. Алишан, Сисакан, Венеция, 1893, гл. 437—438; (დამოწმებულია ი. მანანდიანის მიხედვით Я. А. Манандян, დასახ. ნაშრ., გვ. 282).

⁹⁷ იქვე, გვ. 283.

⁹⁸ А. Якубовский, Рассказ ибн-ал-Биби о походе малоазиятских турок на Су-дак, половцев и русских в начале XIII в. «Византийский Временник», т. XXV; 1928, гл. 64—65.

⁹⁹ იქვე, გვ. 65.

¹⁰⁰ А. Якубовский, დასახ. ნაშრ., გვ. 61

¹⁰¹ В. В. Бартольд, Ислам на Черном море, гл. 62.

¹⁰² W. Heud, დასახ. ნაშრ., გვ. 393..

¹⁰³ იქვე.

¹⁰⁴ მონღოლთა შემოსევების შედეგებს შავ ზღვაზე ცალკე თავი აქვს დამოძილი ე. ბრატია-ნუს ნაშრომში: G. I. Bratiānu, La Mer Noire des origine à la conquete ottoman, Societas Academica Dacoromana, Acta Historica, t. IX, Rome-Munich, 1969 (V. VII, «Mongoles et Italiens»), რეცენზია ამ ნაშრომის შესახებ იხ. IA, t. CCLX, 1972, გვ. 191.

მონღოლთა შემოსევების ერთ-ერთი შედეგი იყო შავი ზღვის ისლამიზაცია და თურქიზაცია¹⁰⁵. ისლამიზაციის ტალღა მომდინარეობდა როგორც შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროებიდან, ისე აღმოსავლეთით ვოლგისა და კასპიისპირეთიდან¹⁰⁶.

ამავე დროს ზღვის ძველი სახელწოდება „პონტოსი“ სამუდამოდ განდევნა ახალმა სახელწოდებამ „შავმა ზღვამ“.

„შავი ზღვა“ — „კარა-დენიზ“ თურქებმა დაუბირისპირეს მარმარილოსა და ხმელთაშუა ზღვას — „აკ-დენიზი“ (თეთრი ზღვა)¹⁰⁷.

ამიერიდან შავ ზღვაზე იწყება თურქთა გაბატონების პროცესი, რაც XV ს-ში დამთავრდა კონსტანტინეპოლისა და ყირიმის სახანოს დაპყრობით.

ამრიგად, VIII—XIII და XVI—XVIII საუკუნეებში შავ ზღვაზე შექმნილი ვითარების გათვალისწინება შესაძლებლობას გვაძლევს წარმოვაჩინოთ დას. საქართველოს ქალაქების მდგომარეობის გამაპირობებელი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტორი.

¹⁰⁵ ამის გამო ე. ბარტოლდი შენიშნავდა, რომ «Область Черного моря знала только тюркский, не арабско-персидский ислам» (В. В. Бартольд, დასახ. ნაშრ., გვ. 659).

¹⁰⁶ იქვე, გვ. 663.

¹⁰⁷ შავი ზღვის თურქული სახელწოდება — „კარა-დენიზ“ ჩნდება ოსმალთა ბატონობამდე და, როგორც მორდტმანი ფიქრობდა, მისთვის ასეთი სახელწოდება თურქულ-თათრულ მოსახლეობას უნდა შეერქვა, XIII ს-ის დასავლეთევროპულ წყაროებში მას ჯერ „დიდი ზღვა“ (ლათ. „Mare majus“, იტალ. „Mare Maggiore“, ფრანგ. Mer majeure“) ეწოდებოდა, შემდეგ კი „შავი ზღვა“, ბერძნული «Mavrithalassa» პირველად ჩნდება ბიზანტიასა და ვენეციას შორის 1255 წელს დადებულ ხელშეკრულებაში, ლათინური «Mare negrum» კი მხოლოდ 1338 წელს. „კარა“, აღნიშნავდა აკად. ე. ბარტოლდი, არსებითად ნიშნავდა არა „შავს“, არამედ „დიდს, ძლიერს, საშინელს“. „შავის“ მნიშვნელობა მან გვიან მიიღო. მასვე აღნიშნული აქვს „კარა-დენიზის“ (შავი ზღვის) და „აკ-დენიზის“ (თეთრი ზღვის) ურთიერთდაპირისპირების ნიადაგზე წარმოშობა. მაგრამ ამგვარ განმარტებებთან ერთად აკად. ე. ბარტოლდი მართებულად აღნიშნავდა, რომ ყველაფერი ეს საკმარისი არაა იმისათვის, რათა აგხსნათ როგორც ევროპულ, ისე მუსლიმანურ ლიტერატურაში საყოველთაოდ გავრცელებული „პონტოსის“ გაქრობა. ოსმალთა იმპერიის გარეშე, დასძენდა ე. ბარტოლდი, ალბათ შეუძლებელი იქნებოდა „კარა-დენიზის“ და მისი თარგმანების ასე ფართოდ გავრცელება (В. В. Бартольд, დასახ. ნაშრ., გვ. 665).

06069 ჰალაღანი

ქუფურის მონეტების მიმოქცევა VIII—X სს საქართველოში

თავისი მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის მანძილზე, საქართველოს მკვიდრო ეკონომიური და პოლიტიკური ურთიერთობა ჰქონდა მახლობელი აღმოსავლეთის მრავალ ქვეყანასთან. ამ ურთიერთობათა უტყუარი საბუთია საქართველოს ტერიტორიაზე ნაპოვნი (როგორც განძების, ისე ცალკეული ცალების სახით) ბევრი უცხოური მონეტა. მათი დეტალური შესწავლა საყურადღებო მასალას იძლევა საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობათა და სავაჭრო გზების დადგენისათვის.

VII ს-ის 20-იან წლებში, არაბეთის ნახევარკუნძულზე ჩამოყალიბებულმა ახალმა დიდმა, ცენტრალიზებულმა არაბთა სახელმწიფომ ადვილად მოუღო ზოლო ბიზანტიასთან მრავალწლიან ომებით ძალაგამოცლილ სასანიანთა იმპერიას და ხელთ იგდო მისი უზარმაზარი სამფლობელოები. მას შემდეგ რაც არაბებმა დაიპყრეს სირია, მესოპოტამია და საკუთრივ ირანი, მათ გზა ხსნილი ჰქონდათ საქართველოსკენაც¹.

არაბთა პირველი ლაშქრობა საქართველოში 642/643 წ. მომხდარა. პოლიტიკურად, ეს პირველი ლაშქრობა უშედეგოდ დამთავრებულა და ჯერ კიდევ ქვეყნის დაპყრობას არ ნიშნავდა². VII საუკუნის განმავლობაში შინაურ ომებსა და ბიზანტიასთან ბრძოლებში გართული არაბები, ქართლში ჯერ მტკიცედ ვერ იკიდებენ ფეხს³.

ამ საერთო არევე-დარევისა და ძარცვა-გლეჯაში ბიზანტიელები, წინა საუკუნეების მსგავსად, მესამე ძალას — ხაზარებსაც იშველიებდნენ. 689 წ. მათ ქართლშიც კი ულაშქრიათ და მთავრებიც გაუჟღერიათ⁴. ამიერკავკასიის ნამდვილი დაპყრობა არაბების მიერ, მხოლოდ VIII საუკ. პირველ ნახევარში ხდება⁵.

VIII საუკუნის დამდეგს არაბები თბილისშიც რომ მსხდარან, მოწმობს მათ მიერ აქ 3. 85 წ. (704 წ.) მოჭრილი მონეტაც⁶; მაგრამ საბოლოოდ და მტკიცედ აქ ფეხის მოკიდება მათ მხოლოდ მურვან-ყრუს გამანადგურებელი შემოსევების შემდეგ (736—738 წწ.) შეძლეს, როდესაც არაბთა მფლობელობის ქვეშ, ქართლში სტაბილური პოლიტიკური მდგომარეობა დამყარებულა⁷. სწორედ ამ

¹ ს. ჯანაშია, არაბთა საქართველოში, „შრომები“, ტ. II, გვ. 357. თბ., 1952.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 73—74; ბ. სილაგაძე, ჰაბიბ იბნ მასლამას დაცვის სიგელის დათარიღებისათვის, „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, № 1, 1971, გვ. 77.

³ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 87.

⁴ ს. ჯანაშია, დასახ. ნაშრ., გვ. 367.

⁵ იქვე, გვ. 358.

⁶ E. A. Пахомов, Монеты Грузии, ч. I. СПб., 1910, გვ. 39—40.

⁷ ს. ჯანაშია, დასახ. ნაშრ., გვ. 374—377.

დროიდან — VIII საუკუნის 30-იანი წლებიდან, უნდა ვიგულისხმოთ თბილისის სამიროს დაარსებაც⁸. არაბთა ბატონობის მძიმე უღელი ქართლს IX საუკუნეში წლებამდე აწვა. 846—861 წწ. ქართველები ფაქტიურად თავს აღწევენ არაბთა პოლიტიკურ მორჩილებას. 853 წ. მომხდარი ბულა-თურქის შემოსევა, მათ დასასჯელად წარმოგზავნილი ხანმოკლე ექსპედიცია-ლა იყო⁹.

ამ ხანგრძლივი პოლიტიკური ბატონობისა და ეკონომიურ ურთიერთობათა შედეგია, ჩვენს მიწა-წყალზე მრავლად დარჩენილი ქუფური მონეტები. მაგრამ სანამ მათს უშუალო მიმოხილვაზე გადავიდოდეთ საჭიროა შევნიშნოთ, რომ არაბთა მიერ სასანიანთა სამეფოს დაპყრობის შემდეგაც, მთელი VII საუკუნის განმავლობაში, ვერცხლის სასანური ფული (ბიზანტიური ოქროსა და ვერცხლის გვერდით), როგორც ჩანს, მთავარი ფულადი ერთეულია ქართლსა და მთლიანად აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში. ამას მოწმობს მისი აღმოჩენები ქუფური ღირებულების განქებში¹⁰. ჩვენში აღმოჩენილ ამგვარ შერეულ განქებში ურევია სასანური პროვინციების ომაელი ნაცვლების, ტაბარისტანის ისპეჰბედების და უფრო გვიანდელი — ამ პროვინციის აბასიანი ნაცვლების მონეტებიც.

ხალიფა აბდ-ალ მალიქ ომაიანის (პ. 66—86—685—705 წწ.) დროს, სახალიფოს უზარმაზარ ტერიტორიაზე შემოღებული იყო ერთიანი სამონეტო სისტემა. მიმოქცევაში არსებული ოქროს ბიზანტიური და ვერცხლის სასანური მონეტები შეცვალა არაბულმა ფულმა — ოქროს დინარებმა წ. 4,25 გრ. და ვერცხლის ღირებულებმა წ. 2,75—2,9 გრ., რომლებზედაც აღნიშნული იყო მოჭრის თარიღი, ადგილი და მომჭრელის სახელი¹¹.

ამ რეფორმის შემდეგ, არაბული ღირებუმი მტკიცედ იკიდებს ფეხს აღმოსავლეთ საქართველოს სამონეტო მიმოქცევაში.

ქუფური მონეტების ჩვენში გავრცელების ორი ძირითადი, მკვეთრად შემოფარგლული რაიონის არსებობის მიზეზების გასარკვევად საკმარისია გავიხსენოთ, რომ არაბთა ძალაუფლება თავიდანვე ქვეყნის შიდა რაიონებზე (ძირითადად ქართლში) ვრცელდებოდა და განაპირა თემებში კი საკმაოდ სუსტი იყო¹². სწორედ ის მხარე — ისტორიული კახეთი, რომელსაც არაბები დროდადრო მხოლოდ მარბიელად ევლინებოდნენ, ეკონომიურად თანდათან მომძლავრდა, განავითარა ძველი და ააშენა მრავალი ახალი ქალაქი, ინტენსიურად ვაჭრობდა უცხო ქვეყნებთან, ვაჭონდა სურსათი და ნედლეული¹³. კახეთში, ალაზნის მარცხენა ნაპირას, ლავოდების, ყვარლის, ახმეტის რაიონებშია კონცენტრირებული სასანურ-არაბული ფულების მოზრდილი განქების აღმოჩენები (VIII—IX სს.). მეორე რაიონია თბილისი და მისი შემოგარენი (მცხეთა,

⁸ მ. ლორთქიფანიძე, თბილისის სამიროს ისტორიიდან, „მიმოხილველი“, ტ. II, 1951, გვ. 186.

⁹ ს. ჯანაშია, დასახ. ნაშრ., გვ. 405—407.

¹⁰ E. A. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и Закавказья, Труды о-ва исследования и изучения Азербайджана, вып. 3, Баку, 1926, გვ. 22 (შემდეგ ყველგან «Клады...»).

¹¹ E. A. Белыев, Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье, Л., 1966, გვ. 188.

¹² აკ. სურგულაძე, შ. მეესხია, დ. გვრიტიშვილი, მ. დუმბაძე, თბილისის ისტორია, თბ., 1958, გვ. 22.

¹³ ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა, მ. დუმბაძე, გ. მელიქიშვილი, შ. მეესხია, პ. რატიანი, საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, თბ., 1958, გვ. 118.

სამთავრო, აგვალა, სამგორი, რუსთავი, კასპი და სხვ.), სადაც VIII—IX სს. ცალკეული ღირებულებები და ფელსები, აგრეთვე მოგვიანო ხანის (X ს.) განძები აღმოჩნდა.

აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ნაპოვნია დიდი რაოდენობით ვერცხლის, ნაკლებად სპილენძის და ერთი ოქროს მონეტა. ჩვენს მიმოხილვა-საც სწორედ უკანასკნელით დავიწყებთ.

დღემდე დადასტურებულია მხოლოდ ერთი შემთხვევა (ლაგოდების რაიონის ს. კალინოვკა) საქართველოში ქუფური ღინარის აღმოჩენისა¹⁴. მეორე შემთხვევა კი ლიტერატურიდან არის ცნობილი¹⁵: 1907 წ. ადგილ არქაბში (ლაზისტანი) აღმოჩენილა ომაური და აბასური მონეტების შემცველი დიდი განძი (300 ცალამდე). მოგონელის სიტყვით იქ 10 ოქროც ვერაა, რომელიც მას თურქეთში გაუყიდა. შესაძლოა ეს სწორედ ქუფური ღინარები იყო. საქართველოს სახ. მუზეუმის ნუმისმატიკურ კოლექციაში დაცულია კიდევ სამი ღინარი, რომელთაგან ერთი ნაპოვნია დილიჯანის (სომხეთის სსრ) საბადოებში ოქროს ძიების დროს (საქ. მუზ. „გ“ № 4865) და ამდენად ამიერკავკასიაშია აღმოჩენილი. დანარჩენ ორს (აღმ. №№ 4832, 4833) არ ახლავს ცნობები აღმოჩენის ადგილისა და გარემოების შესახებ. ვითვალისწინებთ რა ოქროს ფულის შორ მანძილზე გადანაცვლების ტენდენციას, მათ საქართველოში აღმოჩენილად ვერ მივიჩნევთ. მიუხედავად იმისა, რომ სახალიფოს ჰ. 306 წ. (918—919წ.) ბიუჯეტში, აღმოსავლეთის პროვინციებიდან (ხუზისტანი, ფარსი, ქირმანი, ჯიბალი, აზერბაიჯანი, არმინია), შემოსული გადასახადები ღინარებშია მოცემული, ხოლო წერილობითი წყაროები გვაუწყებენ, რომ X საუკ. შუა წლებისათვის, ამიერკავკასიაში, ღინარი ღირებულების გვერდით ითვლება კანონიერ საგადასახადო საშუალებად¹⁶, ქუფური ღინარების პოვნის შემთხვევები იშვიათია არა მარტო საქართველოში, არამედ ამიერკავკასიაშიც. ამასთანავე, X საუკუნის განმავლობაში, თბილისის ამირები კრიან ვერცხლის მონეტას, ჯერ ხალიფას, ხოლო შემდეგ თავისი სახელით. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ საქართველოში, ამ დროისათვის ქუფური ღინარი ჯერ გავრცელებული და ფეხმოკიდებული არ არის¹⁷.

VIII—IX სს. საქართველოს ფულად მიმოქცევაში მყოფი ვერცხლის ქუფური მონეტები — ჩვეულებრივი ტიპის ღირებუებია¹⁸, მოჭრილი ხალიფა აბდ-ალ-მალიქის რეფორმის შემდეგ, სახალიფოს პროვინციების — საჯადი, ფარსი, ხუზისტანი, ჯიბალი (სპარსეთის ერაცი) და სხვ. მრავალ ზარაფხანაში. უმეტესი მათგანი კი მოჭრილია ვასიტში, მადნათ ას-სალამში, ბაქრაში, რაც სავსებით

¹⁴ მონეტა დაცულია საქ. სახ. მუზ. „გ“ № 5085.

¹⁵ Е. А. Пахомов, Клады..., 1, გვ. 46, № 80.

¹⁶ Г. И. Джапаридзе, Золотая монета в денежном обращении Закавказья в X в., კრ. „მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები“, II, თბ., 1972, გვ. 28—29.

¹⁷ Е. А. Пахомов, Клады... I № 84, V № 1454; А. Х. Мушегян, Денежное обращение Двина по нумизматическим данным, Ереван, 1962, გვ. 8—9; გ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 31.

¹⁸ ჩვენთვის ცნობილია მხოლოდ ერთი შემთხვევა საქართველოში ნახევარღირებულების აღმოჩენისა — 1966 წ. დარიალის ხეობაში, თერგის მარჯვენა ნაპირზე, ადგილ „არკაში“ წარმოებულ არქეოლოგიური სამუშაოების დროს (ხელმძღვ. უფრ. მ. თ. ლ. წითლანაძე), სამარხში აღმოჩნდა პიჯ. 186 წ. (802 წ.) და 205 წ. (821/22 წ) მოჭრილი ორი ნახევარღირებულება. მონეტები განსაზღვრისათვის თავიანდაკე ვადმოგვეცა ლ. წითლანაძემ, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებთ.

კანონზომიერია; ეს ქალაქები ხომ სახალიფოს უდიდესი პოლიტიკური, ეკონომიური და სავაჭრო სახელოსნო ცენტრები იყო¹⁹.

ქუფური მონეტების აღმოჩენები აღმოსავლეთ საქართველოში ორგვარია — ერთეული ცალები და განძები. პირველ რიგში, ჩვენს ყურადღებას სწორედ განძებზე გვაქამახვილებთ და გზადაგზა შევვებებით VIII—IX სს. ფულადი მიმოქცევის ზოგ საინტერესო საკითხს.

სასანურ-არაბული მონეტების სამი განძი, ნაპოვნი 1921—1924 წწ. ლავოდნის რაიონის სოფლ. კავშირში, ლელიანსა და აფენში, თავის დროზე განსაზღვრა და შეისწავლა დოც. თ. ლომოურმა²⁰. 1. სამივე განძში წარმოდგენილია ორგვარი ფული — სასანური და არაბული. 2. ქრონოლოგიური მსგავსება მათი უდავოა — ეკუთვნიან VI ს. ბოლოსა და IX ს. პირველ ნახევარს. 3. მათი აღმოჩენათა ადგილები — კავშირი, ლელიანი და აფენი მიდრეკილია ერთი ცენტრის — ლავოდნისაკენ²¹. „იგი (იგულისხმება ლავოდნის — ი. ჯ.) მდებარეობდა იმ დიდ გზაზე, რომელიც გაქიმული იყო რამდენიმე ასეული კმ-ის მანძილზე და რომლის საშუალებითაც საქართველოს ეს მხარე უკავშირდებოდა ჩვენი ქვეყნისათვის ისეთი მნიშვნელობის მქონე პროვინციას, როგორც იყო სასანიანთა და არაბთა დროის რანი. ეს გზა მიიმართებოდა ალაზანსა და კავკასიონის ქედის შუა მდებარე ველზე ერთი ბოლოთი გადასჭირდა რა ალაზანს, ჟინვალს სამხრეთით უერთდებოდა თბილის-მცხეთიდან ჩრდილოეთისაკენ მიმავალ გზას, ხოლო მეორე ბოლოთი გადიოდა ბელაქანსა, ზაქათალასა და ნუხაზე. აქ ერთი მისი შტო უხვევდა სამხრეთისაკენ, გადასჭირდა მტკვარს და კვლავ სამხრეთისაკენ მიდიოდა ქ. ბარდავამდე“²². ამავე გზის საკითხს თავის დროზე შეეხო დ. მუსხელიშვილიც, რომელმაც მოიშველია რა სოფლ. ფშაველისა და მთისძირის შერეული განძების აღმოჩენის ფაქტები, მართებულად შენიშნა: „სავარაუდოა VIII ს. სავაჭრო გზის არსებობა, რომლის მიმართულებაც საგულისხმოა ისეთი ყოფილიყო, როგორც დღევანდელ ახმეტა-ზაქათლის შემადგენელ გზასა აქვს“²³. ამ გზის არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე, ყაზახისა და ზაქათლის რაიონებში ახლანდელ ნაპოვნი სასანურ-არაბული ფულების ორი განძი²⁴. 1968 წ. ყაზახის რაიონის ს. ქვემო ხალიფლიში (აზერბაიჯანის სსრ) აღმოჩნდა 300-ოდე მონეტის შემცველი განძი. ა. რაჯაბლის მიერ გადათვალთვრებულ 17 ცალში იყო სასანურ-არაბული, ტაბარისტანული, ომაური და აბასური ღირებულებები, რომელთაგან ყველაზე ადრეული ჰიჯ. 62 წ. (681/82 წ.), ხოლო ყველაზე გვიანდელი ჰიჯ. 239 წ. (852/53 წ.) არის მოჭრილი. მეორე განძი ნაპოვნია ზაქათლის რაიონის ს. მაზხისში — ზერეულე გადათვალთვრებამ ცხადყო, რომ ისიც ამ მხარისათვის დამახასიათებელი შედგენილობისაა და შეიცავს სასანურ-არაბულ, ტაბარისტანულ, ომაურსა და აბასურ ღირებულებებს. 1937 წ. თელავის რაიონის ს. ფშაველის მიდამოებში ნა-

¹⁹ გ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, აბასელთა სახალიფოს ზარათუხანები, კრ. „მასხობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის ნარკვევები“, თბ., 1968, გვ. 75—80.

²⁰ თ. ლ ო მ ო უ რ ი, სასანურ-არაბული ფულების სამი კახური განძი.

²¹ იქვე.

²² იქვე.

²³ დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, ციხე-ქალაქი უჯარმა, თბ., 1966, გვ. 52.

²⁴ ამ განძების შესახებ დაწერილებითი ცნობები მოგვაწოდა აზერბაიჯანის ისტორიული მუზეუმის ნუმისმატიკის განყოფილების გამგემ, ისტ. მეცნ. კანდიდატმა ა. რაჯაბლიმ, რისთვისაც მას უღრმეს მადლობას მოვასხენებთ.

პოვნი სასანურ-ქუფური ფულების განძი²⁵, თავისი შედგენილობითა და ქრონოლოგიური ჩარჩოვებით იდენტურია ზევით განხილული სამი კახური განძისა — აქაც ორგვარი ფულია წარმოდგენილი — სასანური და ქუფური, ხოლო დაფლულია IX ს. პირველ მეოთხედში²⁶. აქ თავმოყრილი მონეტები მოჭრილია სახალიფოს როგორც ცენტრალურ (ბასრა, მადნათ ასსალში, ვასიტი), ასევე პროვინციულ ზარაფხანებში (იქრანქაა, ჯაბ, ბალხი), განძი საყურადღებოა ამიერკავკასიის ზარაფხანების (არმინაა, არანნი) პროდუქციის შედარებითი მრავალრიცხოვნებითაც (15 ც). აქ ერთი საყურადღებო მონეტაც აღმოჩნდა — მოჭრილი პიჯ. 154 წ. (770/71 წ.) ესპანეთის ომაიანი ხალიფას 'აბდ არ-რაჰმან I (138—172 წწ.-756—788 წწ.) მიერ აღ-ანდალუსში (კორდოვა)²⁷. ამგვარი მონეტები ძალიან იშვიათია როგორც ამიერკავკასიაში²⁸, ასევე რუსეთის ტერიტორიაზე ნაპოვნ განძებშიც²⁹. ამიტომ განსაკუთრებით საყურადღებოა ესპანეთის ომაიანის 'აბდ არ-რაჰმან I თითო მონეტის არსებობა აფენის (პ. 150—767 წ.), ფიჩოვანის (პ. 162—778/79) და მთისძირის (პ. 166—782/83 წ.) განძებში. შესაძლოა ეს განძები შეიცავს ისეთი პუნქტებიდან შემოსულ მონეტებს, რომელთაც უშუალო სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდათ კორდოვის სახალიფოსთან. ბოლო დროს, ესპანეთის ომაიანთა მონეტების რუსეთის ტერიტორიაზე აღმოჩენის და მათი იქ მოხვედრის შესაძლებელი გზის დადგენის საკითხს შეეხო მკვლევარი — ნუმისმატი ვ. პოტინი, რომელიც ასკვნის: „Испано-арабские дирхемы отмечают не пути передвижения товарных масс севера, но иные формы экономических связей, а также связей политических и культурных“³⁰.

სასანურ-ქუფური მონეტების განძების აღმოჩენები აღნუსხულია ყვარლის რაიონშიც. ერთი მობრძილი განძი („4 გირენქა“) 1900 წ. ს. ჭიკვანში უნახავთ, იქიდან მხოლოდ 11 ც. მოხვედრილა პეტერბურგის „სააზიო მუზეუმში“, რომლებიც პროფ. ე. პახომოვს განუსაზღვრავს³¹. განძის ყველაზე ადრეული მონეტა 591 წ. თარიღდება (ხოსრო II სასანიანი), ხოლო გვიანი კი — 861 წ. და როგორც ჩანს მისი ჩამარხვა IX ს. მესამე მეოთხედში მომხდარა.

1962 წ. ყვარლის რაიონის ს. მთისძირში, „ციხისჯვრის“ დაბლობში, ნასოფლარზე არხის გაყვანის დროს, აღმოჩნდა თიხის ქილა ვერცხლის ფულით. როგორც თავისი შედგენილობით, ისე ქრონოლოგიურად განძი არ განსხვავდება ამ რაიონში ნაპოვნი სხვა განძებისაგან, ხოლო ზარაფხანების მხრივ იგი ყველაზე მრავალფეროვანია; აქ წარმოდგენილია როგორც სირიისა და სავადის (მადნათ ას-სალში, ვასიტი, ქუფა, ბასრა, დიმიშკი), ასევე შორეული შუა-აზიური (სამარკანდი, ბალხი, აშ-შაში, ზერენჯი) 31 ზარაფხანის პროდუქცია. განძი ამიერკავკასიის ზარაფხანებში (არმინაა, არანნი) მოჭრილ ფულსაც შეიცავს (13 ც.). მაგრამ, თბილისში მოჭრილი მონეტა, ისევე როგორც აკავკასიის სხვა განძებში (გამონაკლისია ბორჩალოს განძი), აქაც არ არის. ზარა-

²⁵ დაცულია თელავის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში.

²⁶ Е. А. Пахомов, Клады..., III, № 822.

²⁷ J. Miles, The Coinage of the Omayyads of Spain, N. I. 1950, გვ. 133, № 45.

²⁸ Е. А. Пахомов, Клады..., II, №№ 383, 392.

²⁹ А. Марков, Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических), СПб., 1910, №№ 141, 179, 180, 290, 314; Е. А. Пахомов, Клады..., II, №№ 610, 612.

³⁰ В. М. Потин, Древняя Русь и европейские государства, в X—XIII вв., Ленинград, 1968, გვ. 213.

³¹ Е. А. Пахомов, Клады..., I, № 81 და VIII, გვ. 74 (დამატებანი და შესწორებანი).

ფხანების ასეთი მრავალფეროვნება მიგვანიშნებს, პირველ რიგში, სავაჭრო-ეკონომიურ ურთიერთობათა ინტენსივობაზე თვით სახალიფოში და რასაკვირველია გაცხოველებულ საგარეო ვაჭრობაზე. აქ განსაკუთრებით ბევრია მადნით ას-სალაში (ბაღდადი) მოჭრილი ფული. ცნობილია, რომ სახალიფოს ამ უდიდეს პოლიტიკურ, ეკონომიურ და კულტურულ ცენტრში, მონეტები იჭრება ქალაქის დაარსებიდან ორი წლის შემდეგ (763—64 წწ.) და სავარაუდოა, რომ აქ რამდენიმე ზარაფხანაც კი მოქმედებდა³². აქედან გამომდინარე, ბაღდადში მოჭრილი ფულის სიმრავლე ჩვენს განძებში (და არა მარტო ჩვენში) „ჰერეთის ბაზარზე ბაღდადელი ვაჭრების აქტიურ როლზე“³³ კი არ მიგვითითებს, არამედ მხოლოდ ამ ზარაფხანის (თუ ზარაფხანების) მოქმედების ინტენსიურობაზე. აგრეთვე მცდარია პოლონელი ნუმიზმატის ლევიცკის მოსაზრება: „განძი მოგროვილად უნდა ჩაითვალოს იმ ქალაქში, რომლის ზარაფხანის პროდუქციაც მასში ქარბობს, ხოლო ვაჭრის გზის დადგენა უნდა ხდებოდეს განძში წარმოდგენილი ზარაფხანების რუკაზე აღნიშვნით“³⁴. ასევე შეცდომას უშვებს თ. პაპუაშვილიც, როდესაც ჰერეთში აღმოჩენილი ქუფური მონეტების განძებში წარმოდგენილი ზარაფხანების მიხედვით ცდილობს გარე სამყაროსთან ჰერეთის ეკონომიურ-სავაჭრო კავშირების მიმართულებათა დადგენას³⁵. საქმე ისაა, რომ სახალიფოს შიგნით არსებული ინტენსიური ვაჭრობა ხელს უწყობდა სხვადასხვა, ხშირად ერთმანეთისაგან ძალიან მოშორებულ ზარაფხანაში მოჭრილი ფულის შეუფერხებლად გადანაცვლებას ერთი ქალაქიდან მეორეში. ამდენად ეს გარემოება საბუთია არა ამათუიმ ქალაქთან მეტ-ნაკლები ეკონომიური სავაჭრო კავშირისა, არამედ სახალიფოსთან საერთოდ.

ჰერეთისათვის დამახასიათებელი შედგენილობის განძები ნაპოვნია ახმეტის რაიონშიც (ფიჩხოვანი, ბაბტრიონი). თავისი შედგენილობით, ფიჩხოვანის განძი მთისძირისას ემსგავსება, მხოლოდ ქრონოლოგიურად მასზე გვიანდელი ჩანს (X საუკუნის პირველ მეოთხედში უნდა იყოს ჩამარხული). აქაც წარმოდგენილია მრავალი ზარაფხანის პროდუქცია და სულ არ არის თბილისისა. მთისძირის განძისაგან განსხვავებით აქ ცოტაა ა/კავკასიაში (არრანი, არმინა) მოჭრილი ფული (3 ც.).

მთისძირისა და ფიჩხოვანის განძების დეტალურმა შესწავლამ საშუალება მოგვცა გამოგვემკვადნებინა ადრე უცნობი, ან დღემდე თითო ცალად ცნობილი მონეტებიც: ომაური დირჰემი ჰიჯ. 93 წ. (711/12 წ.) რამპურმუზიდან (ხუზისთანის პროვინცია)³⁶, ჰ. 81 წ. (700/01 წ.) შაკ ალ-თამარადან (ისტაჰანის რაიონი)³⁷, იშვიათი მონეტა მოჭრილი უკანასკნელი ომაელი ხალიფას მერვან II დროს რეში, ჰ. 128 წ. (745/46 წ.) აბასელთა მომხრეების მიერ. საქმე ისაა, რომ მთისძირის განძის აღმოჩენამდე ცნობილი იყო ერთი ამგვარი მონეტა (უფსალი-შედეთი) მოჭრილი ქ. ჯაშში³⁸ (ისტაჰანი), რომლის განსაზღვრის სის-

³² გ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 78—79.

³³ თ. პაპუაშვილი, ჰერეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1970, გვ. 369.

³⁴ Lewicki, Skaeb dirhemów arabseichz Czechowa, Warszawa—Wroclaw, 1957, გვ. 254—255.

³⁵ თ. პაპუაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 364—370.

³⁶ Lavoix, Catalogue des Monnaies musulmanes, Paris, 1887, № 283.

³⁷ J. Walker, A Catalogue of the Arab-Byzantine and Post-reform vmaiyad Coins II, London, 1956, გვ. 167 № 448 და შენიშვნა.

³⁸ В. Тизенгаузен, Монеты восточного халифата, СПб., 1873, გვ. 63 და 656.

წორე პროფ. ა. ბიკოვის აზრით, აგრეთვე საექვოა. ამ ფულის მოჭრა რეიში მაშინ, როდესაც აბასიანთა მომხრე აბუ-მუსლიმის პარტიის მთელი საქმიანობა მიმდინარეობდა ისტახრსა და ხორასანში (მერვი, ნიშაბური)³⁹ — ძალიან საგულსისხმო ფაქტია. მეტად ნიშანდობლივია მონეტის მოჭრის თარიღიც — ჰ. 128 წ. (745/46 წ.), მაშინ როდესაც აბუ-მუსლიმის აჯანყება მხოლოდ ჰ. 129 წ. (747 წ.) დაიწყო და არა რეიში, არამედ მერვის ოაზისში⁴⁰.

განხილულ განძებში კიდევ არაერთი ნაკლებადცნობილი და იშვიათი მონეტაა თავმოყრილი.

1960 წლის ზაფხულში, ბახტრიონის გორაზე (ახმეტის რაიონი), ნაპოვნი 4 მონეტა⁴¹ — ხოსრო II სასანელის ღირებულებები, ომაური ჰ. 92 წ. (710/11 წ.) და 2 აბასური — ჰ. 143 წ. (760/61 წ.) და ჰ. 148 წ. (765/66 წ.), გვაფიქრებინებს, რომ ეს არის ნაწილი ამ მხარისათვის ჩვეულებრივი განძისა, რომელიც მიმოიბნა.

არგვეთის ისტორიულ პროვინციასა და აღმოსავლეთ საქართველოს ფულადი მიმოქცევის მსგავსება ანტიკურ ხანაშივე შეიმჩნევა⁴². ასევე გრძელდება VI—VII სს. ვინმე პერვეალენკო, ჯერ კიდევ XIX ს. აღნიშნავდა, რომ საჩხერის მიდამოებში, ადგილობრივ მონაპოვართა შორის არის ვერცხლის სასანური მონეტების დიდი რაოდენობა⁴³. ხოსრო II ვერცხლის ფული, მას დაბა ყვირილაშიც უნახავს⁴⁴. VIII—IX სს. აქ უკვე ქუფური ღირებულებები მიმოქცევა, რასაც მოწმობს მისი არამარტო ცალკეული ცალების აღმოჩენები სოფლ. კორბოულსა და მერჯევში (საჩხერის რაიონი), არამედ განძისაც ს. სავანეში (საჩხერის რაიონი)⁴⁵, რომელიც ჰერეთიდან მომდინარე შერეული განძებისაგან განსხვავებით შეიცავს 740—785 წწ. მოჭრილ მხოლოდ ქუფურ მონეტებს.

ვინაიდან არაბების დასავლეთ საქართველოში ყოფნა მუდამ ეპიზოდური და ხანმოკლე იყო, და იგი, შეიძლება ითქვას არაბთა უმუშევრო და პირდაპირი გავლენის გარეშე დარჩა⁴⁶, უნდა ვივარაუდოთ, რომ შემთხვევითი, „მტრულ-მეგობრული“ კონტაქტების შედეგია⁴⁷ მერიასა და გელათში ნაპოვნი თითო-თითო ღირებულები. ამათგან განსხვავებით, შავი ზღვის სანაპიროზე ნაპოვნი ორი განძი — არქაბისა (ლაზისტანი), რომელიც 723—811 წწ. მოჭრილ 300-მდე

³⁹ პროფ. ა. ბიკოვის კერძო წერილიდან და პირადი საუბრიდან.

⁴⁰ Е. А. Белыев, *Митот*, ნაშრ., გვ. 202—204. არსებობს ცნობა, რომ 1879 წ. უგლიჩში (იაროსლავლის გუბერნია) ნაპოვნი განძი შეიცავდა აბასიანთა მომხრეთა მერ. ჰ. 128 წ. (745/46 წ.) ქუფაში მოჭრილი მონეტის ნატებს. მაგრამ თვით ავტორი ცნობისა (А. Марков, *Митот*, ნაშრ., გვ. 54 № 314) ქალასაც და თარიღსაც კითხვის ნიშნით აღნიშნავს. ამგვარი მონეტების შესახებ იხ. აგრეთვე: al-Bakrī Mahāb Darwish, *Slogans of 'Abbasid revolutionary propaganda on coins struck in Iran*, «Sumera», vol. 24/1968, გვ. 119—121, Baghdad, Iraq.

⁴¹ მონეტების ფოტორეპროდუქციები თავაზიანალ გალმოგვცა მოქ. შ. პაპიძემ, რისთვისაც უღრმეს მადლობას მოვასხენებთ. მონეტები ინახება ს. ალვანში, სოფლის კლუბთან არსებულ ბიბლიოთეკაში.

⁴² К. В. Голенко, *Денежное обращение Колхиды в Римское время*, Л., 1964, გვ. 38—39.

⁴³ Е. А. Пахомов, *Клады...*, I, № 61.

⁴⁴ იქვე, № 62.

⁴⁵ საქ. სახ. მუზეუმის ნუმისმატიკურ კოლექციაში დაცული ცალები, ვფიქრობთ, მხოლოდ ნაწილია განძისა და ამიტომ მის შედგენილობაზე მსჯელობაც — პირობითია.

⁴⁶ ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 375.

⁴⁷ იქვე.

ომაურსა და აბასურ მონეტას შეიცავდა⁴⁸ და კორონისა⁴⁹ (რომელიც მიმოიბნა), შესაძლოა აქ სულ სხვა გზით მოხვდა, თუ გავიხსენებთ, რომ „ტრაპეზუნდი ჩრდილოეთის სავაჭრო კიშკარი იყო სახალაფოსათვის“⁵⁰.

ყველა განხილულ განძში ერთი საერთო მოვლენა შეიმჩნევა — არ არის თბილისის ზარაფხანის პროდუქცია. საქართველოში ნაპოვნთა შორის ერთადერთია, მოგვიანო, X ს. II ნახევრის ბორჩალოს განძი⁵¹, რომელიც შეიცავს ჰ. 294 წ. (906/07 წ.) თბილისში მოჭრილ ერთ ღირებულს. ჰ. 85 წ. (704 წ.) წლიდან, ჰ. 210 წ. (825 წ.) წლამდე, 125 წლოვანი ხარვეზია, როდესაც თბილისის ზარაფხანის პროდუქცია საერთოდ არ არის ცნობილი. ხოლო 825 წლიდან კი ვიდრე 942 წლამდე, თბილისში მოჭრილი აბასური ღირებულების რიცხვი თანდათან მატულობს. აღსანიშნავია, რომ X საუკუნიდან განსაკუთრებით გაძლიერდა მონეტის გატანა ჩრდილოეთისაკენ და ამ დროს მოჭრილი ფულის ჰოვანის შემთხვევები ა/კავკასიაში განსაკუთრებით იშვიათია. ყველა თბილისური ღირებუმი (ჰ. 294 წ. ღირებუმი გარდა), ნაპოვნია ან რუსეთის ჩრდილო გუბერნიებში, ან სკანდინავიის ქვეყნებში⁵². საყურადღებოა, რომ თბილისის ზარაფხანის უმოქმედობა (704—825 წწ.) უცნაურად ემთხვევა ქართლში არაბთა მმართველობის სტაბილიზაციის ხანას⁵³. საჭირო ფაქტიური მასალის სიმცირე ჯერ-ჯერობით არ გვაძლევს საშუალებას რაიმეს გადაჭრით მტკიცებისა, მაგრამ სავარაუდოა, რომ ეს მოვლენა უნდა უკავშირდებოდეს არ მინიხას ზარაფხანის საკითხს. თუ სხვადასხვა დროს, ამ სახელწოდებაში პროვინციის სხვადასხვა ქალაქია ნაგულისხმევი (დვინი, აარანი), ხომ არ შეიძლებოდა, დროის რაღაც მონაკვეთში აქ თბილისიც გვევარაუდნა⁵⁴. ამასთან დაკავშირებით, პროფ. ე. პახომოვის მიერ თბილისის ზარაფხანის უმოქმედობის შესახებ ქვემოთ მოტანილი მოსაზრება არადამაჯერებლად გვეჩვენება. „Отсутствие тифлисских монет 704 — 825 гг. совпадает с захватом города хазарами, а затем быть может и грузинями“⁵⁵ საქმე ისაა, რომ, ერთი მხრივ ამ დროის პოლიტიკური სიტუაცია გამოირიცხავდა ქართველთა ძალაუფლების გაძლიერებას თბილისში, ხოლო მეორე მხრივ — VIII ს. დასაწყისში ხაზარების თბილისში დამკვიდრება — დადასტურებული არ არის.

IX ს. ბოლოსა და X ს. აღმოსავლეთ საქართველოსა და აზიერკავკასიის ფულად მიმოქცევაში ჩნდება დაჭრილი ქუფური ღირებუმი. საქართველოს სახ. მუზეუმის ნუმიზმატიკურ კოლექციაში დაცულია ამგვარი მონეტების ჩვენში აღმოჩენილი ორი განძი — IX ს. II ნახევრისა ბოგდანოვკის რაიონის ს. დილიდიდან, სადაც შეთავსებულია მთელი და ნატეხი ღირებუმი⁵⁶, და ბოტანიკური

⁴⁸ Е. А. Пахомов, Монеты Грузии, ч. I, гл. 53, მისივე, Клады..., I, № 80.

⁴⁹ 1959 წ. მღ. კორონზე, ბათუმის მახლობლად, უპოვნით ვერცხლის მონეტების განძი, რომელიც მაშინვე მიმოიბნა, მხოლოდ ერთი მონეტა იქიდან, აღეჭრანდრე იურის-მე მოლოდცოვმა საქ. სახ. მუზეუმში მოიტანა განსაზღვრისათვის. ეს არის ჰ. 195 წ. (810/11 წ.) მაინათ ას-სალმ-ში, ხალიფა ამინის (193—198 წწ.— 809—813 წწ.) სახელით მოჭრილი ღირებუმი.

⁵⁰ Е. А. Беляев, დასახ. ნაშრ., გვ. 236.

⁵¹ Е. А. Пахомов, Клады..., I, № 88; მისივე, Монеты Грузии, ч. I, гл. 53.

⁵² Е. А. Пахомов, Монеты Грузии, I, გვ. 51—52.

⁵³ ს. ჯანაშია, დასახ. ნაშრ., გვ. 385.

⁵⁴ შლრ. გ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 105—110.

⁵⁵ Е. А. Пахомов, დასახ. ნაშრ., გვ. 40.

⁵⁶ Е. А. Пахомов, Клады..., VI, № 1607.

ბალისა, შემდგარი ვერცხლის მონეტების წვრილი ნატეხებისაგან (საერთო წონა 423,16 გრ.). თავის დროზე, უკანასკნელის ზერელედ გადათვლიერების დროს, ჩვენ მიერ განსაზღვრული იყო 5 მონეტა: აქედან 3 აბასური დირჰემი — 3. 328—38 წწ. (939/40—990/91 წ.) მოჭრილი, 1 ბიზანტიური, იმპერატორ იოანე ციმისხისა (969—976 წწ.) და თბილისის ჯაფარიანთა ამირას ჯაფარ იბნ მანსურის 3. 367 წ. (977/78 წ.) თბილისში მოჭრილი დირჰემი⁵⁷. გარდა ამისა, გავარჩიეთ ომაური, სამანური(!) და ბუვეიხური მონეტების წვრილი ნამტკრევები. განძი X ს. დასასრულითა და XI ს. დასაწყისით თარიღდება და ამგვარად, ჩვენში ნაპოვნი შერეული და ქუფური განძებიდან ყველაზე გვიანდელია. საგულისხმოა იმითაც, რომ შედგენილობით და ქრონოლოგიურად ემსგავსება, X ს. შუა წლების ნახიჩევანის განძს⁵⁸. პროფ. ე. პახომოვს ეკუთვნის მოსაზრება, რომ „такого рода клады типичны для северо-западных областей СССР и чрезвычайно редки для Закавказья“ და შემდეგ „если это (ნახიჩევანის განძი—ი. გ.) не случайный, единичный пример обратного завоза сюда с половины X в. небольшой суммы серебра в том виде, как оно обращалось на севере, то возможно, что это дробление монет может быть даже утраченных отчасти свое значение в качестве валюты ...было произведено серебряником X в. с целью подготовки металла, для плавки, а не пуска в обращение в качестве денежной ценности, как это делалось с обломками на северо-западе территории нынешнего СССР и в соседних с ним зарубежных странах⁵⁹. დღეისათვის, როდესაც აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში დაჭრილი ქუფური მონეტების განძების აღმოჩენის 6 შემთხვევაა ცნობილი (დილიფი, თბილისი, აღინაბადი⁶⁰, ბურა-დილია⁶¹, ნახიჩევანი⁶² და მინგეჩაური⁶³), ვფიქრობთ საკმარისი საბუთი გვაქვს ვილაპარაკოთ არა „ოქრომჭედლის მიერ გადასადნობად მომზადებულ დაჭრილ ვერცხლზე“, არამედ უკუშემოტანაზე იმ ქვეყნებიდან, სადაც ისინი ამ სახით ბრუნავდნენ, და მათს აქ მიმოქცევაზეც.

საქართველოში ნაპოვნი ქუფური დირჰემებთან შედარებით, უმნიშვნელოა სპილენძის მონეტების რაოდენობა. მათი უმეტესობა თბილისისა („განჯისკარი“, ბალი ერეკლეს სახ. მოედანზე) და მცხეთის ტერიტორიაზე წარმოებული არქეოლოგიური თხრის შედეგად არის მოპოვებული. მათი აღმოჩენები ამ ქალაქების ტერიტორიაზე, მიგვანიშნებს აქ განვითარებულ საქალაქო ვაჭრობაზე VIII—IX სს., როდესაც ანგარიშსწორება სპილენძის წვრილი ფულით წარმოებდა.

ამ მონეტათა განსაზღვრა და ზუსტი ატრიბუცია ხშირად ძნელდება, მოჭრის მდარე ტექნიკის და ამით გამოწვეული ცუდი დაცულობის გამო. იმ იშვიათ შემთხვევებში, როდესაც ხერხდება მოჭრის თარიღისა ან ტიპის გარკვევა — ეს მეტწილად VIII ს. 30-იანი წ. — IX ს. დასაწყისის ფელსებია. ამგვარი მონეტების ერთეული ცალეები ნაპოვნია რუსთავში, ბოლნისში, სამგორში და

⁵⁷ ჯაფარიანთა მონეტის შესახებ იხ. დ. კ ა პ ა ნ ა ძ ე, ქართული ნუმიზმატიკა, თბ., 1969, გვ. 57, მისივე „კომენტარები“, Е. А. Па х о м о в, Монеты Грузии, თბ., 1970, გვ. 289.

⁵⁸ Е. А. Па х о м о в, Клады..., III, № 826, გვ. 41—42.

⁵⁹ Е. А. Па х о м о в, Клады..., III, № 826.

⁶⁰ მ ი ს ი ე ვ ე, Клады..., I, № 85.

⁶¹ მ ი ს ი ე ვ ე, Клады... II, № 392.

⁶² მ ი ს ი ე ვ ე, Клады... III, № 826.

⁶³ მ ი ს ი ე ვ ე, Клады..., V, № 1454.

სხვ. როგორც ჩანს, VIII—IX და X ს. I ნახევარში, აღმოსავლეთ საქართველოში ძირითადად ქუფური დირჰემი მიმოიქცეოდა და უმნიშვნელო რაოდენობით ფელსი⁶⁴.

XI ს. შუა წლებიდან, ერთი მხრივ არაბთა სახალიფოს დაშლისა და არაბთა ბატონობის საქართველოში მოსპობის, ხოლო მეორე მხრივ თვით ქართული სახელმწიფოებრიობის გაძლიერების შედეგად დაიწყო ბიზანტიური ტიპის, საკუთრივ ქართული მონეტის მოჭრა. ამავე დროს, დასავლეთიდან და სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ინტენსიურად შემოდის ბიზანტიური და მეზობელ მაჰმადიან სახელმწიფოთა მონეტები.

И. Л. ДЖАЛАГАНИЯ

ОБРАЩЕНИЕ КУФИЧЕСКИХ МОНЕТ В ГРУЗИИ В VIII—X вв.

Резюме

На протяжении своей многовековой истории, Грузия находилась в тесных экономических и политических связях со многими государствами Ближнего Востока. Об этом свидетельствует множество иноземных монет, найденных на ее территории.

В VII в. на Ближнем Востоке появилась новая мощная сила — арабы, которые легко расправившись с истощенной Византией и сасанидским Ираном, завоевали обширные территории.

Первые набеги арабов на Грузию имели место в 642—643 гг., но окончательно завоевать ее им удалось лишь в первой половине VIII в. Тяжелое иго арабского владычества, Восточная Грузия испытывала на протяжении целого столетия — до середины IX в. Следствием этого длительного политического господства и экономических взаимоотношений, являются находимые на территории Грузии куфические монеты.

Необходимо отметить, что после завоевания арабами сасанидского Ирана, на протяжении VII — I пол. VIII вв. арabo-сасанидская серебряная монета (шаряду с византийским золотом и серебром), беспрепятственно обращалась по всему Восточному Закавказью. В находимых в Грузии кладах присутствуют монеты омейядских правителей сасанидских провинций, Испехбедов Табаристана, а также более поздние — аббасидских наместников этой провинции.

В VIII в. унифицированный арабский дирхем занимает основное место в денежном обращении Восточной Грузии. Находки крупных кладов сасанидо-куфических монет (VIII—IX вв.) сконцентрированы в Кахети, по левому берегу р. Алазани, в Лагодехском, Кварельском и Ахметском районах — там где почти не распространялась власть арабов, господствовавших во внутренних районах страны. Другая часть находок (единичные дирхемы и фельсы) сгруппирована в Тбилиси и близлежащих районах — Мцхета-Самтавро, Каспи, Самгори, Рустави и др.

На территории Грузии найден единственный куфический золотой динар, чеканенный в 88 г. х. (706/07 гг.).

⁶⁴ არსებობს ცნობა, რომ 1950 წ. სამგორის ველზე უპოვნიათ ქუფური ფელსები. სამწუხაროდ, ვერ დავადგინეთ, რა სახით იყო აღმოჩენილი — როგორც განძი, თუ განცალკევებულ ცალეზად. იმ შემთხვევაში, თუ განძია, ეს ძალიან საყურადღებო ფაქტია, ვინაიდან დღემდე ცნობილია ერთადერთი შემთხვევა ქუფური ფელსების განძის აღმოჩენისა აზერბაიჯანში.

Из крупных серебряных кладов, необходимо отметить три смешанных клада из сел. Кавшири, Лелиани, Апени (Лагодехский р-н Грузинской ССР), в свое время изученные и подробно описанные доц. Т. Н. Ломоури. Подобно упомянутым трем, клад из с. Пшавели (Телавский р-н Груз. ССР), также смешанного характера и зарыт в первой четверти IX в. Наряду с продукцией многочисленных монетных дворов Халифата, здесь имеется редкая для территории СССР вообще, и для Закавказья в частности, монета Испанского Омейяда Абд ар-Рахмана I, чеканенная в 154 г. х. (770/71 гг.) в Аль-Андалусе. Тем более заслуживает внимания присутствие подобных монет в кладах из сс. Апени — 150 г. х. (767 г.), Пичховани — 162 г. х. (778/79) и Мтисдзири — 166 г. х. (782/83 г.). Вероятно, эти клады содержат монеты, поступившие из тех пунктов Халифата, которые имели непосредственные связи с Кордовскими Омейядами⁶⁵.

Два смешанных клада найдено в Кварельском районе — в 1900 г. в с. Чикаани, зарытый в третьей четверти IX века и в с. Мтисдзири — первая четверть IX века. Последний особенно интересен по составу монетных дворов; здесь представлена продукция 31 монетного двора, в том числе 13 монет закавказского чекана (Армения, Арран). Такое разнообразие свидетельствует об интенсивности торгово-экономических взаимоотношений в самом Халифате и оживленной внешней торговле.

Клады, характерные для этого края, найдены и в Ахметском районе (с. Пичховани, гора Бахтриони). Дата зарытия первого — I четверть X века; хронологические рамки второго — же установить не удалось, т. к. клад разошелся по рукам.

Изучение Мтисдзирского и Пичхованских кладов, позволило выявить монеты неизвестные, или до сих пор известные в одном экземпляре — как омейядские дирхемы 93 г. х. (711/12 гг.) из Рамхормуза и 81 г. х. (700/01 г.) из Шахк ат-Таймара, редкую монету, чеканенную приверженцами аббасидов в Рее, в 128 г. х. (745/46 г.), при последнем омейядском халифе Мерване II.

Заметное сходство денежного обращения исторической провинции Аргвети и Восточной Грузии, прослеживается уже в античное время. То же происходит и в VI—VII вв., когда здесь обращается сасанидская серебряная монета. В VIII—IX вв. в этой провинции появляется куфический дирхем, что подтверждается его находками как отдельными экземплярами, так и в виде клада (с. Саване, Сачхерского р-на).

Пребывание арабов в Западной Грузии было эпизодическим и кратковременным. Для выяснения же причины находок двух куфических кладов на побережье Черного моря (с. Архаве, окрестности Батуми), необходимо припомнить, что Трапезунт являлся Северными торговыми портами Халифата, (Е. А. Беляев).

Отсутствие продукции тифлиского монетного двора, характерно для всех рассмотренных кладов. После выпуска Омейядами, первого тифлиского дирхема в 85 г. х. (704 г.), следует почти 125-летний перерыв, на протяжении которого отсутствуют монеты чеканенные в Тифлисе. С 210 г. х. (825 г.), тифлиский чекан вновь появляется и до 331 г. х. (942 г.), количество выпускаемых здесь дирхемов все возрастает. Характерно, что все находки их, зарегистрированы или в Северо-русских

⁶⁵ О находках подобных монет на территории России, возможных путях и причинах их распространения см. В. М. Потин, Древняя Русь и европейские государства в X—XIII вв., Л., 1968, стр. 213.

областях, или Скандинавских странах. Бездействие тифлиского монетного двора (704—825 гг.) удивительно совпадает со временем стабилизации арабского владычества в Картли. Нам кажется, что явление это связано с вопросом монетного двора «Арминийа». Если в разное время, под этим общим названием арабской административной единицы, подразумевается то Двин, то Берда'а, нельзя ли в каком-то промежутке времени допустить и «Тифлис».

В конце IX — начале X в. в денежном обращении Грузии и Восточного Закавказья появляется резанный куфический дирхем. С территории Грузии известно два клада, содержащих подобные монеты: первой половины IX в. из с. Дилипи (Богдановский р-н), где совмещены целые и резанные дирхемы, и конца X — начала XI вв. из Тбилиси (Ботанический сад), содержащий мелкие кусочки куфических дирхемов, общим весом 423,16 гр. Сегодня, когда нам известно 6 случаев находок резанных куфических дирхемов из Восточного Закавказья (Дилипи, Тбилиси, Алинабад, Бура-Дыгя, Мингечаур, Нахичевань), думается есть все основания говорить не о «приготовленном для плавки серебре, утратившем свое значение как валюты» (Е. А. Пахомов), а об обратном завозе их из стран, где они обращались в таком виде.

По сравнению с дирхемами, на территории Восточной Грузии найдено значительно меньшее количество куфических фельсов. Находки их, в основном, зарегистрированы в Тбилиси и Мцхета, что свидетельствует о развитой в этих пунктах городской торговли с расчетами на мелкую медную монету. Определение и атрибуция фельсов очень затруднена в виду слабой техники чекана и следовательно плохой сохранности. В тех редких случаях, когда они поддаются определению, это фельсы 30-ых годов VIII — начала IX веков. По-видимому в VIII — первой половине X вв. Восточная Грузия, в основном, питалась куфическим дирхемом с незначительной примесью фельса.

С середины XI в. в Грузии начинается чекан собственно-грузинской монеты византийского типа, с запада и юго-востока же вливаются интенсивный поток монет византийских и соседних мусульманских государств.

მარიამ საპინაშვილი, იულენ ვაგოშიძე

ალგემის ფიალა

ჩვენს წელთაღრიცხვამდე მეხუთე საუკუნის ბერძენ-სპარსელთა ომში ერთმანეთს დაუპირისპირდა ორი სამყარო, ორი სხვადასხვა კულტურა და მსოფლმხედველობა, ორი განსხვავებული პოლიტიკური და საზოგადოებრივი წყობა. ბრძოლის ველზე და მშვიდობიანი ურთიერთობის ასპარეზზე ელინები გაეცნენ აქემენიანთა სპარსეთს — მათთვის სრულიად უცხო ქვეყანას, უცხო ყოფითა და წესჩვეულებებით. უბრალო, სპარტანულ ცხოვრებას ჩვეული დატაკი ელადის შვილები გააოცა დიდი მეფისა (როგორც ისინი უწოდებდნენ აქემენიან მონარქებს) და სპარსეთის იმპერიის სატრაპების კარზე გამეფებულმა ზღაპრულმა ფუფუნებამ. და როცა არისტოფანემ, დიდმა ბერძენმა კომედოგრაფმა, ისურვა ამ ფუფუნებისა და სიმდიდრის აღწერა, სპარსეთის სამეფო კარიდან დაბრუნებულ ელჩს ასეთი სიტყვები ათქმევინა: დიდი მეფის კარზეო

„გვაიძულებდნენ მასპინძლები, რომ დაგველია მინის და ოქროს სასმისებით შეურეველი დამტკბარი ღვინო“ („აქარნელები“, 73—75)¹.

ოქროს თასებთან ერთად ელჩი მინის თასებსაც — *ἀγάλιον ἐκασμάτα* — ასახელებს. ცხადია, მათ იმ დროს ოქროს ფიალების თანაბარი ღირებულება უნდა ჰქონოდათ.

მართლაც, თუ გადავხედავთ აქემენიდური ხანის არქეოლოგიას, მინის ფიალები დიდ იშვიათობას წარმოადგენენ. ამ ეპოქის მინის ფიალები სულ რამდენიმე ცალია ცნობილი, მნიშვნელოვნად უფრო ნაკლები, ვიდრე ოქროსი. ვერცხლზე ხომ ლაპარაკიც ზედმეტია. აქემენიდური ხანის ერთი ასეთი ფიალა ქართულმა მიწამაც შემოინახა.

1940 წელს ალგეთის ხეობაში, თეთრიწყაროს რაიონის სოფელ წინწყაროსთან შემთხვევით აღმოჩნდა სამარხი, რომლის მდიდრული ინვენტარის მშვენებას წარმოადგენს საქართველოსათვის უნიკალური მინის ფიალა². ღრმა, პირ-

¹ Ἐπειζήματα δὲ πρὸς βίαν ἐπίνομα
ἐξ ἀγάλιον ἐκασμάταυ καὶ χρυσίνωυ
ἄκρατον οἶνον ἴδμευ“ (Αρχαίης, 73—75),

Aristophanis, Comoediae, tomus I, Oxford. რუსულ თარგმანში (Аристофан, Комедии, том I, Москва, 1954, გვ. 34) მინისა და ოქროს თასებს გარდა ვერცხლის თასიცაა მოხსენიებული, რაც არ შეესაბამება დედანს და აზრსაც ამახინჩებს, რადგანაც ვერცხლის თასები იშვიათობას არ წარმოადგენდა.

ფეფოს მინის თასის შესწავლისას ამ პასაჟს „აქარნელებიდან“ ყურადღება მიაქცია პ. ფოსინგმა. იხ. P. Fossing, Drinking Bowls of Glass and Metal from Achaemenian Time, «Berytus» IV, Copenhagen, 1937, გვ. 128.

² Б. А. К у ф т и н, Археологические раскопки в Триалети, I. Опыт периодизации памятников, Тбилиси, 1941, გვ. 37, ტაბ. VIII.

6. „მ ა ც ნ ე“, ისტორიის... სერია, 1973, № 4.

გადაშლილი ფიალის სხეული ლოტოსის გაშლილ ყვავილს წარმოადგენს. გარედან, ძირზე ოდნავ ამობურცული გლუვი წრიდან სხივებად გამოდის 14 დაბალქედიანი ფურცელი, რომელთა წაწვეტებულ ბოლოებს შორის, ფიალის მხრებთან ჩასმულია თოთხმეტი ნუშისგულის ფორმის ბურცოები, წვეტებით ძირისკენ. მხრებზე ბურცოებს ზემოთ ფიალას ორი რელიეფური ზოლი შემოსდევს. შიდაპირი გლუვია, არ იმეორებს გარეპირის რელიეფს.

ფიალა სამი არატოლი ნატეხისაგანაა შეწყობებული. მინის ზედაპირი ირიზებულია, აქა-იქ ამოკმულიც, მაგრამ საერთოდ კარგადაა შემონახული.

ზომები: პირის დიამეტრი — 162 მმ; საერთო სიმაღლე — 55 მმ; გადაშლილი პირის სიმაღლე — 23—27 მმ; პირის სისქე — 3 მმ.

ფიალა სქელკედლიანია. იგი დამზადებულია გამკვირვალე, მსუბუქი მოყვი-თალო-მომწვანო ელფერის მინისაგან. გამკოლავ შუქში მინა პრაქტიკულად უფერულია. შეიცავს მცირე რაოდენობით სფერულ ბუშტებს, რომლებიც არათანაბრადაა განლაგებული მინის სისქეში. ბუშტები ზოგადად პირისკენ უფრო მეტია. მათი ზომებიც არათანაბარია — მიკროსკოპულიდან 1 მმ-მდე. მინის ზედაპირზე აქა-იქ შეიმჩნევა მცირე ზომის ქვის უსუფთაობები.

ფიალა დამზადებული უნდა იყოს ყალიბში მინის მასის ჩაწნეხვით. ბუშტების რაოდენობა და ზომები გვაფიქრებინებს, რომ მინა ბოლომდე არ იყო გამოხარშული და რომ იგი ყალიბში ჩაწნეხვის დროს თხევადი არ უნდა ყოფილიყო. ეს გარემოება გამორიცხავს დაკარგული ცვილის მოდელის წესით ამ ფიალის ჩამოსხმის შესაძლებლობასაც. მიკროსკოპში ძლიერი გადაღების დროს შიდაპირზე შეიმჩნევა უსწორმასწორობანი — საყალიბე ქვიშის ანაბეჭდები, რომლებიც სწორედ ჩაწნეხვის პროცესში უნდა გაჩენილიყო³. შიდაპირი საერთოდ გლუვია და პრიალა, თუმცა მეორადი ხეხვისა და გაპრიალების კვალი არ შეიმჩნევა. უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს სიგლუვე მიღწეულია ფიალის ნამზადის ყალიბშივე ვახურებით. ამ დროს ზედაპირის თხელი ფენა ღლევა და გაცივების შემდეგ გლუვი ხდება.

ყალიბს გარეპირზე საკმაოდ მკვეთრი რელიეფი დაუტოვებია: სამი რელიეფური ზოლი მხრებზე, ნუშისგულის ფორმის ბურცოები და ცენტრალური თოთხმეტფურცლიანი ვარდული. გაცივების შემდეგ გარეპირს მეორადი დამუშავება განუცდია: მბრუნავი საკვეთლით გაჩარხულია ღარები, რომლითაც გამკვეთრებულია ვარდულის ფურცლების კონტურები და ცენტრალური წრეღარები თანაბარი სიღრმე-სიგანისაა და გრძელი მონაკვეთებია გავლებული საკვეთლის აულეზლად, რისი მიღწევაც ხელით კვეთის შემთხვევაში შეუძლებელი იქნებოდა. ჩარხის ხმარებაზე მიუთითებს ის უზუსტობანიც, რაც შეიმჩნევა ფოთლების წვეროების დამუშავებაში: ჩანს, ღარის ამოღების პროცესში შეუძლებელი იყო თავიდანვე დაშვებული მცირე შეცდომის გამოსწორება და ოსტატს, უთუოდ ერჩივნა დაეტოვებინა მცდარი მიმართულება, რაც ხელით კვეთის შემთხვევაში შედარებით ადვილი გამოსასწორებელი იქნებოდა. ცენტრალური წრის გარშემო წრიული ღარის ნაცვლად მოკლე წრფევი ღარებით შედგენილი მრავალკუთხედიან ამოკვეთილი, რაც აგრეთვე ჩარხის ხმარებაზე მიუთითებს.

³ ამ გარემოებაზე ყურადღება მივაქცევინა რ. ბახტაძემ, რომელმაც საერთოდაც კონსულტაცია გავიწია ალგეთის ფიალის ტექნოლოგიის შესწავლისას.

ღარების ამოღების შემდეგ ფიალის გარეპირი ხელით უნდა იყოს გახეხილ-გაპრიალებული. ამას გვაფიქრებინებს მიკროსკოპული ნაკაწრები, რომლებიც პირის გასწვრივ პარალელურადაა განლაგებული. ასეთივე ნაკაწრები ვარდულის ფურცლებს სიგრძივ გასდევს სხივისებურად.

ჩარხზე გასაპრიალებლად დამაგრების კვალი ფიალზე არსად არ შემჩნევა.

ალგეთის ფიალის პირი ყველგან თანაბარი სიმაღლისა და სისქისა არ არის, რაც ფოტოზეც კარგად ჩანს. ასევე ზუსტად ერთნაირი ზომისა არ არის ნუშისგულისფორმის ბურცოვებიც. მათ შორის მანძილებიც არათანაბარია. ვარდულის ფურცლების წვერები რომ ერთნაირი არაა, ამაზე ზევითაც ითქვა. მაგრამ ყველა ეს უზუსტობა შეიმჩნევა მხოლოდ ფიალაზე გულდასმით დაკვირვებისა და გაზომვების შემდეგ და ფიალის მხატვრულ ღირსებას არაფერს აკლებს.

გამკვირვალე, თითქმის უფერული კრიალა მინა და მოხდენილი ფორმა ფიალას მაღალი ხელოვნების ნიმუშად აქცევს და უთუოდ სწორედ ასეთმა ფიალებმა მოახდინეს ის წარუშლელი შთაბეჭდილება ატიკელ ელჩებზე, რომელიც არისტოფანემ უკვდავყო ჩვენს წელთაღრიცხვამდე 425 წელს.

მინის წარმოებას 6000 წლის ისტორია აქვს. როდის შესძლეს პირველად გამკვირვალე უფერული მინის მიღება არავინ იცის. მაგრამ უკვე ტუტანხამონის სამარხში (ეგვიპტე, XVIII დინასტია) გვხვდება გამკვირვალე უფერული მინა, რომლითაც დაფარულია ფერადი მინიატურული ნახატები ფარაონის ტახტის ზურგზე და სხვა ნივთებზე⁴. სპორადულად გამკვირვალე მინის ნაწარმი შემდგომში სხვა ქვეყნებშიც გვხვდება⁵. მაგრამ გამკვირვალე უფერული მინის მიღება თვით რომაულ ხანამდეც კი დიდ მიღწევად ითვლებოდა. უფერული მინა რომ მიეღოთ, ნედლეული სრულიად თავისუფალი უნდა ყოფილიყო ყოველგვარი მინარეგებისაგან, უპირველეს ყოვლისა კი რკინის ქანგეულებისაგან⁶. ამგვარი ნედლეული კი ყველგან არ იყო. ამასთანავე საკმაოდ მაღალ ტემპერატურაზე უნდა ეწარმოებინათ მინის გამოხარშვა, რათა მიეღოთ გამკვირვალე მინა, რაც ასევე ძნელი მისაღწევი იყო უძველეს პერიოდში. სწორედ ამიტომ გამოიწვია ცხოველი ინტერესი ადრეანტიკური ხანის გამკვირვალე მინის პირველივე ფიალამ, რომელიც სამეცნიერო მიმოქცევაში მოხვდა. ესაა ჰოგართის მიერ ეფესოში, არტემიდას ტაძრის საძირკველს ქვეშ აღმოჩენილი ფრაგმენტირებული ფიალა, რომელსაც კ. ფოსინგმა სპეციალური ნაშრომი მიუძღვნა⁷.

ეფესოს ფიალა გამკვირვალე, თითქმის უფერული, ღია მოყვითალო-მომწვანო ელფერის მინისაგანაა დამზადებული. ფიალა ღრმაა, პირგადაშლილი. მის სხეულზე 18 ფურცლიანი ლოტოსის ვარდულია ამოკვეთილი, რომლის წვეროებს შორის ფიალას მხრებთან 18 მცირე ზომის სამკუთხა ბურცობია ჩასმული. მინა, როგორც აღნიშნავენ, არ შეიცავს ჰაერის ბუშტებს. ზომები: პირის დამ — 167 მმ (ა. სალდერნის მიხედვით — 152 მმ), სიმაღლე — 57 მმ.

⁴ A. Lucas, Материалы и ремесленное производство древнего Египта, М., 1958, გვ. 304.

⁵ Axel von Saldern, Glass Finds at Gordion, Journal of Glass Studies, v. I, Corning, New York, გვ. 31.

⁶ A. Lucas, დასახ. ნაშრომი, გვ. 303.

⁷ P. Fossing, Drinking Bowls of Glass and Metal from Achaemenian Time, «Berytus», IV, 1937, გვ. 121—129.

ეფესოს ფიალა შედარებით კარგად თარიღდება. ტაძარი, რომლის ნანგრევებში აღმოჩნდა ფიალა, დაინგრა 356 წელს ჩვენს წელთაღრიცხვამდე. მაშასადამე, ფიალა ამ თარიღზე უფრო ძველი უნდა იყოს. მაგრამ, ცხადია, უფრო ახალგაზრდა, ვიდრე თვით ტაძარი, რომელიც კრეზუსს აუშენებია ძვ. წ. VI საუკუნეში.

ეფესოს ფიალა გამჭვირვალე მინის ნაწარმში ცალკე ჯგუფის გამოყოფის საფუძველი ვახდა⁸.

ა. სალდერნმა ყურადღება მიაქცია ეფესოსა და მისი ანალოგიური ფიალების ამოკვეთილ დეკორს და მოგვცა აქემენიდური და ელინისტური ხანის ამოკვეთილი ორნამენტით შემკული მინის ჭურჭლის დაწვრილებითი ანალიზი⁹. ამგვარად, მან ელინისტური ხანის ამოკვეთილი ორნამენტით შემკული ჭურჭლის დიდ ჯგუფს მოუძებნა გენეტიკური ფესვები აქემენიდურ და წინარე აქემენიდურ ხანაში, დაუკავშირა რა ისინი გორდიონში 1956 წელს პ. იუნგის მიერ სამეფო საგვარეულოს ბავშვის P სამარხში აღმოჩენილ გამჭვირვალე მინის ბრწყინვალე თასს, რომლის სხეული 32 ფურცლიანი ვარდულითაა შემკული. თასს დაბალი, ვერტიკალური პირი აქვს და ძირზე ომფალოსი. ყალიბში გამოყვანილი ვარდულის რელიეფური ფურცლები მბრუნავი საკვეთლითაა გაკვეთრებული. მინა თითქმის უფერულია, მსუბუქი მოყვითალო-მომწვანო ელფერით, მცირე რაოდენობით შეიცავს სფერულ ბუშტებს. ზომები: პირის დიამეტრი — 152/157 მმ, სიმაღლე — 35—38 მმ.

თასი კარგად თარიღდება ძვ. წელთაღრიცხვის VIII საუკუნის მიწურულთ და ჯერჯერობით გამჭვირვალე მინის უძველესი ფიალაა მსოფლიოში¹⁰.

1896 წელს, ჩრდილოეთ კავკასიაში, მაიკოპის მახლობლად გათხრილ კურჯიბის ყორღანში აღმოჩნდა გამჭვირვალე მინის ამოკვეთილი ორნამენტით შემკული ფიალის ფრაგმენტები. ფიალა გამოაქვეყნა ლ. გალანინამ, დაათარიღა IV საუკუნის ბოლოთ და დაუკავშირა ა. სალდერნის მიერ გამოყოფილ ამოკვეთილი ტექნიკით დამუშავებული მინის ფიალების ჯგუფს¹¹. გარდა კურჯიბის ფიალისა ლ. გალანინამ ამავე ჯგუფს მიაკუთვნა ალგეთის ფიალაც, აგრეთვე უცნობი წარმოშობის ფიალა ლენინგრადის სახელმწიფო ერმიტაჟის კოლექციიდან, რომლებიც ა. სალდერნისათვის არ იყო ცნობილი. სულ ლ. გალანინას მოხსენიებული აქვს 12 ფიალა, რომელთაც იგი აჯგუფებს ამოკვეთილი ორნამენტის ნიშნით¹². ალბათ ამიტომ სიაში არ მოხვდა პერსეპოლისში აღმოჩენილი მინის რელიეფურ ორნამენტისანი ფიალა¹³. ვფიქრობთ ამავე მიზეზის გამო აღნიშნულ ჯგუფში მას არ უნდა შეეტანა არც ალგეთის ფიალა (ამაზე ქვემოთ). ლ. გალანინას სიაში არ მოხვდა ადრეანტიკური და ელინისტური ხა-

⁸ Axel von Saldern, Glass Finds at Gordion, გვ. 41—42.

⁹ Axel von Saldern, დასახ. ნაშრომი, აგრეთვე მისი კვ. — Achaemenid and Sassanian Cut Glass, Ars Orientalis, 5, 1965, Michigan, გვ. 7—8, ტაბ. I.

¹⁰ P. S. Young, Gordion, 1956, Preliminary Report, American Journal of Archaeology, v. 61, № 4, 1957, გვ. 328, 330, ტაბ. 94, ნახ. 32. A. Saldern, Glass Finds at Gordion, გვ. 25—27, ნახ. I.

¹¹ Л. К. Галанина, Стеклённые сосуды из Курджипского кургана, Археологический сборник, 12, Ленинград, 1970, გვ. 33—44, ნახ. 2, 3, 4.

¹² 9 ფიალის აღწერილობა ლ. გალანინას მოცემული აქვს ი. სალდერნის მიხედვით, იხ. Л. К. Галанина, დასახ. ნაშრომი, გვ. 43—44.

¹³ E. Schmidt, Persepolis, II, Contents of the Treasury and other Discoveries, Chicago, 1957, ტაბ. 67₃.

ნის რამდენიმე სხვა ფილაც, რომლებიც ცნობილია სპეციალური ლიტერატურ-რიდან, და, გასაგები მიზეზის გამო, 1971 წელს დნებროპეტროვსკის ოლქის ქალაქ ორჯონიკიძის მახლობლად სკვითური ყორღანის ე. წ. „ტოლსტაია მოვილას“ ინვენტარში აღმოჩენილი გამჟვირვალე მინის კიდევ ორი ფილა, რომლებიც აგრეთვე ძვ. წ. IV საუკუნის ბოლოთი თარიღდება¹⁴.

ამგვარად, დღეისათვის ცნობილია მინის ფიალების საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ჯგუფი, რომელთაც აერთიანებს მინის ხარისხი (გამჟვირვალობა, უფერულობა), ფორმა და ორნამენტაცია.

ქრონოლოგიის თვალსაზრისით ფიალების ამ ჯგუფში ორი არათანაბარი ქვეჯგუფი შეიძლება გამოიყოს. ერთი, რაოდენობრივად უდიდესი ქვეჯგუფია — ელინისტური ხანის (ძვ. წ. IV საუკუნის ბოლო — III ს.) ფიალები, ხოლო მეორე ქვეჯგუფი, რომელიც სულ რამდენიმე ფილას შეიცავს — წინარე ელინისტური ხანისაა. ჩვენ, უპირველეს ყოვლისა, სწორედ ეს ქვეჯგუფი გვაინტერესებს, რამდენადაც მათ წრეში ხვდება ალგეთის ფილაც, მაგრამ ამ ქვეჯგუფის თავისებურებათა დანახვა შესაძლებელია მხოლოდ ელინისტური ხანის მასალასთან შედარებით. ამიტომ აქ ისინიც უნდა იქნას განხილული.

სამწუხაროდ, ფილათა მნიშვნელოვანი ნაწილი უპასპორტოა. — უცნობია მათი წარმომავლობა და ამდენად მათი დათარიღება შესაძლებელია მხოლოდ სტილისტური ანალიზის საშუალებით. ამგვარი ანალიზის წარმოება კი შეიძლება იმ ფიალებზე დაყრდნობით, რომელთა აღმოჩენის ადგილი და ვითარება ცნობილია და რომელთა თარიღი განსაზღვრულია არქეოლოგიური კომპლექსების მიხედვით. ასეთებია, უპირველეს ყოვლისა ზემოთ მოხსენიებულ ფილა გორდიონიდან (1). იგი აღმოჩნდა მრავალფეროვან არქეოლოგიურ მასალასთან ერთად სამარხში, რომელიც მტკიცედ თარიღდება ძვ. წ. 700 წლის ახლო ხანებით¹⁵. როგორც ზევითაც აღვნიშნეთ, ესაა terminus ante quem.

თითქმის გამჟვირვალე მომწვანო მინის დაბალი, პირგადაშლილი ფილა აღმოჩნდა ბაბილონში, ბავშვის № 109 სამარხში, რომელიც „სპარსული ხანით“ ძვ. წ. VI საუკუნით თარიღდება. თასი ჩამოსხმის შემდეგ გაშლიფულია. ზომები: სიმაღლე — 40 მმ, დიამეტრი — 152 მმ, მინის სისქე — 2—4 მმ (2)¹⁶.

ეფესოს ფილაზე ზევით უკვე გვქონდა საუბარი. მისი თარიღი, როგორც აღინიშნა, თავსდება ძვ. წ. VI საუკუნესა და 356 წელს შორის (3).

ძლიერ ღია მომწვანო ელფერის, გამჟვირვალე, ირიზებული მინის ჩამოსხმული ფიალის ორი ფრაგმენტი აღმოჩნდა პერსეპოლისში (4). ჩანს, რომ ფილას დაბალი გადაშლილი პირი ჰქონია. მისი სხეული გამოსახავს ლოტოსის გაშლილ ყვავილს, რომლის ფურცლები პალმეტებით ბოლოვდება. ფიალის მხრებთან, ზემოთ აღნიშნული ფურცლების ბოლოებს შორის ჩასმულია ნუშისგულის ფორმის მსხვილი ბურცობები, მიმართული წვერებით ძირისაკენ. ბურცობებისა და, მათსადამე, გაშლილი ლოტოსის ყვავილის ფურცელთა რიცხვი 11 უნდა ყოფილიყო¹⁷.

¹⁴ Б. Н. Мозолевский, Курган Толстая Могила близ г. Орджоникидзе на Украине (предварительная публикация), СА, 3, 1972, გვ. 299, ნახ. 33(№ 17).

¹⁵ P. S. Young, დასახ. ნაშრომი, გვ. 328—330.

¹⁶ P. Fossing, Glass Vessels before Glass-blowing, Copenhagen, 1940, გვ. 45, 85; A. Saldern, Glass Finds at Gordion, გვ. 34.

¹⁷ E. Schmidt, Persepolis, II, Contents of the Treasury and other Discoveries, Chicago, 1957, ტაბ. 67.

პერსეპოლისი დაინგრა ძვ. წ. 330 წელს. ამდენად, ფიალა ამ თარიღზე გვიანი არ შეიძლება იყოს, ხოლო მის ქვედა ქრონოლოგიურ საზღვარს იძლევა პერსეპოლისის დაარსების თარიღი — ძვ. წ. VI საუკუნის დასასრული.

IV საუკუნის დასასრულით თარიღდება „ტოლსტაია მოვლას“ ზემოთ მოხსენიებული ფიალები (5—6). ფიალები ძლიერ ფრაგმენტირებულია. დამზადებულია გამჭვირვალე, თითქმის უფერული მინისაგან. შემკულია რელიეფური ორნამენტით.

კურჯიბის ფიალა ამავე ყორღანში აღმოჩენილი შავლაკიანი კერამიკით თარიღდება ძვ. წ. IV საუკუნის დასასრულით¹⁸.

ღრმა, პირგადაშლილი ფიალა დამზადებულია მოყვითალო-მომწვანო ელფერის გამჭვირვალე მინისაგან, სქელკედლიანია. სხეულზე კვეთით გამოყვანილია მრავალფურცლიანი ვარდული. ფურცლების წვეტიან ბოლოებს შორის სამკუთხა შემადლებებია დატოვებული, მხრებზე კი სამი ღარი. ძირზე ომფალოსი ჰქონია. შერჩენილია ფიალის მხოლოდ რამდენიმე მცირე ფრაგმენტი. ზომები: პირის დიამეტრი — 190 მმ. სიმაღლე — 72 მმ (7)¹⁹.

ძვ. წ. III საუკუნის შუაწლებით, ან ცოტა უფრო ადრეული ხანით თარიღდება ფიალის ფრაგმენტი გორდიონიდან. ფიალას გადაშლილი პირი ჰქონია, სხეულზე კი ამოკვეთილი ენები — ლოტოსის ფურცლები, რომელთა მომრგვალებულ ბოლოებს შორის დარჩენილია სამკუთხა შემადლებები, მიმართული წვერებით ძირისკენ. მინა თითქმის გამჭვირვალეა, ოდნავი მომწვანო ელფერით, დაფარულია მოთეთრო-მოყვითალო ირიზაციის ფენით (8)²⁰.

არქეოლოგიური ინვენტარით დათარიღებული ჩვენთვის ცნობილი ფიალების სია სულ ამით ამოიწურება, თუ არ ჩავთვლით სალონიკის მუზეუმში დაცულ, სოფელ კარისტასთან აღმოჩენილ ფიალას, რომელიც თანმხლები ინვენტარის საშუალებით ძვ. წ. III საუკუნის უკანასკნელი მესამედით თარიღდება. ფიალა ღრმაა, მაღალი გადაშლილი პირით, უფერული ოდნავ მომწვანო მინისა. ფიალის სხეულზე ჩარხით ამოკვეთილია წრიული და სხივისებურად განლაგებული ღარები. შიგნიდანაც, ძირზე ორი ასეთი კონცენტრული ღარია ამოკვეთილი. ზომები: პირის დიამეტრი 110 მმ, სიმაღლე — 58 მმ, პირის სისქე — 1—2,5 მმ²¹. ეს თასი თავისი ტიპითა და ორნამენტაციის ხასიათით საკმაოდ დაშორებულია ფიალების იმ ჯგუფს, რომელსაც ჩვენ განვიხილავთ და უახლოვდება ე. წ. მეგარული ტიპის თასებს. მისი მოხსენიება საჭიროდ მივიჩნით იმის გამო, რომ ე. დ. ვაინბერგი ციტირებულ ნაშრომში ამ თასის ანალოგიად მიიჩნევს ნეაპოლის მუზეუმის უცნობი წარმოშობის ფიალას (№ 12001), რომელიც კარისტას თასისაგან განსხვავებით ტიპითაც და ორნამენტაციითაც ახლოა ჩვენს ფიალებთან. ფიალა ღრმაა, პირგადაშლილი. ძირზე, როგორც ავტორი ვარაუდობს, ხელით არის ამოკვეთილი ორმაგ წრეში ჩასმული რვაფურცლიანი ვარდული. ვარდულის გარშემო გაშლილია ასევე ამო-

¹⁸ Л. К. Галанниа, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 36.

¹⁹ იქვე, გვ. 38.

²⁰ A. Saldern, *Glass Finds at Gordion*, გვ. 36, სურ. 16. თავდაპირველად ა. სალდერნმა ეს ფრაგმენტი მიიჩნია მეგარული ტიპის თასის ნატეხად, შემდგომში მან სამართლიანად შეიცვალა თვალსაზრისი და ფრაგმენტი მიაკუთვნა ამოკვეთილი ტექნიკით დამზადებული ფიალების ჯგუფს. იხ.: A. Saldern, *Achaemenid and Sassanian Cut Glass*, გვ. 8, სქოლიო 8.

²¹ Gladys Davidson Weinberg, *Hellenistic Glass Vessels from Athenian Agora*, «Hesperia», vol. XXX, № 4, 1961, გვ. 383, ტაბულა 92, a.

კვეთილი ლოტოსის თოთხმეტფურცლიანი ყვავილი. ფურცლების წაწვეტებულ და პალმეტებით დაბოლოებულ წვეროებს შორის ჩასმულია 14 ნუშისგულის ფორმის ბურცობი, წვეტებით ძირისკენ. ბურცობების ზემოთ, ყელის ძირში ბადისებური ორნამენტით დაფარული სარტყელია. მინა გამჭვირვალეა, უფერული, მომწვანო ელფერის, ირიზებული.

ზომები: პირის დიამეტრი — 141 მმ, სიმაღლე — 65 მმ (9).

გ. დ. ვაინბერგი ფილას აკუთვნებს ძვ. წ. V—IV სს.²².

გამჭვირვალე მინის ფიალებიდან, რომელთა წარმოშობა უცნობია, ფორმითა და დეკორით ალგეთის ფილასთან ყველაზე ახლოა ლენინგრადის სახელმწიფო ერმიტაჟში დაცული ცალი (საინვენტარო № 529), რომელსაც ძვ. წ. IV საუკუნეს აკუთვნებენ და მიიჩნევენ წინა აზიის რომელიღაც საწარმოს პროდუქციად (10)²³. ფილა ღრმაა, პირგადაშლილი, გამჭვირვალე, ოდნავ მოყვითალო მინისა. ფილის სხეული შემკულია რელიეფური თორმეტფურცლიანი ლოტოსის ვარდულით, რომლის ფურცელთა წვერები ფილის მხრებამდე არ აღწევს. მხრებზე ფილას შემოსდევს ნუშისგულის ფორმის თორმეტი ბურცობის ფრიზი. ბურცობებს ზემოთ ორი ამოკვეთილი ღარია. ფილის დიამეტრი — 134 მმ, სიმაღლე — 54 მმ²⁴.

ფორმითა და დეკორით ალგეთისა და ერმიტაჟის ფიალებთან ახლო დგას ბრიტანეთის მუზეუმში დაცული ფილა (№ 70, 6—6,7), რომლის წარმოშობა უცნობია. ფილა დამზადებულია გამჭვირვალე, მოყვითალო-მომწვანო ელფერის მინისაგან, რომელშიც მცირე რაოდენობითაა ბუშტულები. პირი გადაშლილი აქვს. სხეულზე გამოსახულია თექვსმეტფურცლიანი ვარდული. ყოველი მეორე ფურცელი ღარებითაა შემოსაზღვრული და ასეთივე ღარი გასდევს შუაში. ეს რვა ფურცელი უფრო დაბალ რელიეფშია გამოყვანილი, ვიდრე დანარჩენი რვა გლუვი ფურცელი. ფურცლების წვერები ებჯინება წრიულ ღარს. ფილა ყალიბშია დამზადებული და შემდეგ დამუშავებულია მბრუნავი საკვეთლით.

ზომები: ფილის დიამეტრი — 172 მმ, სიმაღლე — 42 მმ (11)²⁵.

ა. სალდერნი ბრიტანეთის ფილას ზომით, მინის ხარისხით, აგრეთვე დამზადების ტექნიკითა და დეკორით უახლოვებდა გორდიონის ძვ. წ. VIII საუკუნის (1) ფილას და ათარიღებდა მას ძვ. წ. VII საუკუნით, ან უფრო ვეიანი ხანით²⁶. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ფილის გადაშლილი პირი და პროპორციები არ იძლევა საშუალებას დათარიღდეს იგი ძვ. წ. V საუკუნეზე უფრო ადრეული ხანით²⁷.

²² G. D. Weinberg, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 385, ტაბ. 93a... ამავე ნაშრომში მოხსენიებულია მინის კიდევ ერთი ფილა, რომელიც კორინთოშია აღმოჩენილი და თარიღდებოდა „ძვ. წ. 146 წელზე უფრო ადრეული ხანით“. მინის ხასიათის გამო გ. დ. ვაინბერგი მიიჩნევს, რომ იგი შეიძლება დამზადებული იყოს ძვ. წ. IV ან V საუკუნეშიც კი (იქვე, გვ. 383, ნახ. 2a). რამდენადაც ფილა რელიეფური დეკორით არ არის შემკული, ჩვენ მას არ განვიხილავთ.

²³ Художественное стекло, Альбом по материалам выставки в Государственном Эрмитаже, Л., 1967, № 3.

²⁴ Л. К. Галанина, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 44, № 12.

²⁵ A. Saldern, *Glass Finds at Gordion*, გვ. 32, ნახ. II, № 13.

²⁶ იქვე, გვ. 32.

²⁷ Heinz Luschey, *Die Phiale, Bleicherode am Harz*, 1939, გვ. 39.

მართლაც, შემდგომში ა. სალდერნმა შესცვალა თავისი თარიღი და მიიჩნია, რომ ბრიტანეთის მუზეუმის ფიალა შეიძლება იყოს აქემენიდური ხანისა, ან ადრეელისტიური პერიოდისაც კი²⁸.

ა. სალდერნი, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ეფესოს (3) ფიალასთან ერთად ცალკე ჯგუფად გამოაყოფს კიდევ ოთხ ფიალას, რომელთა წარმოშობა უცნობია.

კორინთის მინის მუზეუმში დაცულია გამჭვირვალე, ღია ლურჯი ფერის ბუსტულეებიანი ძლიერ ირიზებული მინის თხელკედლიანი ფიალა (12). ფიალის გადაშლილ პირს საოცრად თხელი ნაპირები აქვს. სხეული შემკულია ვარდულოთ, რომლის თექვსმეტ წაწვეტებულ ფურცელს მორიგეობით შუაქედი ან ღარი აქვს. ფიალა რესტავრირებულია.

ზომები: პირის დიამეტრი 133 მმ, სიმაღლე — 38 მმ.

ეფესოს თასთან მსგავსების გამო ა. სალდერნი ფიალას IV საუკუნით ათარიღებს²⁹.

მეორე მსოფლიო ომის დროს დაიღუპა ბერლინის ანტიკვარიუმში დაცული მინის ორი ფიალა. ერთი მათგანი (საინ. № 2125), ადრე ბარტოლდის კოლექციაში ნამყოფი, დამზადებული იყო გამჭვირვალე, უფერული მინისაგან. სხეული შემკული იყო რვაფურცლიანი ვარდულოთ. ჰქონია მცირე რაოდენობით ირიზაციის ლაქები.

ზომები: პირის დიამეტრი — 171 მმ, სიმაღლე — 41 მმ (13). ჰ. ლუშეი ფიალას ელინისტიური ხანით ათარიღებს³⁰, ა. სალდერნი — ძვ. წ. IV საუკუნით³¹, ზოლო ა. იესენი — ცოტა უფრო ადრეული ხანით, კერძოდ, ძვ. წ. V საუკუნით, ან VI საუკუნის ბოლოთიც კი³².

ბერლინის ანტიკვარიუმის მეორე ფიალა (№ 2126) დამზადებული იყო მიმწვანო ელფერის გამჭვირვალე მინისაგან. პირი გადაშლილი ჰქონდა, სხეული შემკული იყო მრავალფურცლიანი ვარდულოთ, რომლის წაწვეტებულ ბოლოებიანი, შუაში ღარიანი ფურცლები სხივებად გამოდიოდა ომფალოსიდან. მინა მსუბუქად იყო ირიზებული.

ზომები: პირის დიამეტრი — 188 მმ, სიმაღლე — 49 მმ (14). ფიალას ათარიღებენ ისევე, როგორც წინას (13).

მეოთხე ფიალა, რომელსაც ა. სალდერნი ამავე ჯგუფში აქცევს, ეკუთვნის კერძო კოლექციონერს. იგი დამზადებულია გამჭვირვალე მწვანე მინისაგან. ძირზე გამოსახულია თექვსმეტქიმიანი ვარსკვლავი, ცენტრში რგოლით. ვარსკვლავს გარშემო ასევე თექვსმეტფურცლიანი ვარდულოა, ფურცლებს შუაში ღარი გასდევთ, მათ წვეტიან ბოლოებს შორის მცირე ზომის სამკუთხა შემადლებებია. პირის დიამეტრი დაახლოებით 160 მმ (15).

ა. სალდერნი ამ თასის, ისევე როგორც მთელი ამ ჯგუფის თარიღად დასაშვებად მიიჩნევს გვიანაქემენიდურ ხანას³³.

²⁸ A. Salder n, Achaemenid and Sassanian Cut Glass, გვ. 8.

²⁹ A. Salder n, Glass Finds at Gordion, გვ. 41, ნახ. 29, № 18; Л. К. Г а л а н н и н а, დასახ. ნაშრომი, გვ. 43, № 2.

³⁰ H. Luschey, დასახ. ნაშრომი, გვ. 125, 129—130.

³¹ A. Salder n, Glass Finds at Gordion, გვ. 41—42; № 19.

³² A. A. И е с с е н, Ранние связи Приуралья с Ираном, СА, XVI, М.-Л., 1954, გვ. 215, Л. К. Г а л а н н и н а, დასახ. ნაშრომი, გვ. 43, № 5—6.

³³ A. Salder n Glass Finds at Gordion, გვ. 42, ნახ. 29, № 21, Л. К. Г а л а н н и н а, დასახ. ნაშრომი, გვ. 44, № 9.

კელნის რომანულ-გერმანულ მუზეუმში დაცულია კიდევ ერთი უცნობი წარმოშობის ფიალა ა. იესენის კოლექციიდან. ომფალოსიანი ფიალა გამჟვირვალე უფერული მინისაგანაა დამზადებული, სხეული შემკულია ამოკვეთილი ცხრაშეფურცლიანი ვარდულით. ფურცლების წვეტიან ბოლოებს შორის სამკუთხა შემადლებებია. მხრებზე შემოუყვება ორი ღარი.

ზომები: პირის დიამეტრი — 170 მმ, სიმაღლე — 35 მმ (16)³⁴.

კორინთვის მინის მუზეუმში დაცულია გამჟვირვალე, მეტად მსუბუქი მომწვანო ელფერის, სფერულბუშტებიანი მინის ომფალოსიანი ფიალა, რომლის სხეული შემკულია ოცდათორმეტფურცლიანი ამოკვეთილი ვარდულით. ფურცლების მომრგვალებულ ბოლოებს შორის სამკუთხა შემადლებებია. მხრებზე სამი ღარი გასდევს. ზედაპირი დაზიანებულია და მკრთალი, სუსტად ირიზებული. აღდგენილია ხუთი დიდი და ბევრი მცირე ნატეხისაგან.

ზომები: პირის დიამეტრი — 175 მმ, სიმაღლე — 30—35 მმ (17).

ფიალას ათარიღებენ ძვ. წ. IV საუკუნის ბოლოთი, ან III საუკუნის დასაწყისით³⁵.

გორდიონის ელინისტური ხანის ფენიდან (ძვ. წ. 250—189 წწ.), ა. სალდერმს მოხსენიებული აქვს კიდევ სამი ფრაგმენტი ფიალისა (ა. სალდერნი, №№ 7, 8, 9), რომელთაც იგი უკავშირებს ელინისტური ხანის მეგარული თასების მსგავს ჭურჭლებს ან ლოტოსის ორნამენტით — ვარდულით და ნუშისგულისფორმის ბურცობებით შემკულ ამავე ხანის ფიალებს, რომელთა სამი ნიმუში აქვს მოტანილი. სამივე ფიალა დამზადებულია მომწვანო გამჟვირვალე მინისაგან. მეტ-ნაკლებად გადაშლილია, მათი სხეული შემკულია ამოკვეთილი ვარდულებით და ვარდულთა ფურცლების წვეროებს შორის ჩასმული მეტად მაღალი და ვიწრო ნუშისგულისფორმის ბურცობების რიგებით³⁶. მათი ორნამენტაცია არსებითად იგივეა, როგორც ალგეთის ფიალაზე, თუმცა სტილისტურად ისინი დიდად განსხვავდებიან მისგან.

ერთი ამ ფიალათაგანი ბრიტანეთის მუზეუმის კუთვნილებაა (საინვენტარო № 71, 5—18,7). თასი ნახევარსფერულია, მისი სხეული შემკულია ამოკვეთილი რთული ორმაგი ვარდულით და მხრებთან მაღალი ქედისებური ბურცობების რიგით.

ზომები: პირის დიამეტრი — 205 მმ, სიმაღლე — 90 მმ (18)³⁷.

კერძო კოლექციონერის კუთვნილი ღრმა გადაშლილი თასი, შემკულია ძირზე ამოკვეთილი სამი კონცენტრული წრით, რომლიდანაც სხივებად გამოდის ვარდულის ექვსი ფურცელი და ფურცლებს შორის მოქცეული სამ-სამი ღარის ექვსი კონა. მხრებზე თასს თორმეტი მაღალი ბურცობი აქვს. პირის დიამეტრი — 170 მმ (19)³⁸. მესამე თასი, აგრეთვე, კერძო კოლექციონერისაა, ღრმაა, პირგადაშლილი, ძირზე ამოკვეთილი ექვსქიმიანი ვარსკვლავი ვარ-შემორტყმულია წრით, რომლიდანაც სხივებად გამოდის ვარდულის თორმეტი

³⁴ A. Saldern, Achaemenid and Sassanian Cut Glass, გვ. 8, ტაბ. 1,2; JI. K. Г а л а н и н а, დასახ. ნაშრომი, გვ. 44, № 7, აღწერილობა და ზომები მოცემული ვაქვს ა. ვალდენის მიხედვით.

³⁵ A. Saldern, Achaemenid and Sassanian Cut Glass, გვ. 7—8, ტაბ. 1,; JI. Г а л а н и н а, დასახ. ნაშრომი, გვ. 43, № 3.

³⁶ A. Saldern, Glass Finds at Gordion, გვ. 37—39.

³⁷ იქვე, გვ. 39, სურ. 22, 23. № 12.

³⁸ იქვე, გვ. 38, სურ. 20, № 10.

ფურცელი. მათ წვეტებს შორის ჩასმულია თორმეტი მაღალი ბურცობი. დიამეტრი დაახლოვებით 160 მმ (20)³⁹.

კორინთის მინის მუზეუმის 1965 წელს გამოცემულ გზამკვლევში მოტანილია ფოტო და მოკლე აღწერილობა მინის ფიალისა, რომელიც ზედმიწევნით ჰგავს ა. სალდერნის მიერ გამოცემულ ზემოთ მოხსენიებულ (19) ფიალას. კატალოგში მხოლოდ მისი სიმაღლეა აღნიშნული — 64 მმ, დათარიღებულია ძვ. წ. III საუკუნით და მესობოტამურ ნაწარმადაა მიჩნეული⁴⁰. სამწუხაროდ, არა გვაქვს შესაძლებლობა დარწმუნებით ვამტკიცოთ, რომ ეს არაა იგივე ფიალა (19), რომელიც ზევით აღწერეთ, თუმცა, თუ ფოტოს მიხედვით შეიძლება მსჯელობა, მათი პროპორციები ოდნავ განსხვავებული უნდა იყოს. ამიტომ ჩვენ ეს ფიალა არ შევიტანეთ სათვალავში.

გამკვირვალე მინის ფიალის ფოტო მოთავსებულია აგრეთვე ირანის ხელოვნების გამოფენის გზამკვლევში, მოცემულია მისი სავარაუდო თარიღიც — პართული ხანა, ძვ. წ. III—I სს.⁴¹. რამდენადაც სხვა არავითარი მონაცემი ამ ფიალის შესახებ ჩვენ ხელთ არა გვაქვს და ქრონოლოგიურადაც იგი, თუ გავიზიარებთ კატალოგში მოტანილ თარიღს, სცილდება ჩვენთვის საინტერესო ხანას, არც ეს ფიალა შეგვაქვს სათვალავში.

ჩვენ სათვალავში არ შეგვაქვს აგრეთვე კვიპროსზე, მარიონში, აღმოჩენილი თასი, მიუხედავად იმისა, რომ ესაა ადრეული ხანის ერთადერთი მინის თასი, რომელიც ცნობილი იყო ბ. კუფტინისათვის, როდესაც მან გამოაქვეყნა ალგეთის წინწყაროს სამარხეული მასალა, და რომელიც მოაქვს კიდევ მას ალგეთის ფიალის ანალოგიად⁴².

მარიონის თასი ჩამოსხმულია თაფლისფერი მინისაგან, აქვს დაბალი ვერტიკალური პირი, დადარული გვერდები და ბრტყელი ძირი. პირს ქვევით, შიდა მხრიდან წრიული ღარია ამოკვეთილი. პირის დიამეტრი — 141 მმ. № 9 სამარხი, რომელშიც თასი აღმოჩნდა კერამიკული და მინის ნივთებით თარიღდება ელინისტური I პერიოდით (ძვ. წ. IV საუკუნის ბოლო — III ს.)⁴³. არც ფორმით, არც დეკორით ეს თასი არა ჰგავს არც ალგეთის ფიალას, არც ჩვენ მიერ ზემოთ განხილულ სხვა ფიალებს, რამდენადაც ფოტოთი და აღწერილობით შეიძლება მსჯელობა, იგი სრულიად განსხვავებული კატეგორიის მინის თასებს უნდა ეკუთვნოდეს.

ამგვარად, ამოიწურა სია გამკვირვალე, პრაქტიკულად უფერული მინის ჩვენთვის ცნობილი ფიალებისა, რომელთა შორის უნდა მოეძებნოს კუთვნილი ადგილი ალგეთის ფიალასაც.

თუ გადავხედავთ ზემოთ აღწერილ ფიალებს დავინახავთ, რომ მათში სრულიად განცალკევებით დგას უძველესი ფიალა გორდიონიდან (1), თუმცა უკვე მასში წარმოდგენილია ყველა ის ტექნიკური ხერხი, რომელიც გამოიყენებოდა ამ ჯგუფის ფიალების დამზადების დროს თვით ელინისტურ ხანაშიც კი. მინა

³⁹ A. Saldern, Glass Finds at Gordion, გვ. 39, ნახ. 21, № 11.

⁴⁰ Glass from the Corning Museum of Glass, A Guide to the Collections, Corning, New York, 1965, გვ. 16, № 10.

⁴¹ 7000 Ans d'Art en Iran, Octobre 1961—Janvier 1962, Petit Palais, № 750, ტაბ. LXXXI.

⁴² Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრომი, გვ. გვ. 37, 181, სქოლიო 156.

⁴³ E. Gjerstad, The Swedish Cyprus Expedition, 1927—1931, vol. II, Stockholm, 1934, გვ. 209. ტაბ. XXXVIII, № 33.

გამჭვირვალეა, პრაქტიკულად უფერული, დეკორი მიღებულია ყალიბში ჩამოსხმით და მეორადი დამუშავების დროს გამოყენებულია მბრუნავი საკვეთელი. გორდიონის ფიალა ყველა დანარჩენი ფიალისაგან განსხვავდება ფორმით — იგი ბრტყელია, დაბალი ვერტიკალური პირით, და გარდა ამისა, რაც მთავარია, მისი შიდაპირი ნაწილობრივ მინც იმეორებს გარეპირის რელიეფს. ყველა ამ ნიშნით გორდიონის (1) ფიალა განსხვავდება ალგეთის ფიალისაგანაც.

განცალკევებულ ტიპს ქმნიან ელინისტური ხანის (18), (19) და (20) ფიალები და მათთანვე დაკავშირებული გორდიონის ელინისტურ ფენაში აღმოჩენილი და ა. სალდერნის მიერ № 7 და № 8 ნომრებით აღწერილი ფრაგმენტები. როგორც ზემოთ აღინიშნა, მათი ორნამენტაცია — ლოტოსის ვარდული და ბურცობების რიგი — სიუჟეტურად იგივეა, რაც ალგეთის ფიალისა, მაგრამ სტილისტური სხვაობა მათ შორის მეტად თვალსაჩინოა. ალგეთის ფიალის ვარდულიცა და ბურცობებიც ყალიბშია მიღებული და მხოლოდ ვარდულის ფურცლების ნაპირებია გამკვეთრებული საკვეთლით, მაშინ როცა ელინისტური ხანის ზემოთ აღნიშნული ფიალების ვარდულები და ცენტრალური ვარსკვლავები ამოკვეთილია, არსებითად „გრაფიკულად“ არის გამოსახული. ეს საკმაო საფუძველია, ჩვენი აზრით, რათა ალგეთის ფიალა არ იქნეს გაერთიანებული ამ ჯგუფთან.

ალ. გალანინამ ალგეთის ფიალა, როგორც ცნობილია, მოათავსა ფიალების იმ ჯგუფში, რომელსაც იგი უწოდებს „ამოკვეთილი ფურცლოვანი დეკორით შემკულ ფიალებს“. მაგრამ თუ ლ. გალანინას სიას კრიტიკული თვლით განვიხილავთ, ცხადი გახდება, რომ მათში სულ ცოტა ორი განსხვავებული ტიპის დეკორით შემკული ფიალები მოხვედრილა. ეფესოს (3) და მისი ანალოგიური დეკორით შემკული, მაგრამ ამჟამად უფრო გვიანი ხანის ფიალები (12), (13), (14), (15) და მათთან ერთად კურჯიბის ფიალა (7), აგრეთვე გარკვეული თვალსაზრისით (8), (17) ფიალები მართლაც ერთიან ჯგუფს შეადგენენ. ყველა მათგანი შემკულია დაბალრელიეფური, ამოკვეთილი ვარდულით. ალგეთის ფიალას კი, დამატებით ნუშისგულის ფორმის ბურცობების რიგი აქვს და მის მხატვრულ სახეს უმთავრესად ყალიბში მიღებული ფორმა ქმნის. კვეთას დაქვემდებარებული, მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა ენიჭება. ამ თვალსაზრისით ალგეთის ფიალასთან ახლოს დგას ერმიტაჟის ეგზემპლარი (10), რომელიც ლ. გალანინამ იმავე სიაში მოახვედრა⁴⁴.

ალგეთისა და ერმიტაჟის ფიალებს დეკორით ჰგავს ნეაპოლის ცალი (9), მაგრამ მასზე მეტად გართულებული და დაწერილმანებულია ლოტოსის ვარდული, რითაც იგი ერთგვარად უახლოვდება „ეფესოს ჯგუფის“ ელინისტური ხანის დასაწყისის ფიალებსაც. ეს ჩვენი აზრით, საკმაო საფუძველია. რათა ნეაპოლის ფიალაც იმავე ელინისტური ხანის დასაწყისით დათარიღდეს, თუმცა დ. ვაინბერგი V—IV სს. აღნიშნავს⁴⁵. ნეაპოლის ფიალის შედარებით გვიანდლობაზე უნდა მიუთითებდეს ბადისებრი სარტყელიც.

⁴⁴ სულ განცალკევებით რჩება ბრიტანეთის ფიალა (II), რომელიც, მართალია, ვარდულითაა შემკული, როგორც ფიალების „ეფესოს“ ჯგუფი, მაგრამ სტილით საგრძნობლად განსხვავდება მათგან. აქაც კვეთას, როგორც ჩანს, დაქვემდებარებული მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს, როგორც ალგეთის ფიალაში. ეს, შეიძლება, მისი შედარებითი აღრეულობის ნიშანიც კი იყოს. სამუხებაროდ, აქაც მხოლოდ ფოტოსა და აღწერილობის მიხედვით გვიხდება მსჯელობა.

⁴⁵ G. D. Weinberg, დასახ. ნაშრომი, გვ. 385.

კიდევ უფრო გვიანია (III ს.) ამავე ტიპის ორნამენტით შემკული (18), (19) და (20) ფიალები.

ალგეთის ფიალას მნიშვნელოვანი მსგავსება ეძებნება პერსეპოლისის ფიალასთან (4), რომელიც ასევე ლოტოსის ვარდულითა და მასთან დაპირისპირებული ნუშისგულის ფორმის ბურცობებითაა შემკული. ყველა სხვა ფიალისაგან განსხვავებით, პერსეპოლისის ფიალის ცენტრალური ვარდულის ფურცლები პალმეტებით ბოლოვდება. ამ ფიალის პირიც ისე მაღალი და გადაშლილი არ არის, როგორც სხვა ფიალებისა, არამედ დაბალია, სწორი და თასის სხეულთან კუთხესა ქმნის. ეს უკანასკნელი ნიშანი მის არქაულობაზე უნდა მეტყველებდეს⁴⁶.

ამგვარად, დეკორის მიხედვით, განხილულ მინის ფიალებში აშკარად გამოიყო ორი ჯგუფი. ერთი, ისევე როგორც ალგეთის ფიალა, შემკულია ლოტოსის ვარდულით და ნუშისგულის ფორმის ბურცობების რიგით. ეს ფიალებია: პერსეპოლისის (4), ერმიტაჟის (10), ნეაპოლის (9) და ელინისტური ხანის სამი ფიალა (18), (19), (20). ამ ჯგუფში შედის ალგეთის ფიალაც. სხვათა შორის, ყველა ეს ფიალა მოკლებულია ომფალოსს.

მეორე ჯგუფის ფიალები შემკულია მხოლოდ ლოტოსის ვარდულით. ეს ფიალებია: ეფესოსი (3), კორინთის მუზეუმის (12), ბერლინის ანტიკვარიუმის (13), (14), კურჯიზის (7), კელნის მუზეუმის (16), გორდიონის (8), კორინთის მუზეუმის (17) და კერძო კოლექციის (15) ფიალები. ამავე ფიალებთან დეკორით ახლო დგას ბრიტანეთის მუზეუმის ფიალაც (11). უნდა ვიფიქროთ, რომ ამავე ჯგუფს მიეკუთვნება „ტოლსტაია მოგილას“ ფიალებიც (5), (6), თუმცა მათი ფორმის შესახებ მსჯელობა ძნელია. ამ ჯგუფის ზოგიერთ ფიალას, კერძოდ, კურჯიზის (7), ბერლინის ანტიკვარიუმის (13), (14), კელნისა (16) და კორინთის (17) მუზეუმების ფიალებს ომფალოსები აქვთ.

როგორც აღვნიშნეთ, ამ ჯგუფებს გარეთ რჩება გორდიონის უძველესი ფიალა (1) და ბაბილონის ფიალა (2), რომელიც მოკლებულია დეკორს.

მიუხედავად იმისა, რომ დეკორის მიხედვით მინის ფიალებში რამდენიმე ჯგუფი გამოიყო, გადაჭრით უნდა ითქვას, რომ ორი სავსებით ერთნაირი მინის ფიალა არ არსებობს. ყოველ მათგანს, და ეს ეხება უფრო მეტად ქრონოლოგიურად ადრეულ ფიალებს, გააჩნია რაღაც განმასხვავებელი ნიშანი, რაც სხვას არა აქვს. არ ხერხდება უწყვეტი გენეტური განვითარების ხაზის დაპერაც მინის ფიალებში.

ამავე დროს მინის ყოველ ფიალას შეიძლება მოეძებნოს პროტოტიპი ლითონის ფიალებში. ეს გარემოება არა ერთგზის ყოფილა აღნიშნული მკვლევარების მიერ.

უკვე პ. ფოსინგმა ეფესოში აღმოჩენილი მინის ფიალა (3) განიხილა აქემენიდური ხანის ლითონის თანადროულ ფიალებთან ერთად, მიიჩნია რა ეფესოს ფიალაც, მისი სიტყვებით „ეს ფენომენალური ნივთი“, სპარსეთის იმპერიის პროდუქტად, რომელიც შექმნილია ძვირფასი ლითონების სათანადო ნივთებთან უშუალო კავშირში⁴⁷.

ასევე ლითონის ფიალებთან ერთად განიხილა ბერლინის ანტიკვარიუმის მინის ფიალები (13) და (14) პ. ლუშეიმაც, რომელმაც ფუნდამენტური მონო-

⁴⁶ H. Lushey, დასახ. ნაშრომი, გვ. 38.

⁴⁷ P. Fossing, Drinking Bowls..., გვ. 125.

გრაფია მიუძღვნა ფიალებს. აღნიშნულ ფიალებს ჰ. ლუშეი აკუთვნებს მის მიერ გამოყოფილ ე. წ. „ფოთლებიან ფიალებს“ (Blattphialen)⁴⁸. სისტემატურად აღნიშნავს მინის ფიალების უშუალო კავშირს ლითონთან ა. სალდერნიც. ასე, მაგალითად, პერსეპოლისის მინის ფიალასთან (4) დაკავშირებით იგი წერს, რომ „ეს აღმოჩენა კვლავ გვიჩვენებს ძალიან ნათლად, რაოდენ სრულყოფილად ბაძავდნენ ლითონის ნიმუშებს მინის მკეთებელნი და მკვეთელნი“⁴⁹.

აი სწორედ ეს არის აქემენიდური ხანის მინის ფიალების უმთავრესი თავისებურება. ისინი მზადდებოდნენ სპორადულად და ყოველთვის იმეორებდნენ მათი თანადროული ლითონის ფიალების ფორმას. ამიტომ არა ჩანს მინაში ფიალების ფორმისა და დეკორის განვითარების ხაზი⁵⁰. კიდევ მეტი, საკუთრივ ალგეთის ფიალასთან დაკავშირებით შესაძლებელია გამოითქვას ვარაუდი, რომ ამ ფიალის ყალიბი უშუალოდ იყო აღებული ლითონის რომელიღაც რეალური ფიალიდან. ამას უნდა ადასტურებდეს ის უზუსტობანი ალგეთის ფიალის ფორმისა, რომლებიც ზევით იყო აღნიშნული და რომელთა ახსნა სხვაგვარად ძნელია: ეს უზუსტობანი შედეგი (ანარეკლი) უნდა იყოს ჰედგის, თევგის პროცესისა, რომლითაც, ჩვეულებრივ მიიღებოდა ლითონის ფიალების დეკორი. ცხადია, უშუალოდ მზა ნივთიდან აღებული ყალიბი ზედმიწევნით გაიმეორებდა ლითონის ფიალის ყველა იმ უზუსტობას, რაც ნათევგ ორნამენტს განასხვავებს ნატეიფრი, ზუსტად ერთნაირი, მშრალი სახეებისაგან. ამით უნდა იყოს გამოწვეული ალგეთის ფიალის ვარდულის ფურცლებისა და ბურცობების ინდივიდუალურობა — გარემოება, რაც განუმეორებელ სიცოცხლეს ანიჭებს ფიალას.

ადრეანტიკური ხანის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ფიალა მეტად მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა. იგი ყოფის სრულიად აუცილებელი ელემენტი იყო, როგორც ღვინის საწესო სმისათვის განკუთვნილი ჭურჭელი. ესაა ძველსამყაროში ფიალების ესოდენ ფართოდ გავრცელების მიზეზი. ზოლო ძირითადი მასალა, რომლისგანაც ფიალები მზადდებოდა იყო — უპირატესად ვერცხლი, იშვიათად ოქრო და, როგორც მათი შემცველი, ბრინჯაო.

ფიალებს, როგორც ზევითაც აღვნიშნეთ ჰ. ლუშეიმ უძღვნა სპეციალური ნაშრომი, რომელშიც დაჯგუფებულია მისთვის ცნობილი ყველა ფიალა დეკორის მიხედვით და მოცემულია ფიალების ფორმის განვითარების ძირითადი ხაზი.

ჰ. ლუშეის კლასიფიკაციის მიხედვით ალგეთის ფიალა ხედება ურთიერთდაპირისპირებულ ბურცობებიანი ფიალების (GGB) ჯგუფში (Phialen mit gegenständigen Buckeln)⁵¹.

⁴⁸ H. Lushey, დასახ. ნაშრომი, გვ. 125.

⁴⁹ A. Saldern, Glass Finds at Gordion, გვ. 42

⁵⁰ ანალოგიური ვითარებაა თიხაშიც. აქემენიდურ ხანაში ფართოდ იყო გავრცელებული თიხის ფიალები, რომლებიც განსაკუთრებული სკრუპულუზობით იმეორებენ ლითონის ფიალების ფორმასა და დეკორს. მეთუნეები ლითონის ფაქტურის ვადმოცემასაც ცდილობდნენ თიხაში და გარკვეულ წარმატებებსაც კი აღწევდნენ ანგობირებისა და საგულდაგულო გაპირალების საშუალებით. თიხის ფიალები, ისევე როგორც მინისა, ძვირფასი ლითონის ფიალების შემცველი იყო, მაგრამ თუ გამჭვირვალე მინის ფიალები სამეფო სუფრას ამშვენებდნენ (იხ. ზემოთ), თიხის ფიალებით სარგებლობდნენ საშუალო და დაბალი ფენები, რომელთაც ლითონის ფიალებზეც კი არ მიუწვდებოდათ ხელი.

უკანასკნელ ხანებში ძვ. წ. IV საუკუნის თიხის ფიალების შესანიშნავი ნიმუშები მოგვცა სამადლოს არქეოლოგურმა გათხრებმა.

⁵¹ H. Lushey, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41—70.

ურთიერთდაპირისპირებულ ბურცობებში იგულისხმება ფიალის ცენტრიდან სხივისებურად გაშლილი მრავალფურცლიანი ლოტოსის ვარდული და მისი ფურცლების ბოლოებს შორის ჩასმული ნუშისგულის ფორმის ბურცობები, რომლებიც წვერებით ცენტრისკენაა მიმართული. ლოტოსის ვარდულის ფურცლები ზოგჯერ პალმეტებით ბოლოვდება. ამგვარი ფიალების ჯგუფი ჰ. ლუშეისთან ერთ-ერთი ყველაზე მრავალრიცხოვანია და ქრონოლოგიურად მოიცავს პერიოდს გვიანასურული ხანიდან ელინისტური ხანის დასაწყისამდე.

ჩვენთვის საინტერესო აქემენიდური ხანის ფიალებში ჰ. ლუშეის უძველესად მიაჩნია ახალგორის განძის ვერცხლის № 63 ფიალა⁵², რომელსაც იგი ძვ. წ. VI საუკუნის მიწურულთ ათარილებს იმის გამო, რომ ანალოგიური ფიალის გამოსახულება მოთავსებულია ევფრონიუსის ერთ-ერთ მოხატულ ლარნაკზე⁵³. დაახლოებით ამავე პერიოდისაა (ძვ. წ. 500 წლის ახლოს) ფიალა დელფოსიდან, რომელსაც ვარდულის ფურცლების ბოლოებზე, ახალგორის ფიალისაგან განსხვავებით, არა აქვს პალმეტები (ისევე, როგორც ალგეთის ფიალა)⁵⁴.

ქრონოლოგიურად ყველაზე უგვიანესი ფიალებია პროზოროვკის ყორღანში აღმოჩენილი ლანგარი⁵⁵ და თმუისის განძის ფიალები, რომელთაც ჰ. ლუშეი, ისევე როგორც მ. როსტოცკევი და ა. იესენი, ძვ. წ. IV—III საუკუნეთა მიჯნით ათარილებს⁵⁶.

ძვ. წ. VI საუკუნის ბოლოდან ფიალები, როგორც ეს ჰ. ლუშეიმ დაადგინა, თანდათანობით სულ უფრო და უფრო ბრტყელი და პირგადაშლილი ხდება, მცირდება დაპირისპირებულ ბურცობთა ზომები და იზრდება მათი რიცხვი⁵⁷.

ასე, მაგალითად, თუ ახალგორის ფიალას ცხრა უზარმაზარი ბურცობი და ვერტიკალური პირი აქვს, ქრონოლოგიურად მის მომდევნო ბრინჯაოს ფიალას კარქემიშიდან, რომელიც ბერლინში ინახება, უკვე გადაშლილი პირი და ბევრად უფრო მცირე ზომის 13 ბურცობი აქვს⁵⁸, ძვ. წ. IV—III ს. მიჯნის პროზოროვკის ლანგარს კი 20 წვრილი ბურცობი, რომლებიც ამავე დროს ჩარჩოშიც არიან ჩასმულნი. ეს უკანასკნელი ნიშანიც მისი შედარებით გვიანდლობის მაუწყებელია. ლოტოსის ვარდულის ფურცლების ისეთი ფორმა, როცა ისინი მჭიდროდ ერთყმთან გარს დაპირისპირებულ ბურცობებს, ჰ. ლუშეის ძვ. წ. V საუკუნის ნიშნად მიაჩნია⁵⁹. ასეა ალგეთის ფიალაზეც.

პროპორციებით და ბურცობების რაოდენობით ალგეთის ფიალასთან ყველაზე ახლოს დგას ლითონის ფიალების ერთი, საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ჯგუფი, რომელიც ძვ. წ. V საუკუნით თარიღდება. ეს ფიალებია, უპირველეს ყოვლისა ზემოთ აღნიშნული კარქემიშის ფიალა (13 ბურცობით), დევე

⁵² Я. И. Смирнов, Ахалгорийский клад, Тифлис, 1934, таб. XI.

⁵³ H. Luschey, დასახ. ნაშრომი, გვ. 50; C. H. Emilie, Haspels, Deux fragments d'une coupe d'Euphronios, BCH, 1950, I, таб. XX, XXII.

⁵⁴ H. Luschey, დასახ. ნაშრომი, გვ. 59.

⁵⁵ М. И. Ростовцев, Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма, МАР, № 37, Петроград, 1918, гв. 1, таб. I.

⁵⁶ H. Luschey, დასახ. ნაშრომი, გვ. 54; А. А. Иессен, Ранние связи Приуралья с Ираном, СА, XVI, М.-Л., 1952, гв. 211.

⁵⁷ H. Luschey, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53.

⁵⁸ იქვე, გვ. 33—50, ნახ. 18.

⁵⁹ იქვე, გვ. 49.

ჰიუიუსის თოთხმეტბურცობიანი ბრინჯაოს ფიალა⁶⁰ და მეორე ფიალა კარქემი-შიდანვე, რომელსაც თხუთმეტი ბურცობი და ალგეთის ფიალისაგან განსხვავებით, ლოტოსის ვიწროფურცლოვანი ვარდული აქვს⁶¹. დევე ჰიუიუსისა და კარქემის მეორე ფიალას პ. ლუშეი ძვ. წ. V საუკუნის ბოლოთი ან IV საუკუნის დასაწყისით ათარიღებს⁶².

დიდ სიახლოვეს იჩენს ალგეთის ფიალა ცნობილ თასებთან ერზერუმიდან (14 ბურცობი, ინახება ლუერში)⁶³, ერზინჯანიდან (17 ბურცობი, ინახება ბრიტანეთის მუზეუმში)⁶⁴ და მახანდარანიდან (14 ბურცობი, ჭეკისი კოლექცია)⁶⁵. სამივე ამ ფიალას პ. ლუშეი, ო. დალტონი, აკერმანიცა და პ. ამანდრიც ერთხმად აკუთვნებენ ძვ. წ. V საუკუნეს.

ე. ჰერცფელდის კერძო კოლექციაში ინახებოდა სპარსეთში ნაყიდი ვერცხლის ოთხი ფიალა, რომელთაგანაც ერთ-ერთზე ამოკვეთილია სპარსული ლურსმული წარწერა არტაქსერქსე I (ძვ. წ. 465—424 წწ.) სახელთა და ტიტულატურით. ფიალები ამჟამად ნიუ-იორკის მეტროპოლიტენ მუზეუმში ინახება⁶⁶. არტაქსერქსეს წარწერიან ფიალას, ისევე როგორც ალგეთისას, 14 ბურცობი აქვს. მიუხედავად იმისა, რომ ზოგი ავტორი არტაქსერქსეს წარწერას ნაყალბევად მიიჩნევს, ფორმის მიხედვით პ. ლუშეი ამ ფიალას შიინც ძვ. წ. V საუკუნით ათარიღებს⁶⁷. ასევე ათარიღებს მას პ. ამანდრიც⁶⁸.

როგორც ალგეთის ფიალის ანალოგიები უნდა მოვიხსენიოთ აგრეთვე ნიუ-იორკის მეტროპოლიტენ მუზეუმის კუთვნილი კვიპროსზე აღმოჩენილი ვერცხლის ფიალა (16 ბურცობი, ძვ. წ. V ს.)⁶⁹ და პ. სტათოსის კუთვნილი ათბურცობიანი ფიალა, რომელიც, როგორც ფიქრობენ, სინოპში უნდა იყოს ნაპოვნი. ამ ფიალას პ. ამანდრი V საუკუნის შუახანებით ათარიღებს⁷⁰.

მართალია, ალგეთის ფიალის ნუშისგულის ფორმის ბურცობები თითქოს უფრო წვრილია, ვიდრე ზემოთ ჩამოთვლილ ლითონის ზოგიერთ ფიალაზე, მაგრამ ეს გარემოება მათი ქრონოლოგიურად დაშორების საფუძველი არ შეიძლება იყოს, რადგანაც ასევე, და კიდევ უფრო წვრილი ბურცობები აქვს მთელრიგ საკმაოდ ადრეულ ფიალებს. მაგ. ახალგორის განძის № 62 ლანგარს, რომელსაც პ. ლუშეი ძვ. წ. V საუკუნის შუა ხანებთან ახლო ხანით ათარიღებს, ხოლო ა. იესენი ძვ. წ. V საუკუნის დასაწყისით⁷¹.

⁶⁰ H. Lushey, დასახ. ნაშრომი, № 16.

⁶¹ იქვე, № 18, ნახ. 20.

⁶² იქვე, გვ. 53.

⁶³ იქვე, გვ. 41, № 11, გვ. 53; P. Amandry, Objets d'or et d'argent, Collection Hé-lène Stathatos, III, Strasbourg, 1963, გვ. 262, ნახ. 155c.

⁶⁴ H. Lushey, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41, № 12; O. M. Dalton, The Treasury of the Oxus, London, 1926, გვ. 44, ტაბ. XXIII, № 180.

⁶⁵ H. Lushey, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41, № 9, გვ. 51; A. U. Pope, A Survey of Persian Art, London—New York, 1939, ტ. I, გვ. 371, ტ. IV, ტაბ. 120. a.

⁶⁶ E. Herzfeld, Eine Sillberschüssel Artaxerxes I, Archaeologische Mitteilungen aus Iran, VII, 1934; A. U. Pope, დასახ. ნაშრომი, ტ. I, გვ. 371; P. Amandry, დასახ. ნაშრომი, გვ. 262; ნახ. 157; H. Lushey, დასახ. ნაშრომი, გვ. 43, № 29—32.

⁶⁷ H. Lushey, დასახ. ნაშრომი, გვ. 51.

⁶⁸ P. Amandry, დასახ. ნაშრომი, გვ. 262.

⁶⁹ H. Lushey, დასახ. ნაშრომი, გვ. 42, № 22, გვ. 50; P. Amandry, დასახ. ნაშრომი, გვ. 260.

⁷⁰ P. Amandry, დასახ. ნაშრომი, გვ. 260, № 175.

⁷¹ H. Lushey, დასახ. ნაშრომი, გვ. 50; A. A. Iessen, დასახ. ნაშრომი, გვ. 211.

მხედველობაშია მისაღები ისიც, რომ ალგეთის ფიალა საკმაოდ ღრმაა — შეფარდება სიმაღლესა და დიამეტრს შორის არის 0,34, რაც კ. ლუშეის თანახმად, ფიალის არქაულობის ნიშანია⁷². მაგრამ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ფიალების ეს ტექტონიკა კ. ლუშეის ნაანვარიშევი აქვს ბერძნულ ფიალებზე და მათი პირდაპირ მიყენება აღმოსავლური წარმოშობის ფიალებისადმი არ შეიძლება.

დაბოლოს, არ შეიძლება არ აღინიშნოს ალგეთის ფიალის კიდევ ერთი ანალოგია — ყანჩაეთში 1960 წელს აღმოჩენილი ვერცხლის ფიალა, რომელიც კიდევ უფრო ღრმაა, ვიდრე ალგეთისა, და 16 წვრილი ნუშისგულის ფორმის ბურცობითაა შემკული. ყანჩაეთის ფიალა, ისევე როგორც ალგეთისა, მოკლებულია ომფალოსს, რაც მათი აღმოსავლური წარმოშობის ნიშნად შეიძლება ჩაითვალოს. ყანჩაეთის თასიც ძვ. წ. V საუკუნის მეორე ნახევრით თარიღდება⁷³. ამგვარად, როგორც დავინახეთ, ალგეთის ფიალის ლითონის ანალოგიები ძირითადად ძვ. წ. V საუკუნისაა.

თვით ალგეთის ფიალას, მისი პირველი მკვლევარი, ბ. კუფტინი, ზოგადად, აქემენიდური ხანით თარიღებდა, სამარხს კი ძვ. წ. IV საუკუნით⁷⁴.

ა. იესენს მიაჩნდა, რომ ალგეთის სამარხის, ისევე როგორც ახალგორის განძის შემადგენელი ნივთების აბსოლუტური თარიღები ექცევა ძვ. წ. VI საუკუნის მიწურულსა და V საუკუნის დასაწყისში⁷⁵. ა. გალანინს თავის წერილში მოაქვს როგორც ბ. კუფტინის, ისე ა. იესენის თარიღები⁷⁶.

ალგეთის ფიალა, ჩვენი აზრით, არ შეიძლება იყოს ძვ. წ. V საუკუნის შუახანებზე ადრეული, რადგანაც დაახლოებით ამ ხანით თარიღდება ჩვენ მიერ ზემოთ ჩამოთვლილი მისი უახლოესი ლითონის ანალოგიები. ხოლო რამდენადაც მინის ფიალები მზადდებოდა ლითონის ფიალების მიბაძვით, ამიტომ ლითონის პროტოტიპის თარიღი შეიძლება იყოს მინის ფიალის მხოლოდ *terminus ante quem non*. ფიალის დამზადების თარიღის ზედა ზღვარის განსაზღვრა უფრო ძნელია, რადგანაც ხელოსანს შეეძლო მისაბამ ნიმუშად აეღო საკმაოდ ძველი ნივთი, მით უმეტეს, რომ ძვირფასი ლითონებისაგან დამზადებულ ფიალებს ათეული და ასეული წლების განმავლობაშიც კი შეეძლოთ დარჩენილიყვნენ ყოფაში⁷⁷.

მიუხედავად ამისა, რიგი მონაცემები საშუალებას იძლევა განისაზღვროს ალგეთის ფიალის დამზადების თარიღის ზედა ზღვარიც. უპირველეს ყოვლისა ესაა მისი სიახლოვე პერსეპოლისისა და ეფესოს მინის ფიალებთან, რომლებიც თარიღდებიან არქეოლოგიური კომპლექსებით. ყოველშემთხვევაში, ალგეთის ფიალა არ უნდა იყოს ეფესოს ფიალაზე უფრო გვიანდელი, ე. ი. მისი *terminus ante quem* აგრეთვე ძვ. წ. IV საუკუნის ნახევარში უნდა ვეძებოთ.

რაც შეეხება სამარხულ კომპლექსს, არც მისი თარიღი ეწინააღმდეგება ფიალისათვის ჩვენ მიერ ზემოთ შემოთავაზებულ ქრონოლოგიურ ჩარჩოებს — ძვ. წ. V საუკუნის მეორე ნახევარი — ძვ. წ. IV საუკუნის პირველი ნახევარი.

⁷² H. Luschey, დასახ. ნაშრომი, გვ. 33—40.

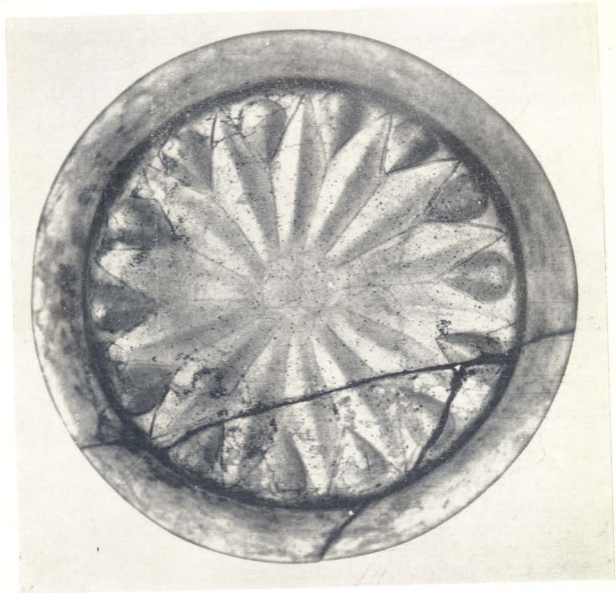
⁷³ ი. გავოშიძე, ადრეანტიკური ხანის ძეგლები ქსნის ხეობიდან, თბილისი, 1964, გვ. 62—64, № 74.

⁷⁴ Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრომი, გვ. გვ. 34—41, 135.

⁷⁵ А. А. Иессен, დასახ. ნაშრომი, გვ. 211.

⁷⁶ Л. К. Галаннина, დასახ. ნაშრომი, გვ. 44.

⁷⁷ A. Salderg, Glass Finds at Gordion, გვ. 24.

ალგეთის ფილა

700 გ.

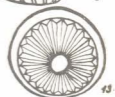
500 გ.

აჩაქეთის ვაზები

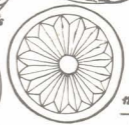
ქვესტის ვაზები

400 გ.

300 გ.

სამწუხაროდ, ამ კომპლექსის დაწვრილებითი ანალიზის საშუალება ჩვენი აქ არა გვაქვს, მაგრამ საკვიროდ მიგვაჩნია ხაზი გავუსვათ ერთ გარემოებას, რომელიც, ჩვენი აზრით, მთლიანად გამორიცხავს ამ სამარხის ძვ. წ. V საუკუნის მეორე ნახევარზე უფრო ადრეული ხანით დათარიღების შესაძლებლობას. ესაა ბრინჯაოს შედგენილი ლაგმები და ცხენის ავშარის ვერცხლის სამკაული — თევზისებური ფირფიტები, რომლებიც ალგეთის სამარხში აღმოჩნდა⁷⁸. საქმე იმაშია, რომ ჯერ კიდევ ძვ. წ. V საუკუნის შუახანებში საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებული ყოფილა სრულიად სხვა ტიპის, ორნაწილედ ლაგმები⁷⁹, ხოლო ალგეთის ვერცხლის ფირფიტების ანალოგიური ბრინჯაოს ფირფიტები ამკობს ცხენის მარმარილოს კოლოსალური ქანდაკების ავშარას პალიკარნასის მავზოლეუმიდან⁸⁰. მესოლის გარდაცვალების თარიღი კი ცნობილია — ძვ. წ. 353 წელი.

თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებასაც, რომ ალგეთის ფიალას აშკარად ეტყობა დიდი ხნის ხმარების კვალი — ძირი გაცვეთილი აქვს — ჩვენი აზრით იგი ძვ. წ. IV საუკუნის დასაწყისზე უფრო გვიან დამზადებული არ შეიძლება იყოს.

ამრიგად, რეალური ქრონოლოგიური ჩარჩოები ალგეთის ფიალისათვის უნდა იყოს ძვ. წ. V საუკუნის მეორე ნახევარი — ძვ. წ. IV საუკუნის დასაწყისი.

დავვარაუდოთ, გასარკვევი კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი საკითხი — სად უნდა იყოს დამზადებული ალგეთის ფიალა?

ფორმითა და დეკორით ალგეთის ფიალა უდავოდ ე. წ. აქემენიდური სამყაროს კუთვნილებაა. ურთიერთდაპირისპირებულ ბურცობებიანი ფიალების დიდი ჯგუფიდან, რომელთაც იცნობდა პ. ლუშიე, აბსოლუტური უმრავლესობა აღმოჩენილია აღმოსავლეთში და მხოლოდ ორად-ორი ცალია ბალკანეთიდან⁸¹. პ. ლუშიე არა ერთხელ მიუთითებს ტიპის აღმოსავლურ, ასურულ წარმოშობაზე⁸², ხოლო ადრეანტიკური ხანისათვის ამ ფიალებზე ლაპარაკობს, როგორც საკუთრივ სპარსულ ტიპზე⁸³. მინის ისტორიის მკვლევრებიც აღმოსავლეთში ეძებენ გამჟღავნებელ უფერული მინის წარმოების ცენტრებს აქემენიდურ და წინარე აქემენიდურ ხანაში.

მიუხედავად იმისა, რომ ლოტოსის დეკორი წარმოშობით, ყოველ ეჭვს გარეშე, ეგვიპტურია, ჯერ კიდევ პ. ფოსინგმა გამოიკვლია ეგვიპტე, მიუხედავად მისი დაწინაურებული მინის წარმოებისა, როგორც აქემენიდური ხანის ფიალების დამზადების შესაძლებელი კერა. პ. ფოსინგი ამ თასებს აზიურ წარმოების პროლექტად მიიჩნევს⁸⁴.

გორდონის გათხრებისას ძვ. წ. 700 წლით დათარიღებულ სამარხში ლოტოსის დეკორით შემკული გამჟღავნებელი უფერული მინის ომფალოსიანი ფიალის აღმოჩენასთან დაკავშირებით, ა. სალდერნმა გამოთქვა მოსაზრება, რომ

⁷⁸ Б. А. Куфтин, დასახ. ნაშრომი, ტბ. XII.

⁷⁹ ი. გ ა გ ო შ ი ძ ე, ითხისის სამარხი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XXV — B, თბილისი, 1968, გვ. 43.

⁸⁰ H. B. Walters, Marbles and Bronzes in the British Museums, London, 1923, ტბ. II.

⁸¹ H. Lushey, დასახ. ნაშრომი..., გვ. 41—43.

⁸² იქვე, გვ. 45.

⁸³ იქვე, გვ. 59.

⁸⁴ P. Fossing, Drinking Bowls..., გვ. 127.

7. „მ ა ც ნ ე“, ისტორიის... სერია, 1973, № 4.

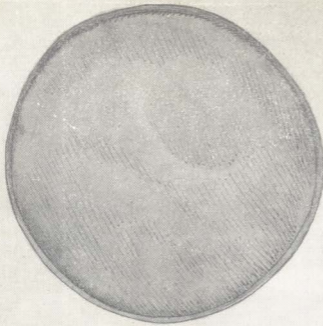
ამგვარი ფიალების წარმოება უნდა დაწყებულიყო ძვ. წ. IX საუკუნის ასურეთში, რამდენადაც გორდიონის ფიალის თანადროული ერთადერთი ანალოგია ნიმრულშია აღმოჩენილი. VIII საუკუნის ბოლოსთვის ეს წარმოება განვითარების ზენიტს აღწევს და გრძელდება VII საუკუნეშიც. სწორედ ამ ხანისაა (ძვ. წ. 669—626) შემორჩენილი ასურული ლურსმული ტექსტი ჭიქურისა და მინის წარმოების შესახებ. ძვ. წ. VI—IV საუკუნეებში, მესობოტამიაში, როგორც ჩანს, მოქმედებდა ერთი ან რამდენიმე საწარმო, სადაც გრძელდებოდა გამჭვირვალე, უფერული მინის წარმოების ძველი, ასურული ტრადიციები და სპორადულად მზადდებოდა მინის ფიალებიც თანადროული ლითონის ფიალების მიზაძეით⁸⁵. სწორედ ერთ-ერთ ამ საწარმოში უნდა იყოს დამზადებული ალგეთის ფიალაც, რომელიც აქემენიდური კულტურის სხვა ბრწყინვალე ნიმუშებთან ერთად იმავე ხანაში უნდა მოხვედრილიყო საქართველოში⁸⁶.

⁸⁵ A. Saldern, Glass Finds at Gordion, გვ. გვ. 27—30, 44—45.

⁸⁶ ჩვენი წერილი უკვე გადაცემული იყო დასაბეჭდად, როდესაც საშუალება მოგვეცა გვეცნობოდით ე. ოლივერის ნაშრომს (Andrew Oliver, Persian Export Glass, Journal of Glass Studies, v. XII, 1970, Corning Museum of Glass, გვ. 9—16), რომელშიც გამოქვეყნებულია ძვ. წ. IV ს. კიდევ ერთი უცნობი წარმოშობის მინის ფიალა. მსუბუქი მომწვანო ელფერის მინის ფიალა, რომელიც შეუქმნია ხელოვნების მეტროპოლიტენ მუზეუმს, შემკულია ამოკვეთილი 20 ფურცლიანი ვარდულით და ორი ღარით ფურცლების წვეროებს ზემოთ (ღმ 15,4, სმ, სიმაღლე 5,7 სმ). ფორმით, პროპორციებით და ორნამენტით ეს ფიალა, რამდენადაც ფოტოსა და აღწერილობის მიხედვით შეიძლება მსჯელობა, კერძოების ფიალის (7) სრული ანალოგიაა.

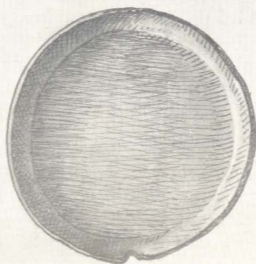
ე. ოლივერი ახალ შექმნილ ფიალას განიხილავს ეფესოს (3), კორინთის (12), კელნის (16) და ბრიტანეთის მუზეუმის (11) ფიალებთან ერთად.

ავტორს უეჭველად მიაჩნია, რომ აქემენიდურ ხანაში ამგვარი მინა მხოლოდ სპარსეთში მზადდებოდა.

2 მისიანი ანაბა #42

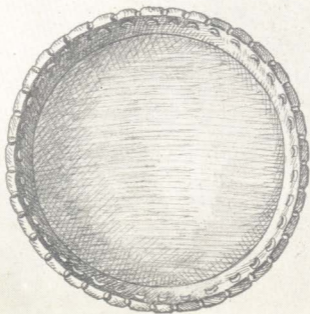
ხს

ქანიჲ ქაგორა ძეგრაჲს ქანიჲ

ქ. თაბატაძის თ. მუშაობა.

Карта Азербайджана.

ტარიელ ჩუბინიშვილი

აღრესამიწათმომქმედლო კულტურის ძეგლები ქვემო ქართლში

(აღრეული სამოსახლოების შესწავლის პრობლემისათვის
აღმოსავლეთ საქართველოში)*

საქართველოს არქეოლოგიაში ქართული კულტურის ისტორიის პრობლემების, ძირითადი საკვანძო საკითხების შესწავლას არც აუთ ისე ხანგრძლივი ისტორია აქვს. არქეოლოგია ჩვენში თავდაპირველად, დასაწყის ეტაპზე კულტურულ-ისტორიულ პრობლემებს თითქმის არ შეისწავლიდა. იგი მარტო მასალების დაგროვებით იფარგლებოდა.

მხოლოდ ქართული საბჭოური არქეოლოგიის განვითარების გარკვეულ ეტაპზე დღის წესრიგში დგება ქართული კულტურის ისტორიის ძირითადი საკითხების დამუშავება.

ქართული არქეოლოგიის წინაშე კულტურის ისტორიის ძირითადი პრობლემების შესწავლის საკითხი პირველად დასვა აკად. ივ. ჯავახიშვილმა¹, მან დასაბა კულტურის ისტორიის ძირითადი საკითხები, რომელთა კვლევა მისი აზრით აუცილებელი იყო ქართული კულტურის სრულყოფილად შესწავლისათვის. ეს ძირითადი საკითხებია — მევენახეობის საწყისების, კულტურულ მცენარეთა მოშენების, ცხენის და სხვა პირუტყვის მოშინაურება-მოშენების, მეტალურგიის განვითარების, ადამიანის პირველი საცხოვრისის და სხვა მნიშვნელოვანი კულტურული მოვლენების შესწავლა.

ასე ფართოდ მოხაზულ კულტურულ-ისტორიულ პრობლემატიკაში პირველად აკად. ივ. ჯავახიშვილს შეაქვს ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევა — ძველი ტოპონიმების შესწავლა, რაც აადვილებს იმ ტომების ეთნიკური ვინაობის დადგენას, რომლებიც გარკვეულ ისტორიულ-გეოგრაფიულ გარემოში ქმნიდნენ შესასწავლ მატერიალურ კულტურას.

აკად. ივ. ჯავახიშვილის ისტორიული თვალთახედვით, მეორე მხრივ, ამგვარი კვლევისას აუცილებელი იყო კავკასიის ფარგლებს გარეთ — უწინარეს ყოვლისა კი, მახლობელი აღმოსავლეთის კულტურის სფეროში სათანადო მუშაობის ჩატარება — წინა აზიის ხალხთა ეკონომიური საფუძვლების შესწავლა, წარმართული კალენდარების ურთიერთშედარებით იმ თავისებურებათა დადგენა, რაც მხოლოდ მონათესავე ტომების ცხოვრებაში შეიძლებოდა შექმნილიყო და სხვა.

მაგრამ 1920—40 წლებში, როდესაც აკად. ივ. ჯავახიშვილი სახავდა ამ მიმართულებით მუშაობას, კულტურის ისტორიის ძირითადი პრობლემების

* წაკითხულია მოხსენებად 1973 წ. 15 ივნისს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების საჯარო სხდომაზე.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ჩვენი ამოცანები ენათმეცნიერებისა და კულტურის ისტორიის სფეროში აკად. ნ. მარის სახ. ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე, ტ. I, 1937, გვ. 10.

შესწავლა ჯერ კიდევ არ წარმოებდა; მაშინ პირველი ნაბიჯები იდგმებოდა უძველეს ძეგლთა პერიოდიზაციის შემუშავებისათვის, რისთვისაც შეისწავლებოდა სამარხები, განძები თუ შემთხვევით აღმოჩენილი სხვა კომპლექსები². ყურადღება არ იყო გამახვილებული მნიშვნელოვანი პრობლემის შესწავლისადმი, როგორცაა ადამიანთა უძველესი სამოსახლოების შესწავლა აღმოსავლეთ საქართველოში, რამაც აკად. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, მძიმე დალი დასვა საქართველოში წარმოებულ მთელ კვლევა-ძიებას³.

უძველესი სამოსახლოების შესწავლა აღმოსავლეთ საქართველოში სამ ეტაპად იყოფა — I ეტაპი 1920—40 წლები, II ეტაპი — 1940—1965 წლები, III ეტაპი კი 1965 წლიდან იწყება და დღემდე გრძელდება.

I ეტაპი შემთხვევით აღმოჩენილი კულტურული ფენების შესწავლით ხასიათდება.

II ეტაპის დასაწყისი ემთხვევა იმ არქეოლოგიური სამუშაოების წამოწყებას, რომლებიც დაკავშირებულია ორი დიდი სტაციონალური ექსპედიციის — მცხეთისა და თრიალეთის გათხრებთან. ორმოციან წლებშივე დაიწყო მრავალფენიანი სამოსახლოების შესწავლა (სტალინირის ნაქარგორა, დიდი ახალი სოფელი). ამავე წლებში ძვ. წ. III ათასწლეულისადმი განკუთვნილი ნასახლარების აღმოჩენები გაზიარდა. ერთდროულად შეისწავლება ერთიმეორის გვერდით ან შორიახლო მდებარე ამ პერიოდის სამოსახლოები (ზღუდრის გვერდა, ქულბაქები კულოხვომი), გარდა ამისა ინტენსიური ისტორიულ-გეოგრაფიული სავლე ძიების შედეგად შედგა პირველი არქეოლოგიური რუკები, რამაც გარკვეული წარმოდგენა შექმნა საქართველოს ტერიტორიაზე მიმდებარე ცხოვრების, ტომთა განსახლების, და რაც ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებოა, სხვადასხვა ტიპის სამოსახლოების ტოპოგრაფიის და მისი დაგეგმარების შესახებაც (ხიზანანთგორა, ქვეცხელები, ამირანის გორა).

ორმოცდაათიან წლებში ამ ნასახლარების გათხრების შედეგად გაირკვა მნიშვნელოვანი საკითხები სახლთმშენებლობის, მათი კონსტრუქციებისა და შიდამოწყობილობათა შესახებ, დაისვა საკითხები სამოსახლოების დამოკიდებულებისა საწარმოო სახელოსნოებთან, საკულტო ადგილებთან და სინქრონულ სამაროვნებთან.

დაბოლოს, ამ ეტაპზე დიდმნიშვნელოვანი იყო ის დაზვერვითი მიმოხილვა, რომელიც აკად. ნ. ბერძენიშვილმა 1953 წელს სართიჭალის მიდამოებში წამოიწყო და შემდეგ წლებში მთელ აღმოსავლეთ საქართველოში გააგრძელა. ამ მუშაობაში ჩაება ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ახალგაზრდა მეცნიერ-მუშაკები (დ. ხახუთაიშვილი, ე. ხოშტარია, დ. მუსხელიშვილი, გ. ცქიტიშვილი, ლ. ჭილაშვილი, დ. ბერძენიშვილი, გ. გრიგოლია და სხვანი).

ამრიგად, ქვემო, შიდა და ზემო ქართლში არქეოლოგიური თუ ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისით ჩატარებული კვლევა-ძიება ჩვენში ორმოცდაათიან წლებში პირველ ნაბიჯებს დგამდა.

² А. А. Иессен, К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе, Изд. ГАИМК, вып. 120, 1935; Б. А. Куптин, Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941.

³ ნ. ბერძენიშვილი, ერთი ფურცელი ისტორიულ-გეოგრაფიული დღიურიდან, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, 1964, გვ. 384.

თავიდანვე ყველაზე მეტი სინათლე ეფინებოდა ქვემო ქართლის ისტორიული ცხოვრების სხვადასხვა საფეხურს, რის შედეგად უფრო საბუთიანი ჩანდა ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრება, რომ „ქართლის კულტურის აკვანი აქ დაირწა, რომ ქვემო ქართლი არის არა მარტო ქრისტიანული (და ფეოდალური) საქართველოს მოწინავე მხარე, არამედ ქვემო ქართლშია სათავე აღმოსავლეთ საქართველოს უძველესი კულტურისა (ქართლის კულტურისა)“⁴.

ერთი სიტყვით, აკად. ივ. ჯავახიშვილის მიერ დასმული საკითხები კულტურის ისტორიის სფეროდან, პირველ რიგში უნდა გაშუქებულიყო ქვემო ქართლის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლის სინათლეზე; ყველა ის მოვლენა, რომლის გაშუქებასაც სახავდა ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ისტორიულ პერიოდში მნიშვნელოვანი და წამყვანი დარგები იყო (მევენახეობა, მიწათმოქმედება, მესაქონლეობა, მეტალურგია და სხვ.) და საზოგადოების განვითარების ეტაპების დასადგენად მათი ფესვების ძიება აუცილებელი შეიქმნა კულტურის ისტორიის სრულყოფილად წარმოჩენისათვის.

ორმოცდაათიანი წლების ბოლოს გამოქვეყნდა აკად. ნ. ბერძენიშვილის საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კვლევის შედეგები; თვალნათლივ გამოჩნდა, რომ ახალი მიმართულება საისტორიო არქეოლოგიურ კვლევაში უკვე ემყარება ცალკეული მხარეების, ქვეყნებისა და სამოსახლოების მიკრორაიონების მრავალმხრივ და საფუძვლიან შესწავლას.

სამოსახლო გორების, მორფოლოგიურ შესწავლასთან ერთად ნ. ბერძენიშვილს წარმოდგენილი ჰქონდა ამ გორების სოციალური შინაარსი, რომელიც ასახავს უძველესი საზოგადოების ეკონომიურ საფუძველს. ეს დასახლება გორაზე „გვარებად“, „სახლებად“ არსებობს, ადამიანი პირველ საცხოვრისად უკვე ირჩევს ვარკვეულ გეოგრაფიულ გარემოში ადგილს ღია ცის ქვეშ, სადაც ამ საფეხურისათვის დამახასიათებელი საზოგადოების საწარმოო ძალთა და წარმოებითი ურთიერთობის თავისებურებანი აშკარად ვლინდება.

ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია, რომ აკად. ნ. ბერძენიშვილის კონცეფციით ქართული ადგილობრივი კულტურის და მეურნეობის აღმავლობის გზა მ ე ლ ი ო რ ა ც ი ი ს განვითარებას კვალდაკვალ მისდევდა.⁵

უძველესი ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლები — გორა-სამოსახლოების აღმოჩენით ჩვენში იწყება მესამე ეტაპი.

1965 წლიდან ქვემო ქართლის უძველესი კულტურის ძეგლების შესწავლის საქმეში ებმება ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი⁶, ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს მუზეუმში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ქართული ხელოვნების მუზეუმში და სხვ. დაწესებულებანი. ამ ეტაპზე იწყება რიგი საკითხების ახლებურად დასმა და გაშუქება იმ მასალების კვლევის საფუძველზე, რომლებიც მოპოვებულია ახლად აღმოჩენილ უძველეს გორა-სამოსახლოებზე (ალ. ჯავახიშვილი, თ. ჯაფარიძე, ლ. ნეზბერიძე, გ. მირცხულავა, თ. კილურაძე, დ. მუსხელიშვილი, ლ. ჭელიძე⁷ და სხვ.).

⁴ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 364.

⁵ იქვე, გვ. 373, 375.

⁶ ტ. ჩუბინიშვილი, მტკვრისა და არაქსის ორმდინარეთის უძველესი კულტურა, თბილისი, 1965, გვ. 48—49.

⁷ თ. ჯაფარიძე, ალ. ჯავახიშვილი, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965—1966), მაცნე, № 3, 1967; ალ. ჯავახიშვილი, უძველესი

ქვემო ქართლის რელიეფი სირთულითა და მრავალფეროვნებით ხასიათდება.

ქვემო ქართლის გეო-კლიმატური პირობებიც უაღრესად მრავალფეროვანია. ბარში და მის წინა ზოლში ცხელი, თბილი და ზომიერი ჰავაა, დაბალი ველები ხასიათდება მშრალი და ცხელი კლიმატით, მთაში კი ცივი და ძალიან ცივი ზონებია.

† ფლორისა და ფაუნის მრავალფეროვნება, წიაღისეული სიმდიდრე, ვაკეების, მთაგორიანი ადგილების, ზეგნებისა, მდინარეთა ფართო ქსელის, ხევებისა და ხეობების სიმრავლე უძველესი დროიდან ქმნიდა წინაპირობას ქვემო ქართლში ადამიანის ინტენსიური ცხოვრებისათვის.

ამის უტყუარი საბუთია ბ. კუფტინის მიერ წალკის რაიონში ჯერ კიდევ გამოქვაბულში თუ ფარდულში მცხოვრებ ადამიანთა მეზოლითურ სტადიაზე მყოფი კულტურის აღმოჩენა. თრიალეთში ამ ძეგლების გამოვლენა ცხადყოფს, რომ ორგანული სამყაროს — ფლორისა და ფაუნის აქტიური გამოყენება, ე. ი. წარმოებლობითი მეურნეობის ჩასახვა სწორედ მთაან რაიონებში უნდა დაწყებულიყო. ნ. ვავილოვის დებულების მიხედვით მიწათმოქმედების წარმოშობა და მისი განვითარება დაკავშირებულია მთის ველებსა და პლატოებთან, სადაც ხდებოდა გარეულ მცენარეთა მოშინაუბრება, მათი კულტივაცია⁸.

ეს პერიოდი ხასიათდება იარაღ-ხელსაწყოთა საგრძნობი გაუმჯობესებით, და რაც მთავარია, ახალი სახეობის საწარმოო საშუალებათა წარმოქმნით. მცენარეთა მოშენება, ცხოველთა მოშინაუბრება, ე. ი. ადრინდელი მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის ჩასახვა-განვითარება ამ მატერიალური კულტურის შექმნასთან არის დაკავშირებული და არქეოლოგიაში ამ მნიშვნელოვან ეტაპს „ნეოლითურ რევოლუციას“ უწოდებენ.

ადრემიწათმოქმედი საზოგადოების მეურნეობის ახალი — ერთი ყველაზე მეტად დამახასიათებელი ნიშანია — თიხის კურკლისა და მისი წარმოების

საცხოვრებელი შენობები საქართველოს ტერიტორიაზე (ძვ. წ. V—III ათასწლეულები), ძეგლის მგობარი, № 14, 1968; О. М. Джапаридзе, А. И. Джавахишвили, Результаты работ Кавмо Картлийской археологической экспедиции (1967), საქართველოს საბ. მეზემის არქეოლოგიური ექსპედიციების ანგარიშები, თბილისი, 1969; Т. Н. Чубинишвили, К. Х. Кушнерова, Новые материалы по энеолиту Южного Кавказа, მაცნე, № 6, 1957; მათივე, Древние культуры Южного Кавказа, Л., 1970; თ. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი, უძველესი მიწათმოქმედი მოსახლეობის კულტურა საქართველოს ტერიტორიაზე, თბილისი, 1972; ტ. ჩუბანიშვილი, ლ. ნებიერიძე, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის საველე მუშაობის ძირითადი შედეგები, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1969 წელს, თბილისი, 1971; I. Ф. Коробкова, Т. В. Кигурадзе, К вопросу о функциональной классификации каменных орудий из Шулаверигора, Краткие сообщения института археологии, вып. 132, 1972; დ. შუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები (ადრეფეოდელოური ხანა) თბილისი, 1971; მისივე, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები ნ. ბერძენიშვილის შრომებში, მაცნე, 2, 1965; ტ. ჩუბანიშვილი, ლ. ჭელიძე, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური მუშაობის შედეგები, საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1972 წელს, თბილისი, 1973.

⁸ И. Вавилов, Проблема происхождения мирового земледелия в свете современных исследований, М.-Л., 1932.

ტრადიციების გაჩენა, ეს დაკავშირებულია ახალ სამეურნეო და საყოფაცხოვრებო პირობების შექმნასთან, რაც ემყარება მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის განვითარებას. ამასთანავე დიდი ადგილი ეთმობა მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებულ ახალი ტიპის იარაღებს, რომელთა ნაირსახეობა ქვის ინდუსტრიის შემდგომ გაძლიერებას მიგვანიშნებს.

ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე ნეოლითური ხანის ნასოფლარები ჯერ კიდევ არაა აღმოჩენილი; სავარაუდებელია მათი გამოვლენა მთისძირა, ბორცვოვან ზოლში, ზღვის დონიდან დაახლოებით 700—1000 მეტრის სიმაღლეზე; აქ უკვე გათხრილია ნასახლარების ისეთი მოგვიანო კულტურული ფენები, რომლებიც ჯერ კიდევ ამჟღავნებენ ნეოლითური ქვის ინდუსტრიის გადმონაშთებს (თეთრიწყარო, აბელია, სამშვილდე). ნეოლითური კულტურის ტრადიციების გაგრძელება ტყიან ლანდშაფტში მდინარეთა შორის მოქცეულ კონცხზე წოფის ნასახლარის უაღრესი მასალების მიხედვითაც შეიმჩნევა⁹.

მაგრამ ყველა ზემოხსენებული ძეგლები ადრესამიწათმოქმედო კულტურის მოგვიანო საფეხურს ეკუთვნიან. ესაა ენეოლითური ხანა, რომელიც წინ უსწრებს ბრინჯაოს ხანგრძლივ პერიოდს. სწორედ მის წიაღში თავს იჩენს ისეთი ნიშნები, რომლებიც წამყვანი ხდება გვაროვნული საზოგადოების განვითარების მომდევნო ეტაპზე.

ენეოლითური კულტურისათვის დამახასიათებელი პროგრესული ელემენტების გამოვლენა ხერხდება დაბალ ველებში, მთებს შორის მოქცეულ დაბლობებში აღმოჩენილ სამოსახლოებზე, რომელთა მიხედვითაც აშკარად ჩანს მწარმოებლობითი მეურნეობის პირველ რიგში კი მიწათმოქმედების დაწინაურება-განვითარება.

საველე სამუშაოების ფართოდ გაშლის შედეგად მთელ სამხრეთ კავკასიაში უკვე დადასტურდა, რომ ადრესამიწათმოქმედო კულტურის განვითარების ეს საფეხური ხასიათდება წინააზიაში გავრცელებული ხელოვნური სამოსახლო გორების (თეფეების, თელების) წარმოქმნით; აქაც, ისევე როგორც წინააზიაში, ვაკე-ველებში წარმოქმნილი ასეთი გორა-სამოსახლოები ასახვენ ერთი მოდემის, დამჯდარი მიწათმოქმედი ტომების ხანგრძლივ და ინტენსიურ ცხოვრებას; ამ ხანებში ერთ მიკრორაიონში წარმოიქმნება ხელოვნურად შემალღებულ ბორცვებზე გაშენებული სოფლები, რომლებსაც თავ-თავიანთი სამიწათმოქმედო ბაზა გააჩნდათ, და რომლის თანდათანობითი ათვისების კვალდაკვალ ამ მოსახლეობის კეთილდღეობა სულ უფრო და უფრო მატულობდა.

ქვემო ქართლის დაბლობში, ბოლნისისა და მარნეულის რაიონებში უკვე გათხრილი და შესწავლილია ასეთი გორა-სამოსახლოები, რომლებიც ძვ. წ. VI ათასწლეულის დასასრულიდან ძვ. წ. IV ათასწლეულის დასასრულამდე მოქცეულ დროის მონაკვეთში მცხოვრები ტომების შესახებ ერთიან ისტორიულ სურათს გვიქმნიან.

მდინარისაგან დაშორებულ ბუნებრივად შემოზღუდულ ადგილებში ნასოფლარი ბორცვების ცალკეული ჯგუფები მოქცეულია მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირის შენაკად მდინარეთა — ხრამის, დებედას, შულავრის წყლისა და მაშავერას აუზებში. ეს ვაკობი ხასიათდება მაღალნაყოფიერი ნიადაგებით და იგი

⁹ ტ. ჩუბინიშვილი, ლ. ნებიერიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 9; Т. Чубинишвили, К древней истории Южного Кавказа, Тб., 1971, გვ. 40—41.

საუკეთესოა მთელ საქართველოში. აქ არასაკმარისი ნალექიანობის გამო დღე-საც სოფლის მეურნეობა ხელოვნურ რწყვაზეა დამყარებული.

იქვე როგორც ამჟამად, შუაპოლოცენის პერიოდში და უფრო ადრე, ქვემო ქართლის ვაკე ხასიათდებოდა მშრალი და ცხელი კლიმატით. აქ წარმოდგენილი ყოფილა ნახევარსტეპებისათვის დამახასიათებელი გარეული ცხოველები, გავრცელებული იყო ქსეროფიტული მცენარეული საფარი და ბუჩქნარი, ხოლო ჭალებში ვრცელდებოდა ტყე.

ერთ და იმავე ადგილზე სხვადასხვა დროის სამშენებლო დონეთა და ფენების შედგად შემადლებული გორა-სამოსახლოების ფართობი მეტწილად 2 ჰექტარს აღწევს.

ასეთია შულავრის ორი გორა-სამოსახლო, იმირის გორა, არუხლოს 1 ბორცვი და სხვა უკვე ნაწილობრივად გათხრილი ძეგლები, მაგრამ არის უფრო გრანდიოზული ნასახლარები, რომელთა შორის გამოიჩინება ე. წ. ხრამის დიდი გორა, მისი სიმაღლე 6 მეტრზე ნაკლები არაა¹⁰. ნასოფლარების მრავალფენიანობა უნდა აიხსნას, ერთი მხრივ, ეკონომიური ცხოვრების ინტენსივობით, მეორე მხრივ, ალიზით ნაშენი სახლების სისუსტითა და მათი ხშირი განახლების საჭიროებით.

შულავრის მიდამოებში 25 ჰექტარზე მეტ სახნავ-სათეს ფართობზე ამჟამად მდებარეობს ოთხი გადარჩენილი გორა-სამოსახლო; არუხლოს სახნებში 5 ნასახლარია დადასტურებული.

შულავრის გორაზე 252 კვ. მ. ფართობზე გამოვლენილ იქნა ალიზის 32 მრგვალი ნაგებობის ნაშთი — საცხოვრებელი სახლებისა და სამეურნეო შენობების კედლები, ეზოების შემომფარგვლელი კედლები და მრავალი თიხატყეპნილი მოყვანილობის ორმოსებური სათავსი, განკუთვნილი საკვებისა და წყლის მარაგის შესანახად. აქ მოხერხდა ერთიმეორეზე დაშენებული 8 მრგვალი ნაგებობის კვალის დადგენა. ოთახებში და ეზოებში აღმოჩენილია მრავალრიცხოვანი სამეურნეო და საყოფაცხოვრებო ნივთები: ობიდიანის იარაღი — ნამგლის ჩასართი კბილები, ხელსაფქვაეები, შურდულის ქვები, ძვლის და რქის სამეურნეო იარაღი — თოხები, საჩიჩქნები, სახვრეტები და სადღისები.

მეტად საყურადღებოა თიხის ჭურჭელი, ქალისებური ფორმის უყურო კერამიკა¹¹.

იმირის გორის შედარებით მოგვიანო სამშენებლო დონეზე დადგინდა სოფლის შუა ადგილას მდებარე ცენტრალური წრიული მოედანი, რომლის ირგვლივ გაშენებული იყო საცხოვრებელი და სამეურნეო შენობების კომპლექსი ეზოებით. ჩანს, რომ თითოეული საცხოვრებელი კომპლექსი ერთ ოჯახს ეკუთვნოდა. აქ შულავრის გორასთან შედარებით უფრო მოწესრიგებული გეგმარება ჩანს; აქვეა უკვე სხვებისგან განსხვავებული ორნაწილადი შენობაც, რომელსაც გააჩნდა ცენტრალური დედაბოძი, პილიასტრები, კერა და სამსხვერპლო ბაქანი — პოლიუმი.

¹⁰ ძველი აღმოჩენილია 1972 წელს აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ (ხელმძღვანელი ალ. ჯავახიშვილი).

¹¹ შულავრის გორის დაწვრილებითი დახასიათება იხ. ო. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე, ალ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, უძველესი მიწათმოქმედი მოსახლეობის..., გვ. 46—63.

იმირის გორაზე აღმოჩენილი ნივთიერი მასალაც განსხვავებულია შულავრის გორის კომპლექსებისაგან, რაც თითქოს ცნობების შედარებით დაწინაურებაზე მიგვიბრუნებს¹².

ზემოთ წარმოდგენილ სურათს მნიშვნელოვნად ავსებენ არუხლოს 1 ბორცვის გათხრების შედეგად მიღებული მონაცემებიც. აქაც ექსპედიციამ გამოავლინა ალიზის შენობების ნაშთები, ქვის, ძვლისა და თიხის არქაული იერის ნაკეთობანი.

ამასთანავე გამოირკვა, რომ ამ სამოსახლოს, ისევე როგორც იმირის გორას, შემოვლებული ჰქონია თავდაცვითი თხრილი; გარდა ამისა ბორცვი ორი მხრიდან შემოფარგლული ყოფილა ე. წ. სველი თხრილებით, რომლებიც შეიცავენ წყლის დანალექ ფენას (სისქით 0,60—1,0 მ)¹³.

ექსპედიციის მუშაობის პირველ წლებში ისეთი შთაბეჭდილება იქმნებოდა, თითქოს, წყლის შემცველი თხრილები, რომლებიც სამოსახლოს ძირიდან სხვადასხვა ადგილებში გამოვლინდა, წარმოადგენდნენ ერთიან, თავდაცვითი მნიშვნელობის გარშემოვლებულ თხრილს, მისი დადგენით უკვე შეიძლებოდა გვევარაუდნა, რომ მუდმივად თუ არა, გაზაფხულის წყალდიდობის დროს თხრილს წყლით ავსებდნენ მდინარე მაშავერადან გამოყვანილი რუს საშუალებით და ამგვარად რწყავდნენ ბორცვის აღმოსავლეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე მიწაებს¹⁴.

ამავე მიკრორაიონში, უფრო დასავლეთით, დანარჩენი სამოსახლო ბორცვების მიდამოებში, უძველესი სარწყავი რუს გაყოლებით სხვა მსგავსი წყალსაცავი თხრილების არსებობა ივარაუდება.

1972 წელს ჩვენს საექსპედიციო მუშაობაში ჩაება, შუა აზიაში უძველესი სარწყავი არხების აღმოჩენი, პალეოგეოგრაფი გორისალავა ლისიცინა.

ამ დროისათვის გაირკვა, რომ არუხლოს 1 ბორცვის გორიდან აღმოჩენილი „სველი“ თხრილების ერთმანეთისგან განსხვავებული ღონეების, დონეებისა და მიმართულების გამო დაუშვებელია ბორცვის ირგვლივ ერთიანი, გარშემოვლებული წყალსაცავის არსებობის ვარაუდი — უფრო საფიქრებელია, რომ თითოეული „სველი“ თხრილი სხვადასხვა, ერთიმეორისაგან დამოუკიდებელი, არხების განტოტებას წარმოადგენდა. სათანადო ანალიზის საფუძველზე გ. ლისიცინა იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ეს არხები მუდმივად მოქმედი არ უნდა ყოფილიყვნენ და მათი მოქმედებისას არხებში მდინარის წყალი მდორედ მიედინებოდა. წინასწარული მოსაზრებით ამ არხების დანიშნულება იყო სახნავ ნიადაგებში სინოტივის შემატება და მისი შენარჩუნება დროის გარკვეულ მონაკვეთზე.

განვითარებული მიწათმოქმედების დამადასტურებელია სხვა არქეოლოგიური თუ პალეობოტანიკური მონაცემებიც. ამათ შორის, უპირველეს ყოვლისა, აღსანიშნავია არუხლოს 1 ბორცვზე აღმოჩენილი ირმის დატოტვილი რქისაგან დამზადებული სახენელი — ერქვანი, რომლის მოქმედებაში მოსაყვანად, სახნავ-სათესი ფართობის „დასაწერად“, აუცილებელი იქნებოდა გამწევი ძალის გამოყენება. ისტ. მეცნ. დოქტორის გიორგი ჯალაბაძის მიერ წარმოდგე-

¹² ი. ჯ ა დ ა რ ი ძ ე, აღ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 63—77.

¹³ 1973 წლამდე ივარაუდებოდა, რომ სველი თხრილები სამი მხრიდან უვლიდნენ ბორცვს.

¹⁴ ტ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1966 წ. სველი მუშაობის ძირითადი შედეგები, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში (ანგარიშები), თბილისი, 1967, გვ. 21.

ნილი რეკონსტრუქციით ეს იარაღი ჩვენებური, უძველესი კავ-წერას ტიპისა უნდა იყოს; მაგრამ მისი რაციონალურად გამოყენება შესაძლებელი იყო მხოლოდ ადრევე მოთხონილ ფართობზე. ამისათვის კი გამოიყენებოდა ქვის, ძვლისა და რქისაგან დამზადებული სხვადასხვა ტიპის საჩიჩქნი იარაღი, რომლებიც მრავლად ჩნდება ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლებზე¹⁵.

მეორე მხრივ, არხის მეშვეობით გამდინარე წყლის მოახლოვება საცხოვრებელ ადგილთან შეპირობებული უნდა ყოფილიყო იმით, რომ თვით სამოსახლო ბორცვი მდინარისაგან მოშორებით მდებარეობდა, სასმელი თუ ტექნიკური წყლის სიახლოვე სამოსახლოსთან კი აუცილებელ პირობას წარმოადგენდა ნორმალური ცხოვრებისათვის.

ამრიგად, არუხლოს 1 ბორცვის მიდამოებში „სველი“ თხრილების აღმოჩენამ გამოავლინა ადრესამიწათმოქმედო კულტურის დაწინაურების მეურნეობრივი საფუძველი, დადასტურა მიწათმოქმედების მაღალი დონე, რომელიც უთუოდ უნდა ემყარებოდეს ხელოვნურ მორწყვას და ხასიათდებოდეს გარანტირებული, შედარებით უხვი მოსავლიანობით.

შეიძლება ითქვას, რომ ქვემო ქართლის დაბალი ველების კულტურა, რომელიც ძვ. წ. V—IV ათასწლეულების ფარგლებში ექცევა, ყველა ნიშნის მიხედვით მიწათმოქმედების ხანგრძლივი განვითარების შედეგი უნდა იყოს. ამევე სამოსახლოებზე წარმოდგენილია ობსიდიანის ლამელების დიდი სერია, რომელიც ნამგლის ჩასართებად გამოიყენებოდა. დიდი რაოდენობით ჩნდება აგრეთვე ადრეული ტიპის ქვის ხელსაწევაები.

მიწათმოქმედების ხანგრძლივი განვითარების ერთ-ერთ უტყუარ საბუთს თვით პალეობოტანიკური მასალაც წარმოადგენს.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს შულავრის გორაზე აღმოჩენილი კულტურული ვაზის ნაშთი — წიპწები, რაც იმას ნიშნავს, რომ ამ ხანაში უკვე მისდევდნენ მრავალწლიანი კულტურების მოშენებას¹⁶.

მრავალფეროვანია ალიზის აგურებში აღმოჩენილი მცენარეულის ნაშთები ან მათი ანაბეჭდები, ასე მაგალითად, არუხლოს მე-4 და მე-5 საამშენებლო დონის შენობათა კედლებში ჩაყოლილი ალიზის აგურები შეიცავდნენ მრავალრიცხოვან სარეველა ბალახს, რომელიც დამუშავებულ სათეს-სახნავ ფართობზე ხარობს, რაც მთავარია, მათთან ერთად აღმოჩენილია კულტურული მცენარეულობა — ღომის-ღომი, მრავალმწკრივა და ორმწკრივა ქერი, რბილი და ე. წ. ჭუჭა ხორბალი; მათ შორის დიდმნიშვნელოვანია მრავალმწკრივა თუ ექვსმწკრივა ქერის აღმოჩენა; ეს უკანასკნელი, როგორც ირკვევა, ირიგაციის პირობებში ორმწკრივა ქერის მუტაციის შედეგად წარმოიქმნება და ადრეულ ხანებში მხოლოდ მორწყულ ნიადაგში ხარობს¹⁷. ცხადია, რომ ქვემო ქართლის დაბლობში მისი აღმოჩენაც უთუოდ ირიგაციის არსებობის დამადასტურებელია. არანაკლებ საყურადღებოა აგრეთვე რბილი ხორბლის მოპოვება, რაც იმაზე მიგვანიშნებს, რომ ამ ეტაპზე მიწათმოქმედება უკვე დიდად დაცილებულია

¹⁵ ტ. ჩუბინიშვილი, ახალი მასალები ქვემო ქართლის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ისტორიისათვის, ძეგლის მეგობარი, № 33, 1973, გვ. 5.

¹⁶ ო. ჯაფარიძე, აღ. ჯავახიშვილი, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965—1966), მცნე, № 3, 1967, გვ. 296.

¹⁷ Г. Н. Лисицына, Основные этапы истории орошаемого земледелия на юге Средней Азии и Ближнем Востоке. Краткие сообщения Института археологии, вып. 122, 1970, გვ. 115.

საწყისს საფეხურს და რთული და ხანგრძლივი მუტაციის შედეგად წარმოქმნილი კულტურული მარცვლეულობით წარმოგვიდგება¹⁸.

ამრიგად, ირკვევა, რომ ადრესამიწათმოქმედო კულტურის შესწავლილი ძეგლების ერთი ჯგუფი გვიდასტურებს გვაროვნული საზოგადოების განვითარების იმ დონეს, რომელიც ხასიათდება ირიგაციაზე დამყარებული მიწათმოქმედებით, პრიმიტიული სახეელი იარაღის გამოყენებითა და კულტურულ მცენარეთა მრავალსახეობით, რაც ინტენსიური მეურნეობის არსებობას გვაგულისხმებინებს. ცხადია, რომ ამ დონეს აღწევდნენ ის ტომები, რომლებიც დაბალ ველებში, ხელსაყრელ გარემოში, მდინარეთა კონცხებზე ცხოვრობდნენ.

მათვე უკვე შესაძლებლობა ჰქონდათ მოშინაურებული ცხოველების (მსხვილფეხა და წვრილფეხა ცხოველები, ღორი) მოშენებისა. ადვილად დასაშვებია, რომ მეურნეობის წამყვანი დარგების — მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის განვითარება ამ ხანაში მამაკაცთა მიერ შემუშავებული შრომის ჩვევებზე იქნებოდა დამყარებული. საგულისხმოა, ამ პერიოდის კერამიკაზე ფალოსით გამოსახული მამაკაცის ფიგურების დაძერწვის ფაქტებიც. აღსანიშნავია, რომ არუხლოს 1 ბორცვს ზედა კულტურულ ფენაში ნაპოვნია ძლიერი და მდგარი სახის მამაკაცის გამომხატველი ქვის ნაკეთობა, რომელიც თავისი პორტრეტული გამომსახველობით მკვეთრად განსხვავდება ქალების სქემატური მრავალრიცხოვანი თიხის ქანდაკებისაგან. გარეული ცხოველების მრავალი ძვლოვანი ნაშთისა და ნადირობასთან დაკავშირებული ქვის იარაღის ზმირი აღმოჩენაც მიგვანიშნებს, რომ მწარმოებლობითი მეურნეობის გვერდით კვლავ დიდი ადგილი ეთმობოდა ნადირობასა და მეთევზეობას, რაც ასევე მამაკაცის საქმიანობის სფეროში ექცეოდა.

მიუხედავად ზემოაღნიშნულისა, აშკარად ჩანს, რომ იმდროინდელ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში და განსაკუთრებით კი კულტის სფეროში ქალი ინარჩუნებს თავის უპირატეს მდგომარეობას — ნაყოფიერებას გამოხატულება კვლავ დაკავშირებულია ქალის საწყისებთან, ამის დამადასტურებელია, სხვათა შორის, შულავრის გორას ზედა კულტურული ფენის მონაპოვარი — თიხის ქანდაკება — ქალის გამოსახულებით, რომელზედაც დატანილია საშობიდან ამოსული სიცოცხლის ხე, რაც ნაყოფიერების სიმბოლოს წარმოადგენს.

ამრიგად, ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლები ქვემო ქართლიდან გარკვეულ სურათს გვიქმნიან ძვ. წ. V—IV ათასწლეულებში მცხოვრები ტომების ყოფისა და მეურნეობრივი საქმიანობის შესახებ, აღნიშნული ხანის სამაროვნების შეუსწავლელობა ამ კულტურის სხვა სფეროების ნათლად წარმოდგენას აფერხებს და შეუძლებელს ხდის იმ პერიოდში შემუშავებული დაკრძალვის წესების დადგენას.

შესასწავლი კულტურის ყველა განმსაზღვრელი ნიშნების წარმოქმნა-განვითარების გარკვევაში, ე. ი. ადრესამიწათმოქმედო კულტურის კულტურულ-ქრონოლოგიური ეტაპების გამოყოფაში დიდ დახმარებას გაგვიწევს აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში აღმოჩენილი ამავე პერიოდის დანარჩენი ძეგლების თავისებურებათა გათვალისწინებაც.

მტკვრის ხეობაში, აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე უკვე შესწავლილია, ე. წ. შომუ-თეფეს ენეოლითური კულტურის ძეგლები, რომელთა შორის აღსანიშნავია უადრესი სახეობის კულტურული მცენარეული ნაშთების შემცველი სა-

¹⁸ Г. Н. Лисицына, დასახ. ნაშრომი.

მოსახლეობი (რუს-თეფე, თოირა-თეფე და შომუ-თეფე); შომუ-თეფეზე აღმოჩენილია აკად. ა. მუსტაფაევის განსაზღვრით ველური და კულტურული ყურძნისათვის დამახასიათებელი ელემენტების შემცველი წიაჭები. ა. მუსტაფაევის მიერ დადგენილია, რომ რუს-თეფეზე და შომუ-თეფეზე მოპოვებულ მცენარეულ ნაშთებს შორის არის მრავალმწკრივა ჭერის მარცვლები¹⁹, რომელთა არსებობა გვაგულისხმებანებს ნათესების ხელოვნურად მორწყვას²⁰.

მოსავლის აღება ამ ხანებში წარმოებდა რქისა თუ ხის ბუდეში ხერხის დაკბილული პირის მსგავსად ჩასმული ობსიდიანის ფირფიტების მეშვეობით.

აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე, უფრო სამხრეთ-აღმოსავლეთით არაქსის ხეობაში და მტკვარ-არაქსის ორმდინარეთის შესართავთან, გორა-სამოსახლოეები, რომლებიც ენეოლითურ ხანას ეკუთვნიან, უკვე შეიცავენ იმპორტულ და ადგილობრივად დამზადებულ მოხატულ კერამიკას (ქიულ-თეფე, ინანლი-თეფე, მილისა და მულანის ველის სამოსახლოეები) და მცირერიცხოვან ლითონის ნაწარმს (ქიულ-თეფე); სომხეთის ტერიტორიაზე არარატის ველზე შესწავლილი, ერთ-ერთი გორა-სამოსახლო (თეხუთა) ამავე მასალების შემცველია. ამრიგად, როგორც ირკვევა, ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლების გავრცელებას ამიერკავკასიაში მომდევნო ხანის მტკვარ-არაქსის კულტურის არიალი ემთხვევა. ყველა რაიონში თითქოს შეიმჩნევა ამ წინარე ხანისათვის დამახასიათებელი ცალკეული ელემენტების გამოჩენა უფრო მოგვიანო მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ ძეგლებზე; ეს შეიძლება ითქვას კერამიკის, ლითონის, მრგვალი სახლებისა თუ სხვა არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით (ქულ-თეფე, მულანის ველის სამოსახლოეები, წოფის მოგვიანო მასალები და სხვ.) ჩანს, რომ ენეოლითური კულტურის გადაზრდა-გადასვლა ადრეულ ბრინჯაოს ხანაში საზოგადოების საერთო განვითარების შედეგია, რომლისთვის სათანადო პირობები ერთნაირად მთასა და ბარშიც არსებობდა. უნდა ვიფიქროთ, რომ ახალ ეტაპზე უკვე შერწყმული მეურნეობაა, სადაც მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა ფართოდ იყენებს ერთ მიკრორაიონში არსებულ სათეს ფართობებსა და საზაფხულო თუ საზამთრო საძოვრებსაც. ჩვენი აზრით, ამით უნდა აიხსნას, რომ ადრეული ბრინჯაოს ხანის ძეგლები განსხვავებით წინარე ხანის ენეოლითური ძეგლებისაგან, უფრო ვრცელ ტერიტორიაზე, ერთმანეთისაგან განსხვავებულ გეოკლიმატურ გარემოში გვხვდება.

ენეოლითური და ადრებრინჯაოს კულტურებისათვის საერთო ჩანს, ის ძირითადი მაგისტრალები, რომელთა მეოხებით ხდება ისტორიულ-კულტურული კონტაქტები წინააზიურ სამყაროსთან.

ჩანს, ამ კონტაქტების ძირითად არსს მუდმივად მოქმედი საერთაშორისო გაცვლა-გამოცვლა წარმოადგენდა. სამხრეთი კავკასია უთუოდ შედიოდა იმ ქვეყნების წრეში, რომელიც წინააზიას უძველესი ხანიდან ასაზრდოვებდა ჭერ ობსიდიანით, შემდეგ კი ლითონით, ეს კი აპირობებდა წინააზიაში ფართოდ გავრცელებული კულტურებისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი ელემენტების გამოჩენას კავკასიის სამხრეთ რაიონებში; ასე მაგალითად, აქ უკვე ენეოლითურ ხანაში თავს იჩენს ირანში, სირია-კილიკიაში თუ შუა მდინარეთში გავრ-

¹⁹ И. Г. Нариманов, О земледелии эпохи энеолита в Азербайджане, Советская Археология, № 3, 1971, стр. 4—5.

²⁰ Г. Н. Лисицына, დასახ. ნაშრომი, გვ. 115.

ცელბული ე. წ. პლამკონვექსური აგური, ჩრდ. მესოპოტამიაში დამზადებული ჩარხიანი ჭურჭელი, თიხის გუნდა, მასზე დატანილი მრგვალი შტამპური ანაბეჭდით და რაც მთავარია, ხალაფური ტიპის მოხატული კერამიკა.

წინააზიაში და სამხრეთ კავკასიაში წარმოდგენილი ენეოლითური კულტურა, როგორც ჩანს, ძირითადად მაინც ემყარება ერთ საფუძველზე აღმოცენებულ მეურნეობას, რომელიც ხასიათდება მიწათმოქმედების მაღალი განვითარებით. არაა გამორიცხული, რომ ნაყოფიერი მიწების ე. წ. ნახევარი მთვარის ცენტრალურ ნაწილში, ჩრდილო მესოპოტამიასთან ერთად, ახალი მასალების საფუძველზე შეყვანილ უნდა იყოს ანატოლია, ირანის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი და, ეგებ, კავკასიის სამხრეთი რაიონებიც.

სამხრეთი კავკასიის დამოკიდებულების გარკვევისათვის წინააზიის უძველეს სამიწათმოქმედო ცენტრებთან, უწინარეს ყოვლისა, აუცილებელია უფრო ადრეული — ძვ. წ. VIII—VI ათასწლეულთა კულტურის აღმოჩენა და შესწავლა. მაშინ ნამდვილად მოხერხდება ე. წ. ნეოლითურ რევოლუციის უძველესი განმსაზღვრელი ნიშნების დადგენა სამხრეთ კავკასიაში.

ცხადია, რომ ასეთი მიზანდასახული კვლევისათვის ჩვენთვის ცნობილი უნდა იყოს ნეოლითური ძეგლების ტოპოგრაფია აღმოსავლეთ საქართველოში, საჭიროა მათთვის დამახასიათებელი გეოგრაფიული გარემოს ცოდნა — საამისოდ კი გამოგვადგება ერასის ჩრდილო ნაწილში, ზავროსის მთების კალთებზე და სირია-პალესტინის ტერიტორიაზე უკვე აღმოჩენილი და შესწავლილი მეზოლითურ-ნეოლითური ძეგლებისთვის დამახასიათებელი ელემენტების გათვალისწინება, იმ პალეოგრაფიული გარემოს შესწავლა, სადაც ხელსაყრელი პირობები უნდა ყოფილიყო ფლორის კულტივაციისა და ფაუნის მოწინაურებისათვის.

მეორე მხრივ, ადრესამიწათმოქმედო კულტურის შესწავლის ამ ეტაპზე, ქვემო ქართლისა და, საერთოდ, აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე უფრო ფართოდ უნდა წარმოებდეს ახლად აღმოჩენილი ძვ. წ. V—IV ათასწლეულთა ძეგლების შესწავლა, რის შედეგად უნდა მოხერხდეს ამ ხანის ძეგლთა ქრონოლოგიზაცია და მათი ერთიანი და დანაწევრებული პერიოდიზაციის შემუშავება.

ამ საინტერესო პრობლემების დაძლევა მთლიანად დამოკიდებულია სავლემ მუშაობის ფართო მასშტაბებზე და თანამედროვე კვლევის მეთოდების მომარჯვებაზე, რისთვისაც საჭიროა მთელი რიგი ტექნიკური და საბუნებისმეტყველო დარგის სპეციალისტების ჩაბმა არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებაში.

Г. П. ЛЕЖАВА

ПРОЦЕСС ЛИКВИДАЦИИ БЕЗРАБОТИЦЫ В АБХАЗИИ И ЕГО
ОСОБЕННОСТИ (1921—1933 гг.)

Вопрос о ликвидации безработицы в Советском Союзе давно привлекает внимание советских историков¹. В 20—30-х годах появились первые работы, в которых на основе статистических материалов Госплана, Наркомата труда СССР и других учреждений рассматривались такие стороны этой проблемы, как размер безработицы в нашей стране и организация борьбы с нею.² Проблема безработицы нашла отражение и в трудах, посвященных истории рабочего класса СССР³. Впервые монографически изучен этот вопрос в докторской диссертации Л. С. Рогачевской «Ликвидация безработицы в СССР (1917—1930 гг.)»⁴.

Вопрос о ликвидации безработицы в Грузии рассматривается в работах: А. Л. Гуния «Воспроизводство рабочей силы в промышленности Грузинской ССР» (Тб., 1961), где освещен вопрос временной безработицы в Грузии, ее особенности и пути ликвидации, М. В. Натмеладзе «Консолидация рабочего класса Грузии (1921—1925 гг.)» (Тб., 1965), ее же «История рабочего класса Советской Грузии (1921—1932 гг.)» (Тб., 1970), где исследуются источники и формы пополнения рабочего класса Грузии, причины, характер, масштабы и степень безработицы в Грузии, мероприятия Коммунистической партии и советского правительства по борьбе с безработицей, А. А. Абшилава «История про-

¹ Историографию вопроса см.: А. С. Сычева, К вопросу о безработице в СССР, «Ученые записки» Московского педагогического института им. Н. К. Крупской, Кафедра истории СССР, Вып. 7, т. XXVII, 1963.

² Я. Г и н д и н, Новые формы работы Биржи труда, М., 1924; е г о ж е, Регулирование рынка труда и борьба с безработицей, М., 1926; е г о ж е, Безработица и трудовое посредничество, М., 1928; е г о ж е, Борьба с безработицей и наем рабочей силы, М., 1928; А. Е. М и н ц, Труд и безработица в России (1921—1924 гг.), М., 1924; е г о ж е, Аграрное перенаселение и рынок труда в СССР, М., 1929; С. С т р у м и л и н, Социальные проблемы пятилетки 1928—1932/33, М.—Л., 1929; Б. М а р к у с, Труд в социалистическом обществе, М., 1939 и др.

³ А. А. М а т ю г и н, Рабочий класс СССР в годы восстановления народного хозяйства, М., 1962; Л. С. Р о г а ч е в с к а я, Из истории рабочего класса СССР в первые годы индустриализации, М.—Л., 1959; А. А. Б а й ш и н, Исторические этапы формирования рабочего класса в Советском Казахстане, Алма-Ата, 1958; Б. М. М и т у п о в, Развитие промышленности и формирование рабочего класса в Бурятской АССР (1923—1937 гг.), Улан-Удэ, 1958 и др.

⁴ См. Л. С. Р о г а ч е в с к а я, Ликвидация безработицы в СССР (1917—1930 гг.), Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, М., 1971.

мышленности Абхазской АССР (1921—1941 годы)» (Тб., 1969), где исследован вопрос о безработице и борьбе с ней в Абхазии.

Однако процесс ликвидации безработицы в СССР в целом, и в национальных республиках в частности, все еще недостаточно изучен; не полностью выявлены особенности появления и исчезновения безработицы также в автономных республиках, и в частности в Абхазии.

В первые годы после установления Советской власти в Абхазии, несмотря на подъем экономики и рост благосостояния трудящихся города и деревни, у советского государства трудностей было еще много. Одной из наиболее серьезных среди них была безработица.

Нельзя понять причины безработицы в Грузии, и в частности в Абхазии, не зная и не учитывая основных ее источников в целом по Союзу, среди которых первостепенное значение имели тяжелые последствия царизма и меньшевистского господства.

В первые годы восстановительного периода одним из источников безработицы стала деревня, выбрасывая в город излишнюю в сельском хозяйстве рабочую силу. Несколько миллионов избыточного сельского населения страны каждое лето расходилось по городам в поисках заработка.⁵ Отчасти из этого контингента и пополнялись в Абхазии ряды безработных.

Данные Биржи труда за 1921—1922 годы указывают, что в это время в Абхазии крайне мало было квалифицированных рабочих и одновременно росла безработица. Так, до 1922 года безработных было зарегистрировано 96 человек, а в 1922 году 978 человек. Это увеличение было вызвано проведением в советских учреждениях и на предприятиях сокращения штатов административного аппарата⁶.

Анализируя состояние безработицы в 1921—1922 годах, работники Наркомтруда Абхазии указывали, что безработица в гор. Сухуми поддерживалась главным образом постоянной миграцией в пределы Абхазии граждан соседних республик. Среди безработных, прибывшие из других республик и областей, составляли 67,6% общего числа безработных в Абхазии.

Соотношение безработных из местного населения и прибывших из других областей дается в таблице 1.

В 1924 году в Абхазии наибольшее число безработных было среди работников союза «Пищевкус». Массовое сокращение табачного производства, закрытие предприятий табачной промышленности (были закрыты бывшие частные фабрики Кавтарадзе, Хиониди и Димантиди) явилось причиной роста числа безработных и среди квалифицированных рабочих. Что же касается количества безработных во всех союзах, то на 1 июля 1924 года учтено было 524 безработных, в том числе рабочих — 282 (53%), служащих — 242 (43%)⁷.

Наиболее ясную картину состояния безработицы в Абхазии дает изучение этого вопроса по гор. Сухуми. В нашем распоряжении находятся данные о безработных, зарегистрированных на Сухумской бирже труда за июнь—начало сентября 1924 г. На 1 июня здесь числилось 594 безработных, на 1 августа — 1007, а на 10 сентября 1223 чело-

⁵ См. А. А. Матюгин, Рабочий класс СССР в годы восстановления народного хозяйства, М., 1962, стр. 190.

⁶ ЦГА Абхазской АССР, ф. 6, д. 12, л. 2.

⁷ ЦГА Грузинской ССР, ф. 819, оп. I, д. 73, лл. 1—8.

Таблица 1

ДИНАМИКА

местных и прибывших из других республик и областей безработных*

Г о д ы	1922		1924		1925		1926		1927		1928		1929	
	Абс. число	%	Абс. число	%	Абс. число	%	Абс. число	%	Абс. число	%	Абс. число	%	Абс. число	%
Местные безработные	336	34,3	265	21,8	145	17,8	122	27,1	254	15,0	1211	34,0	800	37,0
Прибывшие из других республик и областей	642	65,7	957	78,2	672	82,2	329	72,0	1437	85,0	2372	66,0	1352	63,0
Всего	978	100%	1223	100%	817		451		1691		3583		2152	

века⁹. Так было и в последующие годы. Например, на 1 ноября 1928 года число безработных по гор. Сухуму достигло 4180 человек, то есть за один месяц увеличилось на 1500 человек¹⁰.

Основной контингент безработных составляли приезжие, главным образом из Кубанской области.

Ясную картину о составе пришлых и местных безработных в республике создает изучение их национального состава. Приводимая таблица 2 показывает динамику численности и национального состава безработных Абхазии.

К 1926 году как во всеобщем масштабе, так и в отдельных республиках среди самых неотложных задач серьезное значение придается борьбе с безработицей. Ликвидация безработицы становится лозунгом дня. Правительство СССР отпустило до 500 тысяч рублей для борьбы с безработицей в ЗСФСР. Экономическая сторона этого вопроса заключалась в том, что для развивающегося народного хозяйства необходимо было сохранение резервной рабочей силы.

Таблица 2

Изменение численности и национального состава безработных Абхазии на 1 октября 1925, 1928 и 1929 гг.¹¹

Г о д ы	Всего безраСот.	Абхазы		Грузины		Русские		Армяне		Греки		Прочие	
		колич-ство	%	кол-во	%	кол-во	%	кол-во	%	кол-во	%	кол-во	%
1925	817	—	—	96	11,6	566	70,3	50	6,1	—	—	107	12,0
1928	3583	13	0,4	420	11,7	2518	73,1	215	6,0	137	3,8	180	5,0
1929	2152	25	1,2	400	18,6	1377	64,0	50	2,3	150	7,0	150	6,9

В целях оказания трудовой помощи безработным, правительство организовывало для них отдельные коллективы и артели производст-

* ЦГА Абхазской АССР, ф. 6, д. 12, л. 2—3, д. 841, л. 221, 230.

⁹ Там же, ф. 819, оп. I, д. 738, лл. 97—98.¹⁰ Там же, ф. 6, д. 841, л. 169.¹¹ Там же, ф. 6, д. 851, лл. 129, 221.

венного и торгового характера. Постепенно они расширялись за счет втягивания большого количества безработных, которые использовались для создания новых коллективов и поддержки действующих.

В Абхазии с конца восстановительного периода создавались артели для безработных. На выделенные 45955 рублей, с мая 1925 года был организован ряд коллективов — сапожная мастерская, столовая «Чашка чая», столовые, швейная мастерская, коллективы морожеников и по производству кефира и т. п., в которых были заняты 53 человека¹². На организацию этих коллективов была выдана ссуда в размере 1953 рубля¹³. На заседании коллегии Наркомата труда, проходившем 21—25 апреля 1926 года, было решено приступить к организации новых коллективов и расширению некоторых существовавших мелких предприятий путем вовлечения в них безработных¹⁴.

Для оказания трудовой помощи безработным были проведены общественные работы. В 1927 году на общественные работы было отпущено 11155 рублей и на этих работах было занято до 150 человек.

Безработным выплачивались пособия по линии страхования. Профсоюзами за 1927 год было выдано пособий 293 безработным на общую сумму 17968 рублей¹⁵.

В начале первой пятилетки большое число безработных было вовлечено в производственные и трудовые коллективы. Подобная мера борьбы с безработицей, имела существенное значение с точки зрения подготовки квалифицированной рабочей силы для государственной промышленности. В производственных коллективах безработные приобретали определенную специальность, после чего они использовались в качестве квалифицированных рабочих на промышленных предприятиях.

В связи с началом строительства новых крупных промышленных объектов, в частности освоения Ткварчельского каменноугольного месторождения, а также предприятий других отраслей промышленности появилась возможность для более целенаправленного использования резервов свободной рабочей силы.

Быстрые темпы развития народного хозяйства Грузии, в частности Абхазской АССР, создание новых отраслей промышленности и расширение существующих все более втягивало в производство новые кадры рабочих. Органам труда приходилось проявлять особую гибкость в обеспечении промышленных предприятий рабочей силой, в массовом повышении их квалификации. Работа органов труда перестраивалась сообразно с новыми условиями развития экономики республики. Вводится и все большее значение приобретает практика организованного, планового подбора и подготовки квалифицированных рабочих. Невысок был профессиональный состав безработных. Так, в отчетном докладе Абхазского обкома КП(б) Грузии XII областной партконференции говорится, что на 1 января 1930 года в Сухуми и Очамчире зарегистрировано около 3000 безработных. «Нужно сказать, что эти безработные прибывают из районов Советского Союза в надежде на получение работы... А среди безработных вообще очень мало квалифици-

¹² Архив Абхазского института языка, литературы и истории им. Д. И. Гулиа АН Груз. ССР, ф. I, л. 276/191.

¹³ Архив Абхазобкома, ф. I, оп. I, л. 70, л. 30.

¹⁴ ЦГА Абхазской АССР, ф. 6, л. 88, лл. 81—82.

¹⁵ Там же, ф. 819, оп. 6, л. 1422, лл. 1—35.

6. „აღმავალი“, სტატისტიკა... სურათი, 1973, № 4.

рованных рабочих. Можно даже сказать, что их нет. Мы переживаем недостаток в квалифицированной силе»¹⁶.

В борьбе с безработицей важное место занимал вопрос найма рабочей силы. Совет профессиональных союзов Абхазии принял ряд мер по наведению порядка в этом деле. С апреля 1929 года наем производился исключительно через Биржу труда.

Были сняты с учета те безработные, которые не имели права состоять на таковом. Вместе с тем по инициативе Совпрофа Абхазии при Сухумском горсовете была организована секция труда, которая уже занималась (со второго квартала 1929 г.) вопросами борьбы с безработицей.

Важным средством вовлечения свободной рабочей силы (особенно в сельской местности) в производство, а значит и борьбы с безработицей и ее основным источником — аграрным перенаселением, являлось развитие трудоемких сельскохозяйственных культур — интенсификация сельского хозяйства и осуществление переселенческой политики.

К концу первой пятилетки безработица в Абхазии была ликвидирована. Ликвидация безработицы в Абхазии произошла немного позже, чем в других индустриальных районах страны, где промышленное строительство в больших масштабах развернулось с началом индустриализации страны¹⁷.

Уполномоченный Наркомата труда Грузии в Абхазии в отчете о своей деятельности за период с 1 января по октябрь 1933 года сообщает, что в указанный период десятью организациями завербовано в Абхазии 1433 рабочих. Из них лишь около 20% составляли жители Абхазии. Хозорганы Абхазии в 1933 году не занимались вербовкой рабочей силы в сельских местностях в порядке оргнабора, а ограничили в основном наймом приезжей рабочей силы из других республик¹⁸, так с 1933 года в Абхазии наблюдается нехватка рабочей силы. Уполнаркомтруда определил потребность хозорганов Абхазии в дополнительной рабочей силе, которая в 1933 году выразилась в следующих данных: а) дополнительная потребность промышленности, лесосплавов и лесозаготовок — 5367 рабочих; б) дополнительная потребность совхозов и пригородных хозяйств — 3560 человек. Всего в Абхазии на 1933 год учтена потребность в дополнительной рабочей силе 12714 рабочих.

Исходя из дополнительных потребностей в рабочей силе, сектор кадров при уполнаркомтруде отводил в Абхазии нуждающимся хозорганам соответствующие районы для проведения в них организованного набора рабочей силы, а также просил НКТ СССР о необходимости выделить районы вне Абхазии для проведения в них вербовки рабочей силы, так как внутренними свободными ресурсами невозможно было удовлетворить данную потребность.

В связи с большой потребностью в рабочей силе Сухумский Учраспредпункт не мог в указанный период (т.е. с 1 января по октябрь 1933 года) полностью удовлетворить требования хозорганов на рабочую силу, что можно видеть из следующих сведений (см. таблицу 3).

¹⁶ См. А. А. Абшилова, История промышленности Абхазской АССР (1921—1941 гг.), Тб., 1960, стр. 128.

¹⁷ См. А. А. Абшилова, Указ. работа, стр. 128—129.

¹⁸ ЦГА Абхазской АССР, ф. 101, д. 952, л. 6.

Таблица 3

Данные о регистрации рабочих кадров, поступлении требований и направлений на работу за январь-октябрь 1933 г.¹⁹

1933 г.	Количество		Из них от- правленных на работу местных	Направлено на работу	
	предложенный	спрос		всего	в т. ч. женщин
Январь	129	165	40	120	52
Февраль	283	296	48	283	69
Март	333	517	130	333	84
Апрель	532	706	200	532	87
Май	457	883	139	457	43
Июнь	314	807	123	314	66
Июль	154	909	76	154	37
Август	93	610	40	93	21
Сентябрь	63	856	19	63	22
Всего за первые 3 квартала	2349 чел.	5749	815	2349	481

За указанное время Сухумский учраспредпункт направил на предприятия Абхазии 276 рабочих, на строительство — 724, в МТС, совхозы и в пригородные хозяйства — 459, на лесосплавы и лесозаготовки — 563, в прочие организации — 327 человек²⁰.

Эти данные свидетельствуют о том, что в Абхазии безработица в 1933 году уже была ликвидирована, но органы труда только приступили к организованному набору рабочей силы.

* * *

Таким образом, в период завершения восстановления народного хозяйства и перехода к его реконструкции промышленность была еще не в состоянии охватить всех, нуждающихся в работе.

В условиях новой экономической политики регулятором распределения рабочей силы стал рынок труда. Но это не был рынок, действующий на прежних, капиталистических принципах. Предложение рабочей силы не являлось ее продажей, а спрос — куплей. Советский Кодекс законов о труде 1922 года гарантировал трудящимся минимум заработной платы, строго фиксированный рабочий день (6—8 часов), ежегодные отпуска. Пресекались все попытки произвольно решать вопросы увольнения рабочих. Трудящиеся находились под защитой пролетарского государства, которое взяло в свои руки регулирование рынка труда, была упорядочена система Бирж труда, являющихся государственными органами.

Изучая причины безработицы в Абхазии в первые годы Советской власти, приходим к выводу, что безработица здесь носила в основном не местный характер, не являлась следствием существования больших резервов избыточного аграрного населения края, а была результатом миграционного процесса. Передвижение происходило в основном из РСФСР, из районов Грузии, и других республик Закавказья, являвшихся одновременно одним из источников пополнения рядов рабочего класса Советской Абхазии. Вместе с тем в увеличении резервов безработицы определенное место занимали местные кадры. Однако по Гру-

¹⁹ ЦГА Абхазской АССР, ф. 101, д. 952, л. 6.

²⁰ Там же.

зии в целом безработица носила в основном местный характер, в силу существования больших резервов избыточного аграрного населения²¹.

Ликвидация безработицы была обеспечена в процессе социалистической индустриализации промышленности и коллективизации сельского хозяйства. Исчезновение безработицы оказало существенное влияние на развитие рабочего класса Абхазии. Создались условия для подъема его производственной и политической активности. Ликвидация безработицы сыграла большую роль в становлении рабочего класса Абхазии как класса социалистического общества.

---

²¹ М. В. Натмеладзе, История рабочего класса Советской Грузии, Тб., 1970, стр. 97 (на грузинском языке).

თინათინ ჯაფარიძე

ანტიკური სამყარო რუსთაველის ეპოქის ისტორიოგრაფიაში

ნაშრომში გაშუქებულია „ქართლის ცხოვრების“ ე. წ. ძველი ციკლის შემდეგი თხზულებები: უცნობი ავტორის „ცხოვრება მეფეთ მეფე დავითისი“ (XI—XII სს. ისტორია), უცნობი ავტორის თხზულება „ისტორიანი და აზმანი შარაენდელთანი“ (XII—XIII სს. ისტორია), ბასილი ეზოსმოდგერის „ცხოვრება მეფეთ მეფისა თამარისი“ (XII—XIII სს. ისტორია) და მონღოლთა დროინდელი ისტორია — ე. წ. ჟამთააღმწერლის თხზულება (XIII—XIV სს. ისტორია).

მასალის შერჩევას ორი პირობა იყო დატული: ეპოქა, რომელიც ნაწარმოებში არის ასახული და თვით ნაწარმოების დაწერის დრო.

I

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი

„ცხოვრება მეფეთ მეფე დავითისი“ (ქ. ც.* ტ. I, გვ. 318—364) გადმოსცემს XI—XII სს-ის საქართველოს ისტორიას. მისი ავტორის ვინაობა დადგენილი არ არის. ივ. ჯავახიშვილი იმ აზრისა იყო, რომ ავტორის სახელი უცნობია, მაგრამ ის არის მეფის მომხრეთა ჯგუფის წარმომადგენელი და ისტორია დაუწერია 1123—1126 წლებში¹.

სხვადასხვა დროს საქართველოს ისტორიის მკვლევართ დავითის ისტორიკოსის და მისი თხზულების შესახებ ასეთი მოსაზრებები გამოუთქვამთ:

თ. ჟორდანიას აზრით, დავითის ისტორიკოსი იყო სამღვდლო პირი — ან იოანე კათალიკოსი, ან სვიმონ ჭყონდიდელი, ან არსენ იყალთოელი (ეს ყველაზე ნაკლებად), ხოლო ნაშრომი დაწერილია 1130-იან წლებში². ს. კაკაბაძე³ და კ. კეკელიძე⁴ დავითის ისტორიკოსად მიიჩნევენ არსენ ბერს, ხოლო თარიღი დაწერისა ს. კაკაბაძის აზრით, 1130-იანი წლებია, კ. კეკელიძის აზრით კი 1123—1126 წწ.

ამ ბოლო წლებში გამოქვეყნებულ ჯ. ოდიშელის⁵ და ა. ბოგვერაძის⁶ წერილებში ავტორად ისევ არსენ ბერია აღიარებული, ხოლო ნაწარმოების დაწერის თარიღად 1130-იანი წლები.

* შემოკლება ქ. ც. აქაც და ყველა სხვა შემთხვევაში ქვემოთ აღნიშნავს — „ქართლის ცხოვრების“ უკანასკნელ გამოცემას: ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილი, ტომი I, 1955; ტომი II, 1959, თბილისი.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1945, გვ. 213.
² თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, I, გვ. XLV და შშდ.
³ ს. კაკაბაძე, დავით აღმაშენებლის მემკვიდრის ვინაობა, თბ., 1913.
⁴ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, 1951, გვ. 290.
⁵ ჯ. ოდიშელი, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ვინაობის საკითხისათვის: ხელნაწერთა ინსტიტუტის „მოამბე“, V, თბ., 1963, გვ. 211—220.
⁶ ა. ბოგვერაძე, დავით აღმაშენებლის ისტორიის თარიღისა და ხასიათის შესახებ, „ქართული ისტორიოგრაფია“, II, 1971, გვ. 70—83.

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, რასაც არ შეიძლება რომ არ შევეუერთდეთ, დავითის ისტორიკოსს ახასიათებს შესანიშნავი ენა, ოდნავი გატაცება რიტორიკით და მის ცნობებს კი — სრული ჭეშმარიტება⁷.

ნაწარმოების კითხვისას ყურადღებას იპყრობს დავითის დახასიათება, რომელსაც იძლევა ავტორი ბევრგან და ერთგან, ასე ვთქვათ, უფრო ჩამოყალიბებულად (ქ. ც. I, გვ. 360—361).

ამ დახასიათების მიხედვით, თუ კი რამ ღირსება შეიძლება ჰქონდეს ადამიანს — სულიერი, გონებრივი თუ ფიზიკური, პირადი თუ საზოგადოებრივი ხასიათის — ყველაფრით შემკობილი იყო დავითი.

დავითს, რომელსაც ავტორი ასე ახასიათებს, იგი ხშირად ადარებს ისტორიაში ცნობილ საქებარ პირთ, მაგ., ბიბლიის დავითს (გვ. 329, 335, 363), ბასილი დიდს (გვ. 357), იმპერატორ კონსტანტინეს (გვ. 354), ალექსანდრე მაკედონელს და სხვათ.

როდესაც ისტორიკოსი ლაპარაკობს დავით აღმაშენებლის საგარეო პოლიტიკაზე, მის სამხედრო მოღვაწეობაზე, იგი მას ხშირად ადარებს ალექსანდრე მაკედონელს.

მას მერე, რაც აღწერილია 338 ქორონიკონის (ე. ი. 1118 წლის) ამბები, ნათქვამია, რომ დავითმა „შემოიკრიბა გონება, კეთილად და გონიერად გამგონე ვითარცა დავით“ (ე. ი. ბიბლიის დავით მეფემ) „და მსგავსად ალექსანდრესსა ქმნა და ამანცა სულთ-ითქუნა, რამეთუ ითქუმისცა ამისთჳს, ვითარმედ ფილოსოფოსმან ვინმე რქვა მას: „არიანო მრავალნი და ურიცხუნი სამეფონი, რომელთა არც თუ სახელი გასმიეს შენ“. და მან სულთ ითქუნა და თქვა: „უკეთუ დამიშთეს ესენი, რა იყოს მპყრობელობა ჩემი“. ამისთჳსცა ამან მეორემან ალექსანდრე განიზრახა სივრცითა გონებისათა, რამეთუ სხუებრ არა იყო ღონე, და უწყოდა კეთილად ყივჩაყთა ნათესავეისა სიმრავლე“... (გვ. 335—336) და შემდეგ მოთხრობილია ყივჩაყთა გადმოყვანის ამბავი.

ისე რომ დავით აღმაშენებელი მეორე ალექსანდრედ არის აღიარებული.

მეორეგან ალექსანდრესთან შედარება და ამ გზით დახასიათება დავითისა, უფრო მნიშვნელოვანია: „(დავითმა დაიწყო სპარსეთის, შარვანისა და დიდი სომხეთის რბევა). რამეთუ არა დაშურებოდა, არცა მოეწყინებოდა, არამედ ჟამიერად და წესიერად აღაშქრებდა მათ, მართებდა და განაგებდა მსგავსად მისსა დიდგონეობითა, და ვინლამცა იყო წინამდგომი მისი, და ანუ მიმმართი ომისა მის წინაშე, რამეთუ დაღათუ წვრილმან ფრთოვანსა ვეფხსა მიამსგავსა მაკედონელი იგი სიფიცხითა მიმმართველობისათვის, და მსწრაფლ მიმოვლისა ქუეყანათა შინა, და ჭრელად მრავალფერობისათჳს ქცევათა და განზრახვათა მისთასა, არამედ ჩუენი ესე გვრგვინოსანი და ახალი ალექსანდრე, დაღათუ იყო ჟამითა შემდგომი, არამედ არა საქმითაცა, არცა განზრახვითა, არცა სიმკნითა უმცირე, და თვთ მათ საქმეთა შინა, რომელთა მძლედ ითქმის ალექსანდრე, არა უმდაბლე, არამედ მრავლითა უმაღლეს მგონიეს ესე“... (გვ. 337—338).

ისტორიკოსმა კარვად იცის, თუ რა აქვს გაკეთებული ალექსანდრე მაკედონელს და კვლავ ადარებს მას დავითს, რომელსაც სხვადასხვა ქვეყნების თუ მხარეთა დაპყრობა სურს და ესაჭიროება: „... არცა ალექსანდრე ქმნა ესრეთ.

⁷ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1916, გვ. 152—165.

რამეთუ პირველად მამულისა თვისისანი შეკრიბნა და მით დაიპყრნა დასავლისანი ევროპი, იტალია, რომი და აფრიკეთი, და მათითა წარტანებითა დაიპყრა ეგვიპტე, შესრულმან კარქედონით, და მიერ ეგვიპტით პალესტინე და ფინიკე, და კილიკიასა თვსად შემქმნელი, წინა განეწყო დარიოსს. და რაჟამს სპარსეთი მოირთო მაშინდა სძლო პიროს ჰინდოსა, და ეგრეთ და ამით ყოვლითა მოვლო ყოველი ქუეყანა; და ქმნა, რა იგი ქმნა; თუ არა ქართველთა ოდენ სპითა ვერცარას ალექსანდრე იქმოდა კარგსა. და თუმცა დავითს სპარსთა ჰქონებოდა მეფობა, ანუ ბერძენთა და ჰრომთა ძალი, ანუ სხუათა დიდთა სამეფოთა, მაშინმცა გენახნეს ნაქმარნი მისნი, უაღრესნი სხუათა ქებულთანი“ (გვ. 358—359).

ამრიგად, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს თავისი წარმოდგენა აქვს ალექსანდრე მაკედონელის მოღვაწეობასა და პიროვნებაზე და მას არა ერთხელ ადარებს დავითს.

საერთოდ ძველი ქართული მწერლობა და კერძოდ საისტორიო მწერლობა კარგად იცნობს ალექსანდრე მაკედონელს. ერთ-ერთი წყარო ამისათვის იყო ფსევდო-კალისტენეს ალექსანდრეს რომანი, ე. წ. ალექსანდრიანი, რომლის ძველი ქართული თარგმანი არსებობდა, და რასაც სამწუხაროდ ჩვენამდე არ მოუღწევია (არის შედარებით ახალი თარგმანები არა ბერძნულიდან შესრულებული ლექსად და პროზად, რომლებიც დაცულია)⁸; „ალექსანდრეს რომანიდან“ არის აღვლილი, რომელიც ისტორიკოსს მოჰყავს: „ვითარცა იტყვს თვთ სამე ალექსანდრე: „არა დიდ იყავ აქილევი, არამედ დიდსა მიემთხვე მაქებელსა უმიროსს“⁹. ამას გარდა, ქართველი ისტორიკოსები იცნობდნენ ბერძენი ისტორიკოსების თხზულებებს, მათ შორის, როგორც აღნიშნულია სამეცნიერო ლიტერატურაში „საეპკო არაა, რომ ერთ-ერთი წყარო ძველი ქართველების მიერ ალექსანდრე მაკედონელის ისტორიის ცოდნისა იყო არისტობულეს „ისტორია“ (უშუალოდ ან სხვა წყაროთა მეშვეობით)¹⁰, „დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ალექსანდრეს მთავარ ისტორიკოსად თვლის არისტობულეს“¹¹.

ამის შესახებ თვით ნაწარმოებში ვკითხულობთ: „...ვაებისა ღირსად შეგრაეცხენ დიდნი იგი და სახელოვანნი გამომეტყუელნი, ვიტყვ უკუე უმიროსსა და არისტოვლის ელინთა... რომელთაგანმან ერთმან ტროადელთა და აქეველთანი შეამკენა თხრობანი... და მეორემან ალექსანდრესნი წარმოთქუნა მძლეობანი, სიმკენი და ძლევა-შემოსილობანი“... (გვ. 342)¹².

რაც შეეხება არისტობულეს (375—285 წწ.), ის იყო ალექსანდრეს ყველაზე პოპულარული ისტორიკოსი, ახლდა მას თან ლაშქრობებში, არა როგორც სამხედრო პირი, არამედ როგორც ინჟინერი. მან დასწერა ალექსანდრეს ისტორია (რა სათაურით, არ ვიცით), სადაც იყენებდა ლიტერატურულ წყაროებს (კრიტიკულად) და მათ ურთავდა თავის პირად მოგონებებს. მისი თხზუ-

⁸ კ. ე. კ. ე. ლ. ი. ძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, 1941, გვ. 251—253; 317—319; აღ. ბ. ა. მ. ი. ძე, ქართული ალექსანდრიანი, საქ. სსრ მუზეუმის „მოამბე“, 1936, IX, გვ. 41—50. პ. ი. ნ. ვ. ო. ო. ყ. ვ. ა, რუსთაველის ეპოქის სალიტერატურო მემკვიდრეობა „რუსთაველის კრებული“, 1938, გვ. 58—63.

⁹ ლ. ყ. ა. უ. ხ. ჩ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი, ბერძნული ლიტერატურის ისტორია, II, 1949, გვ. 234.

¹⁰ იქვე. გვ. 185.

¹¹ იქვე. გვ. 184.

¹² იქვე.

ლება არაა ჩვენამდე მოღწეული, მაგრამ მას იყენებდნენ მომდევნო საუკუნეების ისტორიკოსები და მიიჩნევდნენ სანდო წყაროდ¹³.

როდესაც ისტორიკოსი ლაპარაკობს დავითის სხვა ღირსებათა შორის მის საგანგებო ვაჟკაცობაზე, რასაც იგი იჩენდა ნადირობის დროს, იგი წერს შემდეგს: „რამეთუ ვინ ჰგავნ კორციელი ანუ ვინ იხილა ესეოდენ განმარჯუებული ნადირობასა შინა. მოსიმახოს ვინმე ითქმის ებრაელი მოისრობის და კეთილმმართველობისათჳს ალექსანდრეს სპათა შორის მჯობად... (მემდეგ ჩამოთვლის სხვა განთქმულ მოისართ და ასკვნის) — გარნა ჭეშმარიტად ვერცა ერთი ამათგანი შეესწორებოდა ამას, ვითარცა გვხილავს ჩუენ“¹⁴ (გვ. 348—349).

მოსიმახოსი, რომელიც ეროვნებით ებრაელი იყო, ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქარში განთქმული იყო, როგორც საუკეთესო მოისარი. კ. კეკელიძის ცნობით, მოსიმახოსის სახელი ქართულ მატრიანეებში შემოსულია მხოლოდ გიორგი ამარტოლის ხრონოლოგადიდან¹⁵. ხრონოლოგის ქართულ თარგმანს ეს ადგილი (და საერთოდ მოსიმახოსის ხსენება) აკლია, მაგრამ ეპიზოდი მოსიმახოსთან დაკავშირებით დაცულია დედანში.

ამრიგად, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ალექსანდრე მაკედონელს იცნობს არისტოტელეს ისტორიისა (თავისავე მოწმობის თანახმად) და „ალექსანდრეს რომანის“ მიხედვით. „მხოლოდ „ალექსანდრეს რომანიდან“ შეეძლო დავითის ისტორიკოსს ამოელო ცნობა ალექსანდრეს მარშრუტის შესახებ“ — წერს გ. მამულია¹⁶. ნაწილი ცნობების კიდევ აღებულია გიორგი ამარტოლის ხრონოლოგადიდან, როგორც ზემოთაც ითქვა.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ალექსანდრე მაკედონელის გარდა იცნობს ანტიკურობის სხვა ისტორიულ პიროვნებებს. მაგ., როდესაც დავითის მწიგნობრობაა შექებული, იგი შედარებულია პტოლემეოსთან. „ხოლო ისმენდი, თუ ვითარ გონიერად დედად სიბრძნისა რა ჰოვა შიში უფლისა, ღმერთთადც — საღმრთონი წერილნი. და ესენი მდიდრად შეიკრიბნა, რაოდენნი ჰოვნა გარდამოღებულად ენასა ქართველთასა სხუათა ენათგან, ძუელნი და ახალნი, ვითარცა სხუამან პტოლემეოს, ამას ზედა ოდენ სასოვან ქმნილმან, და ესეოდენ შეიყუარნა და შეითჳსნა, რომელ სთქუამცა, თუ მათ შინა ცხოველ არს და მათ შინა იძრვის“ (გვ. 347).

პტოლემეოსი (სახელდობრ პტოლემეაოს მეორე ფილადელფოსი [283—246 წწ.] ისტორიაში კარგად ცნობილი პირია. ალექსანდრიის ბიბლიოთეკა, რომელიც პტოლემეოს I სოტერის დროს დაარსდა ათენელი მოღვაწის, დემეტრიოს ფალერელის თაოსნობით, პტოლემეაოს II ფილადელფოსის დროს 1/2 მილიონზე მეტ გრაგნილს შეიცავდა. იგი ყოველგვარ საშუალებას მიმარ-

¹³ ტექსტში „არისტოტელე“ შეტანილია ანასეული ნუსხიდან. ყველა სხვა ხელნაწერში იყო ფორმა „არისტოტელის“. „არისტოტელისა“, რაც ერთგვარად გულებარს ხდოდა შინაარსს (არისტოტელე გამოდიოდა ალექსანდრე მაკედონელის ისტორიკოსი და შემამკობელი). შდრ. ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა, თბ., 1942, გვ. LXX—LXXII, ს. ყაუხჩიშვილის შესავალი ნარკვევა.

¹⁴ ს. ყაუხჩიშვილი, ბერძნული ლიტერატურის ისტორია, II, გვ. 183—184.

¹⁵ კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, I, 1955, გვ. 262—263 (ქართული თარგმანი გიორგი ამარტოლის ხრონოლოგადიდან, გვ. 250—265).

¹⁶ გ. მამულია, ლეონტი მროველის და ჭუანჭუჭყის წყაროები, თბ., 1965, ხელნაწერი, გვ. 29.

თავდა, რომ ხელში ჩაეგდო საუკეთესო ხელნაწერები და თავისი ბიბლიოთეკა გაემდიდრებინა¹⁷.

პტოლემეოსთა შესახებ მოგვითხრობს გიორგი ამარტოლიც. სახელდობრ: „პტოლემეოს ძმათ-მოყუარე, რომლისა-ზე სამოცდაათთა ბრძენთა ებრაელთასა თარგმნეს შჯული“ (ხრონოგრაფი, გვ. 225).

შესაძლოა, დავითის ისტორიკოსი ქრონოგრაფების მიხედვით იცნობდა პტოლემეოსთა სახელსა და მოღვაწეობას.

დავით აღმაშენებელი ისტორიკოსს შედარებული ჰყავს კონსტანტინე დიდთან, როდესაც ლაპარაკობს მის მოღვაწეობაზე საეკლესიო საკითხების მოგვარების მიმართ.

„რამეთუ სამეფოსა თვისსა კათალიკოსი, მდღელთ-მთავარნი, მეუღაბნონენი, მოძღუარნი და მეცნიერნი შემოკრიბნა წინაშე მისსა ჟამსა და ადგილსა ჯეროვანსა, და დღეთა მრავალთა ფრიადითა გამოწულილვითა კეთილად გამოიძიეს და ყოველი ცთომა განმართეს, კეთილი და სათნო ღმრთისა წესი ყოველი დაამტკიცეს, უღირსად გამოჩინებული განკუთვნეს, და შეაჩუენნეს, გარდამოსთხინეს საყდართაგან, დაღათუ ძნელდა იყო ესე, რამეთუ იყვნეს კაცნი მთავართა და წარჩინებულთა შეილნი, რომელთა უწესოდ დაეპყრნეს საყდრები; და მათ წილ ჭეშმარიტნი მწყემსნი და სათნონი ღმრთისანი დაადგინნეს, და ძეგლი შუენიერი ჭეშმარიტისა სარწმუნოებისა აღწერეს, მიმდგომი და მოწამე წმიდათა ათორმეტთა კრებათა, და ესრეთ ყოველნი ნიჭითა სამეფოთა წარგზავნნეს თვითიული სახით თვსად. და ესეცა მიმსგავსებულად დიდისა კონსტანტინესსა აღასრულა მეფემან დავით უწინარეს ყოველთა კეთილთა საქმეთა თვსთა“... (გვ. 327—328). „...ხოლო ამათ თანა რაოდენნი ეკლესიანი აღაშენნა, რაოდენნი ჭიდნი მდინარეთა სასტიკთა ზედა, რაოდენნი გზანი, საწყინოდ საგალნი, ქვა-ფენილ ყვნა, რაოდენნი ეკლესიანი, წარმართთაგან შეგინებულნი, განწმიდნა სახლად ღმრთისად, რაოდენნი ნათესავნი წარმართთანი შეილად წმიდისა ემბაზისად მოიყვანნა და შეაწყნარნა ქრისტესა, და დადგა მისთვის უმეტესი მოსწრაფება, რათამცა ყოველი სოფელი მოსტაცა ეშმაკსა და შეასაკუთრა ღმერთსა, რომლითა მიიღო მადლი მოციქულობისა, ვითარცა პავლე და ვითარცა დიდმან კონსტანტინე“ ((გვ. 353—354).

კონსტანტინე I დიდი (324—337 წწ.) ისტორიაში ბევრი რამით არის სახელგანთქმული, განსაკუთრებით იმით, რომ მის ღროს ქრისტიანობა სახელმწიფოს მიერ აღიარებულ სარწმუნოებად გამოცხადდა. ამას ყოველმხრივ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, მთელი საქრისტიანო სამყარო ჯეროვანად მიუზღავდა ამისთვის კონსტანტინე დიდს და როდესაც დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს დასჭირდა თავისი მეფის სარწმუნოებრივი თვალსაზრისით დახასიათება და მისი დიდი წვლილის გამოჩენა-შეფასება, იგი შეადარა კიდევ კონსტანტინეს.

არ არის საკითხავი, თუ ჩვენი ისტორიკოსი საიდან იცნობდა კონსტანტინეს. იგი ისე განსწავლული პირია, ხოლო კონსტანტინე ისეთი პოპულარული ფიგურაა (საერო თუ საეკლესიო თვალსაზრისით), რომ ნებისმიერ ქრონოგრაფიაში შეეძლო მის შესახებ წაეკითხა. ხოლო ქრონოგრაფებს რომ ის იცნობს, საამისო მასალას ქვემოთაც მოვიყვანთ.

¹⁷ ს. ყაუხჩიიშვილი, ბერძნული ლიტერატურის ისტორია, II, გვ. 96, 127.

ისტორიულ პიროვნებათაგან დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ახსენებს ვესპასიანეს (რომის კეისარს 69—79 წწ.) და ტიტეს (79—81 წწ.), რომელთა მოღვაწეობაც იცის იოსიპოს ებრაელის (ანუ იოსებ ფლავიუსის) ნაშრომის მიხედვით. იგი წერს: „ვაებისა ღირსად შევრაცხენ დიდნი იგი და სახელოვანნი გამომეტყუელნი, ვიტყუ უკუე უმიროსსა და არისტოვლის ელინთა, ხოლო იოსიპოს ებრაელსა, რომელთაგან ერთმან ტროადელთა და აქვეელთანი შეამკენა თხრობანი... და მეორემან ალექსანდრესნი წარმოთქუნა მძლეობანი... ხოლო მესამემან ვესპასიანე ტიტოას-მიერნი მეტომეთა თუსთა-ზედანი ჭირნი მისცნა აღწერასა“ (I, 342), ე. ი. იოსებ ფლავიუსმა მოგვითხრო თავისი თანამემამულეების დაწიოკების ამბავი, რაც მოხდა ვესპასიანესა და ტიტეს დროს და მათი თაოსნობით¹⁸. აქ მინიშნებაა იმ ამბავზე, რაც მოთხრობილია იოსებ ფლავიუსის „იუდეველთა ომის ისტორიაში“ — მრავალ ომგადახდილი ვესპასიანე უკვე რომის ტახტზეა, ხოლო მისმა ძემ, ტიტემ საბოლოოდ აიღო იერუსალემი (V—VI წიგნები ისტორიისა), რასაც მოჰყვა ვესპასიანესა და ტიტეს ტრიუმფი რომში და იუდეის დამორჩილება (VII წ.). ამ ადგილის „ვესპასიანე-ტიტოას“ მიერ (ხელნაწერთა „ნეტიტოას“ და სხვა მსგავსი ვარიანტები, ამ სახით აღდგენილი ბროსეს მიერ) უნდა გავიგოთ, როგორც 2 პირის, ვესპასიანესა და ტიტეს მოხსენიება. ასე ესმის ბროსესაც — *par Vespasian et par Titus*. ეს უფრო გარკვევით არის ქამთაღმწერელთან (II, 176). თუმცა, მეორე მხრივ რაკილა ორივე კეისარს (ვესპასიანეს — 69—79 წწ., ტიტეს — 79—81 წწ.) ჰქვიათ სრულ სახელად *Titus Flavius Vespasianus* — შეიძლება დაგვეშვა, რომ — აქ მოხსენიებულია ერთი პირი — ვესპასიანე-ტიტო. მით უმეტეს, რომ ამ შემთხვევაში ლაპარაკია იმაზე, რომ იოსებ ფლავიუსმა აღწერა თავისი თანამემამულეების (ე. ი. ებრაელების) გასაჭირი ზოგადად ვესპასიანეს დროს (და ტიტეს დროც ხომ ეს იყო დაახლოებით).

ივ. ჯავახიშვილს, როდესაც არჩევს დავითის ისტორიკოსის თხზულებას, მოჰყავს ეს ადგილიც, მაგრამ მასთან წერია: „ხოლო მესამემან ტიტოსმიერნი მეტომეთა თუსთა — ზედანი ჭირნი“¹⁹, ჩანს ბროსეს კონიექტურა მან არ გაიზიარა.

აღსანიშნავია ის, რომ ვესპასიანესა და ტიტეს მეფობა დაწვრილებით არის აღწერილი გიორგი ამარტოლის ხრონოგრაფშიც (გვ. 193 და შმდ., გვ. 226—230), მაგრამ დავითის ისტორიკოსს, ასე ვთქვათ, პირველი წყარო მოჰყავს საამისოდ (იოსებ ფლავიუსი, ისტორია), ისევე, როგორც ალექსანდრესათვის — არისტობულე (და არა მხოლოდ რომანი ან შემდეგი ხანის კომპილაციები).

ისტორიკოსი აღფრთოვანებულია დიდი მეფის პოლიტიკით, მისი სამხედრო ოპერაციებით, „ამათ ყოველთათუს არა ჩუენი, არამედ ვგონებ, რომელ ყოველთა ბრძენთა სოფლისათა ენა ვერ შემძლებელ არს მოთხრობად ზედმიწევნით ყოველსავე“ (I, 341) და ამ კონტექსტში, ზედ იმის წინ, ვიდრე აღწერს დავითის მიერ თბილისის აღებას 1122 წელს, ახსენებს ჰომეროსსა და მის გმირებს. აზრი, რაც ამ ნაწყვეტიდან (აქვე მოვიყვან სრულად) უნდა გამოვიტანოთ ისაა, რომ ჰომეროსის გმირების, ალექსანდრე მაკედონელის, ვესპასიანესა და ტიტეს მოღვაწეობა და სამხედრო უნარი გაცილებით უფრო მდარე იყო, ვიდრე დავითის, მაგრამ მათი საქმეები დიადი გამოჩნდა იმიტომ, რომ მათ ბედმა არგუნა დიდი აღმწერლები, რომლებმაც თავიანთი რიტორიკული ოსტატობით

¹⁸ შდრ. ქამთაღმწერელი, II, გვ. 176.

¹⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1916, გვ. 159.

შეამკვეს ისინი, და მათ რომ მასალად ხელთ დავითის საქმეები ჰქონოდათ, და თავისი რიტორობით აღეწერათ ისინი, აი, მაშინ იქნებოდნენ ისინი დიდი ქების ღირსნი.

„ვებისა ღირსად შერაცხენ დიდნი იგი და სახელოვანი გამომეტყუელნი, ვიტყვ უკუე უმიროსსა და არისტოვლის ელინთა, ხოლო იოსიპოს ებრაელსა, რომელთაგანმან ერთმან ტროადელთა და აქვეელთანი შეამკვნა თხრობანი, თუ ვითარ აღამემნონ და პრიამოს, ანუ აქილევი და ეკტორი, მერმეცა ოდისეოს და ორესტი ეკუთენეს, და ვინ ვის მძლე ექმნა; და მეორემან აღექსანდრესნი წარმოთქუნა მძლეობანი, სიმენნი და ძლევა-შემოსილობანი; ხოლო მესამემან ვესპასიანე ტიტოჲს-მიერნი მეტომეთა თვსთა-ზედანი ჰირნი მისცნა აღწერასა და ვინათგან ამათ ნივთნი საქმეთანი არა აქუნდეს კმად მისათხრობელად, ამის-თვსცა მის ჰელოვანებითა რიტორობისათა განავრცელნეს, ვითარცა იტყვს თვთ სადამე აღექსანდრე: „არა დიდ იყავ აქილევი, არამედ დიდსა მიემთხვე მაქე-ბელსა უმიროსს“. რამეთუ ოცდარვა წელ განგრძობასა ტროადელთა ბრძოლისასა ვერა-რა ღირსი ქებისა იქმნა. ხოლო მეფისა დავითისი ესეოდენთა მიმართ წინაგანწყობა სამ უამაღმდე იყო, და ვერცა პირველსა კუთებასა შეუძლეს წინა დადგომად. ჰქონებოდნესცა ამათ ბრძენთა თხრობათა ნივთად საქმენი დავითისნი, და მათმცა აღწერნეს ჯეროვნად მათისაებრ რიტორობისა, და მაშინდამცა ღირს ქმნილ იყუნეს ჯეროვანსა ქებასა“ (I, 342).

ამ ნაწყვეტში საყურადღებოა ის, რომ ისტორიკოსმა იცის ჰომეროსი, იცის მისი გმირები, რომელთაც წყვილ-წყვილად ახსენებს—ერთმანეთის დართ, (აგამემნონი — პრიამოსი; აქილევი — ჰექტორი) და ამას გარდა იცის ისეთი ძველი თქმულება, რომელიც თვით ბერძნულ მწერლობაში მაინცადამაინც პოპულარული არ არის. ეს ჩანს 1. ერთ წყვილად ოდისევსისა და ორესტეს მოხსენიებაში და 2. ტროის ომის ხანგრძლივობაში — მისი ვერსიით 28 წელს გრძელდებოდა ეს ომი. როგორც გამოჩვენებულია²⁰, მართალია, ანტიკური ლიტერატურის ძეგლებში არ გვხვდება არცერთი ეს ცნობა (ე. ი. ოდისევსისა და ორესტეს მტრობისა და ტროის ომის 28 წელს გაგრძელებისა), მაგრამ ბიზანტიურ ქრონოგრაფიებში არის ამისი კვალი. მაგ., გიორგი სინგელოზის (VIII ს.) ქრონოგრაფიაში წერია: „დასაბამითგან ქვეყნისა 4331 წელი; ამ დროს მოხდა ოდისევსისა და ორესტეს ამბავი (ῬΕ:ἰ ἰσῆτος ἔξ ἑαῖρι Ὀδισσεῆς καὶ Ὀρέστου)“ — რა ამბავია და მართლაც მტრობაა ეს თუ არა, არ ვიცით, მაგრამ ქართველი ისტორიკოსის ცნობასთან შეჯერების შედეგად ასე უნდა დავასკვნათ.

ამას გარდა, ანტიკურ ტრადიციაზე დაყრდნობით და ჰომეროსის ვერსიით, ტროის ომი გრძელდებოდა 10 წელს. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი (და უამთაღმწერელიც) კი პირდაპირ ამბობს, ტროის ომი 28 წელს გრძელდებოდაო. იმავე გიორგი სინგელოზის ქრონოგრაფიაში არის ცნობა იმის შესახებ (რასაც არ იზიარებს გიორგი სინგელოზი), რომ აგამემნონმა იმეფა 35 წელი; თუ აგამემნონმა 35 წელი იმეფა, ხოლო ომი კი მისი მეფობის მერვე წელს დაიწყო, ამ ვერსიის თანახმად ტროის ომი მართლაც 27—28 წელს გაგრძელებულა. ამ მონაცემების საფუძველზე ს. ყაუხჩიშვილი აკეთებს დასკვნას: „ასეთი შეხვედრა ბიზანტიელი ქრონოგრაფოსისა და ქართველი ისტორიკოსისა ორ საკითხში (1. ორესტე, 2. ოცდარვა წელი) გვაფიქრებინებს, რომ ქარ-

²⁰ ს. ყაუხჩიშვილი, ფირსტე // ორესტე, „ლიტერატურული ძიებანი“, II, 1945, გვ. 159—165.

× თველი ისტორიკოსი ტროადის ომის ამბებს იცნობდა ბიზანტიური ქრონოგრაფის ცნობებით...²¹. ვფიქრობთ, ამ მონაცემების მიხედვით უეჭველია, რომ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი იცნობს ბიზანტიურ ქრონოგრაფიებს, სადაც ამგვარი ცნობებია, მაგრამ ის არ მიგვაჩინა აუცილებლად, რომ ტროის ომის ამბები მან მხოლოდ ქრონოგრაფიების მიხედვით იცის და რომ ანტიკური მწერლობა მისთვის უცნოა. მან ალბათ ისიც იცოდა და ესეც და თუ მინცა-დამინც ქრონოგრაფიაში დაცული ცნობა მოჰყავს (თვით ქრონოგრაფიაში განა საიდანღა გაჩნდა ეს ცნობა, ისევ ანტიკური მწერლობიდან არა?), უპირატესად იმიტომ, რომ აქ 28 წელზეა ლაპარაკი და არა ტრადიციულ 10-ზე, რაც უფრო მისაღებაა ქართველი ისტორიკოსისათვის — რა საქებარნი არიან ტროის ომის მონაწილენი, ისინი 28 წელს იბრძოდნენ და ბოლოს ძლივს მიღწიეს საწადელს, ხოლო „მეფისა დავითის ესეოდენთა მიმართ წინაგანწყობა სამკამადმდე იყო და ვერცა პირველსა კუთებასა შეუძლეს წინადადგომად“ (I, 342). ერთი სიტყვით, ომის ხანგრძლივობა 28 წელი უფრო მისაღები იყო ჩვენი ავტორისათვის (ვიდრე მასზე ნაკლები, 10 წელი) და ამიტომ არჩია ეს ვარიანტი.

აქილევსის სახელს დავით აღმაშენებლის ისტორიაში სხვაგანაც ვხვდებით: როდესაც შექმნილია დავითის მონადირეობა და საუკეთესო მოისარობა, იქ ნათქვამია, რომ ის უკეთესი იყო, ვიდრე „აქილევსი, კენტავროსისაგან განსწავლულად მოისრობისა ელენთა შორის“ (I, 348—349).

აქილევსის ბიოგრაფიიდან ცნობილია: თეტიდამ რომ შვა აქილევსი, აღსაზრდელად და მოისრობის სასწავლებლად მისცა კენტავრ ქიროს. ეს ცნობა „ელინთა მეზღაპრებაშიც“ არის დაცული²². ხოლო „ელინთა მეზღაპრება“, ანუ ბერძნული ორიგინალების მიხედვით გაკეთებული კომენტარები გრიგოლ ნაზიანზელის თხზულებებში მოხსენიებული მითოლოგიური ამბების შესახებ ეკუთვნის ეფრემ მცირეს (XI ს.), რაც უთუოდ კარგად იცოდა ჩვენმა ისტორიკოსმაც (თუ სხვა წყარო არ ჰქონდა მას კიდევ ხელთ). სხვათა შორის „ელინთა მეზღაპრებაში“ კენტავრის სახელი არის ფორმით „ჰირონი“ აქილევსისა აპილევსი: ე. ი. ბერძნული χ გადმოცემულია ქართული კ-ით.

იმავე ჰომეროსის ეპოსის ხსენებისას დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ასახელებს „ტროადელებსა“ და „აქიველებს“, რომელთა „თხრობანი შეამკენა“ ჰომეროსმა (I, 342). ბუნებრივია, ვინც იცნობს ჰომეროსსა და მის გმირებს, მას ისიც ეცოდინება თუ ვის ომს ეხებოდა ნაწარმოები.

დღესდღეობით ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ასეთი აზრია მიღებული: მართალია, ჰომეროსის ეპოსს მკითხველი საზოგადოება ადრიდანვე (VI—VIII სს.) იცნობდა, მაგრამ ძველ საქართველოში ჰომეროსის პოემების თარგმანის არსებობა კი არ არის საგულისხმებელი, არამედ მათი გადმოკეთებული ვერსიისა²³.

ჯერჯერობით ქართულ ხელნაწერთა შორის — არც ჰომეროსის ვერსიის თარგმანია ნაპოვნი და არც მისი გადმოკეთებული ვერსიისა, ისე რომ ძნელია იმაზე ლაპარაკი, რას კითხულობდნენ ჩვენი წინაპრები, რომელ ვერსიას და კიდევ მეტი, დავით აღმაშენებლის ისტორიის მიხედვით იმისი დადგენაც ძნე-

²¹ ს. ყაუხჩიშვილი, ფირსტე // ორსტე, გვ. 164.

²² ელინთა მეზღაპრება, გამოაქვეყნა ილ. აბულაძემ, ვენიკის „მოამბე“, X, 1941, გვ. 7.

²³ ს. ყაუხჩიშვილი, ბერძნული ლიტერატურის ისტორია, I, 1950, გვ. 90—91; შდრ. პ. ინგოროყვა, რუსთაველის ეპოქის სალიტერატურო მემკვიდრეობა, გვ. 56—58.

ლია, ქართულად კითხულობდა მისი ავტორი ბერძნულ წყაროებს, თუ დედანში.

„ისტორიაში“ ორჯერ გვხვდება ქ. ათენის ხსენება. ერთგან ის ავტორისათვის სინონიმია სწავლულების კერისა — დავით აღმაშენებელმა ააშენა გელათი, რომელიც ასეა დახასიათებული: „რომელიცა აწ წინამდებარე არის ყოვლისა აღმოსავალისა მეორედ იერუსალემად, სასწავლოდ ყოველისა კეთილისად, მოძღურად სწავლულებისად, სხუად ათინად, ფრიად უაღრეს მისსა საღმრთოთა შინა წესთა, დიაკონად ყოველისა საეკლესიოსა შეუენიერებისად“²⁷ (I, 330—331). მართალია, ამ ნაწყვეტიდან არ ჩანს, თუ რა დროის ათენზეა ლაპარაკი, ისტორიკოსის დროინდელზე, თუ ადრინდელზე. მაგრამ ჩვენ ვფიქრობთ, რომ მაინც ადრინდელზე — ათენის დიდება (არა მხოლოდ პოლიტიკური, არამედ კულტურული) სწორედ კლასიკურ, ანტიკურ ხანაშია. კლასიკური ხანის მერე ათენის მნიშვნელობა მაინც დიდია, მაგრამ ასეთი ცენტრები სხვაც ჩნდება ელინისტურ სამყაროში (ალექსანდრია, ანტიოქია, პერგამონი...). როგორც იერუსალემს აქვს ქრისტიანობისათვის ისეთი მნიშვნელობა, როგორც არა აქვს სხვა არცერთ ქალაქს, ასევე კლასიკური ხანის ათენიც ისაა იმ მეცნიერებებისათვის, რომელიც შემდეგი ხანის ცივილიზებულ სამყაროში ისწავლებოდა, ვითარდებოდა, რაც, როგორც ჩანს, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსისათვის კარგადაა ცნობილი.

მეორეგან ათენი ასეთ კონტექსტში გვხვდება: როდესაც პაექრობაა ქართველთა და სომეხთა შორის (სარწმუნოებრივ საკითხებზე), ამ პაექრობაში მონაწილეობას ღებულობს მეფეც — მან „დაუყო პირი მათი და უპასუხო ყვნა და ყოვლად უსიტყუელ, ვითარცა ოდესმე დიდმან ბასილი ათინას შინა“ (I, 357).

ბასილი დიდი ანუ ბასილი კესარიელი IV ს-ის (329—373 წწ.) გამოჩენილი საეკლესიო მოღვაწე იყო. მან, წარმოშობით კაპადოკიელმა, განათლება მიიღო ჯერ კონსტანტინეპოლში, სადაც სწავლობდა ლიბანიოსთან, ხოლო შემდეგ რამდენიმე წელი (352—359 წწ.) დაჰყო ათენში, რომელიც იყო ცენტრი უმაღლესი ფილოსოფიური განათლებისა. აქ ის ჯერ სწავლობდა (352—356 წწ.), ხოლო შემდეგ, 359 წლამდე ვეჟილობდა. ათენში ის დაუმეგობრდა გრიგოლ ნაზიანზელს, მომავალ იმპერატორს, იულიანეს და აქვე მან ბევრჯერ გამოიჩინა თავი, როგორც ბრწყინვალე მოქალაქემ და მოკამათემ.

ქართული ენის ლექსიკაში სხვა უცხო სიტყვებთან ერთად ბევრი ბერძნული სიტყვაა დამკვიდრებული. ისინი შემოსულნი არიან ქართულში, როგორც ზეპირი მეტყველების, ასევე წერილობითი გზით. ხშირ შემთხვევაში ადვილია იმის დადგენა, ესა თუ ის სიტყვა დაახლოებით როდის და რა გზით შემოვიდა და დამკვიდრდა ენაში, მაგრამ არანაკლებ ხშირია შემთხვევები, როდესაც ამისი გარკვევა ვერ ხერხდება.

არ შეუძლებელი ყველა იმ შემთხვევის აღრიცხვას, როდესაც ჩვენი ისტორიკოსი ბერძნულ სიტყვებს ხმარობს. სიტყვები: ეკლესია, მონასტერი, ბომონი, ემბაზი, ტრაპეზი, აღაპი, დიაკონი, ეპისკოპოსი, კათალიკოსი, კვირიაკე, კეისარი და სხვ. ისეთი სიტყვებია, რომლებიც ქართულ მწერლობაში თავიდანვე გვხვდება და ისიც ყოველნაირ ლიტერატურულ ძეგლში. შევჩერდებით მხოლოდ ისეთ სიტყვებზე, რომლებსაც მეტად შერჩენიათ ბერძნული იერი და

²⁷ ერთ-ერთი საბუთი იმისა, რომ გელათში იყო აკადემია, რომ გელათი იყო სწავლულების კერა, არის სწორედ ეს ადგილი ისტორიისა, სადაც გელათი შედარებულია ათენთან.

რომლებიც ძველ ქართულ მწერლობაში სხვა, საკუთრივ ქართული სიტყვით შეიძლება იქნენ შეცვლილი (თუმცა, აქვე უნდა ითქვას, რომ ეს სიტყვები მხოლოდ ამ ძველისათვის არ არის დამახასიათებელი). ეს სიტყვებია: პინაჯა — ἰ πινὰζ — 1,33 — (ჯამი). პორფირი — ἡ πορφύρα I, 362; 363 — (ძოწი). ქარტა — ἰ χάρτα I, 341 (ქალაქი). ქსენონი — ἰ ξένων I, 331 (საავადმყოფო, დაგრძობილთა თავშესაფარი). აქვე უნდა იყოს მოსათანი ორღანო — (I, 357 ἰ ἑργασίον (საკრავი), თუმცა მისი ბადალი ქართული სიტყვა არ მახსენდება. ამ სიტყვების ხმარება კიდევ ერთი მოწმობაა იმისა, რომ ისტორიკოსისათვის ელინური სამყარო უცხო არაა და აქედან მას სახმარად შეთვისებული აქვს ისეთი სიტყვები, რომლებიც ქართული ენისათვის მის დროს (და არც მერე) საყოველთაო სავალდებულო არ ყოფილან.

ივ. ჯავახიშვილი დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის შეფასებისას წერდა: „ებრაელების ისტორია იქნებოდა თუ ქრისტიანობის, ძველი წარმართ ბერძნებისა თუ სპარსელების ისტორია იქნებოდა, ჩვენი ავტორისათვის სულერთია — მას სრულებით თავისუფლად მოჰყავს ყველა ხალხების და მეფეების ცხოვრების მაგალითები და საქართველოს მდგომარეობისა და საქართველოს მეფის მოღვაწეობას იმ მაგალითებს ადარებს“²⁵. უფრო წინ კი აღნიშნავს „...დავით აღმაშენებლის მემკვიდრე ან ერისკაცია, ან არა და თუ სამღვდლო პირია — განათლებითა და აზროვნებით სრულიად გაერისკაცებული მწერალი ყოფილა, რომელიც თავისუფლად კითხულობდა და სარგებლობდა საერო, ძველ ბერძნულ წარმართულ მწერლობითაც კი“²⁶.

ზემოთ მოყვანილი მასალა სწორედ იმის საბუთია, რომ ჩვენი ისტორიკოსი „კითხულობდა და სარგებლობდა ...ძველი ბერძნული მწერლობით“, ძველ ისტორიკოსთა თხზულებებით.

3. ინგოროყვას აზრით, „დავითის მატთანში არსად არ მოიპოვება რაიმე კვალი ბერძნული წყაროებით უშუალო სარგებლობისა, ყველა ცნობები ბერძნული მსოფლიოს შესახებ, რომელიც გვხვდება ამ ძეგლში, ამოღებულია იმ ტექსტიდან, რომელიც ამ დროს ქართული თარგმანების სახით არსებობდა (სახელდობრ, ამარტოლის ხრონოლოგიის თარგმანში, იოსიფოს ფლავიოსი ანონიმი ჰუმანისტის თარგმანში; ეს ორი ძეგლი ჩვენ დრომდისაც შენახულა; ამას გარდა ომიროსსაც... ეს მწერალი მხოლოდ ქართული ვერსიის სახით იცნობდა“²⁷).

ეს დასკვნა ასე უყოყმანოდ მისაღებად არ მიგვაჩნია, მიუხედავად იმისა, რომ „ისტორიაში“ საგანგებო, უეჭველი ნიშანი ბერძნულის გავლენის, ან ბერძნული წყაროს გამოყენებისა არ გვხვდება. როგორ უნდა წარმოვიდგინოთ დავითის დროს, ათონელების, ეფრემ მცირის, არსენი იყალთოელის, იოანე პეტრიწის გვერდით ისეთი კარის ისტორიკოსი, რომელიც მხოლოდ ქართულად ნაწერ წიგნებს კითხულობდა და ისტორიის წერისას მხოლოდ მათ ეყრდნობოდა?

²⁵ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1916, გვ. 163—164.

²⁶ იქვე, გვ. 155.

²⁷ პ. ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა, რუსთაველის ეპოქის სალიტერატურო მემკვიდრეობა, გვ. 60—61.

Н. Е. УРУШАДЗЕ

ЗООМОРФНЫЕ МОТИВЫ РАННЕХРИСТИАНСКИХ ХРАМОВ ГРУЗИИ

(Болнисский Сион, Свети-Цховели (V век))

Строительство и декор культовых сооружений раннего средневековья сохраняют «ряд черт, которые приходится рассматривать как переживающие предыдущей эпохи»¹. Стремление церкви придерживаться принятых образцов христианской символики разбивалось о народно-национальные тенденции, которые не укладывались в рамки изобразительных норм и проявлялись в самостоятельных решениях.

С такими «отступлениями» духовенство принуждено было считаться, понимая, что путь приобщения народной массы к христианской религии шел через близкие ей символы и сюжеты. Отсюда, проникновение в христианские мотивы зооморфной тематики, которая занимала ведущее место в декоративно-прикладном искусстве дохристианского периода; зооморфные олицетворения выражали функции древних божеств.

Подобное же «проникновение» происходило и с крестом: придя из языческого мира в значении «универсального» оберега, крест продолжают чтить и поклоняться ему, как христианской эмблеме.

Зооморфные сюжеты Болнисского Сиона помещены на капителях, сосредоточенных главным образом в баптистерии храма. Основной и самый интересный сюжет сохранился на южной капители пилястры, близ алтарной абсиды.

Капитель делится круглым валиком по горизонтали, на два почти равных поля. Верхнее поле уводит нас в растительный и животный мир, изображенный по схеме «древа жизни» (рис. 1 а.).

Сидящие львы, помещенные с двух сторон композиции остаются безучастными к пробегающей мимо них серне или лани².

Весь облик хищников и игнорирование объекта их охоты создают впечатление условности изображений, заставляя усматривать их присутствие, как непеременимое условие для воспроизведения данной композиции.

Отсюда возникает вопрос: не явилось ли это средством достижения «эффекта присутствия» важных символов, имеющих для народа особый смысл и конкретное значение?

Ответить на этот вопрос можно только после тщательного выяснения сущности самого явления, в котором кроются причины «возникновения» данных образов в связи с их местом и значением занимаемым и в декоре христианского памятника.

¹ Г. Н. Чубинашвили, Болниси, Тб., 1940, стр. 153—154.

² Там же, стр. 155—156.

Данное исследование не может опираться на аналогичные примеры того времени, т. к. подобное строительство в Грузии осуществлялось впервые. Для более верного решения поставленной задачи следует заняться анализом болнисских композиций с соответствующих позиций и направлений.

Реальнее всего исходить из исторической и изобразительной преемственности, как наиболее верного пути исследования зооморфной тематики в христианском искусстве.

Рис. № 1, а — капитель Болнисского Сиона — б — барельеф головы быка в баптистерии. — в, г — барельефы головы быка в Свети-Цховели.

При исследовании верхней композиции рельефа мы нашли отсутствие общности действия, обуславливающее логичность сюжета. В дальнейшем нам станет известно, оправдано или лишено основания подобное суждение.

В начале постараемся наиболее четко определить образы животных составляющие композиции. На верхней и нижней капителях показаны бегущие лани, на западной капители северного проема галереи, раскрытой в 1939 г., несмотря на плохую сохранность, улавливаются изображения самки оленя, кормящей олененка. На капители, в проходе южного портика, среди деревьев также видно изображение оленя. На восточной грани капители снова изображен олень у дерева.

Образ оленя в древних верованиях грузин уходит в глубь древнейших представлений об «умирающем и воскресающем» солнечном боже-

стве, отраженном в искусстве ранних земледельцев³ (рис. 2ж); а также в других многочисленных обрядах, связанных с классом этих животных и приуроченных к важным событиям в жизни многих грузинских племен. В этнографических сведениях сохранились следы верований, обращенных к этим животным приравненных к положению «молочного родства»⁴. Подобная «привилегия» давала им возможность выступать в качестве «покровителей», «патронов», представляемых ими хозяйств, в которых олень «пользовался» одинаковыми с человеком «правами». В сюжете бронзового пояса из Самтаврского некрополя эта тема получила наглядное воплощение в связи с «днем первого плуга и выгона скота», где жрец и олень на равных правах участвуют в обрядовом действии, посвященном этому знаменательному событию⁵ (рис. 2д).

Образ оленя занимает большое место и в фольклоре, ему приписывается способность перевоплощения, что косвенно и прямо указывает на переживание охотничьего времени тогда как в последующей эпохи он целиком уже связывается с земледельческой идеологией.

Образ оленя прочно влетается в мифологию и эпос⁶. Веками утвержденная вера в этот зооморфный образ ставит его в ряды священных символов, наделяя его важными «функциями» в производственных процессах земледельца. С такого рода народными проявлениями, духовенство не только принуждено было считаться, но даже пыталось приспособить их к своей идеологии. В христианском искусстве, изображение этих животных «воспринималось как символ верующей души»⁷.

Ранее было замечено, что подобные «уступки» помогали усваивать христианские сюжеты, чуждые и еще малопонятные народу. Совершенно логично считать, что для ранних христиан «новой» эры их привычные символы оставались близкими и более простыми, нежели туманные, не совсем ясно оформившиеся представления о едином боге, которому суждено было заменить привычную иерархию древних божеств. И действительно, такой синкретизм сохраняется надолго, не только в изображении «священных» сюжетов, но и в соблюдении обычаев и празднеств. Пасха, новый год, моление о дожде, о ниспослании обильного урожая, становились для народа опять близкими и понятными только после того, как в новых верованиях и обрядах ощущались образы и обычаи древней религии⁸.

Надо думать, что необходимость «вписывать» в изобразительную схему раннехристианского искусства «свои образы», заставила болнисского скульптора прибегнуть к такому не совсем обычному композиционному построению. В свое время акад. Г. Н. Чубинашвили было замечено: «В некоторых, из числа изображений этих капителей, несомненно включено и символическое значение, что еще раз подчеркивает особый подход архитектора и художника к задаче оформления этого помещения»⁹.

³ Н. Е. Урушадзе, Бронзовые пояса из Самтавро, ж. «Хеловнеба», 1969, № 12, (на груз. яз.).

⁴ В. В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тб., 1957, стр. 65.

⁵ Н. Е. Урушадзе, К вопросу об изображении божеств на памятниках древнегрузинского искусства, ж. «Хеловнеба», 1969, № 8 (на груз. яз.).

⁶ М. Я. Чиковани, Прикованный Амирани, Тб., 1947, стр. 356—357 (на груз. яз.).

⁷ Г. Н. Чубинашвили, Болниси, стр. 161.

⁸ В. В. Бардавелидзе, ук. соч., стр. 121 и дальше.

⁹ Г. Н. Чубинашвили, Болниси, стр. 147.

9. „მეცნიერებათა აკადემია“, 1973, № 4.

Этнографические пережитки сохранили сведения о том, что «в искусстве древней Колхиды, занимавшим доминирующее положение, начиная с эпохи бронзовой культуры вплоть до VI века до н. э., является изображение волка, племенного тотема колхов»¹⁰.

Фантастические изображения животного на предметах декоративно-прикладного искусства: колхских топориках, кобанских пряжках и бронзовых поясах Кавказа и Закавказья, по мнению исследователей, передают изображение племенного тотема волка-собаки.

Религиозные верования наделяли этих животных сверхъестественными свойствами, способными влиять положительно и отрицательно на хозяйственные и общественные стороны жизни грузинских племен. Об этом красноречиво повествуют сюжеты бронзовых поясов из Самтавро, изображенные на них волки-собаки наделены атрибутами, состоящими из орудий сельскохозяйственного инвентаря и последовательно передают в календарном земледельческом цикле образы: «волка-собаки-пахаря», «сеятеля», «собираателя урожая» с функциями «орошения»¹¹ (рис. 2 в).

По верованию хевсур волки — «саулы» имелись у главы их пантеона божества Мориге Гмерти, тогда как у «других хевсурских божеств, покровителей крупных территориально-общинных организаций волки были уже превращены в собак»¹².

В непосредственной связи с изложенным обратимся к ценным этнографическим сведениям.

Среди сванских знамен существует знамя, носящее название лем — лев. Сами сваны говоря об изображении животного, представляющего штандарт, что это «не лев, а волк; он называется львом (лем) в знак того, что волк (племенной тотем, прим. Н. Е. У.) силен и победоносен как лев»¹³.

На бронзовых изделиях ранних земледельцев наглядно прослеживается тенденция «возвеличения», — придание мощи своему тотему, как это передается сюжетом Самтаврского бронзового пояса: в образе волка-собаки появились новые качества и весь облик животного приобрел львиноподобные черты. Видимо задача художника заключалась в том, чтобы воспроизвести волка-собаку, который всем своим обликом выражал силу и мощь (рис. 2 а).

Нужно сказать, что приобретение волками-собаками львиных черт проявлялось во всех областях народного искусства и в разное время, как это подтверждают образцы лазского орнамента по дереву (колл. Гос. Музея Грузии по В. В. Бардавелидзе, таб. II а).

Облик болнисского «льва», начиная с его орнаментального покрытия, был неотъемлемым проявлением народного искусства. От головы до плеч «лев» покрыт орнаментом, свойственным грузинской изобразительной практике: солнечный знак спирали сочетается с зигзагом — знаком воды, что вместе являет магическое «требование» их равновесия, как залог производственной результативности земледельческого хозяйства¹⁴.

¹⁰ В. В. Бардавелидзе, ук. соч., стр. 46 и дальше.

¹¹ Н. Е. Урушадзе, Бронзовый пояс из Самтавро, ж. «Хеловнеба», 1968, № 3 (на груз. яз.).

¹² В. В. Бардавелидзе, ук. соч., стр. 48.

¹³ Там же, 41.

¹⁴ Н. Е. Урушадзе, К семантике прикладного искусства древнего Кавказа и Закавказья, ж. «Советская Археология», 1973, № 1.

Таким образом, мы приблизились к интересующим нас изображениям — болнисским львам, которые по нашему мнению являются последней изобразительной ступенью тотемистического следования: волка-собаки-льва (лем). При этом композиционная связь с оленем была последовательна и не прерывалась начиная с древнейших времен, о чем наглядно демонстрируют сюжеты знаменитого триалетского кубка и бронзовых композиций.

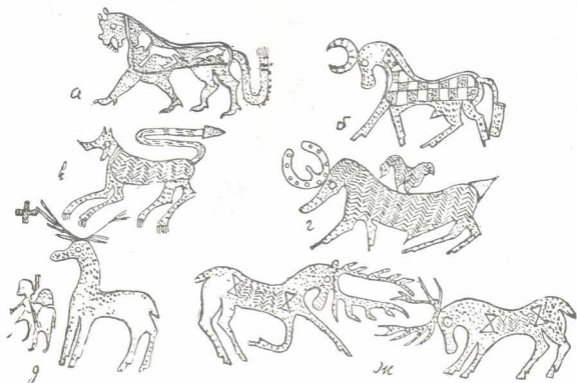

Рис. № 2 а — изображение волка—собаки на бронзовом поясе из Самтавро, погреб. 168. — б — изображение быка на Триалетском поясе. в — изображение волка—собаки на поясе из Самтавро, погреб. 281. — г — изображение быка на поясе из Самтавро, погреб. 121. — д — изображение оленей на поясе из Самтавро, погреб. 276.

Действовал все тот же принцип производственной заботы о результатах своего труда, заставляя, как всегда, обращаться к магической помощи земледельческих символов. Так, на стены храма, в первую очередь, попала традиционная символика земледельца, без которой не мыслилась и не могла обойтись ни старая, ни новая религия.

Это прекрасно учитывалось христианским духовенством, которое понимало насколько важна эта символика для привлечения своей паствы. В декоративном оформлении храмовых сооружений нашли место казалось бы «простые жанровые» решения, в которых страшный бич домашней скотины — волк, по традиции замененный «львом» «задирает» корову, а это уже прямое и конкретное обращение к христианскому богу с просьбой о его бдительности и предотвращении этого страшного для земледельца бедствия.

Подобные темы в дальнейшем разворачиваются настолько широко, что декоративные размеры, показанные в Болнисском Сионе, явно недостаточны для выражения чаяний христианской паствы; сюжет стали помещать на фасадах храмов, вставлять их между и по бокам окон, дверей, под и над карнизами. Сохранились и народные обычаи.

Из дошедших до нас праздников, известных под названием «бери-каоба» и «кееноба», справляемых в Грузии весной к началу вступления земледельческого календаря, в сценах с представлениями «ряженными» и другими действиями¹⁵, обращает на себя внимание одна из колоритных фигур: все растительные атрибуты прикреплены на маску, отличающуюся львиными чертами; не лишено основания видеть преемственность этого образа, в котором могли быть заложены символы плодородия земледельцев, несущие «воспоминание» о волке-собаке-льве (лем).

Под болнисским сюжетом со «львами» помещен рельеф, изображающий медведя преследующего бегущую лань. Неправдоподобность сюжета подчеркивается снова самой природой, тем более, что условная художественная практика грузинского искусства не имеет подобной аналогии. Культ медведя характерен для Осетии и Абхазии и не выражает яркого и прямого отражения в грузинских верованиях.

Появление птиц по сторонам креста относится к более позднему времени; Г. Н. Чубинашвили считает это заимствованием готовой формы. «Символика воскресения, вечной жизни в образе павлина настолько была распространена еще до христианства, что применение здесь их совершенно очевидно и естественно, так как мы имеем дело с баптистерием¹⁶. И действительно, если мы обратимся к аналогичным мотивам других храмов, то у нас возникнет впечатление об их полной согласованности.

Все они изображаются по схеме «древа жизни», где «древо» заменяется крестом, по сторонам которого часто помещают птиц. Подобные композиции свойственны грузинским храмам, в которых крест часто замещается растительным символом, последний скорее всего служит его атрибутом. Именно это и заставляет предполагать «реставрацию» древнейшего изобразительного приема, воссоздавшего схему известного декоративного мотива в виде «процветшего» креста.

Время наступления весенней поры на древних бронзовых композициях выражается изображением креста и птиц¹⁷, в христианском искусстве та-же тема выделялась в изобразительный комплекс, в котором «процветший» крест — («древо») тот-же символ возрождения природы и ее добрых вестников — птиц, прилет которых возвещает начало земледельческой поры.

Аналогично болнисской капители, изображение птиц помещали на сирийских храмах V века¹⁸.

Окончательным завершением зооморфной тематики, в Болнисском Сионе, является изображение в баптистерии головы быка, между рогами которого помещен крест. Значительность этого образа подчеркивается выбранным местом, на котором этот фрагмент выступает как вполне самостоятельная тема (рис. 16).

Бык в древности не мыслился абстрактно, вне своих рабочих функций. Представления эти наглядно выступают в сюжетах бронзовых поясов ранних земледельцев. Его образ создавался совместно с сельскохозяйственными орудиями, которые выступали в виде его атри-

¹⁵ Ш. Я. Амиранашвили, История грузинского искусства, стр. 45.

¹⁶ Г. Н. Чубинашвили, Болниси, стр. 160.

¹⁷ Н. Е. Урушадзе, Бронзовые пояса Самтавро (ряд статей связанных с этой темой публикуется в ж. «Хеловнеба», 1968, 1969, 1970 гг. (на груз. яз.).

¹⁸ Н. П. Кондаков, Путешествие по Сирии и Палестине, М., 1876. рис. 72.

бутов и замещали части его тела. Бык как производитель земледельческих работ, выражая весь основной цикл земледельческого календаря, создавая образы «пахущего», «боронящего», «сеющего» и быка «собирающего урожай» (рис. 2г).

Это убеждает, что появление изображения головы быка на стенах баптистерии Болнисского Сиона вполне закономерно и не представляет загадки помещения между его рогами фигуры креста.

Обычай изображения быков на христианских памятниках говорит о живучести этого древнего культа и того символического значения, который послужил основанием для возведения необыкновенно ценного в художественном отношении храма Никорцминда в XI в. (Рача).

Нимало этому способствовал фольклор, связанный с этим земледельческим животным¹⁹.

В народных сказках быков наделяли великой силой. Так например, быки Ниша и Никора взмахом своих хвостов останавливали солнце, продлевали день; чудодейственную силу приписывают рогам быков, которые оказывают людям помощь²⁰. В сказке «Цикара» бык выведен другом человека, разговаривает со своим пастухом, находится с ним на равной ноге, оказывает тысячу услуг и похоже что бык приходится ему родственником²¹.

Существовало предположение, что культ быка в Грузии имел тотемические основания, на что указывают языческие и христианские пометки на изображении головы в Болниси и Свети-Цховели²². В преданиях абхазцев считалось, что земля помещается между его рогами²³.

Так называемые вишапы и вишапойды красноречиво свидетельствуют, что бык издревле был жертвенным животным на Кавказе, и в частности в Грузии. Изображение шкуры быка с головой и конечностями на вишапах — есть акт жертвоприношения, который связан с идеей плодородия²⁴.

В свое время Р. Харадзе в Хевсуретии был зафиксирован обряд кровной мести, в котором быку было отведено решающее значение, при договоренности человеческое кровопролитие могло быть предотвращено принесением в жертву быка²⁵.

Наконец, у нас представляется возможность привести еще один пример изображения головы быка, дважды повторенного на фасаде храма Свети-Цховели (раннего периода). Украшение головы быка в торжественные дни начала весенних работ растительными символами, крестами, кругами²⁶, отражено в обычаях земледельцев, восходит к глубокой древности и доходит чуть-ли не до наших дней. Этот мотив в скульптуре Свети-Цховели применен в оригинальном решении: украшением головы быка молодыми побегами сочных листьев, представляя таким образом символ плодородия. Что же касается художественной

¹⁹ Т. Окрошидзе, Персонажи грузинских фантастических сказок, Грузинский фольклор, Тбилиси, III, 1965, стр. 136 (на груз. яз.).

²⁰ Грузинские народные сказки под ред. М. Чиковани, т. III, Тб., 1956, стр. 299.

²¹ Т. Окрошидзе, ук. соч., стр. 144.

²² Там же, стр. 157.

²³ Грузинские народные сказки под ред. М. Чиковани, т. III, Тб., 1956, стр. 136.

²⁴ Н. Н. Марр и Я. И. Смирнов, Вишапы, ТГАИМК, т. I, Л., 1931.

²⁵ Р. А. Харадзе, Предварительный отчет о командировке в Пиркитскую Хевсуретию, ИЯМК, I, Тб., 1942, стр. 36, 37.

²⁶ А. Хачанов, Обычай крестьян при пахании, Кавказ, 1903; Н. Е. Урушадзе, Бронзовые пояса Самтавро, ж. «Хеловнеба», 1968, № 3 (на груз. яз.).

ценности этого произведения раннехристианского искусства, то оно бесспорно обращает на себя внимание своей пластичностью и законченностью форм, отвечая всем эстетическим требованиям, тонкого художественного вкуса (рис. 1 в, г).

Все вышесказанное убедительно доказывает, что древняя и «новая» религия не могли быть абстрактны, как того требовали христианские догмы, требуя «слепой веры в единого творца». Однако, духовенство пришло к убеждению, что народная масса воспримет новую веру не иначе, как продолжая сохранять свои производственные интересы, связанные с чаяниями о результатах своего труда, которые она пока не могла возложить слепо на единого бога, а в неприменном сочетании со своими привычными обычаями и оберегами, от которых не только нельзя было оторвать массу, но что парадоксальнее всего, следовало заботиться о том, чтобы в возводимом христианском храме эти символы присутствовали, как неприменное условие для привлечения и умножения своей паствы. Это и объясняет изобразительную и ритуально-обрядовую преемственность всего языческого, что прочно обосновалось в христианской религии. Особенно это касается креста, образа быка, оленя, птиц и других зооморфных и растительных элементов, ставших неотъемлемой частью декоративно-орнаментальных мотивов христианских храмов.

Г. Г. АЛАСАНИЯ

АЗЕРБАЙДЖАН НА КАРТАХ «ДЖИХАН-НЮМА»

Одним из самых важных событий в истории первой типографии Турции (осн. в 1729 г.) признано издание географически-космографического сочинения видного турецкого ученого XVII-го века Кятиба Челеби¹. Помимо текста заслуживают специального изучения включенные в него при издании многообразные иллюстрации, большинство которых (29 из 39-и) представляют карты тех или иных стран, остальные же изображают различные астрономические, математические или географические фигуры и таблицы². Иллюстрации «Джихан-нюма» составлены, по-видимому, в разное время и разными авторами, чем объясняется различие между ними, как в качестве и стиле исполнения, также нередко и в фактических данных. Большая роль в собрании и изготовлении иллюстраций принадлежит издателю сочинения, ученому и выдающемуся деятелю своего времени Ибрахиму Мютеферрика, снабдившему книгу не только богатыми иллюстрациями, но и множеством ценных вставок и комментариев. Однако Мютеферрика был лишь организатором и техническим руководителем работ. Точное происхождение иллюстраций «Джихан-нюма» не известно, в частности, не указаны настоящие авторы карт. Сочинение сохранило лишь имена помощников Мютеферрика, граверов, изготовивших клише. Они названы как правило, в надписях на картах: «Работа Ахмеда ал-Кирими», или «Работа Мигирдича Галатави» (Араб. *عمل* — работа, труд). Таких надписей в одном случае встречается 11 (1. Небесный глобус, 2. Рисунки, поясняющие шаровидность земли, 3. Небесные своды по Птолемею, 4. Обитаемая четверть земли и таблицы климатов, 5. Таблицы климатов и расстояний, 6. Полушария, 7. Гвинея, 8. Молуккские острова, 9. Иран при Сефевидах, 10. Кавказ, 11. Аравия); 7 карт гравировал Мигирдич Галатави (Карта неба, 2. Роза ветров, 3. Острова Индо-Китая, 4. Государства Великой степи (Сибирь, Средняя Азия), 5. Индия, 6. Мавераннахр, 7. Малая Азия).

Мы не располагаем дополнительными сведениями об упомянутых граверах. Можно предполагать, что помимо перечисленных карт были у них, видимо, и другие. Во всяком случае, известно, что карта полу-

¹ А. Д. Желтяков, Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции, М., 1972, стр. 29; *کتاب چلبی، جهان نما، قسطنطنیه ۱۱۶۶*

² Подробнее об иллюстрациях «Джихан-нюма» см. И. Ю. Крачковский, Турецкая географическая литература XV—XIX вв. «Избранные сочинения», т. IV, М.-Л., 1957, стр. 636—637 (Автор дает перечень таблиц и карт, хотя не всегда в точной последовательности. Так, например, карта Азербайджана предшествует карте Кавказа. Должно быть наоборот: Азербайджан — стр. 390, далее, Кавказ—между стр. 431—432); Названия карт мы даем по И. Крачковскому.

шарий, выполненная Мигирдичом Галатави, была преподнесена в дар ученому аббату Тодерини сыном посла неапольского королевства³.

Требуется уточнения мнение акад. И. Ю. Крачковского, утверждавшего будто «все эти иллюстрации, конечно, европейского происхождения, и только легенды на них турецкие»⁴. Во-первых, две карты сочинения—Иранского Азербайджана и Анатолии — приписываются продолжателю «Джихан-нума» Абу Бекру ибн Бахраму ад-Димишки, поскольку они имеются в Лондонской рукописи Абу Бекра⁵. Кроме того турки, правда, испытывали недостаток географических карт морей и суши, из-за чего им часто приходилось прибегать к французским, но тем не менее они располагали и некоторыми местными картами, писанными пером. Вероятно, именно подобные карты и были положены Ибрагимом Мютеферрика в основу карт «Джихан-нума» (по крайней мере некоторых из них).

В начале XVIII века в Турции в области картографии вообще замечается некоторое оживление, что безусловно сопряжено с благотворной деятельностью Ибрагима Мютеферрика и основанием типографии. Вышеупомянутому Тодерини в Стамбуле попала очень редкая и большая карта Черного моря, гравированная на меди, надпись которой гласила: «Обработку сей карты повелел глубокоуважаемый везирь Ибрахим паша с той целью, дабы облегчить судоходство по Черному морю. Изготовили ее, обсудили и исправили ученые географы, гравировал и напечатал довольно искусный печатник Ибрахим Эфенди в 1136 (1723/4) году». Спустя несколько десятилетий, в частности, в 1768 году карта была срисована уже с турецкого на французский неким господином Шабером, переводчиком короля обеих Сицилий⁷. В той же типографии были напечатаны также очень большого размера карты азиатских провинций и Египта⁸.

Ибрахим Мютеферрика внес определенную лепту в создание иллюстраций «Джихан-нума», на что указывает надпись на карте Малой Азии: «Чертил Ибрахим из Топхане». Ему же должна принадлежать, по предположению Тешнера, и карта Босфора⁹.

Азербайджану посвящены две карты «Джихан-нума». Одна из них, «Иклим-и Азербайджан», включенная в 39-ю главу, согласно бытовавшему до XX-го века в историографии термину, подразумевает южный Азербайджан (Иранский). Территория же современного Советского Азербайджана, обычно обозначавшаяся терминами Арран, Ширван, Муган¹⁰, помещена на карте Кавказа. Автором «Иклим-и

³ G. Toderini, Literatur der türken, aus dem italiänischen des herrn abbé Toderini mit Zusätzen und Anmerkungen von Philipp Wilhelm Gottlieb Hausleutner, Königsberg, 1790, T. 2, стр. 244.

⁴ И. Крачковский, ук. соч., стр. 637.

⁵ В рукописи имеются вставки и продолжение, сделанные Абу Бекром ибн Бахрамом ад-Димишки (См. F. Taeschner, Zur Geschichte des Djihannuma, Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin, Jahrgang XXIX, Zweite Abteilung, Berlin, 1926, стр. 108).

⁶ G. Toderini, ук. соч., стр. 242.

⁷ Там же, стр. 243.

⁸ Там же; F. Vabinger, Stambuler Buchwesen im 18 Jahrhundert, Leipzig, 1919, стр. 12.

⁹ F. Taeschner, ук. соч., стр. 108 (поводом для данного предположения послужило отсутствие карты в Лондонской рукописи).

¹⁰ Кятиб Челеби, Джихан-нума, стр. 391.

Азербайджан» является Абу Бекр ибн Бахрам. Что же касается карты Кавказа, гравированной Ахмедом ал-Кирими по неизвестному образцу, она выполнена с высоким профессионализмом и с точки зрения картографии значительно превосходит карту Азербайджана.

Карта Азербайджана помещена на 390 стр. сочинения, югом кверху и видимо случайно пропущена в замечании И. Ю. Крачковского: «На двух заключительных картах — Малой Азии и Босфора совершенно неожиданно выплывает старая традиция с помещением юга на верху карты»¹¹.

На карте Азербайджана не указан масштаб, не нанесены меридианы и параллели. Автор вводит 5 условных знаков, обозначающих малые пункты, средние, значительные, главный город Азербайджана Тебриз и мосты у Мияне, Андараба и Тебриза. На карту нанесены горы и реки. Ее центральное место занимает Тебризское или Урмийское озеро со сравнительно верным расположением с юга-востока к северо-западу. Интересно, что работа Абу Бекра не имеет ничего общего ни с одной из известных нам ранних карт Азербайджана¹². При ее составлении автор, по всей вероятности, пользовался письменными источниками. В частности, одним из его источников, как нам кажется, послужили данные Кятиба Челеби, заимствованные в свою очередь из сочинения Хамдаллаха Казвини. Однако, нанесенные на карту некоторые пункты иногда совсем не упоминаются названными авторами, порой лишь приблизительно отображают их данные, или же вовсе противоречат им. Все это наводит на мысль об использовании Абу Бекром также и других источников. Так, например, обозначенные к северо-западу от Тебриза Кузе-Конан, Шебистер и Суфийан по тексту должны быть расположены к северу от Сурхаба на расстоянии 1 фарсаха. Неверно локализован в тексте Маранд-между Хоем и Тебризом, но к юго-западу от последнего; на карте указан более точно, на северо-западе. И, наоборот, правильному определению расположения Ушнуе в тексте (на расстоянии одного перехода к юго-зап. от Урмии) противопоставлено показание ее на карте крайней юго-восточной точкой Азербайджана¹³. Ульке-и Дарбаз нанесен к юго-зап. от Тебриза, вместо указанного Кятибом Челеби севера¹⁴.

Данным Хамдаллаха Казвини и Кятиба Челеби соответствует расположение следующих пунктов: Тебриза (تبريز), Андараба (اندراب), Уджана (اوجان), Ахара (اهر), Хоя (خوى), Салмаса (سلماس), Урмии (اورميه), Бесуй (на карте تسوى).

Сходство становится весьма очевидным при сравнении гидрографической сети:

¹¹ И. Крачковский, ук., соч. стр. 637.

¹² См. Атлас Азербайджанской ССР Б. М., 1963, Азербайджан на древних картах, стр. 202—203.

¹³ Кятиб Челеби, Джихан-нома, стр. 381, 385; сравни: The geographical part of the Nuzhat-al-qulub, composed by Hamd-Allah Mustawfi of Gazwin, Ed. by Q. Le Strange QMS XXIII, Leiden — London, 1915, стр. 79, 88, 86.

¹⁴ Дарбаз (درباز) Кятиба Челеби вероятно соответствует Дизмару (دزمار) Хамдаллаха Казвини: «Нахиде на севере Тебриза, включающий около 50 деревень. Климат мягкий и умеренный. Если текут с гор и большинство впадает в Аракс. Там много зерновых, хлопка и фруктов, посылаемых в окрестности. Доходы в диван 40800 динаров» (Кятиб Челеби и Джихан-нома, стр. 357; Хамдаллах Казвини, Кузхат ал-Кулуб, стр. 86).

«Река Андараб (указана на карте — Г. А.) берет начало в горах Сабалан, течет по Ардебилю..... далее достигает Андараба..... протекает под мостом Ходжа Али-шаха (обозн. на карте — Г. А.) и впадает в реку Ахар».

«Река Ахар (нанесена на карту — Г. А.) берет начало из гор тех краев, в ущелье Арминан¹⁵ (нанесено на карту), называемом монголо-ми Гекчаниль, огибает крепости Ноудиз и Ахар. Минуя деревню Байлакан, соединяется с рекой Андараб и оба впадают в Аракс».

«Река Сафи (нанесена на карту — Г. А.) берет начало в горах Саханда, достигает Мараги, а затем соединяется с рекой Джагату».

«Река Тагату (нанесена на карту — Г. А.) берет начало в горах, в ущелье и впадает в реку Джагату».

«Река Джагату (указ. на карте) вытекает из Курдистанских гор (на карте *حبال کردستان*), в окрестностях Снях-Куха¹⁶. Вблизи Мараги соединяется с рекой Сафи и впадает в Тебризское озеро».

«Реки Седжд (назв.) и Кедфу (нанесена без названия) на месте истока представляют собой две (отдельные) реки. Далее соединяются и впадают в Сафид-руд» (у Хамдаллаха Казвини *اب سنجید و گدیو*)

«Шал-руд (обоз. на карте) вытекает из гор. Шал».

«Река Меянидж (нанесена на карту без названия) берет начало в горах Уджана, минуя Уджан, течет к Меяниджу и в степи соединяется с Хашт-рудом».

«Хашт-Руд берет начало в горах Мараги и Уджана и в пределах Меяниджа, соединившись с рекой Меянидж, впадает в Сафид-руд».

«Мост Меяниджа (нанесен на карту) 32-арочное большое сооружение на упомянутой реке».

«Река Сарав (обозн. на карте), называемая также рекой Сорхаб и Сарав-рудом, берет начало в горах Эшкемда из гор. Сабалана, протекает по Сараву и, на границе озера попадая на солончак и землю соляных припсков, становится Шуре-рудом»¹⁷.

Тебриз и Ардебиль (соответственно с близлежащими Ахаром и Андарабом) автором карты смещены несколько к сев.-западу. Также смещена к северу и Марага. На карте не всегда соблюдены расстояния. Например, Мияне, которая должна отстоять на одинаковом расстоянии от Ардебиля и Мараги (20 фарсахов) из-за чего, как полагают¹⁸, и получила свое название (*میا نه* — середина), нанесена совсем близко от Ардебиля и довольно далеко от Мараги. Более или менее верно нанесены на карту значительные пункты Хой, Салмас, Маранд,

¹⁵ Арминан (*ارمینان*) — село на пути между Табризом и Ахаром. (З. М. Буниатов, Шихаб ад-дин Мухаммад ан-Насави, Жизнеописание султана Джелал ад-дина Манкбурны, Б., 1973, стр. 407).

¹⁶ Тот же Кара-даг. Простирался вдоль южного Аракса к сев.-востоку Тебриза. На карте Снях-Кух не указан, *حبال کردستان* же, из которого якобы вытекает река Джагату, расположен, начиная с середины к югу, вдоль восточной стороны оз. Урмии. (Tadhkirat al- Mu lú k, transl. and explained by V. Minor sky, London, 1943, стр. 164).

¹⁷ К я т и б Ч е л е б и, Джихан-нома, стр. 388; сравни: Х а м д а л л а х К а з в и н и, Нузхат ал-Кулуб, стр. 222—224.

¹⁸ В. Б а р т о л ь д, Историко-географический обзор Ирана, С-Петербург, 1903, стр. 144; об этом говорится и у Язкута ал-Хамави (Сведения Якута о Грузии и Кавказе, Араб. текст с груз. переводом и введением издала Э. Т. С и х а р у л и д з е, Тб., 1964, стр. 89, 90).

Урмия, Тасудж. Обозначенный на юге Хоя Кишлак-и Думбули (قشلاق دمبلی), вероятно восходит к названию курдского племени Думбули, во владении предводителя которого находился в XVII веке Хойский округ¹⁹.

Наличие Байлакана на карте XVII века является некоторым анахронизмом. Последнее упоминание Байлакана в источниках связано с именем сына Тимура Шахруха, который вслед за отцом, пытался отстроить его заново, но из-за частых землетрясений был вынужден отступить от своего намерения²⁰. Город Байлакан исчезает, но название удерживается надолго для обозначения выросшего на его месте нового поселения Орен-кала²¹, и, как видно, все еще не вытеснен полностью, даже в XIX веке²². На карте Абу Бекра Байлакан локализован ошибочно. Вместо того, чтобы быть помещенным между Курой и Араксом²³, пункт перенесен значительно к юго-западу, вполне соответствующим сведениям Хамдаллаха Казвини и Кятиба Челеби: «Река Ахар берет начало в горах тех краев, гибает крепость Ноудиз и Ахар. Минувшая деревню Байлакан, соединяется с рекой Андараб и оба впадают в Аракс». На карте Байлакан помещен именно на месте слияния рек Ахара и Андараба.

На карту нанесены некоторые второстепенные пункты, идентификация и локализация которых не всегда удаются. На северо-западе оз. Урмии Хан Адам (خان ادم), на западном берегу озера крепость Хошанг (قلعه حشنگ), деревня Бат (قریه بط), крепость Гугарджинлик (قلعه تویواق), на юго-западе крепость Топрак (قلعه کورجنلک), на юго-нахией-и Шахрабад (ناحیه شهرآباد), на юго-востоке — Армини (ارمنی), нахией-и Эсмер (ناحیه ائمر), и Ульке-и Саландур (اولکه سلندور).

Карта Кавказа, приблизительно датируемая по своим данным 1657—1690 годами²⁵, по размерам вдвое больше карты Азербайджана (формат 33×24,5 см.) и в отличие от нее имеет масштаб, представленным в 4-х вариантах линейного масштаба (фарсах, милях, мерхале и часах, равн. 1:5000000), а также меридианы и параллели. Долгота, как и следовало ожидать на карте XVII века, автором отсчитана от меридиана Ферро. На Черном и Каспийском морях изображены розы ветров. Автор карты в основном использует три условных знака, изоб-

¹⁹ И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — нач. XIX вв. Л., 1947, стр. 129.

²⁰ А. Бакиханов, Гюлистан-Ирам, Б., 1926, стр. 66.

²¹ Е. А. Пахомов, Пайтакаран-Байлакан — Орен-кала, Труды Азербайджанской оренкалинской экспедиции, Т. I. М.-Л.; 1959, стр. 30—31.

²² Байлакан обозначен на карте А. Максимовича, 1823 г. (Е. Пахомов, ука. соч., стр. 31).

²³ Там же, стр. 19, 20.

²⁴ Крепость Геярчинлиг упоминает Искандер Мюнши: «Войска Хосров паши и курдских племен внезапно напали на Хой и Салмас. Они убили правителя Хоя Махмуд-султана Румлу, затем вторглись в область Урмии и захватили в плен ее кызылбашского правителя Гусейн-хана Хунуслу. Курды, овладев крепостями Урмии и Геярчинлиг, крепко засели в них». (А. А. Рахмани, «Тарих-и Алам арай-и Аббаси», как источник по истории Азербайджана, Б., 1960, стр. 63.

²⁵ Г. Алсания, Грузия на карте «Джихан-нома», «Мацне», серия истории, Тб., 1971, № 2, стр. 98—107.

ражающих крепость, малую крепость и селение. Территориальные границы и пути нанесены пунктирной и сплошными линиями.

Из пунктов Азербайджана на карте довольно верно локализованы Дербенд, Баку, Ниязабад, Шемаха — в Ширване (مملکت شروان), Шамхор, в Гянджинском эялете (بالت گنجه), — Гянджа, Барда, Ленберан, далее Нахичеван, Джульфа, Ордубад, Кафан и Маку.

Пункт Маку, упоминается и в тексте Кятиба Челеби, где автор, в основном повторяя сведения Хамдаллаха Казвини, случайно приписывает ему координаты Баку: «Макуйе — крепость, расположенная в ущелье одной горы. У ее подножья находится деревня, которой гора заслоняет солнце до полудня. (Поэтому) там не бывает солнца. По «Таквиму» город расположен на $72 \frac{1^\circ}{2}$ долготе и $38 \frac{1^\circ}{2}$ широте». Недоразумение, видимо, вызвано написанием топонима²⁶. Кятиб Челеби обычно, пишет Баку в форме باکو. Абуль Фида же подобно Макуйе — (ماکویه)²⁷.

Обозначение Карабага на карте Кавказа и упоминание Эвлией Челеби²⁸ трех азербайджанских пунктов с таким же названием дают повод усомниться в предположении И. Петрушевского о том, что «термин «Карабаг», появившийся при монголах, всегда означал область»²⁹. На карту Кавказа Карабаг нанесен западнее Шемахи, на левом берегу реки Куры, что не совсем совпадает с локализацией данного пункта В. Бартольдом, «близ развалин Байлакана»³⁰.

Город Ареш, вопреки данным источников, связывающих его, обычно с рекой Араксом³¹, локализован на карте севернее Карабага. Вполне приемлемое расположение, если учесть, что Ареш это «нынешний Ханабад, на пути от Нухи к Барде, к северу от Куры»³².

Рассмотренные карты «Джихан-нума» представляют несомненный интерес для истории Азербайджана и картографии Турции.

²⁶ К я т и б Ч е л е б и, Джихан-нума, стр. 387; Х а м д а л л а х К а з в и н и, Нузхат ал-Кулуб, стр. 89; Géographie d'Aboulféda, traduite de l'arabe en français et accompagnée de notes par St. Guyard. T. II, Paris, 1883, стр. 145.

²⁷ С. А ш у р б е й л и, Очерк истории средневекового Баку, Б., 1964, стр. 36.

²⁸ اوليا چلبی سياحتنامه سی، ایک پتچی جلد، در سعادت ۱۳۱۴ стр. 235, 242.

²⁹ И. П. П е т р у ш е в с к и й, Хамдаллах Казвини, как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья, изв. АН СССР, отделение общественных наук, 1937, стр. 905.

³⁰ В. Б а р т о л ь д, ук. соч. стр. 152.

³¹ Azərbaycan yurt bilgisi, cilt I, İst. 1932, стр.124.

³² V. M i n o r s k y, ук. соч., стр. 167

რეზიუმე

XIII საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს ისტორიის
ქრონოლოგიიდან

XIII საუკუნის საქართველოს ისტორიის ბევრი მოვლენის ქრონოლოგია ჯერაც არ არის სათანადოდ გამოკვლეული და დადგენილი. ამის უმთავრესი მიზეზი ის არის, რომ, როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა, „ქართველ ისტორიკოსებს ქრონოლოგიური ცნობებისათვის მაინცდამაინც თავი არ შეუწყუხებიათ“¹. საკმარისია ითქვას, რომ XIV საუკუნის ქართველი ისტორიკოსის, ეპითაქმწერლის თხზულებაში, რომელიც ძირითადი წყაროა XIII ს-ის საქართველოს ისტორიის შესასწავლად, არც ერთი თარიღი არ არის პირდაპირ ნაჩვენებ² (ამის გამო ი. სიხარულიძემ „ქრონოლოგიის მოძულებ“ კი უწოდა ისტორიკოსს³) მართალია, ჩვენს ავტორს მოეპოვება თავისებური ქრონოლოგიური მინიშნებანი, რომელთა დახმარებით ზოგჯერ ხერხდება ამა თუ იმ თარიღის დადგენა, მაგრამ, ამავე დროს, იგი ხშირად უხეშად არღვევს მოვლენათა თანამიმდევრობას⁴, რაც აძნელებს ქრონოლოგიის აღდგენას და არასწორი დათარიღების წყაროდაც იქცევა.

ეპითაქმწერელთან მოთხრობილი ბევრი ამბავი სომეხ, არაბ და ირანელ ისტორიკოსებსაც აქვთ აღწერილი. მათი ცნობების მოშველიებით ძირითადად შესაძლებელი გახდა XIII საუკუნის საქართველოს ისტორიის ქრონოლოგიის დადგენა⁵, მაგრამ ავტორის მიერ დასუბუხებული ანაქრონიზმების გამო ზოგიერთი მოვლენა დღესაც არასწორად არის დათარიღებული.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945, გვ. 193—194. „ქართლის ცხოვრების“ ერთ-ერთ დიდ ნაკლად თ. ჟორდანიას ის მიაჩნდა, რომ „ჩვენი მატრიანე თითქმის სრულიად მოკლებულია ქრონოლოგიას“ (ქრონიკები, I, ტფილისი, 1892, გვ. LII, შტრ. გვ. LIV).

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1966, გვ. 144, 155, 188, 195, 204; ნ. შოშიაშვილი, XIII ს-ის საქართველოს ისტორიული ქრონოლოგიისათვის, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XVIII-5, თბ., 1954, გვ. 113; დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან (XIII—XIV სს.), თბ., 1962, გვ. 291; გ. მჭედლისი, ქრონოლოგია ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში, ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. XXIV, ქუთაისი, 1962, გვ. 181.

³ ი. სიხარულიძე, მონღოლთა მფლობელობის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის ბრძოლის ისტორიიდან, „მაცნე“, 1966, № 1, გვ. 114.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 54, 144, 158, 165, 168, 176, 181, 195, 212, 213, 214; რ. კიკნაძე, ეპითაქმწერლის სპარსული წყაროები, „კავკასიურ-ახლო აღმოსავლური კრებული“, II, თბ., 1962, გვ. 137, შენ. 29; ი. სიხარულიძე, ქართველი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის XIII—XIV საუკუნეებში, თბ., 1967, გვ. 103—104. განსხვავებული მოსაზრება აქვს გამოთქმული გ. მჭედლისს. კერძოდ, მას მიაჩნია, რომ, პირიქით, მოვლენათა აღწერაში ეპითაქმწერელი მკაცრად იცავს ქრონოლოგიურ თანამიმდევრობას და ანაქრონიზმებიც ძალიან იშვიათად გვხვდება მასთან (Г. Л. Мchedlishvili, Хронология в древнегрузинской исторической литературе, Автореферат диссертации, представленной на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Тб., 1963, гв. 21—22).

⁵ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 211—226.

ამჯერად ჩვენ დემეტრე II-ის მეფობის ხანის რამდენსამე თარიღს შევეხებით და მათი დაზუსტების ცდასაც წარმოვადგენთ. უამთააღმწერელს, ჩვეულებრივ, ამ პერიოდის არც ერთი თარიღი არა აქვს დასახელებული. მისი ქრონოლოგიური ხარვეზის შევსება ვერც ვახუშტი ბაგრატიონმა შესძლო. შედარებით სწორად ასახელებს თარიღებს იოანე ბაგრატიონი⁷, მაგრამ, სამწუხაროდ, მისი ქრონოლოგიური მონაცემების დიდი ნაწილი მცდარია.

დემეტრე II-ის ამბების თხრობაში არის რამდენიმე მტკიცე ქრონოლოგიური საყრდენი — უცხოურ წყაროებში ზუსტად დათარიღებული რამდენიმე ცნობა, რომელთა მეშვეობით შესაძლებელი ხდება მოვლენათა სწორი თანამიმდევრობის დადგენა და ზოგიერთი მცდარი თარიღის დაზუსტება. კერძოდ, უამთააღმწერელი დემეტრეს მეფობის დასაწყისშივე მოგვითხრობს ეგვიპტის სულთან ფუნდუყდარსა და მონღოლთა სასაზღვრო რაზმს შორის მომხდარი ბრძოლის შესახებ⁸. ეს ბრძოლა, რომელშიც მონღოლებმა მარცხი განიცადეს, ზუსტად თარიღდება 1277 წლით⁹. ფუნდუყდარის სალაშქროდ წაქეზება დაბრალდა რუმის გამგებელ ფარვანეს¹⁰, რომელიც აბაღას ბრძანებით სიკვდილით დასაჯეს¹¹ (სპარსული და სომხური წყაროებით, იმავე 1277 წელს)¹². ამის შემდეგ უამთააღმწერელი აღნიშნავს, „ვითარცა აღიზარდა“ დემეტრე, სახელმწიფოს მართვას შეუდგაო („იწყო საურავთა საქმეთა კეთილ განგებად“) და აღწერს მის გარეგნობას, პირად თვისებებსა და ღვთისმოშიშობას¹³.

⁶ თ. ყორღანი აღნიშნავდა, რომ „ვახუშტიმ პირველმა მიიღო თვისთავზე დიდი მძიმე შრომა ქ-ცხვის ცნობათა ქრონოლოგიურად განმარტვისა. ეს შრომა ვახუშტიმ, ბროსსეს მოწმობით, ჩინებულად შეასრულა თვთ ქ-ცხვის შინაურ ნიშნების მიხედვით და უცხო ერთა ისტორიასთან ჩვენის მატრიანის შედარებით“ (ქრონიკები, I, ტფილისი, 1892, გვ. LIV—LV). მაგრამ, უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის ისტორიაში ვახუშტიმ სულ რამდენიმე თარიღი შემოიტანა (იხ. ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ისტორია, დ. ბ ა ქ რ ა ძ ი ს გამოც., ტფილისი, 1885, გვ. 250—260).

⁷ იო ა ნ ე ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, ისტორია ქართლისა, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი — H2134, ფ. 679r—687r.

⁸ ქართლის ცხოვრება, ტექსტად დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყ ა ხ უ ხ ი ლ ი ს მიერ, ტ. II, თბ., 1959, გვ. 270—271.

⁹ Рашид-ад-дин, Джамии ат-таварих, т. III, Составитель научно-критического текста на персидском языке А. А. Али-заде, Перевод с персидского А. К. Арендса, Баку, 1957, სპარსული ტექსტი, გვ. 144; რუსული თარგმანი, გვ. 90; Из «Летописи» Степаноса епископа. Армянские источники о монголах, Перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А. Г. Галстяна, М., 1962, გვ. 37; ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 216.

¹⁰ მოინ აღ-დინ ფარვანე მცირე აზიის სელჩუკიან სულთანთა ვეზირი იყო. იგი მონღოლებს მიემხრო და ჰულაგუ-ხანისაგან საგამგებლოდ მიიღო რუმის მხარე (Рашид-ад-дин, Джамии ат-таварих, III, სპარსული ტექსტი, გვ. 91; რუსული თარგმანი, გვ. 62). აკად. ვ. გორდელეცის სიტყვით, მონღოლთა ბატონობის ხანაში შეიქმნა ტპი თვენება დიქტატორ ვეზირისა, რომელიც მხოლოდ ხანის წინაშე აგებდა პასუხს (В. А. Гордлевский, Государство Сельджукидов Малой Азии, Избранные сочинения, т. I, М., 1960, გვ. 67). ამიტომაც არის, რომ უამთააღმწერელს ფარვანე „საბერძნეთის სულტანი“ ჰგონია (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 270, 271. ტექსტის ამ გამოცემაში „ფარვანე/ფარვანა“ იხსენიება, მაგრამ ნუსხების დიდი ნაწილი „ფარვანას“ აჩვენებს).

¹¹ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 271.

¹² Рашид-ад-дин, Джамии ат-таварих, III, სპარსული ტექსტი, გვ. 146; რუსული თარგმანი, გვ. 91; Армянские источники о монголах, გვ. 37.

¹³ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 271—272.

მერე ისტორიკოსი უბრუნდება დემეტრეს ბავშვობის ამბავს, გვამცნობს, მეფე „პელთა შინა სადუნისთა იყო“-ო, მოგვითხრობს, როგორ „იურვა“ სადუნმა თელავი და ბელაქანი, და დასძენს, რომ იგი „კეთილად განავებდა საქმეთა საქართველოსათა“¹⁴. ამას მოსდევს თხრობა იმის შესახებ, რომ „მეფემან დაიწყო სიბასა წარსლვად, და აღაშენა ქუეყანანი მოოკრებულნი“; მერე ურლოში წავიდა, სადაც მოსთხოვეს „საფასე ურცხვ“; დემეტრე იძულებული შეიქნა სადუნისათვის დაეთმო დმანისი და მისი სანახები; სადუნმა სხვა ბევრი ქვეყანაც იყიდა, კარიც მიიღო მეფისაგან და ახალციხელის ასულიც შეირთო; დემეტრეს ცოლად შერთეს ტრაპიზონის მეფის ასული და მალე ვაჟიც შეეძინა; არლუნ ამირმა მეორედ აღწერა ქვეყანა; მეფემ თავისი და მითხოვა არლუნის ვაჟს; დემეტრეს მეორე ვაჟი შეეძინა; სამცხეში ძლიერი მიწისძვრა მოხდა; არლუნ ამირი გარდაიცვალა; მეფის და სადუნმა იყიდა და ცოლად შეირთო¹⁵ და ა. შ.

იმის გამო, რომ ზემოთ ჩამოთვლილი ამბები ფუნდუყდარის შემოსევისა და ფარვანეს დასჯის შემდეგ აქვს უამთაღმწერელს მოთხრობილი, მათი უმეტესობა ქართულს ისტორიოგრაფიაში 1278 წლით არის დათარიღებული. ამავე დროს წყაროების მონაცემები მოწმობენ, რომ ყველა აღნიშნული მოვლენა დემეტრეს მეფობის პირველ წლებში, სახელდობრ 1276 წლამდე უნდა მომხდარიყო.

ჯერ კიდევ აკად. ივ. ჯავახიშვილმა აღნიშნა, რომ „თავის წყაროთგან ამოღებული ცნობა დიმიტრი მეფის ჯვარისწერის შესახებ უამთაღმწერელს გადაუსვამს და ამის გამო ისტორიულ შემთხვეულობათა თავდაპირველი წესრიგი და ქრონოლოგიური კავშირი დარღვეული უნდა იყოს“¹⁶. მკვლევრის აზრით, „უამთაღმწერელის წყაროში ყრმა დიმიტრის დაქორწინების ამბავი მოთხრობის წესრიგით მის გაშვების ამბავს ან უშუალოდ მისდევდა, ან ცოტა ხნის შემდგომ. ქრონოლოგიურადაც ეს შემთხვეულობა ასევე უნდა ყოფილიყო ნავულისხმევი და საქმეთა თანამდევნილობა მხოლოდ უამთაღმწერელის მიერ ფანდაკდარ-ფარვანეს ამბავის შუაში ჩართვამ არია“¹⁷. ამის გამო ივ. ჯავახიშვილმა დემეტრეს პირველი ქორწინება ივარაუდა 1272—3 წელს, როცა ის მართლაც „ჯერეთ ყრმა იყო“¹⁸.

მართლაც, თუ ვირწმუნებთ, რომ უამთაღმწერელს მისთვის ჩვეული ანაქრონიზმი მოსვლია და ცნობები ფუნდუყდარის შემოსევასა და ფარვანეს დასჯაზე, ისევე როგორც დემეტრეს სრულწლოვანების შესახებ (იხ. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 270₁₁—272₁) უადგილო ადგილას, რამდენიმე წლით ადრე ჩაურთავს, მთელი დანაზჩენი მოთხრობა საკმაოდ მწყობრ ქრონოლოგიურ სახეს მიიღებს.

¹⁴ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 272.

¹⁵ იქვე, გვ. 272—278.

¹⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 213.

¹⁷ იქვე.

¹⁸ იქვე. ივ. ჯავახიშვილმა მხოლოდ დემეტრეს ქორწინების თარიღი ამოიღო მოვლენათა უამთაღმწერლისეული რიგიდან და სწორადაც განსაზღვრა ის. სხვა თარიღების სისწორის საკითხი მას არ დაუსვამს.

დავით ულუს გარდაცვალების შემდეგ (1270—71 წ.)¹⁹, „შეკრებს ყოველნი დიდებულნი საქართველოსანი“ და მცირეწლოვანი დემეტრე აბაღა-ხანთან წაიყვანეს მეფედ დასამტკიცებლად. ილხანმა მას „მოსცა ყოველი სამეფო... და წარმოატანა თანა სადუნი, რომელსა უბოძა მეფემან დიმიტრი ათაბაგობა“²⁰. ურლოში მისვლას, იქ სავარაუდო ლოდინს, გარკვეული ცერემონიალის შესრულებას და უკან დაბრუნებას მცირე დრო როდი დასჭირდებოდა. ამიტომაც არის, რომ წყაროები დემეტრეს გამეფებას (და, ამდენად, სადუნისათვის ათაბაგობის ბოძებასაც²¹) 1272 წლით ათარიღებენ²².

საქართველოს სამეფო ტახტზე დასმული მცირეწლოვანი დემეტრე „ჩელთა შინა სადუნისთა იყო, რამეთუ ფრიად განადიდა სადუნი ყვენმან“. ათაბაგ-ამირსპასალარმა მოხერხებულად ისარგებლა შექმნილი ვითარებით, უწლოვან მეფეს თელავი და ბელაქანი გამოსტყუა²³ და ბევრი სხვა ქვეყანაც მიიღო. ყველაფერი ეს მოხდა დემეტრეს მეფობის დასაწყისში, ე. ი. იმავე 1272 წელს, როცა საქართველოს მედროვე სადუნ მანკაბერდელი განაგებდა²⁴.

მიუხედავად იმისა, რომ დემეტრე მცირეწლოვანი იყო, მას როგორც საქართველოს მეფეს ევალეზოდა ქართველთა რაზმით სიბაზე მორიგეობა. ამიტომაც იყო, რომ ჟამთააღმწერლის სიტყვით, მან „დაიწყო სიბასა წარსლვად“²⁵. პირველად ეს უნდა მომხდარიყო იმავე 1272 წლის შემოდგომაზე, რადგან სიბაზე დგომა მორიგე ლაშქარს ევალეზოდა „სთულითვან გაზაფხულამდე“, ხოლო „გაზაფხულ წარვიდიან საზაფხულოთა სადგურთა“²⁶. როგორც ჩანს, 1273 წლის გაზაფხულზე, დემეტრე სიბიდან პირდაპირ „წარვიდა ურდოსა“²⁷, ილხანის საზაფხულო სადგომში²⁸. იქ საქართველოს მეფეს, მოსთხოვეს, „განზრახვითა სა-

¹⁹ Из «Летописи» Себастаци, Армянские источники о монголах, гл. 23; Из «Летописи» Степаноса епископа, иже, гл. 36; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 188, 212.

²⁰ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 269—270.

²¹ პ. ინგოროყვა 1271 წლიდან ვარაუდობს სადუნის ათაბაგობას (პ. ინგოროყვა, რუსთველიანის ეპილოგი, თხზულებათა კრებული, I, თბ., 1963, გვ. 582).

²² Из Исторни князя Стефана Орбелиан, История монголов по армянским источникам, Перевод и объяснения К. П. Патканова, вып. I, СПб., 1873, гл. 49; Армянские источники о монголах, гл. 23, 36. ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, გვ. 251; იოანე ბაკურიანი, ისტორია ქართლისა, დასახ. ხელნაწერი, ფ. 679v.

²³ ფ. გორგიჯანიძის ცნობით, „მეფეს მიეცემა არ უნდნდა, მაგარ ღონე არა ჰქონდა, მისცა“ (საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი—H2140, ფ. 88r).

²⁴ ივ. ჯავახიშვილის აზრით, თელავი და ბელაქანი სადუნს 1278 წელს მიუღია (ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 220; ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ისტორია, XI—XV სს., თბ., 1949, გვ. 157; იხ. ავრთუფე, ნ. ბერძენიშვილი და სხვ., საქართველოს ისტორია (დამხმარე სახელმძღვანელო), I, თბ., 1953, გვ. 242).

²⁵ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 272.

²⁶ იქვე, გვ. 251.

²⁷ მანამდე ჟამთააღმწერლის აღნიშნული აქვს, რომ დემეტრემ „აღაშენა პალატა შინა მონასტერი, ისანთა, საყოფელად მეტეხთა ღმრთისმშობელისა, და შავყო განგებოთა დიდითა, და შესწირნა სოფელნი და ზუარნი, და განუჩინა მონაზონთა საზრდელი და სამოსელი“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 272). თუ ჩვენს ისტორიკოსს აქაც უფრო გვიანდელი ამბავი არა აქვს გადმოცემული, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ იმ დროს მხოლოდ დაიწყებდნენ ტაძრის მშენებლობას, რაც რამდენსამე წელიწადს მაინც გაგრძელდებოდა. ვ. ბერიძის აზრით, მეტეხის ტაძარი 1278—1289 წწ. შორის უნდა იყოს აგებული (ვ. ბერიძე და სხვ., თბილისის მეტეხის ტაძარი, თბ., 1969, გვ. 12).

²⁸ რაშიდ ად-დინის ცნობით, აბაღა-ხანის საზაფხულო სადგომები იყო ალათალი და სიამქუბი (Рашид ад-дин, Джамии ат-таварих, III, სპარსული ტექსტი, გვ. 102; რუსული თარგმანი, გვ. 68).

დუნისითა“, დიდი თანხა, რომლის გადახდა მას არ შეეძლო²⁹. ამიტომ დემეტრე იძულებული შეიქნა დმანისი დაეთმო სადუნისათვის, რომელმაც გადაუხადა მონღოლებს სათანადო თანხა³⁰, ჩვენს ისტორიოგრაფიაში სადუნისათვის დმანისის გადაცემაც 1278 წლით არის დათარიღებული³¹.

ჟამთააღმწერლის ცნობით, სადუნ მანკაბერდელმა ბევრი სხვა ქვეყანაც იყიდა და იმასაც მიაღწია, რომ მნიშვნელოვანი ციხე-ქალაქი კარი მიიღო მეფისაგან და მისი მიმდგომი ქვეყანაც შეიმატა. ამავე დროს მან ახალციხელის ასული შეირთო ცოლად³². ეს სადუნის მეორე ქორწინება იყო. მისი პირველი ცოლი, როგორც ახლახან გავიყვანე, საქართველოს ისტორიაში კარგად ცნობილი ხოჯა-აზიზის და ყოფილა³³. ყველა ეს ამბავი წინ უსწრებს ქრონოლოგიურად ზუსტად განსაზღვრულ მოვლენებს და ასევე 1273 წლით თარიღდება³⁴.

ურდოდან მობრუნებულ დემეტრეს ცოლი შერთეს ქართველმა დიდებულებმა. ჟამთააღმწერელი აღნიშნავს, რომ „დაღათუ ჯერეთ ყრმა იყო, არამედ ინებეს და წარავლინეს კაცი პონტოდ მეფისა ბერძენთასა კომნიანოსისა, რომელი იყო ნათესავად დიდისა კოსტანტინესა, და მოიყვანეს ასული კომნიანოსისა, მეფისა ტრაპიზონელისა, დიდებითა და საჭურჭლითა დიდითა, და ქმნეს ქორწილი სამეფოსა წესისაებრ“³⁵. ივ. ჯავახიშვილმა მცდარად მიიჩნია ვახუშტისა

²⁹ იოანე ბაგრატიონი მოგვითხრობს, რომ „მეფე დიმიტრი წარვიდა სიბას, და დაუწყო მუნ შენობა აოხრებულთა ქვეყნებსა, რომელიც ბერძენი ყენისაგან იყო აოხრებული, გარნა მეფესა და აკლდა საფასე შენობისათჳს, და ღუნესა ცვილობაჲ შოვნასასა. მაშინ სადუნმან სთხოვა მეფესა დაბნისის ხეობა, და აღუთქვა მიუცემლ საფასისა, ხოლო მეფემან მისცა დაბნისი, და მან გარდუხდა საფასე იგი. და მიერიდგან უმეტეს განდიღდა სადუნ“ (ისტორია ქართლისა, დასახ. ხელნაწერი, ფ. 680r—680v).

³⁰ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 272. შდრ. ფ. გორგიჯანიძე: „თვით ყენთან წავიდა და ყენმან სამეფოს ფასი სთხოვა მეფეს დემეტრეს, მრავალი და ურიცხვი. და ესრეტ ითქვა, ფასის თხოვნა სადუნის სწავლებით იქნა, და მართალც იყო, ამისთვის, რომე სადუნ მეფეს ასრე მოახსენა: თუ დმანისს მამცემ, რასაც ყენი გთხოვსო ქვეყნის ფასათაო, მე მივცემო. უღონოთ ქნელმან მეფემ მისცა დმანისი სადუნსა და ქვეყანა[ს] დმანისის გარეშემოსი, და გამდიდრ[ლ]ა სადუნ“ (დასახ. ხელნაწერი, ფ. 88r—88v).

³¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველთა ისტორია, III, გვ. 223; ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ისტორია, XI—XV სს., გვ. 157; ნ. ბერძენიშვილი და სხვ., საქართველოს ისტორია, I, გვ. 212. ე. კახიანის აზრით, სადუნმა დმანისი 1271—1272 წლებში მიიღო (ე. კახიანი, დმანისის არაბული წარწერები, თბ., 1955, გვ. 14).

³² ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 273.

³³ რ. კვიციანიძე, ახალი მასალა XIII ს-ის მეორე ნახევრის საქართველოს ისტორიისათვის, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1973, № 2, გვ. 169—170.

³⁴ ლ. მუსხელიშვილის აზრით, სადუნმა 1271 წ. ახლო ხანებში შეირთო ახალციხელის ასული და კარის მიმდგომი ქვეყანაც „მოიიერაგა“ (ლ. მუსხელიშვილი, არქეოლოგიური ექსპერსიები მაშავრის ხეობაში, თბ., 1941, გვ. 72).

³⁵ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 274. ი. სიხარულაძის აზრით, დემეტრეს კონსტანტინეს ასული შეურთავს ცოლად (ი. სიხარულაძე, ქართველთა ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის XIII—XIV სს., გვ. 155). მაგრამ გერკიდევი მ. ბრაუნი მენაშნა, რომ აქ უნდა იგულისხმებოდეს ასული გეორგიანა, რომელიც „ტრაპიზონის ქრონიკის“ მიხედვით, 1255—1230 წწ. მეფობდა (Histoire de la Géorgie, I, SPb., 1849, გვ. 571, შენ. I. ივ. აგუაიუ, ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, გვ. 253; შენ. I. შდრ. ი. გავარულიძე, მიქელ პანარეტოსის ტრაპიზონის ქრონიკა, „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 33, თბ., 1960, გვ. 17, 55). სინტურესო აღნიშნავს, რომ ფრანკულთა გარჯაჯანაძის ცნობითაც, დემეტრეს გეორგიანას ასული შეურთავს ცოლად: „ჯერეც ყმაწული იყო. მოიღო მეს ყმათა მისთა დაქორწილება პატრონისა; გავზავნეს კაცნი პონტოსა, ბერძენთისასა კომნიანოს მეფეს გეორგიანს წინაშენ, რომელსაც იტყოდენ დიდს კონსტანტელე ქვეყნისა ნათესავად მისსა. მოიყვანეს ასული მისი, კომნიანოს მეფის 10. „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 1973, № 4.

და მ. ბროსეს მიერ დემეტრეს ქორწინების თარიღად მიღებული 1277 წელი და სამართლიანად ივარაუდა, რომ მცირეწლოვანი მეფე დაახლოებით 1272—3 წელს უნდა დაექორწინებინათ³⁶. მართლაც, სტეფანოს ეპისკოპოსს მოეპოვება ცნობა, რომ ტრაპიზონის მეფემ 1273 წელს გაათხოვა ქალიშვილი³⁷.

„ამათ ქამთა (დემეტრეს ქორწინების შემდეგ — რ. კ.) კუალად მოვიდა იგივე არღუნ, რომელსა აღერიცხენეს ყოველნი საბრძანებელნი ყოველთა ყაენთანი, რათა აღთუალოს ქუეყანა და ცნას ვითარჲი ქუეყანა აღშენდა, გინა აოკრდა“³⁸. სპეციალურ ლიტერატურაში ამ აღწერის თარიღადაც 1278 წელია მიღებული³⁹ (იოანე ბაგრატიონი 1277 წელს ასახელებს)⁴⁰. მაგრამ, უნდა ითქვას, რომ ამ წელს არღუნს არაფრით აღარ შეეძლო აღეწერა ქვეყანა, რადგან უკვე სამი წლის მკვდარი იყო⁴¹. სტეფანოს ეპისკოპოსის ცნობით, ხალხის მეორე აღწერა საქართველოსა და სომხეთში არღუნმა 1273 წელს ჩაატარა⁴².

თბილისში ყოფნის ქამს არღუნ ამირმა სთხოვა დემეტრეს, მისი ვაჟისათვის მიეთხოვებინა თავისი და თამარი. „ვითარ ესმა მეფესა, დაუძმინდა და დიდსა კმუნეასა შთაჲარდა“, მაგრამ სხვა გზა არა ჰქონდა, „და მისცეს ცოლად შეიღსა არღუნისსა“⁴³. არღუნი ურდოში დაბრუნდა, ხოლო შვილი და რძალი საქართველოში დასტოვა. რამდენადაც ხალხის აღწერას რამდენიმე თვე მაინც დასჭირდებოდა, თამარის გათხოვების თარიღად შეიძლება 1274 წლის დამდეგი ვივარაუდოთ (და არა 1278 წ.)⁴⁴. ამის შემდეგ ქამთაღმწერელს აღნიშნული

ტრაპიზონელისა, დიდებით და საქურქლითა, ქნეს ქორწილი სამეფოს წესისებრ“ (დასახ. ხელნაწერი, ფ. 89r).

³⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 213. იოანე ბაგრატიონი 1276 წლით ათარიღებს ამ ქორწინებას (დასახ. ხელნაწერი, ფ. 680v).

³⁷ Армянские источники о монголах, გვ. 36. ცნობა შერყენილია. სტეფანოსი წერს, 722 (1273) წელს ტრაპიზონის მეფემ თავისი ქალი დითოფალს მიათხოვა (იგულისხმება: დედოფლად გაათხოვა, ე. ი. საქართველოს მეფეს შერთო ქალი). სომხურ ტექსტში ქართული სიტყვის ჩართვა მოწმობს, რომ სწორედ ქართველი მეფის ქორწინებაზეა საუბარი. აღსანიშნავია, რომ „დედოფალი“ უთარგმნელად გვხვდება აგრეთვე XVII ს-ის სომხურ, სპარსულ და თურქულ წყაროებშიც (Ар Axel Davrijeci, Книга историй, Перевод с армянского, предисловие и комментарии Л. А. Хаялрян, М., 1973, გვ. 134—136; ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლითურთ გამოსცა ვ. ფუთურიძე, თბ., 1969, სპარსული ტექსტი, გვ. 54; ქართული თარგმანი, გვ. 69; იბრაჰიმ ფენჯის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თურქული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთოს ს. ჟიქიამ, თბ., 1964, თურქული ტექსტი, გვ. 19; ქართული თარგმანი, გვ. 43; შენიშვნები, გვ. 116—119).

³⁸ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 274.

³⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 213, 221; დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან (XIII—XIV სს.), გვ. 248; ვ. გაბაშვილი, მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის მასალები ქამთაღმწერლის თხზულებაში, კრებ. „მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის ნარკვევები“, თბ., 1968, გვ. 62.

⁴⁰ იოანე ბაგრატიონი, ისტორია ქართლისა, ფ. 680 v.

⁴¹ რაშიდ აღ-დინის ცნობით, არღუნ-ალა 673 წ. ზულ-ჰიჯას თვეში (1275 წ. 28.V—26. VI) გარდაიცვალა (P ашид-ад-дин, Джамии ат-таварих, III, სპარსული ტექსტი, გვ. 143; რუსული თარგმანი, გვ. 89). იხ. აგრეთვე, Армянские источники о монголах, გვ. 37.

⁴² Армянские источники о монголах, გვ. 36.

⁴³ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 274.

⁴⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 221. ვახუშტი და იოანე 1278 წელს სდებენ ვახტანგის დაბადების თარიღად (ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, გვ. 253; იოანე, ისტორია ქართლისა, ფ. 679v—680r).

აქვს დემეტრეს მეორე ვაჟის, ვახტანგის დაბადება⁴⁵. რაკი ეს ამბავი ხალხის მეორე აღწერის შემდგომ არის ნახსენები, ივ. ჯავახიშვილს შესაძლებლად მი-
აჩნდა, ესეც ისევ და ისევ 1278 წელს მომხდარიყო, თუმცა იქვე შენიშნავდა,
„თუ აქაც ჟამთააღმწერელს თავისი წყაროს თხრობისა და ქრონოლოგიური
წესი დარღვეული არა აქვს“—ო⁴⁶. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, დემეტრეს უფროსი
ვაჟი დავითი 1273—4 წელს უნდა დაბადებულყო⁴⁷, ვახტანგი ალბათ 1275 წ.
დამდეგს იქნებოდა დაბადებული, ხოლო რუსუდანი, დაახლოებით იმავე წლის
მიწურულს⁴⁸.

1275 წლის გაზაფხულზე „ზემოკსენებული იგივე არღუნ წარმოემართა
სამცხეს ხილვად სარგის ჯაყელისა“. იგი „უგრძნაულად მივიდა სამცხეს და
დადგა აწყურის“, სადაც ეახლნენ სარგისი და მისი ძე ბექა. არღუნმა „სარგის
წარიტანა ურდოს და ბექა დაუტევა სამცხეს“⁴⁹. ამის შემდეგ ჟამთააღმწერელი
იხსენიებს სამცხეში მომხდარ ძლიერ მიწისძვრას, რომელიც აღდგომის წინ,
დიდ ოთხშაბათს დაწყებულა და ოთხ დღეს გრძელდებოდა⁵⁰. მიწისძვრის აღ-
წერას ჟამთააღმწერელთან უშუალოდ მოსდევს ცნობა არღუნის სიკვდილის
შესახებ⁵¹, ხოლო იოანე ბაგრატიონი პირდაპირ წერს, „წელსა ამასვე შინა (ე. ი.
იმ წელს, როცა მიწისძვრა მოხდა — რ. კ.), რა მივიდა ყაენთან არღუნ, დღისა
რაოდენისამე შემდგომად მოკულა არღუნ“⁵². როგორც ვნახეთ, მიწისძვრა სამ-
ცხეში მომხდარა არღუნის სიკვდილის წელს, აღდგომის წინ. არღუნი 1275
წლის ივნისში მოკვდა (იხ. ზემოთ, შენიშვნა 41), ხოლო აღდგომა ამ წელს 21
აპრილს იყო. ამგვარად, შესაძლებელი ხდება სამცხის დიდი მიწისძვრის ზუს-
ტად დათარიღება: მიწისძვრა მომხდარა 1275 წლის ვნების კვრიაკეს⁵³. დიდ
ოთხშაბათს, 17 აპრილს, „შეიძრა მძაფრად ქუეყანა“; ხუთშაბათს, 18 აპრილს,
„მცირედ შეიძრა“; პარასკევს, 19 აპრილს, „კუალადცა შეიძრა ქუეყანა“, ხოლო
შაბათს, 20 აპრილს, დღის სამ საათზე, „საფუძველითურთ შეიძრა ქუეყანა და
შედრწუნდა ესოდენ, რომელ დაიქცეს საყდარნი და მონასტერნი, ეკლესიანი,
ციხენი, სახლნი, ნაშენებნი მოკრდეს, მთანი და ბორცუნი მალანი დაიზუ-
ლეს, კლდენი სახედ მტურერისა დაიგალნეს, და მიწა განიპო, და შავი წყალი
მსგავსი კუპრისა აღმოიჭრა, ხენი მალანი დაეცნინან და ირყეოდიან ძრვასა
ქუეყანისასა“.

არღუნ-ალას სიკვდილის შემდეგ, მისი შვილი საქართველოდან წავიდა,
ცოლი კი „დაუტევა ტფილისს“. საღუნმა რომ ეს გაიგო, „დაევიჭრა, რათა
მოჰყიდოს დაჲ მეფისა, და ევედრა ყაენს აბაღას⁵⁴, ხოლო იგი ერჩიდა და მოჰყი-

⁴⁵ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 274.

⁴⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 213—214.

⁴⁷ იქვე, გვ. 213.

⁴⁸ რუსუდანის დაბადებას ჟამთააღმწერელი საერთოდ არ იხსენიებს.

⁴⁹ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 277.

⁵⁰ იქვე, გვ. 277—278.

⁵¹ იქვე, გვ. 278.

⁵² იოანე ბაგრატიონი, ისტორია ქართლისა, ფ. 682v.

⁵³ ვახუშტი და იოანე 1273 წლით ათარიღებენ მიწისძვრას (ვახუშტი, საქართველოს ის-
ტორია, გვ. 254; იოანე, ისტორია ქართლისა, ფ. 681v).

⁵⁴ ივ. ჯავახიშვილი ჟამთააღმწერლის ციტატაში „აბაღას“ შემდეგ, კითხვის ნიშნით ჩაუმა-
ტებია „ძე“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 221: „ევედრა ყაენს აბა-
ღას [ქესქ]“). ეს ჩამატება სრულიად ზედმეტია, რადგან იმ დროს ნამდვილად აბაღა იყო ილხანად
(გარდაიცვალა 1282 წ.), მისი ვაჟი არღუნი მხოლოდ 1284 წელს ავღა ტახტზე.

და⁵⁵. ივ. ჯავახიშვილის სიტყვით, „ისტორიკოსის ნათქვამი ცოტა ბუნდოვანია და მკაფიოდ აღნიშნული არ არის, თუ ვინ მიჰყიდა მეფის და თამარის“. მეცნიერი ფიქრობდა, რომ საუბარი უნდა ყოფილიყო ქმარზე, ხოლო ილხანი სადუნის ეხმარებოდა, რათა არდუნის ვაჟი ცოლის გაყიდვაზე დაეთანხმებინა⁵⁶. ამ ვარაუდს საეჭვო ადასტურებს ფარსადან გორგიჯანიძე. ის წერს: „სცნა სადუნმან შეძულვება ცოლ-ქმართა; მეფის დას შეეეჯარა ქმარსა მისასა და აბალა ყაენს შეეხვეწა და მანც ნება დართო. მისცა ფასი მრავალი ქმარსა და იყიდა მეფის და“⁵⁷. ეს იყო სადუნ მანკაბერდელის მესამე ქორწინება 1275 ან 1276 წელს⁵⁸.

ჩვენი აზრით, ამას უნდა მოსდევდეს თბრობა ფუნდუყდარის შემოსევისა და დემეტრეს სრულწლოვანების შესახებ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 270₁₁—272₄), ე. ი. 1277 წლის ამბები, ხოლო შემდეგ გაგრძელდება ისევ ჟამთააღმწერლის მიხედვით: სარგისისა და ბექას დასასჯელად ბუღას ძმის არუხას გამოგზავნა, ამასიის ბრძოლა, მანგუ-დემურის, სადუნისა და აბალას გარდაცვალება, ხუტლუ-ბულასათვის სპასპეტობის ბოძება და სხვ.

ცნობა სარგისისა და ბექას განდგომისა და სამცხის მოსაოხრებლად არუხას (არიყ ბუქას) გამოგზავნის შესახებ სხვა წყაროებში არ გვხვდება. მაგრამ მონღოლთა ამ ოცდლიანი თარეშის აღწერის შემდეგ ჟამთააღმწერელი ვვამცნობს, რომ „ვითარ გარდაცა წელიწადი, ინება ყაენმან აბალა წარსლვა ეგვპტელ, ანუ დაიპყრას, ანუ მოხარკე ყოს“⁵⁹. ამას მოსდევს თბრობა ამასიის (ჰემსის) მარცხიანი ბრძოლის შესახებ, რომელშიც მონღოლებთან ერთად ბევრი ქართველიც დაიღუპა. რამდენადაც ამ ბრძოლის თარიღი (1281 წ. 29 ოქტომბერი⁶⁰) კარგად ცნობილია, სარგისისა და ბექას განდგომას ერთი წლის წინ, ე. ი. 1280 წ. ჰქონია ადგილი.

ჟამთააღმწერლის მიერ ჩამოთვლილი შემდგომი მოვლენებიც ასევე ზუსტად განსაზღვრულია ქრონოლოგიურად. „კჳალად ეგულებოდა აბალას წარსლვად და შურისგებად სულტანსა ზედა“, მაგრამ მანგუ-დემური გარდაიცვალაო, — მოგვითხრობს ქართველი ისტორიკოსი. ცოტა ხნის შემდეგ სადუნიც მომკვდარა და მალე აბალაც მიჰყოლია⁶¹. რაშიდ ად-დინის მიხედვით, ჯერ აბალა მომკვდარა (1282 წ. 1.IV), შემდეგ კი მანგუ-დემური (1282 წ. 26.IV)⁶². რაკი სადუნე მანგუ-დემურის სიკვდილის „მცირედისა შემდგომად მოკულა“, მისი გარდაცვალება (და ხუტლუ-ბულას ამირსპასალარად დანიშვნაც) 1282 წელს უნდა ვივარაუდოთ⁶³. სტეფანოს ეპისკოპოსსაც აქვს აღნიშნული, 731 (1282)

⁵⁵ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 278.

⁵⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 221.

⁵⁷ ფ. გორგიჯანიძე, დასახ. ხელნაწერი, ფ. 90რ.

⁵⁸ იოანე ბაგრატიონი ქმრის მიერ თამარის გაყიდვაზე არადერს ამბობს, თანაც ის სადუნის მეოთხე ცოლად შიანია (ისტორია ქართლისა, ფ. 682რ).

⁵⁹ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 279.

⁶⁰ Рашид-ад-дин, Джамии ат-таварих, III, სპარსული ტექსტი, გვ. 162; რუსული თარგმანი, გვ. 98; იხ. აგრეთვე, Армянские источники о монголах, გვ. 29, 37.

⁶¹ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 231.

⁶² Рашид-ад-дин, Джамии ат-таварих, III, სპარსული ტექსტი, გვ. 164; რუსული თარგმანი, გვ. 99.

⁶³ სპეციალურ ლიტერატურაში სადუნის გარდაცვალების თარიღად ძირითადად 1231 წელია მიღებული (ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 221; ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ისტორია, XI—XV სს., გვ. 160; ნ. ბენძენიშვილი, და სხვ., სა-

წელს ათაბაგი საღუნე და მისი მეუღლე თამარი დაიხოცნენ, რამაც დემეტრე ძალიან დაამწუხრა⁶⁴.

აკად. ივ. ჯავახიშვილს გამოთქმული აქვს მოსაზრება, რომ საღუნე მანკა-ბერდელის სიკვდილის შემდეგ დემეტრემ ათაბაგობა უწყალობა არა ხუტლუბულას, არამედ მის ერთ-ერთ მეტოქეს, ტარსაიჭ ორბელს⁶⁵. აკად. ნ. ბერძენი-შვილიც ფიქრობდა, რომ „საღუნით თავმოებურებულმა დიმიტრიმ ათაბაგობა მის „სახლში“ (ხუტლუბულა, მანგასარი) კი არ დატოვა, არამედ „ერთგულ ყმას“ და „მეფის მორჭმა-განდიდებისათვის მრავალფერად ნამსახურ“ ტარსაიჭს მიუბოძა⁶⁶. ქამთააღმწერელს საამისო ცნობა არ მოეპოვება. ის მხოლოდ აღნიშნავს, რომ საღუნის სიკვდილის შემდეგ, „მიუბოძა ძესა მისსა ხუტლუბულას მეფემან მამული მისი, და სპასპეტობისა პატივსა აღიყვანა“⁶⁷.

მოსაზრება ტარსაიჭ ორბელის ათაბაგობის შესახებ სტეფანოს ორბელიანის თხზულებას ემყარება. სტეფანოსი მოგვითხრობს, რომ ილხანის ტახტზე ახლად ასულმა არღუნმა⁶⁸, შეიყვარა დემეტრე და მისცა მას სომხეთი, ავაგის სახლი, შაჰანშაჰის სახლი, გაგელი და საღუნის შვილები⁶⁹. ეს უნდა მომხდარიყო საქებ-დივან შამს ად-დინ მოჰამედ ჭუვეინის სიკვდილით დასჯის შემდგომ (1284 წ. 16.X⁷⁰). მას ცოლად ჰყავდა ავაგის ასული ხვაშაქი, ავაგ ათაბაგის სახლიც ეჭირა და ანისიც. ურდოდან გამობრუნებულ დემეტრეს შარურში შეეგება ტარსაიჭი და ძვირფასი საჩუქრები მიართვა. მეფემ ავაგის მამულში წაიყვანა ტარსაიჭი და დანიშნა იგი თავისი სამფლობელოების ათაბაგად თბილისიდან ანისსა და კარამდე. ამგვარად, დასძენს სტეფანოსი, ტარსაიჭი სომხეთის ათაბაგი გახდა⁷¹. ამავე დროს, დემეტრეს ტარსაიჭი თავისი შვილების, დავითისა და მანოელის აღმზრდელადაც დაუნიშნავს⁷². ქამთააღმწერელიც აღ-

ქართველოს ისტორია, I, გვ. 243; დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან (XIII—XIV სს.), გვ. 249, 257; ბ. ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა, რუსთაშვილის ენციკლოპედია, გვ. 582, 583; ი. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე, ქართველი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის XIII—XIV სს-ში, გვ. 129). მაგრამ გვხვდება აგრეთვე 1280 (ელ. შ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი, მასალები იერუსალიმის ქართველი კოლონიის ისტორიისათვის, თბ., 1962, გვ. 172) და 1284 წლებიც (Л. О. Б а б а я н, Социально-экономическая и политическая история Армении XIII—XIV вв., М., გვ. 138, შენ. 75, 180, 181). იოანე ბაგრატიონი 1287 წელს ანევენებს (ისტორია ქართლისა, თ. 683v).

⁶⁴ Армянские источники о монголах, გვ. 38. აღსანიშნავია, რომ მ. ბროსესა და თ. ფორდანიასაც 1282 წ. მიიჩნიათ საღუნის გარდაცვალების თარიღად (Histoire de la Géorgie, I, გვ. 597, შენ. 2; ქრონიკები, II, ტფილისი, 1897, გვ. 168).

⁶⁵ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 226; ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორია, XI—XV სს., გვ. 160, 168; იხ. აგრეთვე, დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან (XIII—XIV სს.), გვ. 249, 257.

⁶⁶ ბ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ეპიზოდური ფეოდალური სოციალური სამამულო ბრძოლიდან XIII ს. საქართველოში, წიგნში: საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 1966, გვ. 111. შლრ. ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი და სხვ., საქართველოს ისტორია, I, გვ. 243.

⁶⁷ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 281.

⁶⁸ რაშიდ ად-დინის ცნობით, არღუნე ილხანად გახდა 1284 წ. 11 აგვისტოს (Р а ш и д - а д - д и н, Джамии ат-таварих, III, სპარსული ტექსტი, გვ. 198—199; რუსული თარგმანი, გვ. 115).

⁶⁹ История монголов по армянским источникам, I, გვ. 50; ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 210; Л. О. Б а б а я н, Социально-экономическая и политическая история Армении XIII—XIV вв., გვ. 141.

⁷⁰ Р а ш и д - а д - д и н, Джамии ат-таварих, III, სპარსული ტექსტი, გვ. 204; რუსული თარგმანი, გვ. 118.

⁷¹ История монголов по армянским источникам, I, გვ. 50;

⁷² იქვე.

ნიშნავს, რომ არღუნმა „კეთილად შეიწყნარა“ დემეტრე და, ამირ ბუღას ჩაგონებით⁷³, „მოსცა ყოველი სამეფო მისი და სახლი ავაგ ათაბაგისა, რომელი აქუნდა საპიბდივანს... და წარვიდა შინა მშუდობით, განმარჯუებული, და წარავლინა ძე მისი დავით მცირე სახლსა ზედა ათაბაგისასა, რათა მუნ იზრდებოდეს და აქუნდეს საუფლისწულოდ“⁷⁴.

ამგვარად, ირკვევა, რომ საღუნ მანკაბერდელის სიკვდილის შემდეგ (1282 წ.) დემეტრემ მის შვილს მხოლოდ ამირსპასალარობა უბოძა. დაახლოებით ორნახევარი წლის შემდეგ (1284 წ. მიწურულს) მან არღუნ-ხანისაგან მიიღო ათაბაგის „სახლი“ და მის გამგებლად და თავისი ორი ვაჟის აღმზრდელად გაამწესა ტარსაიჭი ორბელი. საფიქრებელია, რომ როგორც ავაგის სიკვდილის შემდეგ დავით ლაშას ძემ არავინ დანიშნა ათაბაგად⁷⁵, საღუნისაგან მართლაც თავმოზებრებულ დემეტრესაც მის შემდეგ არავინ დაუყენებია ამ თანამდებობაზე⁷⁶. ტარსაიჭი რომ მთელი საქართველოს ვაზირი — ათაბაგი ყოფილიყო, ეს მის ვაჟს, ისტორიკოს სტეფანოს ორბელიანს მაინც ეცოდინებოდა. მაგრამ, როგორც აღვნიშნეთ, სტეფანოსი ხაზგასმით ამბობს, ტარსაიჭი სომხეთის ათაბაგი გახდა.

ასეთია ჩვენი ზოგიერთი მოსაზრება XIII საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს ისტორიის ქრონოლოგიის გამო. როგორც ვნახეთ, დემეტრე II-ის ხანის საქართველოს პოლიტიკურ ისტორიაში, მეტადრე ქრონოლოგიაში, ბევრი რამ ყოფილა დასაზუსტებელი. ახლა სწორედ შესაფერისი დროა საამისოდ, სანამ გამოცემული არ არის „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ შესაბამისი, შესამე ტომი.

⁷³ „რამეთუ ყაენი კელთა შინა ბუღასათა იყო, და ბუღა მოყუარეცა იყო და მზახალი მეფისა“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 235).

⁷⁴ იქვე.

⁷⁵ ნ. ბერძენიშვილი, ეპიზოდი ფეოდალურ საგვარეულოთა სამამულო ბრძოლდან XIII ს. საქართველოში, გვ. 103.

⁷⁶ პ. ინგოროყვა 1281—1284 წლებში სარგის I ჭაყალ-ციხისჯვარელს ვარაუდობს ათაბაგად (პ. ინგოროყვა, რუსთველიანის ეპილოგი, გვ. 582).

В. Г. МАЧАРАДЗЕ, Г. Г. ХУНДАДЗЕ

ИЗ ИСТОРИИ ПАМЯТНИКА КОПЕРНИКУ В ТОРУНИ

Всеобщее и публичное признание заслуг великого польского астронома и мыслителя, создателя гелиоцентрической системы мира, Николая Коперника (1473—1543) началось спустя много лет после его смерти. Одним из фактов признания заслуг Коперника было сооружение ему памятника на родине.

Как известно, в Кракове, в церкви св. Анны в 1823 году был поставлен бронзовый бюст Коперника¹, 11 мая 1829 года в Варшаве был открыт бронзовый памятник великому астроному;² а памятник Копернику в городе Торунь был «сооружен 25-го октября 1853 года, на площади, где находится водопровод, в ознаменование водопровода, устроенного (по преданию) Коперником в Фрауенбурге. Статуя во весь рост держит в левой руке сферу небесную; правая рука несколько поднята и как бы что-то доказывает»³.

Как явствует из архивных материалов, в дело сооружения памятника в г. Торунь свою лепту внесли и представители разных народов Российской империи.

5 апреля, 1841 года граф Строганов из Министерства внутренних дел послал грузино-имеретинскому гражданскому губернатору следующее предписание: «Государь император, по доведении до сведения его величества ходатайства, учрежденного в Торне Комитета для сооружения памятника астроному Копернику, о дозволении открыть в России подписку для сбора на сей предмет добровольных пожертвований, принимая в уважение заслуги, оказанные Коперником науке и ученую известность его, — по положению Комитета гг. министров, высочайше повелеть соизволил: дозволить открыть во всей России подписку для сбора добровольных пожертвований на сооружение в Торне памятника астроному Копернику, ограничив срок сей подписки одним годом и предоставив учрежденному в Торне для сооружения сего памятника Комитету избрать в пределах России доверенное лицо, на имя коего могут быть доставляемы пожертвования»⁴.

И далее: «Получив ныне сведения, что означенный Комитет, прием пожертвований, которые могут быть сделаны на означенный предмет в России, поручил здешнему банкиру барону Штиглицу, изъявившему на то согласие, — я долгом считаю об изъясненной высочайшей воле уведомить ваше превосходительство, прося вас распоряжение к открытию во вверенной вам губернии подписки для добровольных пожертвований на сооружение памятника астроному Копернику, ограничив срок таковой подписки одним годом, и все, имеющие поступать на сей предмет деньги, отсылать прямо от себя в С. Петербург на имя бан-

¹ Я. Вайнберг, Николай Коперник и его учение, СПб., 1873, стр. 116.

² Там же.

³ Там же, стр. 117.

⁴ ЦГИА ГрузССР, ф. 16, д. 6519, лл. 1—4.

кира барона Штиглица. По окончании же срока подписки уведомить Министерство внутренних дел о количестве собранной и отосланной по назначению суммы. О получении настоящего предписания и распоряжениях, какие вами по оному будут сделаны, не оставьте меня уведомить»⁵.

Разумеется, царское правительство было вынуждено считаться с общественным мнением.

В соответствии с вышеуказанным предписанием из Министерства внутренних дел, грузино-имеретинский гражданский губернатор 22 и 23 мая 1841 года послал предписания тбилисскому полицмейстеру и уездным начальникам⁶.

Начальники уездов по разному рапортуют грузино-имеретинскому гражданскому губернатору о получении предписаний и принятых ими мерах для исполнения его. Например, гурийский уездный начальник из Озургети (ныне г. Махарадзе ГрузССР) 6 июня 1841 года писал, что он «сделал уже распоряжение»⁷; тбилисский полицмейстер 27 мая 1841 года сообщал, что он послал предписание «всем частным приставам» и берет на себя «иметь должное внимание»⁸; тбилисский уездный начальник докладывал, что об этом «предписано участковым заседателям»⁹; телавский уездный начальник отмечал, что «предписано от меня участковым заседателям пригласить вверенных лиц участка, князей и дворян к подписке»¹⁰ и т. д.

Из материалов Центрархива Грузии видно, что из уездов шли пожертвования от лиц разных национальностей и различного социального происхождения.

Например, из г. Гори пожертвования внесли: квартальный надзиратель прапорщик Пурцеладзе, уездный судья Дроздов и другие¹¹; из г. Ахалцихе (ГрузССР) — надворный советник Афанасьев, коллежский секретарь Бежанов (Бежанишвили); из Хертвиси (Аспиндский р-н ГрузССР) — Аргутин Анисонов, Хертвисский Сулейман-ага Камаль-оглы, поручик Дада бен Муфи Бма-оглы¹²; из Елису (ныне АзССР) — елисуйский владетель полковник Султанов¹³. Хотя из других уездов именные списки пока не выявлены, но в рапортах уездных начальников указаны общие суммы пожертвований. Например, из г. Елисаветполя (ныне г. Кировабад Азербайджанской ССР) поступило 7 рублей серебром¹⁴; из гор. Еревана в 1941 году было внесено 4 руб. 95 коп. серебром¹⁵, а в 1842 году — 10 рублей 80 коп. серебром¹⁶.

На этом можно было бы закончить наше сообщение, но вызывает удивление одно обстоятельство: среди докладов о внесении пожертвований не обнаружен доклад тбилисского полицмейстера, что не позво-

⁵ ЦГИА ГрузССР, ф. 16, д. 6519, лл. 2—4.

⁶ Там же, лл. 5, 11, 13, 17, 18.

⁷ Там же, л. 11.

⁸ Там же, л. 5.

⁹ Там же, л. 12.

¹⁰ Там же, л. 13.

¹¹ Там же, лл. 14—15.

¹² Там же, лл. 18—19.

¹³ Там же, л. 24.

¹⁴ Там же, л. 37.

¹⁵ Там же, л. 48.

¹⁶ Там же, л. 52.

ляет установить, кто и какую сумму внес. Хотя наш материал не претендует на полноту, но все-таки трудно представить, чтобы тбилисцы не приняли участия в сборе пожертвований. Наше соображение основывается на следующем: во-первых, опубликованные документы¹⁷ и научная литература¹⁸, а также архивный материал¹⁹ свидетельствуют о дружбе и взаимоуважении грузинских и польских прогрессивных деятелей XIX в. и, естественно, сбор пожертвований для сооружения памятника не мог не вызвать определенного интереса в г. Тбилиси. Во-вторых, в Тбилиси проживали поляки-переселенцы, которые никак не могли остаться в стороне от этого патриотического дела.

Исходя из сказанного выше, можно полагать, что материалы о пожертвованиях тбилисцев случайно не оказались в соответствующих фондах и тбилисские горожане, вместе с жителями других городов Закавказья, внесли свою посильную лепту в дело увековечения памяти великого мыслителя.

---

¹⁷ Г. Гозалишвили, Заговор 1832 года, т. I, Тб., 1935; т. II, Тб., 1973 (на груз. яз.).

¹⁸ Н. Николайшвили, Восстание 1830—1831 гг. в Польше и передовая общественность Грузии, «Мацне», 1967, № 2 (на груз. яз.).

¹⁹ ЦГНА Груз. ССР, ф. 1457, тт. IV, XI, XIII.

И. В. АРСЕНИШВИЛИ

О ТРЕХ МАДОННАХ КРИВЕЛЛИ

Среди живописцев итальянского Возрождения Карло Кривелли вплоть до нашего времени был сравнительно мало известен. Вазари не включил его в свои знаменитые жизнеописания.

В 1648 году автор истории венецианского искусства Ридольфи¹ впервые упоминает о Кривелли, считая его учеником венецианского мастера Якобелло дель Фиоре. В XVIII—XIX веке имя Кривелли привлекает к себе внимание итальянских историков искусства — А. М. Дзанетти, Луиджи Ланци и Амико Риччи². В 1900 году появляется первая монография о художнике английского ученого Рушфорса³. Лишь в XX веке пробуждается живой интерес к Кривелли, особенно после исследований Лионелло и Адольфо Вентури, Л. Тести, Ф. Дрея, Р. Лонги, Р. Паллуккини⁴. Большой вклад в изучение жизни и творчества Кривелли, за последнее время, сделан итальянским ученым Пиетро Дзампетти⁵.

Мы не знаем года рождения Карло Кривелли. Известно, что он был сыном Якопо, мастера, жившего в церковном приходе Святого Моисея в Венеции. Надо полагать, что он был примерно одного возраста с Джованни Беллини, т. е. родился между 1430 и 1435 годами и умер около 1495 года.

7 марта 1457 года Карло Кривелли был пригворен к шести месяцам тюрьмы за то, что похитил жену моряка Франческо Кортезе. Важно до, или после заключения он ознакомился с падуанской живописью, общался с Скварчоне и Мантенья. И, очевидно, в это же время в Вене-

¹ C. Ridolfi, *Le meraviglie dell' arte*, Venezia, 1648.

² A. M. Zannetti, *Della pittura veneziana*, Venezia, 1771; L. Lanzi, *Storia pittorica dell' Italia*, Bassano, 1789; A. Ricci, *Memorie storiche delle arti e degli artisti della Marca di Ancona*, Macerata, 1834;

³ G. Rushforth, *Crivelli*, London 1900 (Изд. 1910).

⁴ L. Venturi, *Le origini della pittura veneziana*, Venezia, 1907. Nella Galleria Nazionale della Marche, in „*Bollettino d'Arte*“, 1914, Contributi a Carlo Crivelli, in „*L'Arte*“, 1930, *Italian painting in America*, New York, 1933; A. Venturi, *Storia dell' arte italiana*, VII, 3, Milano, 1914; L. Testi, *Storia della pittura veneziana*, Bergamo, 1915; F. Drey, *Carlo Crivelli und seine schule*, München, 1927; R. Longi, *Arte italiana e Arte tedesca*, Firenze, 1941, *Vaticano per cinque secoli di pittura veneziana*, Firenze, 1946; R. Pallucchini, *Capolavori dei musei veneti*, Venezia, 1946, *Compendio della mostra di Ancona*, in „*Arte Veneta*“, 1950, *La diffusione del Mittegiorno nel Veneto dal Crivelli a Giovanni Bellini* (d. spese dell' anno accademico 1957-58), Università di Padova.

⁵ P. Zampetti, *Mostra della pittura veneta nelle Marche*, Bergamo 1950; *Un polittico poco noto di Carlo e Vittorio Crivelli*, in „*Bollettino d'Arte*“ 1951; *Il polittico di Carlo Crivelli nel duomo di Ascoli Piceno*, in „*Emporium*“, 1951; *Considerazioni su Pietro Alemano*, in „*Arte Veneta*“, 1951; *Carlo Crivelli nelle Marche*, Urbino, 1952; *Carlo Crivelli a Zara*, in „*Arte Veneta*“, 1960; *Crivelli e i crivelleschi* (catalogo della mostra, con ampia bibliografia), Venezia 1961; *Carlo Crivelli*, Milano, 1961.

ции или в Падуе он сблизился со Скиавоне, стилистическое сходство с которым видно в его ранних работах.

Покинув родной город, Кривелли некоторое время жил в Задаре. Большая часть его жизни протекала в небольших городках Маркиджанской области Средней Италии — Фермо, Мачерата, Фабриано, Асколи и др. В большинстве его ранних алтарных образах с изображениями миловидных и скромных Мадонн, художник выглядит как старательный исполнитель воли его благочистивых заказчиков. Но в лучших его работах пробивается страстный темперамент художника, высокое мастерство и изобретательность. Все творчество Кривелли более сложно, богато и значительно, чем об этом можно подумать, сравнивая этого скромного мастера с его прославленными современниками — Мантенья и Джованни Беллини.

Карло Кривелли выступил как художник, когда вся художественная культура Возрождения, в частности венецианская, накопила богатые традиции. В венецианской живописи этого времени еще сохранились пережитки византийского прошлого⁶. В творчестве предшественников Кривелли — Якобелло дель Фиоре, Джамбоно и Антонио Виварини — элементы готики смешивались с пышностью и красочностью византийского искусства. Позже, под влиянием падуанского гуманизма, а также живописи Мантенья, в творчестве Бартоломео Виварини развился мощный скульптурный реализм, особенно в изображениях человеческой фигуры. В венецианской школе живописи научное, познавательное начало не играло решающей роли, как в флорентийской школе. В ее искусстве не было героики и драматизма, зато преобладало светлое и ясное мировосприятие, спокойствие, созерцательность. Не проявляя сами особого интереса к научному исследованию, венецианские художники, вступившие на путь Ренессанса, могли воспользоваться плодами подобных исследований во Флоренции. Развитие венецианской живописи в сторону реализма было ускорено в 1406 г. присоединением Падуи к Венецианской республике.

Падуя издавна славилась своими античными традициями. В эпоху Римской республики и империи Падуя, тогда называвшаяся Патавией, была цветущим городом. В эпоху Возрождения в Падуе раньше, чем в других городах Северной Италии, появляются ростки гуманистического движения. Культ античности, связанный воспоминаниями о славном прошлом города, ее гражданских свободах и светской культуре, уходил своими корнями в далекое прошлое. В XV веке все более расширяется круг ученых-гуманистов, деятельность которых связана с Падуанским университетом. Оживляется и художественная жизнь Падуи.

Выдающийся флорентийский живописец Паоло Учелло работал в 1425—1433 годах в Венеции, а в 1443 г. в Падуе. Есть сведения о том, что в Падуу приезжал также флорентийский живописец Филиппо Липпи. Его падуанские работы не сохранились, но известно, что он расписал фресками так называемую капеллу дель Подеста в церкви Сант Антонио, используя в качестве помощников местных молодых художников. Наконец, в 1443—1453 гг. в Падуе работал величайший мастер итальянского искусства Кваттроченто Донателло. Его искусство оказало влияние на многих его современников. В Падуе он имел мастерскую, в которой работали его ученики и помощники — молодые падуанские мастера. Следует учитывать также влияния великого новатора Пьеро делла Франчес-

⁶ F. M. Godfrey. *Early Venetian painters 1415—1495*, London, 1954; А. Бенуа, *История живописи*, т. I, СПб, 1912.

ка, Мелоццо да Форли, Лука Синьорелли и знакомство с северным искусством. (Ван дер Вейден был в Ферраре в 1450 г.). Таковы главные художественные влияния, которые оплодотворили искусство Падун и Венеции. В Падуе также работали венецианские художники, неудовлетворенные традиционным византийско-готическим искусством, которое предпочиталось консервативным венецианским патрициатом.

В поисках нового художественного языка, для воплощения новых ренессанских идеалов, венецианцы обращаются к достижениям флорентийской школы. Якопо Беллини был посредником, передававшим опыт флорентийской школы в Венецию. Он уже в молодости жил во Флоренции и изучал работы флорентийских мастеров. Опираясь на опыт своего отца, его сыновья, Джентилле и особенно Джованни смогли поднять венецианскую живопись до уровня передовых достижений эпохи. Пребывание в Падуе Якопо Беллини с сыновьями сыграло важную роль в формировании падуанской школы.

Огромный интерес к античному искусству был особенно характерен для живописной мастерской Франческо Скварчоне, первой мастерской Падун, носившей чисто местный характер⁷. Работы самого Скварчоне говорят о том, что он был не очень крупным мастером и к тому довольно архаичным. Однако в течение двадцати лет — с 1445 примерно по 1465 гг. его мастерская была подлинным очагом художественных поисков и классических изысканий. Здесь встречались друг с другом многие художники. Из его мастерской вышли Анд. Мантенья, Никколо Пиццоло, Дарно да Тревизо, Марко Дзоппо, Джорджо Скиавоне, Карло Кривелли и др. Его ученики, которых у него было до 140 человек, имели возможность изучать в его доме античные медали, фрагменты античных статуй, различные антикварные предметы, римские саркофаги, словом все, что удалось собрать этому страстному и любознательному «антиквару».

Кривелли многим обязан был своему наставнику Скварчоне, но его самого нельзя отнести к числу первооткрывателей. Джотто, Мазаччо, Донателло, Пьеро делла Франческа, Мантенья произвели глубокий переворот в искусстве, стали творцами новой реалистической системы, традиции которой живы до наших дней. В итальянском искусстве XV века Кривелли занимает особое место. Он один из первых среди художников своего времени отводит значительное место изображению мертвой натуры. Именно в области натюрморта реалистические поиски художника проявляются ярче всего. Тщательно выписанные художником предметы отличаются в его работах огромной пластической силой, богатством и красотой форм, изысканным сочетанием жизнерадостных светлых красок.

Хотя Кривелли в изображениях человеческих фигур обычно следовал общепринятым канонам, в передаче предметов, в их использовании как элементов композиции, он проявлял большую оригинальность. В элементах натюрморта у Кривелли столько красоты и поэзии, столько влюбленности художника в природу, что в них можно увидеть те черты, которые определили в дальнейшем развитие натюрморта как самостоятельного жанра.

⁷ О падуанской школе живописи см.: G. Focco, *L'arte di Andrea Mantegna*, Bologna, 1926; Mantegna *La capella Ovetari, Venezia*, 1946; R. H. W. Jerski, *Mantegna and the paduan school*, London, 1947; А. Бенуа, *История живописи*, т. I, Спб., 1912; Т. П. Знамеровская, *Андреа Мантенья*, Ленинград, 1961; Michel Lacroite, *Mantegna et Crivelli*, L'OEil, 1962.

Карло Кривелли украшал алтари своими Мадоннами, в работах его много декоративного великолепия, в изображениях матери с младенцем порою сквозит печаль, искренность и теплота чувств. Основную часть его творческого наследия составляют полиптихи, т. е. такие алтарные образы, которые состоят из нескольких створок. Перенесенные из церквей в современные музеи, расчлененные и разобщенные, они много от этого теряют. Отдельные части в свою очередь продавались одним владельцем другому и переходили из одной коллекции в другую. То, что представляли они как единое произведение, по замыслу художника во многих случаях безвозвратно утрачено. Печальная судьба этих произведений, их разрозненность отчасти объясняет тот факт, что к ним ослабел интерес.

Графическая сила и обостренная экспрессия форм, четкость рисунка, заостренность контуров, изысканная гамма нежных светлых красок, тонкая красота женских образов, любовь к изображению предметов, наделенных большой пластической силой и придающих декоративное великолепие его картинам — все это ставит Кривелли в ряд наиболее значительных художников итальянского Кваттроченто.

Кривелли любил изображать тяжелые гирлянды из фруктов и овощей, вазы с цветами, многоцветный мрамор, различного рода атрибуты святых, плоды и цветы, рассыпанные по ступенькам или аккуратно разложенные на выступах трона и на мраморных парапетах. Искусно выписанные детали его картин, по тонкости исполнения и по вкусу не уступают деталям в картинах нидерландских художников XV в.⁸

Ниже будут рассмотрены три картины с полуфигурными изображениями Мадонн с младенцами. Все они выполнены Кривелли по заказу частных лиц. Среди них самой ранней, видимо, является «Мадонна с младенцем» (рис. 1; — 35×23. Метрополитен музей, Нью-Йорк). Первоначально она находилась в доме Ленти в Асколи, где ее увидел Б. Орсини⁹, отметивший, что она была написана «с тончайшим мастерством».

За мраморным парапетом представлена Мадонна, бережно поддерживающая младенца, сидящего на подушке на парапете. Мадонна в синем парчевом плаще с золотым цветочным орнаментом, в белом платке, закрывающем ей голову и плечи. Жемчужная диадема украшает ей голову. Золотой нимб Мадонны усеян драгоценными камнями. Строгая, утонченная красота женщины — безупречный овал ее лица, прямой нос, глаза красивой формы, маленький рот, руки с длинными тонкими пальцами, наделенные совершенной и выразительной грацией — недаром эта Мадонна была названа Беренсоном «самой прекрасной среди всех Мадонн Кривелли»¹⁰.

Младенец сжимает обеими руками птичку и обернувшись с отвращением взирает на огромную муху, ползущую по парапету. За фигурой Мадонны видна шелковая узорчатая ткань бледно-красновато-сиреневого цвета, по сторонам от нее гроздь огромных яблок и огурцов. Под ними открывается золотисто-зеленый пейзаж, одна из тех «туманных деревенек», которые еще в XVIII веке так понравились аббату Лан-

⁸ L. Lanzi, *Storia pittorica dell' Italia*, Bassano, 1789.

⁹ B. Orsini, *Descrizione delle pitture, Sculture, Architetture e altre cose della insigne città di Ascoli*, Perugia, 1793.

¹⁰ B. Berenson, *The Venetian painters of the Renaissance*, Third ed London and New York, 1898.

ци¹¹ — автору истории живописи Италии. А. Боверо¹² считает эту Мадонну Кривелли самой изысканной и утонченной. Действительно, ее краски чисты и звучны, среди них доминирует золотисто-желтый цвет. Созданная, видимо, между 1469 и 1475 гг., картина эта отличается монументальной силой композиции. Каждый предмет в ней обладает ясно ошутимой выпуклостью формы и реальностью необыкновенной силы. Художник с увлечением передал в картине не только фигуры матери и ребенка, но и второстепенные детали — связки фруктов и овощей, драгоценные украшения Мадонны, муху, сидящую на парапете, подушку младенца с кисточками, ткань перевешанную за парапет и, наконец, прикрепленного к ней листочка с подписью художника.

Изображенные художником плоды, муха, птичка, которую сжимает младенец соответственно иконографической традиции, имеют символический смысл¹³. Муха — это символ первородного греха, птица — символ духа, яблоки — символы смерти, а огурец, возможно, как и тыква и гранат, символизирует воскресение. Однако традиционной средневековой символикой, намекающей на страсти Христа, не ограничивается значение этих предметов в картинах Кривелли. Как художник эпохи Возрождения, он пользуется поводом, чтобы обогатить традиционный образ Мадонны мотивами реальной, прекрасной природы, старательно и любовно им выписанными. Кривелли передает округлость плодов и изогнутость листьев. Они очерчены крепкими и гибкими контурами. Изображая яблоки и огурец, моделирует их форму при помощи света, оттеняя выпуклость светлых плодов по контрасту с темной зеленой листвой. Всем этим Кривелли добивается большой пластической силы и осязаемости форм. Написанные художником плоды, как бы принимают на себя лучи света, и тем самым становятся пластическими объемами. Выпуклость натюрморта достигается постепенным нарастанием пластики рельефа, расположением плодов на фоне листвы, также как тельца младенца на фоне узорчатой парчи плаща Мадонны. Расположенные в той же пространственной зоне, что и изящная фигура Мадонны с нежным и тонким лицом, тяжелые ветки плодов выделяются своей ярко выраженной пластичностью и выпуклостью.

Гладкая и более темная по цвету, чем натюрморт, ткань задерживает взгляд зрителя, на плоскости в то время, как плоды выступают вперед. Они настолько осязаемы, что, кажется, можно дотронуться до них рукой.

Стремясь добиться возможно большей силы воздействия натюрморта, Кривелли отступает от реальных масштабов существующих в природе. Плоды, а также муха велики по сравнению с другими предметами композиции. Кривелли отступает от натуры ради чисто художественного впечатления. В этом проявляется его вкус подлинного художника. Это чувство художника подсказало ему также, как можно использовать натюрморт в решении композиционной задачи: плоды и овал лица Мадонны в верхней части картины уравновешивают маленькое тельце младенца в ее нижней части. Симметрическое расположение связок плодов придает картине больше устойчивости. Сочетание красок в картине — светлого и темного зеленого, светло-желто-коричневого, ярко голубого неба и сиренево-фиолетового фона создает нежную, краси-

¹¹ L. Lanzi, Yk. соч.

¹² Anna Bovero, *Tutta la pittura del Crivelli*, Milano, 1961.

¹³ H. Friedmann, *The symbolism of Crivelli, s Madonna and Child enthroned with donor in the National Gallery*, in „Gazette des Beaux Arts“, 1947.

вую цветовую гармонию. Плоды и овощи не только украшают картину, но и создают большое цветовое богатство. В силу своей естественной, земной красоты, они воспринимаются как воспетые художником дары природы во всем ее великолепии.

Примерно к тому же времени относится другая картина Кривелли «Мадонна с младенцем» (рис. 2; — 45×33. Бергамо, академия Каррара; из собрания Лохиса).

Мадонна с младенцем также представлена за мраморным парапетом, она бережно прижимает к себе младенца, склонив к нему голову. Мадонна в короне и парчевом плаще, покрытом мелким золотым выпуклым узором. Христос — это толстощекий младенец, его пухлое тельце обвязано шарфом, он держит в руках огромное яблоко и по детски задумался. За Мадонной висит шелковая ткань, в верхней части картины, на ткани связки груш, яблок, орехов и персиков. На мраморном парапете, перед Мадонной лежат огромный огурец и вишня, с другой стороны над парапетом поднимается цветок красной гвоздики. По сторонам от Мадонны открывается пейзаж с тонкими деревьями и золотисто-зелеными рюстами.

Л. Вентури¹⁴ датировал это произведение Кривелли 1482 г. Но теперь принято его относить ко времени между 1473 и 1475 годами. Картина эта менее изысканная, чем картина из Метрополитен Музея и фигура Мадонны несколько тяжеловесна. По мнению П. Дзампетти¹⁵, ювелирное великолепие и тщательно выписанные детали приближают эту картину к манере фламандских художников. Возможно, что выпуклый узор плаща — это наследие венецианской готики.

Неизменное пристрастие художника к натюрморту проявилось и на этот раз в его разнообразии и тщательном исполнении. Кривелли передает красоту каждого плода, крепость и округлость светло-красных яблок, нежно желтовато-розового персика, удлиненную форму его листьев и более крупных, широких листьев яблок, зеленую кожуру орешек, шероховатую поверхность огурца, глянецоватость красной вишни и узорчатость лепестков красной гвоздики.

Символы страстей Христа и здесь превращены художником в полнокровные, реалистические изображения плодов земли. И на этот раз они не вносят в картину элемент случайности и беспорядка. Каждый мотив занимает продуманное художником место в картине. Художник любит разумную красоту композиции, он стремится подчеркнуть ее уравновешенность и симметричность. В центре картины находится крупное, круглое яблоко, в руках младенца похожее на царскую державу. Ветки с зелеными листьями и плодами тяжело свисают по сторонам от головы Мадонны в верхней части композиции. Тяжесть висящих плодов уравновешена внизу массивным мраморным парапетом и симметрично разложенным на нее натюрмортом. Почти одинаковые по размерам цветок красной гвоздики и красная вишня также подчеркивают равновесие, как и край тяжелого плаща Мадонны и большой выпуклый огурец на парапете перед ней. Округлые объемы, крепкие упругие контуры, светлый цвет плодов, оттененных более темным фоном и зеленою листвою, все способствует созданию впечатления пластичности и выпуклости.

В «Мадонне с младенцем» (рис. 3; — 37×31. Вашингтонская Национальная галерея) крупные светлые плоды на плоском золотистом

¹⁴ L. Venturi, *Le origini della pittura veneziana*, Venezia, 1907.

¹⁵ P. Zampetti, Carlo Crivelli, Milano, 1961.

фоне, привлекают взгляд зрителя и заставляют его прежде всего любоваться «пластическими ценностями» картины.

В этой работе Кривелли Мадонна слегка поддерживает тельце младенца, который с благославляющей рукой шагает по мраморному парапету. Христос — младенец на этот раз представлен с серьезным лицом и печальным взором. Мадонна — в красном платье, едва видимом под темно-синим, расшитом золотом плащом. Ее гладкий высокий лоб украшен жемчужной диадемой. Очертания лица Мадонны, жест ее тонкой и хрупкой руки полны изящества и изысканной красоты. Обняв рукой младенца и наклонив к нему голову она, обернувшись смотрит на зрителя. Над Мадонной и младенцем на золотом фоне висят две ветки с листьями и крупными плодами груши и яблока. Перед Мадонной на белом мраморном парапете повешана ярко-красная ткань, рядом лежит бледнорозовая вишня.

Дрей¹⁶ отметил близость этой Мадонны с Мадонной из Вашингтонской Национальной галереи (Центральная часть полиптиха из Порто Сан Джорджо), а Л. Вентури¹⁷, мягкость и нежность красок, характерных для раннего периода творчества Кривелли. Плавные, струящиеся очертания плаща Мадонны, наклон ее головы, положение левой руки напоминают более позднюю Мадонну из Лондонской Национальной галереи, но формы более сухощавые, линии более резкие и острые.

Стремясь сохранить симметричность композиции и придать этой картине небольшого размера большую интимность, Кривелли слегка срезает рамой картины ветки с плодами по сторонам от Мадонны с младенцем. Несмотря на преобладание плоскостно-декоративного начала в этой картине, плоды отличаются типичной для художника выпуклостью и пластичностью. Изображая светло-золотые плоды на более темном золотом фоне, моделируя форму светотенью, отделяя плоды от фона тенью и листьями темно-зеленого цвета, Кривелли достигает большой осязаемости. На этот раз пластический объем натюрморта в верхней части уравновешивает ярко-красный цвет перекинутой через парапет ткани. Сочетание золота, бледно-фиолетового, темно-синего, ярко-красного и чисто белого создают цветовую гармонию изысканной красоты.

Мы рассмотрели только три картины Карло Кривелли, в которых видно, как традиционные символы превращены мастером Возрождения в элементы натюрморта и как они, вместе с тем, приобретают чисто эстетическое значение, выполняя в картинах определенную композиционную роль. В ряде других, более поздних и зрелых, произведениях мастера элементы натюрморта свидетельствуют об увеличении ученика Скварчоне античностью и приобретают в его искусстве еще новый смысл.

¹⁶ F. Drey. Carlo Crivelli und Seine Schule, München, 1927.

¹⁷ L. Venturi, Italian painting in Amer.ca, New York, 1933.

Րիս. 1. Մաժոնն Ե մլաժնԵՑ՝ Նյու-Ղորկ, ՄԵՂրոփոլիտեն ռուզեյ.

Рис. 2. Мадонна с младенцем, Бергамо, Академия Каррара.

Րիս. 3. Մադոննա սը մլաճենք, Վաշինգտոն, Նաճիոնալնա ցալերյա.

Г. В. ПИПИЯ

СОВЕТСКО-ГЕРМАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ. ИХ ПРОШЛОЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Начало 70-х годов XX века войдет в историю как период поворота от «холодной войны» и международной напряженности к утверждению принципов мирного сосуществования и взаимовыгодного сотрудничества государств с различным социальным строем.

Оздоровление международной обстановки стало возможным благодаря осуществлению Советским Союзом и другими социалистическими странами глубоко принципиального и последовательного ленинского внешнеполитического курса, основанного на строгом учете объективных закономерностей мирового развития.

Прошло всего лишь два с небольшим года со времени провозглашения XXIV съездом КПСС Программы мира, но знаменательные перемены, вызванные ее осуществлением, дают себя знать во всех уголках земли. Конкретные политические и дипломатические акции, направленные на реализацию Программы мира, отвечают сокровенным чаяниям народов. И мир с каждым днем убеждается в огромной жизненной силе и революционно-преобразующей роли социализма, в его все возрастающем влиянии на процесс мирового развития. Самые острые и наиболее проблемные международные отношения, когда-то казавшиеся неразрешимыми, благодаря усилиям СССР и других стран социалистического содружества находят ныне свои решения.

Важнейшим элементом процесса разрядки напряженности, укрепления мира и безопасности в Европе, да и во всем мире, бесспорно явилась нормализация советско-западногерманских отношений, в которых после почти четвертьвековой отчужденности и недоверия наступила полоса взаимопонимания и сотрудничества.

Исторически так сложилось, что Советское государство со дня своего образования стремилось быть в добрососедских отношениях с Германией, и это всегда отвечало национальным интересам последней. Однако в формировании политики Германии по отношению к нашей стране каждый раз брало верх влияние реакционных кругов, выражавших интересы германского монополистического капитала и питавших ненависть к первому в мире социалистическому государству рабочих и крестьян.

На протяжении многих десятилетий германский империализм и милитаризм составляли ту зловещую силу, которая препятствовала установлению добрых отношений между СССР и Германией.

В первой мировой войне германский империализм потерпел поражение, но основы его не были уничтожены. После незначительного перерыва, вызванного затруднениями внутреннего и международного характера послевоенных лет, он, воспользовавшись враждебным отношением международной реакции во главе с англо-американским империализмом, к молодой Советской республике, снова приступил к собиранию своих сил.

Правящие круги США и Англии оказали помощь германскому монополистическому капиталу в деле воссоздания военно-промышленного потенциала страны, дали толчок к возрождению милитаризма, которому, согласно их начальному замыслу была придана антисоветская направленность.

Под влиянием поощрительных действий империалистов США и Англии, с наступлением относительной стабилизации в 20-х годах, в умонастроениях правящих кругов Германии начинают постепенно превалировать реваншистские идеи. На практике это нашло свое отражение, в частности, в избрании президентом всего лишь через каких-нибудь семь лет после поражения Германии одного из виновников развязывания первой мировой войны — фельдмаршала Гинденбурга.

К этому времени относится заключение Локарнского соглашения, которое, предпочтя направление будущей агрессии германского империализма, мрачной тенью ложилось на советско-германские отношения¹.

После Локарно начинается активное заигрывание правящих кругов Германии с империалистами Запада на антисоветской основе. При этом они не посчитались с тем, что первым государством, протянувшим дружественную руку задавленной версальским диктатом Германии, была Советская республика, которая заключила с ней в 1922 году в Рапалло подлинно равноправный договор².

Германским империалистам не терпелось поскорее приступить к подготовке страны к новой войне.

Крупные концерны Германии под видом рационализации производства усиливают эксплуатацию рабочего класса, увеличивают свои прибыли, добиваются развития тех отраслей экономики, которые составляют основу военной промышленности. Они включаются в активную борьбу за снятие ограничений, установленных Версальским мирным договором.

Империалистические державы Запада, исходя из своих антисоветских замыслов, поддержали домогательства реакционных, милитаристских кругов Германии, дали согласие на пересмотр репарационных установок, пошли им навстречу в части развития военной промышленности. Это позволило германским империалистам перейти к открытой подготовке страны к войне.

Однако в условиях возросшего сопротивления трудящихся масс в период мирового кризиса капитализма форсировать эту подготовку в желаемых для империалистов темпах представляло значительную трудность. И тогда монополистическая буржуазия решается на крайнюю меру — установление тоталитарного режима, способного подавить революционное движение рабочего класса, уничтожить буржуазно-демократические свободы, материально и духовно подготовить немецкий народ к будущей войне³.

Так, подлинные хозяева Германии — магнаты капитала, не видя иных путей для укрепления своей власти внутри страны и достижения гегемонии за ее пределами, прибегли к помощи крайне реакционной диктатуры. Это они — представители монополистического капитала Германии — привели к власти кровавую клику фашистов и, надо ска-

¹ См. Турок В. М., Локарно. Изд. АН СССР, Москва—Ленинград, 1949, стр. 3—7.

² См. Международные отношения и внешняя политика СССР. Сборник документов (1871—1957 гг.), Москва, 1957, стр. 70—77.

³ См. Гинцберг Л. И., На пути в имперскую канцелярию. Изд. «Наука», Москва, 1972, стр. 364—407.

зять, не без одобрения реакционных правительств США, Англии и Франции, жаждавших скорейшего начала войны между Германией и СССР.

Оказавшись у власти, фашисты создали огромный террористический аппарат, с помощью которого были физически уничтожены или брошены в концентрационные лагеря, изолированы от общества все самые передовые, революционные и прогрессивные силы народа, дезорганизованы и запуганы широкие слои населения. Коммунистическая партия и другие организации рабочего класса оказались подавленными или загнанными в подполье, деятельность буржуазных партий демократического толка запрещена, парламент распущен, а его прогрессивные члены арестованы.

Путем социальн-й демагогии и различного рода политических махинаций фашистам удалось увлечь за собой мелкую буржуазию и значительную часть других слоев населения.

Свои шовинистические взгляды и захватнические цели гитлеровцы заимствовали у пангерманистов. Их бредовые идеи о мировом господстве полностью совпадали. Может, разница была лишь в том, что гитлеровцы в пропаганде этих идей были более крикливыми и циничными.

Если в свое время пангерманисты, ведя психологическую подготовку населения кайзеровской Германии к войне, шумели о «засилии славян» и угрозе со стороны «варварской России», то гитлеровцы начали открытую подготовку к захватническим войнам под лозунгом борьбы с «мировым коммунизмом» и спасения Европы от угрозы «большевистских варваров».

Естественно, в этих условиях рассчитывать на добрососедское отношение Германии, Советское государство не могло. Тем не менее в интересах безопасности оно приняло предложенный Германией пакт о ненападении, который был подписан в Москве 23 августа 1939 года⁴.

В результате открытого попустительства империалистов США, Англии и Франции фашистской Германии удалось развязать вторую мировую войну. При этом вопреки ожиданиям правящих кругов западных держав первыми жертвами войны оказались их страны, а не СССР. В этом факте, в частности, со всей очевидностью обнаружилось, что «антикоммунизм» являлся лишь ширмой, за которой германский империализм подготавливал войну. Его подлинные цели заключались в другом — в захвате чужих территорий независимо от существующего там строя и установления своего мирового господства.

Оккупировав большинство стран Западной Европы, гитлеровцы под видом введения «нового порядка» прибрали к своим рукам всю экономику поработенных государств, ввели в них режим террора и насилия.

Мечта германских империалистов о гегемонии в Европе, казалось, была близка к реализации. Однако объективный ход событий привел к иным результатам. После нападения фашистской Германии на СССР и образования антигитлеровской коалиции разгром германского империализма стал неминуемым.

На долю первого в мире социалистического государства рабочих и крестьян выпало тяжелейшее испытание, которое оно выдержало с честью. В годы Великой Отечественной войны Советское государство не только устояло перед натиском фашистских полчищ, но и наголову

⁴ См. История международных отношений и внешней политики СССР, т. I, Изд. «Международные отношения», Москва, 1967, стр. 419—421.

разбило их и пришло на помощь другим народам Европы, в том числе и самому немецкому народу.

Гитлеровская агрессия принесла советскому народу тяжкие страдания. Миллионы человеческих жертв, страшные разрушения, обрушившиеся на нашу страну, были не сравнимы ни с чем подобным в истории человечества. Но, несмотря на это, Советское социалистическое государство, выражая волю своего народа, всегда исходило из того, что закабаленный фашизмом германский народ и фашистская клика не тождественны. Не случайно поэтому, что в разгар Великой Отечественной войны, когда Сталинградская и Курская битвы были далеко впереди, когда еще предстояли годы тяжелой борьбы за изгнание захватчиков с Советской земли и освобождение поработенных фашизмом народов, главой Советского правительства было заявлено, что «гитлеровцы приходят и уходят, а народ германский, а государство германское остается»⁵.

В Советском Союзе верили в демократические традиции немецкого народа, и поэтому его вызволение из-под ига нацизма в результате разгрома гитлеровского рейха рассматривалось как один из важных исторических актов, отвечавших одновременно и подлинным национальным интересам самой Германии.

После окончания второй мировой войны Советское государство имело все основания рассчитывать на позитивное развитие советско-германских отношений.

В отличие от прошлого, когда кайзеровская Германия потерпела поражение, но внутренние социальные силы, способствовавшие возникновению войны, оставались нетронутыми, после 1945 года в результате разгрома фашистской Германии ее вооруженные силы были полностью ликвидированы, нацистский государственный аппарат до основания разрушен, главные военные преступники наказаны, а те представители монополистической буржуазии, которые активно сотрудничали с фашистами, согласно решению союзников подлежали преданию суду. Были созданы предпосылки для предотвращения становления Германии на путь подготовки новой войны. Это вселяло уверенность, что на немецкой земле не будет возврата к прошлому, что с германским империализмом и милитаризмом будет покончено навсегда.

Германия получила возможность встать на путь демократического развития, на путь добрососедства и сотрудничества со всеми государствами, в том числе и с Советским Союзом. Однако эта возможность была реализована только в одной ее части — в Восточной. Что же касается Западной, то там власть снова оказалась в руках недобитых реакционных сил, которые неожиданно для себя получили поддержку со стороны правящих кругов западных стран, и в первую очередь США.

Сразу же после поражения нацизма империалистические державы Запада во главе с США предоставили широкую экономическую помощь монополистическому капиталу Западной Германии, сделали все для сохранения там корней милитаризма. Они решили возродить германский милитаризм для того, чтобы иметь его в качестве орудия в борьбе против социализма, мира и демократии.

⁵ См. СССР в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Воениздат, Москва, 1970, стр. 182.

Стремление империалистов США, возглавивших после войны международную реакцию, вновь использовать Германию в реализации своих антисоветских агрессивных планов объясняется рядом причин. Прежде всего их привлекало то, что Германия обладает существенным военно-экономическим потенциалом и она, будучи расположенной в центре Европы, образует собой стратегически удобный плацдарм для нападения на СССР и другие социалистические страны; затем особо агрессивный характер германского империализма и упорство в достижении поставленной цели вселяло уверенность в том, что его можно впрячь в колесницу своей политики прочно и надолго; и, наконец, заокеанских агрессоров соблазняли авантюризм германского империализма и возможность без особого труда привить антисоветские настроения не освободившемуся еще от шовинизма населению страны.

Следует отметить, что реакционные круги США намеревались включить в орбиту своего влияния не только западную часть Германии, составлявшую американскую, английскую и французскую зоны оккупации, но и восточную.

Планы американского империализма откровенно выразил в свое время один из творцов «холодной войны» Джон Фостер Даллес, который заявил: «Возрожденная к жизни Германия является большим козырем в руках Запада. Втягивая Восточную Германию в сферу власти Запада, можно получить в центре Европы выдвинутую вперед стратегическую базу, которая подорвет советско-коммунистические политические и военные позиции в Польше, ЧССР, в Венгрии и других пограничных странах. Таким образом, возрожденная националистическая Германия может многое предложить Западу».

Воспользовавшись поддержкой вчерашних противников, монополистический капитал Западной Германии добился быстрого восстановления военно-экономического потенциала страны. Ради сохранения своей власти он пошел на раскол Германии. На территории, составившей оккупационную зону трех западных держав, была образована Федеративная Республика, которая вскоре присоединяется к агрессивному блоку НАТО.

Рост военного производства и милитаризация промышленности становятся характерными чертами внутреннего развития вновь образованного государства. На международной арене оно включилось в ряды активных проводников агрессивной политики мирового империализма. Поэтому, естественно, что установление дипломатических отношений между СССР и ФРГ в 1955 году не привело к взаимопониманию и сотрудничеству.

Совершенно иное положение сложилось в восточной части Германии, на территории, входившей в советскую оккупационную зону. Здесь Советский Союз, будучи до конца верным принятым на себя обязательствам по Потсдамскому соглашению, последовательно провел мероприятия, направленные на полное разоружение и демилитаризацию, ликвидацию военной промышленности, уничтожение фашистской партии и недопущение всякой нацистской и милитаристской деятельности, наказание военных и нацистских преступников и создание других необходимых условий для строительства миролюбивого демократического Германского государства⁶.

Политика Советского Союза способствовала сплочению антифашистских и демократических сил, которые благодаря всесторонней

⁶ См. „Dokumente und Materialien der deutschen Arbeiterbewegung“. Reihe III, Bd. I. Berlin, 1959, s. 18—19.

помощи Советской администрации повели борьбу за ликвидацию наследия империализма и милитаризма на немецкой земле.

Честная, принципиальная позиция антифашистских сил во главе с Социалистической единой партией Германии сыграла решающую роль в приобщении широких масс народа к активной политической жизни во имя мира и прогресса.

Глубокие демократические преобразования, осуществленные в восточной части Германии, привели к возникновению Германской Демократической Республики — первого в истории немецкого государства рабочих и крестьян. Слом старого и создание нового государственного аппарата, передача предприятий крупной промышленности во владение народу и демократическая земельная реформа в ГДР имели серьезные социально-экономические и политические последствия, значение которых выходило за пределы Германии.

В отличие от Федеративной Республики Германии ГДР стала оплотом мира, демократии и социализма в центре Европы. Ее дальновидная, инициативная внешняя политика, гармонирующая с согласованным курсом стран социалистического содружества, завоевала на международной арене всеобщее признание.

В братском союзе и тесном сотрудничестве между СССР и ГДР, нашли свое полное отражение те реальные чувства, которые питают трудящиеся Советского Союза к немецкому народу.

Советский Союз с самого начала был за единую демократическую Германию и даже после образования двух немецких государств совместно с ГДР выступал за мирное объединение страны⁷. Но реакционные правящие круги ФРГ, поддерживаемые империалистами Запада, каждый раз отклоняли соответствующие конструктивные предложения. Они опасались, что объединение Германии на условиях, предлагаемых социалистическими государствами, может составить угрозу господству монополистического капитала и, следовательно, привести к ослаблению общего фронта империализма против стран социалистического содружества.

Господствующие классы ФРГ, не желавшие примириться с потерей захваченных Германией в прошлом чужих земель, беспокоило то, что объединенная мирная демократическая Германия не станет предъявлять территориальные претензии к соседним государствам и тем более добиваться гегемонии в Европе. Поэтому-то и силились различного рода прислужники империализма доказать, что объединенная мирным путем Германия будет низведена до уровня второстепенной страны. Исходя из этой концепции, правящие круги ФРГ, особенно во времена правления Аденауэра, придерживались того взгляда, что, прежде чем ставить вопрос об объединении страны, ФРГ должна быть превращена в одно из самых сильных государств Западной Европы, с тем чтобы на равных вести разговор с СССР и его союзниками. Но, когда Федеративная Республика Германия, пройдя путь от младшего партнера до главной опоры империалистов США в Европе, действительно вырвалась вперед по своей мощи, планы ее правящих кругов приняли совсем иные контуры. Их основным содержанием стало стремление занять главенствующее положение среди европейских членов НАТО, ревизовать итоги второй мировой войны и добиться гегемонии в Европе.

⁷ См. Dornberg St., Kurze Geschichte der DDR, Dietz Verlag, Berlin, 1964. s. 65—79.

Долгие годы руководящими установками в формировании внешнеполитического курса ФРГ оставались непризнание факта существования двух германских государств, стремление закрепить за собой право «единоличного представительства» и активное участие в акциях по «отбрасыванию коммунизма».

По всем важнейшим проблемам международной политики СССР и Западная Германия занимали взаимоисключающие позиции. Однако со временем положение в корне изменилось. Наступление периода потепления политической атмосферы в мире благоприятно сказалось и на советско-западногерманских отношениях, которые постепенно стали пробивать дорогу к руслу нормализации.

Поворотным пунктом в отношениях между двумя государствами стал Московский договор от 12 августа 1970 года, заложивший необходимую политическую и правовую основу сотрудничества и взаимопонимания⁸. В Договоре зафиксированы реалистический подход обеих сторон к сложившемуся после войны положению в Европе, нерушимость существующих границ и обязательство не прибегать в отношении друг к другу к силе или угрозе силой.

Вслед за Московским договором между СССР и ФРГ последовали подписание договора Польши с ФРГ, Договора об основах отношений между ГДР и ФРГ, заключение Четырехстороннего соглашения по Западному Берлину.

Все это способствовало изменению в лучшую сторону политической обстановки в Европе, созданию предпосылок для положительного решения проблем европейской безопасности.

Следующим важным этапом улучшения советско-западногерманских отношений явился исторический визит Генерального секретаря ЦК КПСС тов. Л. И. Брежнева в Федеративную Республику Германии. В ходе встреч и переговоров, которые вел тов. Л. И. Брежнев с западногерманскими руководителями, были затронуты вопросы, связанные с обеспечением мира и безопасности континента, неуклонного выполнения Четырехстороннего соглашения по Западному Берлину от 3 сентября 1971 года. Наряду с этим был подписан ряд новых соглашений, касающихся сотрудничества в области экономики и культуры, науки и техники.

Эти соглашения, открывая широкие возможности для налаживания долгосрочного, взаимовыгодного делового сотрудничества, способствуют созданию материальной основы, дальнейшего углубления взаимопонимания и добрососедства между СССР и ФРГ.

В связи с сосредоточением на территории ФРГ ряда идеологических и пропагандистских центров империализма, принимавших деятельное участие в антисоветских подрывных мероприятиях, особого внимания заслуживает соглашение о культурном сотрудничестве между двумя государствами. Соглашением предусмотрено, чтобы в ходе налаживания связей в области культуры, науки и образования соблюдался принцип обоюдной выгоды и взаимности. Из этого, в частности, следует, что каналы культурного и научно-технического обмена не могут быть использованы кем бы то ни было для осуществления подрывных и других враждебных акций.

Большой интерес представляет также статья соглашения, требующая, чтобы договаривающиеся стороны добивались «такого освещения истории, географии и культуры другой стороны в школьных учебниках, которое способствовало бы лучшему взаимопониманию».

⁸ См. Внешняя политика Советского Союза. Сборник документов, Изд. «Международные отношения», Москва, 1971, стр. 133—136.

Если принять во внимание, как долго в Западной Германии отравлялось сознание подрастающего поколения реваншистской идеологией и ненавистью к Советской стране, то можно по-настоящему оценить действительное значение этого пункта.

Нормализация отношений между СССР и ФРГ бесспорно является результатом долгой и упорной борьбы Советского Союза и других социалистических стран за послевоенное мирное устройство в Европе.

Изменение советско-западногерманских отношений в лучшую сторону стало возможным, впрочем как и весь процесс позитивных сдвигов в мире, прежде всего благодаря изменению соотношения сил на международной арене в пользу социализма и неуклонному осуществлению Советским государством ленинских принципов мирного сосуществования как нормы взаимоотношения государств с различными социальными системами.

Вместе с тем нельзя пройти мимо и такого фактора, как проявление доброй воли со стороны правительства ФРГ, к руководству которого пришли люди, выступавшие с конструктивными планами в отношениях с СССР и другими социалистическими странами.

В этой связи необходимо отметить, что стремление реально взглянуть на происшедшие в Европе изменения, дать трезвую оценку политике милитаризма и реваншизма начало проявляться в политических кругах ФРГ еще в середине 60-х годов.

Политические деятели и представители общественности ФРГ, выступавшие с критикой реакционного курса своего правительства, совершенно справедливо указывали на бесперспективность и опасность продолжения и в дальнейшем политики враждебной конфронтации. Они отмечали, что Германия в прошлом уже являлась инициатором развязывания двух мировых войн и немцы не имеют права «позволить себе вновь стать источником беспокойства в мире»⁹; что ФРГ, неся огромные расходы, десятилетиями готовится к «отражению нападения», хотя никто из соседей не имеет к ней территориальных претензий и ни один из них не собирается нападать на нее. Все это, говорили они, ставит страну в «ложную ситуацию», сопряженную с экономическим, политическим и моральным ущербом.

Сторонники позитивных перемен в политике ФРГ утверждали, что реакционные круги Западной Германии ради достижения реваншистских целей делают все, чтобы ускорить возникновение конфликта между великими державами. По их мнению, реваншисты при этом преувеличивают не столько свои силы, сколько «свои способности подчинить собственным интересам другие страны». «И это становится тем очевиднее», чем быстрее выясняется, что великие державы вовсе не заинтересованы в возникновении конфликта, тем более из-за интересов ФРГ. Но если даже наступит такой конфликт, то в ядерный век он обернется в непоправимое бедствие прежде всего для Германии¹⁰.

Так начинали думать реалистически мыслящие представители господствующих классов. Что же касается трудящихся масс, их авангарда — коммунистической партии, а также ряда других прогрессив-

⁹ См. Haffner S., Die sieben Todsünden des deutschen Reiches. Grundfehler deutscher Politik nach Bismarck—damals und auch heute. Hamburg, Nannen, 1965. s. 120—121. (Хаффнер С., Семь смертельных грехов Германской империи. Коренные ошибки германской политики после Бисмарка—тогда и сегодня).

¹⁰ См. Ноак П., Deutsche Außenpolitik seit 1945. Stuttgart, Kohlhammer, 1972. s. 38—66. (Ноак П., Германская внешняя политика с 1945).

ных организаций в ФРГ, то они, как известно, всегда выступали за разрядку международной напряженности и ликвидацию «холодной войны», поскольку это отвечало их прямым интересам, облегчало им борьбу за свои социальные, экономические и политические права, создавало условия для ограничения всепобеждающей монополии.

В числе объективных факторов, способствовавших изменению взглядов многих представителей господствующих классов ФРГ на проблемы обеспечения мира, следует назвать очевидный провал политики «отбрасывания коммунизма», опасность возникновения термоядерной войны в случае продолжения нагнетания международной напряженности и, наконец, экономические выгоды, которые сулят сотрудничество и взаимопонимание.

Путь западногерманских государственных деятелей к реализму в оценке европейской и мировой обстановки был долгим, но единственно верным и полностью отвечающим интересам народов ФРГ и других стран Европы.

Следуя по этому пути, они и впредь могут рассчитывать на понимание и поддержку со стороны СССР, всех стран социалистического содружества, прогрессивных сил мира.

Для того чтобы убедиться в этом, достаточно обратиться к материалам последней XXVIII сессии Генеральной Ассамблеи ООН. Единодушное принятие ФРГ наряду с ГДР в члены ООН явилось красноречивым доказательством всеобщего одобрения поворота внешнеполитического курса правительства Западной Германии к разрядке напряженности и установлению добрососедских отношений с социалистическими странами.

Историческое значение нормализации советско-западногерманских взаимоотношений велико. Она, по сути дела, подвела итоги послевоенному мирному урегулированию и положила начало новому этапу развития Европы, которая на протяжении всей своей истории являлась очагом бесчисленных войн, в том числе двух мировых, самых кровавых и безжалостных.

Установление нормальных взаимоотношений между Советским Союзом и Западной Германией, являющееся конкретным проявлением решения международных проблем в духе взаимопонимания и сотрудничества, дало мощный толчок к оздоровлению политической атмосферы в мире.

Ныне, когда Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе вступило в свою решающую стадию, нельзя не отметить также и то благотворное влияние, которое оказало на весь процесс его подготовки и проведения улучшение советско-западногерманских отношений. И это вполне закономерно, ибо вопросы обеспечения европейской безопасности и отношений между СССР и ФРГ тесно переплетаются и взаимно обуславливают друг друга.

Обращаясь к западногерманскому населению во время своего визита в ФРГ, Генеральный секретарь ЦК КПСС товарищ Л. И. Брежнев говорил: «Скажу откровенно: советскому народу, а тем самым и его руководителям, было не так легко открыть эту новую страницу в наших отношениях. Слишком живы еще у миллионов советских людей воспоминания о минувшей войне, о тяжелых жертвах, о страшных разрушениях, которые принесла нам гитлеровская агрессия. Мы смогли перешагнуть через прошлое в отношениях с вашей страной потому, что мы не хотим его возврата».

Эти насыщенные глубоким смыслом слова заставляют острее ощущать всю значимость изменений, происшедших в отношениях меж-

ду СССР и ФРГ, и вместе с тем вселяют уверенность, что они станут необратимыми.

Интересы обеспечения мира и безопасности в Европе и во всем мире требуют, чтобы взаимопонимание и сотрудничество между СССР и ФРГ развивались и углублялись и дальше. В этом направлении обеими сторонами за последнее время сделано не мало, но впереди еще много препятствий. Нельзя упускать из виду, что улучшение отношений между двумя государствами имеет еще много противников, существование которых обусловлено объективными причинами.

Поворот в политике ФРГ от враждебной конфронтации к сотрудничеству с социалистическими странами безусловно знаменует собой победу прогрессивных и миролюбивых сил в Западной Германии, и, как выше указывалось, к достижению этой победы приложили значительные усилия наиболее дальновидные и реалистически мыслящие представители правящих кругов страны. Однако было бы ошибочным делать на этой основе вывод об исчезновении или даже изменении агрессивного характера западногерманского империализма.

Федеративная Республика Германии, в которой безраздельно хозяйничает монополистический капитал, продолжает оставаться одним из самых активных членов агрессивного военного блока НАТО, направленного своим острием против СССР и других социалистических стран. Здесь не прекращается наращивание военных приготовлений. Так, исходя из факта улучшения политической обстановки в Европе, можно было ожидать сокращения расходов ФРГ на военные нужды, но этого не произошло. В 1973 году военный бюджет страны возрос на 2,3 миллиарда марок. Это почти половина суммы, на которую увеличили свои военные расходы все остальные европейские члены НАТО.

В Западной Германии не перевелись еще реакционные силы, которые, цепляясь за старые догмы, не оставляют попыток отбросить советско-западногерманские отношения назад к периоду «холодной войны». Эти силы по-прежнему группируются вокруг политических партий и организаций, открыто отказывающихся от признания существующих государственных границ, притязających на территории, лежащие к востоку от Одера и Нейсе, домогающихся для ФРГ доступа к ядерному оружию, выступающих за ревизию итогов второй мировой войны.

Уроки истории, опыт прошлого учат, что решительная борьба с подобными тенденциями, постоянная бдительность и готовность к отпору происков агрессивных, реакционных кругов ФРГ, унаследовавших повадки старого германского империализма, являются непременными условиями для закрепления и дальнейшего развития нормализации советско-западногерманских отношений, для упрочения мира и безопасности на европейском континенте.

SPEROS VRYONIS, THE DECLINE OF MEDIEVAL HELLENISM IN ASIA MINOR AND THE PROCESS OF ISLAMIZATION FROM THE ELEVENTH THROUGH THE FIFTEENTH CENTURY

University of California Press, Los Angeles, 1971.

სპიროს ვრიონისი, შუასაუკუნეობრივი ელინიზმის დაცემა მცირე აზიაში და ისლამიზაციის პროცესი XI—XV საუკუნეებში

ლოს ანჯელესი, 1971.

კალიფორნიის უნივერსიტეტის პროფესორის სპიროს ვრიონისის გამოკვლევა: „შუასაუკუნეობრივი ელინიზმის დაცემა მცირე აზიაში და ისლამიზაციის პროცესი XI—XV საუკუნეებში“, მრავალნაირად უკავშირდება კავკასიის, ბიზანტიისა და წინა აზიის ისტორიის საკითხებს.

გამოკვლევის ქრონოლოგიური ჩარჩოებია XI—XV საუკუნეები, მაგრამ ძირითადად ყურადღება გამახვილებულია XI—XII საუკუნეებზე, როცა თურქ-სელჩუკთა შემოსევებისა და ბატონობის შედეგად დაიწყო მცირე აზიის ისლამიზაციის და თურქიზაციის პროცესი.

აღნიშნული პრობლემის გარშემო არაერთი ბიზანტინისტის და ორიენტალისტის გამოკვლევა არსებობს. ისინი თითქმის უკლებლივ ფართოდაა გამოყენებული. ავტორი სარგებლობს აგრეთვე თურქ ისტორიკოსთა იმ მრავალრიცხოვანი ნაშრომებით, რომელთა შინაარსი სელჩუკებს და სელჩუკობას ეხება.

ასევე გათვალისწინებულია შესასწავლი პრობლემის ყველა მნიშვნელოვანი წყარო (არაბული, სპარსული, სირიული, სომხური, ქართული, ბერძნული). მოხმობილია ახალი მასალაც. ახალი მასალები იძლევა ძველი ან ნაკლებდამუშავებული საკითხების ახლებურად დასმისა და გაშუქების შესაძლებლობას (მაგ., მანასკერტის ბრძოლის წინამძღვრები და შედეგები, მცირე აზიის სხვადასხვა ეთნიკური ერთეულის როლი და მნიშვნელობა ისლამამდელი კულტურული ტრადიციებისა და სამეურნეო ცხოვრების საქმეში, ეკლესია და ისლამიზაციის პროცესი, მცირეაზიური ფოლკლორისა და ხალხური კულტურის („folk culture“) შედარებითი შესწავლა და სხვ.

სპიროს ვრიონისი თავისი წიგნის შესავალში სავესებით მართებულად მიუთითებს, რომ ჯერ ისევ დასაწერია გამოკვლევა ისლამიზაციის პერიოდის სომეხთა, ქართველთა და სირიელთა მღვდმარეობის შესახებ (გვ. VII).

გამოკვლევაში გათვალისწინებული, დახასიათებული და გაშუქებულია ელინიზმის¹ ყოველგვარი გამოვლინება მცირე აზიაში, მაგრამ ყოვლისმომცველი მნიშვნელობა მას მაინც არ ენიჭება. ავტორი აღნიშნავს: „ექვსი საუკუნის მანძილზე ბერძნულმა მცირე აზიაში დიდ წარმატებას მიაღწია. მაგრამ მართალია ისიც, რომ ანატოლიის უკიდურეს აღმოსავლეთ ნაწილებში სომხურმა, სირიულმა, ქურთულმა, ქართულმა, არაბულმა და, შესაძლებელია, ლაზურმა („and possibly Lazic“), არა მარტო თავი შემოინახა, არამედ ამ ენებზე მოსახლეობის დიდი უმრავლესობა ლაპარაკობდა“ (გვ. 48). ზოგი რამ ავტორის ამ მსჯელობაში დასაზუსტებელია (მაგ., ლაზურთან დაკავშირებით), მაგრამ თავისი გამოკვლევის მიერ მანძილზე იგი სათანადოდ ითვალისწინებს მცირე აზიის ეთნიკურად ჭრელ სურათს. ამავე დროს, ყველგან ხაზგასმულია ის რთული ურთიერთდამოკიდებულება, რომელიც მოსახლეობის ჭრელი ეთნიკური შემადგენლობიდან გამომდინარეობდა.

¹ ავტორისეულ „ელინიზმს“ არაფერი აქვს საერთო ელინისტურ პერიოდთან. „ელინიზმი“, ისევე როგორც „რენესანსი“ (მაგ., „ბიზანტიური რენესანსი“ ან „აღმოსავლური რენესანსი“) პირობითი ცნებების მნიშვნელობითაა ნაზმარი დასავლეთევროპელ და ამერიკელ ისტორიკოსთა გამოკვლევებში.

ს. ვრიონისი დიდ ყურადღებას უთმობს როგორც ბიზანტიურ, ისე ისლამურ ინსტიტუტებს მცირე აზიის პოლიტიკურ, საზოგადოებრივ, ეკონომიურ, იდეოლოგიურ და კულტურულ ცხოვრებაში.

ამტომ მისმა გამოკვლევამ არ შეიძლება არ მოიქციოს ბიზანტინისტებისა და ორიენტალისტ-ისტორიკოსების ყურადღება.

ასევე, ჩვენი აზრით, საინტერესო და საყურადღებო უნდა იყოს ეს გამოკვლევა X—XV სს. საქართველოს ისტორიის მკვლევართათვის.

წიგნი შედგება შვიდი თავისაგან. პირველი თავში შესწავლილია ბიზანტიური მცირე აზია თურქთა დაპყრობების წინ (გვ. 1—68); მეორეში ბიზანტიის პოლიტიკური და სამხედრო მარცხი მცირე აზიაში (გვ. 69—142); მესამეში გარდაქმნათა დასაწყისი და თურქულ დაპყრობათა ბუნება და ხასიათი (გვ. 143—287); მეოთხეში ეკლესიის დაცემა-დაქვეითება XV საუკუნეში (გვ. 288—350); მეხუთეში ისლამიზაცია და ისლამური ინსტიტუტები (გვ. 351—402); მეექვსეში მცირე აზიის დაპყრობა ბიზანტიის მიერ და ბიზანტიური სამყარო (გვ. 403—443); მეშვიდეში ბიზანტიური მეშვიდერობა თურქულ ანატოლიაში (გვ. 444—497).

თითოეული თავი შედგება შესაფერისი პარაგრაფებისა და მოკლე შემაჯამებელი დასკვნისაგან.

ასე, მაგალითად, პირველ თავში განხილულია შემდეგი საკითხები: ბიზანტიური აღმინისტრაციული ინსტიტუტები, ქალაქები და ვაჭრობა, მსხვილი მიწისმფლობელი საგვარეულოები, დემოგრაფია, გზათა სისტემა, მკლესია, ეთნოგრაფია, რელიგია, დასკვნა.

ასევეა შედგენილი დანარჩენი თავებიც. ავტორის თვალსაზრისით ყველა ის მნიშვნელოვანი მოვლენა, რომელიც თავისი შინაარსით მცირე აზიაში ელენიზმის დასასრულს და ისლამიზაციის პროცესს უკავშირდება.

ჩვენ არ ვაპირებთ ვრიონისის გამოკვლევის მთლიანად რეცენზირებას, რადგან იგი იმდენად მრავალმხრივია და მრავალფეროვანია, რომ აუცილებლად მოითხოვს მასში დამატული საკითხების ბიზანტიის, მუსლიმანური აღმოსავლეთის, სომხეთის და საქართველოს ისტორიის თვალსაზრისით მიმოხილვას და შეფასებას. ამიტომ მკითხველის ყურადღებას შევაჩერებთ წიგნის მხოლოდ იმ ადგილებზე, რომელთა შინაარსი ქართველებსა და საქართველოს ეხება.

ამასთან ვეხებით მხოლოდ XI—XII სს. ბიზანტიისა და წინა აზიის საერთაშორისო ურთიერთობის იმ მოვლენებს, რომლებთანაც საქართველო სრულიად გარკვეული ინტერესებით იყო დაკავშირებული.

ს. ვრიონისის წიგნში საქართველოს (ისევე, როგორც სომხეთს) საქმად ვრცელი ადგილი ეთმობა. ეს, რა თქმა უნდა, აიხსნება იმით, რომ საქართველოც და სომხეთიც მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა XI—XII სს. მცირე აზიის პოლიტიკურ, სამხედრო, ეკონომიურ და კულტურულ სარბიელზე.

ამას გარდა, სომხებიც და ქართველებიც თვალსაჩინო როლდენობით იყვნენ წარმოდგენილი მცირე აზიის მკვიდრ, ავტოქთონურ მოსახლეობაში.

ს. ვრიონისი ხაზგასმით აქვს აღნიშნული ის სავაჭრო-ეკონომიური კავშირები, რომელიც კავკასიასა და მცირე აზიას შორის არსებობდა.

XI—XII სს. საქართველოს საგარეოეკონომიურ ურთიერთობათა მკვლევარი, უეკველია, ინტერესით გაეცნობა პირველწყაროებზე დაფუძნებულ იმ ცნობებს, სადაც მცირე აზიის ეკონომიური ურთიერთობანი და სავაჭრო-სამარშრუტო გზებია აღწერილი.

იმ მაგისტრალეებზე, რომლითაც კავკასია მცირე აზიას უკავშირდებოდა, ავტორი განსაკუთრებით გამოყოფს ქალაქ არტანუჯს (გვ. 15—16). კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობების მიხედვით აღნიშნავს მის ეკონომიურ მნიშვნელობას და აღწერს ქალაქის ღირსშესანიშნოებებს. არტანუჯი უშუალოდ იყო დაკავშირებული ვაჭრობით განთქმულ ტრაპიზონთან (აქ XI ს-ის დამლევაამდე ყოველწლიურად იმართებოდა დიდი ბაზრობა წმ. ეგვენის სახელობის დღეს). თუ ზერსონესი ზღვით უკავშირდებოდა ტრაპიზონს, კავკასია არტანუჯზე გავლით ხმელეთით ამყარებდა მასთან კავშირს.

მცირე აზიის ქალაქებში მოღვაწე მუსლიმან, ებრაელ და რუს ვაჭრებთან ერთად დასახლებული არიან ქართველი ვაჭრებიც (გვ. 10, 15—16, 17).

კოლხები და ქართველები (საქართველო ორი სახელწოდებითაა მოხსენიებული: Georgia და Abazgia, ისევე როგორც ეს თანამედროვე აღმოსავლური და დასავლური წყაროებისათვის იყო დამახასიათებელი) დასახლებულა იმ ხალხებს შორის, რომლებიც ერთმანეთთან მჭიდრო სავაჭრო-ეკონომიური ურთიერთობით იყვნენ დაკავშირებული (გვ. 15—16).

სავაჭრო მარშრუტების აღწერისას გამოყენებულია ქართული მასალებიც. გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრებიდან (პეტერსის თარგმანის მიხედვით) დამოწმებულია ის ცნობა, რომელშიც აღწერილია ზღვით მგზავრობა სამსუნიდან ფოთამდე.

ს. ვრიონისის გამოკვლევის მთავარი თემა: ბ. ა. ადარი და ნ. ო. მადღარი საზო-

ვადოების ბრძოლა მცირე აზო-
 აში.

საქართველოს ამის გამოც უკავია მნიშვნე-
 ლოვანი ადგილი მის გამოკვლევაში. მასში,
 შეიძლება ითქვას, დაწერილებითაა აღწერილი
 ქართველი ხალხის შეუპოვარი ბრძოლა სელ-
 ჩუკების დამპყრობლების წინააღმდეგ.

ავტორი ქართულ წყაროებს იყენებს მ. ბრო-
 სეს ფრანგული თარგმანების მიხედვით. ქარ-
 თველი მკვლევრებიდან ასახელებს და იმოწ-
 მებს მხოლოდ იმათ, ვისი ნაშრომებიც მის-
 თვის ხელმისაწვდომ ენებზეა გამოქვეყნებუ-
 ლი (მ. თარხნიშვილის ანისის 1066 წლის
 ახლად აღმოჩენილი წარწერა, მ. წერეთლის
 დავით აღმაშენებლის ცხოვრება). აქვე უნდა
 შევნიშნოთ, რომ ავტორი კარგად იცნობს და
 იყენებს რევოლუციამდელი რუსი და საბჭოთა
 პერიოდის თითქმის ყველა ბიზანტინისტი და
 ორიენტალისტი მკვლევრის რუსულად გამო-
 ქვეყნებულ ნაშრომს².

XI—XII სს. ქართველი მოღვაწეებიდან და-
 სახელებული და დახასიათებული არიან: გი-
 ორგი II, დავით აღმაშენებელი, დემეტრე I,
 ლიპარიტი, გვიგოლ ბაქრაჩანი.

მიერე აზიისათვის, ისევე როგორც საქარ-
 თველოსა და სომხეთისათვის, უდიდესი მნი-
 შვნელობა ჰქონდა მანასკერტის ბრძოლის
 (1071 წ.) შედეგებს (ეს აღნიშნული აქვს თა-
 ნამედროვე ქართველ ისტორიკოსსაც)³.

XI—XII სს. საქართველოს ისტორიის
 მკვლევართათვის არ შეიძლება საინტერესო
 და საყურადღებო არ იყოს ყველაფერი, რაც კი
 მანასკერტის ბრძოლის მნიშვნელობას ეხება.

გამოკვლევის მეორე თავში შესწავლილი,
 განალიზებული და განზოგადებულია ყველა
 ის ცნობა, მისაზრება და დებულება (პირველ-
 წყაროებისა და გამოკვლევების მიხედვით),
 რომელთა აზრი და შინაარსი მანასკერტის
 ბრძოლის წინამძღვრებს ან შედეგებს გვირ-
 კვესს.

ავტორის აზრით, მანასკერტის ბრძოლის
 შედეგი არ ყოფილა უბრალო იზოლირებული
 მოვლენით გამოწვეული. მანასკერტი ბიზან-
 ტიის კატასტროფას ნიშნავდა. მაგრამ 1071
 წელს არ მომხდარა უეცარი კატასტროფა. მას

ნიადაგი შეუმზადა ნახევარსაუკუნოვანმა ვი-
 თარებამ. ამევე დროს აღნიშნულია ისიც, რომ
 ბიზანტიის მარცხი 1071 წელს სრული არ
 იყო. თურქთა მიერ ანატოლიის დაპყრობის
 პროცესი ხანგრძლივი აღმოჩნდა. ამ პროცე-
 სის დამთავრებას 400 წელი დასჭირდა (გვ. 69).

მიერე აზიის თურქთა მიერ დაპყრობის
 პროცესის გახანგრძლივებას ავტორი უშუ-
 ალოდ და ორგანულად უკავშირებს აქ მოსახ-
 ლე ხალხების წინააღმდეგობას, მათ მდგარ
 ბრძოლას მომთაბარე დამპყრობლების წინა-
 აღმდეგ. ნახვასმითაა აღნიშნული ქართველი
 ხალხის ბრძოლის მნიშვნელობა.

საქართველოს მაგალითზე ნაჩვენებია, თუ
 როგორ აჩანავდება მომთაბარე თურქთა თავ-
 დასხმები ბინადარი მოსახლეობის ეკონომი-
 კას, როგორ სერიოზულ ზიანს აყენებდა მი-
 წათმუქმელებს და ეპურობას (გვ. 264).

დაწერილებითაა აღწერილი „დიდი თურ-
 ქობა“, თურქთა თავდასხმები საქართველოს
 წინააღმდეგ XI ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში
 და XII ს-ის პირველ მეოთხედში (გვ. 168,
 285). დასახელებულია დარბეული ჰუნქტები:
 ფრონა, კლარჯეთი ზღვამდე, შავშეთი, აჭარა,
 ქართლი, არგვეთი, სამოქალაქო, ჭყონდიდი
 (გვ. 283).

ნომადური ტომების მოძრაობის ეკონომიურ
 შედეგებს ავტორი ახდენს დავით აღმაშენებ-
 ლის ისტორიკოსის იმ ვრცელი ცნობების მი-
 ხედვით, სადაც აღწერილია თურქების (და მათ
 ოჯახებისა და ხევისტაების) მოძრაობა გა-
 ჩინაში, ივრისა და მტკვრის ხეობებში (გვ.
 283—285)⁴.

აღმოსავლური წყაროების (იბნ ბიბი) მიხედ-
 ვით დამოწმებულია თურქთა თავდასხმები სა-
 ქართველოს წინააღმდეგ (გვ. 241).

ყველაფრიდან ჩანს რომ ავტორი საქართვე-
 ლოს მაგალითს სელჩუკების შემოსევებისა და
 ბატონობის პერიოდში აზოგადებს, ხოლო წყა-
 როების საამისო ცნობებს ზოგად მნიშვნე-
 ლობას ანიჭებს.

ამიტომაც ასე ხშირად დასახელებული ქარ-
 თულ წყაროთა ცნობები მიხეილ სირიელის,
 მათე ელესელის და სხვა ისტორიკოსთა ცნო-
 ბებთან ერთად (გვ. 279).

ის რაც მოხდა XI—XII სს. საქართველოში
 ნომადიზაციისთან დაკავშირებით, სხვადასხვა
 დროს, XI—XV საუკუნეებში რამდენჯერმე გან-
 მეორდა მცირე აზიაშიც — აღნიშნავს ავტო-
 რი (გვ. 78).

4 ვერიონისი ინგლისურ ენაზე ფაქტიურად
 თარგმნის ქართველი ისტორიკოსის ვრცელ
 თხრობას რამდენიმე გვერდის მანძილზე.

² უსპენსკი, ვასილიევი, ბარტოლდი, გორდ-
 ლესკი, იაკუბოვსკი, ზახოდერი, კაუდანი, ლივ-
 შიცი, ალჩანოვი, იუზუაშინი, ჰუსეინოვი და
 სხვ.

³ ვერიონისი ყურადღებას აქცევს თურქთა
 პირველი შემოსევების დათარიღების საკითხებ-
 საც (გვ. 81). მასვე აღნიშნული აქვს საქართვე-
 ლოს მასველი ჯარის მონაწილეობა ბიზანტიის
 მხარეზე ლიპარიტის მეთაურობით.

თურქები რომ „ღედაწულით და ხვასტავით“ მოდიოდნენ ინტენსიური მეურნეობის მქონე ქვეყნებში, ესეც ქართული წყაროს მიხედვითაა დამოწმებული.

ავტორი მალა შეფასებას აძლევს დავით აღმაშენებლის მოღვაწეობას, მის ღონისძიებათა მნიშვნელობას თურქთა წინააღმდეგ ბრძოლაში. საყურადღებოა, რომ ამ ბრძოლის მნიშვნელობას და შედეგებს იგი ავრცელებს არა მარტო საქართველოზე, არამედ ჩრდილოეთ მცირე აზიაზეც.

ს. კრიონის მოგვითხრობს: „თურქთა წინააღმდეგ ბრძოლაში გარდატეხა მოხდა დავით II მეფეობაში. მაგრამ დავით II ბრძოლას თურქმანთა წინააღმდეგ მნიშვნელობა ჰქონდა არა მარტო საქართველოსათვის, არამედ ჩრდილოეთ მცირე აზიისთვისაც“ (The reign of David II was a turning point in Turkmen successes in Georgia, for the waged a relentless and cruel war against the Turkmens in Georgia and northern Asia Mirror, გვ. 284).

აღნიშნულია თბილისისა და ანისის განთავისუფლების მნიშვნელობა (გვ. 284).

ხაზგასმულია ისიც, რომ დავით და დემეტრე მეფეების დროს კვლავ აშენდა ქალაქები, სოფლები, ეკლესიები, გზები, ხიდები, ხელახლად მოშენდა და ხალხით დასახლდა თურქ-სელჩუკთა მიერ დარბეული და გაპარტახებული რაიონები.

ამას მოსდევს ავტორის შემდეგი დასკვნა: „წედმეტია იმის თქმა, რომ კომუნების და ლასკარიდების ღონისძიებებს მომთაბარეთა და-თრგუნვის საქმეში არასოდეს არ მიუღწევიათ იმ წარმატებებისათვის, რასაც ქართველმა მონარქებმა მიაღწიეს“ (It is superflous to say that the efforts of the Comnenoi and Laskarids to extirpate the nomads never attained the success the Georgian monarchs achieved, გვ. 284).

ამგვარადაა შეფასებული დავით აღმაშენებლის ნაშრომები იმ მკვლევრის მიერ, რომელსაც მონოგრაფიულად აქვს შესწავლილი ბინადარი და ნომადური საზოგადოების დაპირისპირება და ბრძოლა XI—XII სს. მცირე აზიაში.

გამოკვლევაში აღნიშნულია ჯვაროსანთა ლაშქრობის მნიშვნელობაც იმ ქრისტიანი ხალხებისათვის (ბერძნები, სომხები, ქართველები), რომლებიც თურქ-სელჩუკებს ებრძოდნენ (გვ. 172).

მაგრამ ზოგი ქართველი და სომეხი დიდებული უერთდებოდა და უკავშირდებოდა გარემო მტერს, ზოგიც თურქ-სელჩუკთა ლაშქარში მონაწილეობდა ქრისტიან ხალხთა წინა-

აღმდეგ ომებში ანდა მამამდიანდებოდა (გვ. 93, 178, 468). ამგვარი რამ აღნიშნული აქვთ ბარ ჰებრეუსს, მიხეილ სირიელს. მსგავს ფაქტებს ეხედებიან სომხურ და ქართულ წყაროებშიც. განსაკუთრებით ვრცლად არის ამის გამო საუბარი თურქულ ეპიკურ თქმულებაში — „ღანიშმენდ-ნამეში“. მაგრამ საამისო ფაქტები სპიროს ვრიონისს დაკავშირებული არა აქვს კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლენებებთან. უამისოდ კი შეუძლებელია ამ მოვლენის ახსნა.

ასევე სრულიად გარკვეული პოლიტიკური მიზანწრაფვით შეიძლება ავხსნათ ქართველ დიდებულთა ასულების დაქორწინება მამამდიან მთავრებზე (გვ. 176). XII ს-ის კანონიკებულ-სამართლებრივ უკმაყოფილებით შეინიშნავდა, რომ ქართველები, მიუხედავად მართლმადიდებლობისა, თავიანთ ასულებს აქორწინებენ აგარიანებზე (გვ. 176). ეს მოვლენაც უნდა ავხსნათ არა კონფესიურ, არამედ პოლიტიკურ ნიადაგზე.

ზოგიერთ შემთხვევაში დაზუსტებას მოითხოვს ავტორის დამოკიდებულება ქრისტიან ხალხთა წყაროებისადმი.

გამოკვლევაში აღნიშნულია ბერძნული, სომხური და ქართული მოსახლეობის მტრული დამოკიდებულება თურქ-სელჩუკების მიმართ (მცირე აზიაში) (გვ. 211). მაგრამ ამავე დროს ნათქვამია ისიც, რომ ქრისტიანი მწერლები აზიადებდნენ თურქ-სელჩუკთა შემოსევების შედეგებს (გვ. 171). ამას, სხვათა შორის, სომხური და ქართული საისტორიო წყაროების კრიტიკული მიმოხილვისას, აღნიშნავდა აკად. ვ. გორდღვესკიც. მართალია, ამა თუ იმ მოვლენის გაზვიადება ჩვეულებრივი რამ არის შუასაუკუნეების ქრონიკებსა და მატიანეებში, მაგრამ XI—XII სს. ბერძნული, სირიული, სომხური და ქართული წყაროები ზუსტად გადმოსცემენ თურქ-სელჩუკთა შემოსევების დამარბეულ და გამანადგურებელ შედეგებს.

ასეთ ფაქტებს აღნიშნავენ არა მარტო ქრისტიანი მწერლები, არამედ მუსლიმანი მწერლებიც (არაბული და სპარსული საისტორიო ნაწარმოებების ავტორები).

მუსლიმანი მწერლების მტრული დამოკიდებულება თურქების მიმართ ადვილად ახასხენელია: XI—XII სს. ბრძოლა წარმოებდა არა ქრისტიანობასა და მამამდიანობას შორის, არამედ ბინადარ და ნომადურ საზოგადოებებს შორის.

ქრისტიანობა და მამამდიანობა ამ ურთიერთდაპირისპირებისა და ბრძოლის მხოლოდ იდეოლოგიური სარჩულის როლს ასრულებდა.

თვითონ ს. ვრიონის აღნიშნული აქვს, თუ როგორ უყურებდნენ თურქ-სელჩუკებს ნიზამ ალ-მულქი და „ყაბუს-ნამეს“ ავტორი.

ქრისტიანი მწერლების მიერ „გაზვიადებულ ცნობების“ გამო საუბარს, ავტორი დაუყოვნებლივ დასძენს შემდეგს: „მაგრამ ამავე დროს მხედველობაში უნდა მივიღოთ ისიც, რომ სპარსეთის დიდსელჩუკი სულტნები ამოდ ცდილობდნენ თურქმანული ტომების ყურადღება გადაეტანათ ანატოლიაში, რათა ამით თავიანთი სამფლობელოები დაეცვათ მათი რბევა-თარეშისაგან“ (გვ. 171).

თუ ასეთი მდგომარეობა იყო სპარსეთში ადგილად წარმოსადგენია რა მდგომარეობა უნდა ყოფილიყო ქრისტიანულ კავკასიასა და მცირე აზიაში.

ჯერ კიდევ თოდრული ცდილობდა, რათა თურქმანული ტომები ვეგზავნა ჩრდილო-დასავლეთით სომხეთის, საქართველოს და ბიზანტიის ქრისტიანული სახელმწიფოების დასარბევად (გვ. 83—84). უფრო გვიან ასეთსავე პოლიტიკას, მალიქ-შაჰის სულტნობაში, თურქმანული ტომების მიმართ ახორციელებდა ნიზამ ალ-მულქი. მიზანი ერთი იყო: საკუთრივ სპარსეთის ტერიტორიის მომთაბარე თურქმანული ტომებისაგან გაწმენდა და მათი გადაყვანა სომხეთის, საქართველოს და ბიზანტიის საზღვრებში.

ამ პოლიტიკის უშუალო შედეგი იყო „დიდი თურქობა“ XI ს-ის 80-იანი წლების საქართველოში.

სიტყვა „თურქი“ შიშისა და ზიზღის გრძობას იწვევდა როგორც ქრისტიან, ისე მუსლიმანურ მოსახლეობაში (გვ. 211—212), იმათში ზინც მიწათმოქმედებას, ვაჭრობას ან ხელოსნობას მისდევდა.

„თურქს“ ასეთნაირად აღესაბამებდნენ არა მარტო ქრისტიანი მწერლები, არამედ მუსლიმანი მწერლებიც. მაგ., იბნ ბიბი და ჯელალ აღდინ რუმი.

ერთიცა და მეორეც სწორედ „თურქის“ ამგვარი მნიშვნელობის გამო თვითონ სპიროს ვრიონისს აქვს აღნიშნულ-დამოწმებული.

ასეთი იყო საქმის ნამდვილი ვითარება.

ავტორი XI—XV სს. მცირე აზიის ისტორიის ყველაზე თვალსაჩინო მოვლენების ანალიზის, შეფასებისა და განზოგადების დროს ცდილობს მოუქებნოს მათ სოციალური ან ეკონომიური ახსნა. ეს რეცენზირებული გამოკვლევის ერთი უეჭველი ღირსებაა. ამ შემთხვევაში ავტორი ეყრდნობა არა მარტო ბიზანტინისტი და ორიენტალისტი-ისტორიკოსების სოციალურ-ეკონომიური ხასიათის ნაშრომებს, არამედ ცალკე სტატიების სახით გამოქვეყნებულ საკუთარ ნაშრომებსაც.

მხედველობიდან არ გამოორჩენია მას არც ჰამდალას ყაზვინის ცნობა მონღოლებამდელი საქართველოს ყოველწლიური შემოსავლის შესახებ (გვ. 248—249). ჰამდალას ყაზვინის ცნობიდან კარგად ჩანს, თუ როგორ დაწინაურდა ეკონომიურად საქართველო XII საუკუნეში და XIII საუკუნის დამდეგს. ს. ვრიონისს ამგვარი ცნობების ანალიზი სჭირდება იმდროინდელი ფელის კურსის დასადგენად და წინა აზიის ქვეყნების ფინანსიურ-ეკონომიური მდგომარეობის გასარკვევად. ამასთან სარგებლობს იმ მკვლევართა ნაშრომებით, სადაც ე. წ. „შუა საუკუნეების დოლარის“ (dollar of the middle ages) რაობა და მნიშვნელობა არის ნაჩვენები.

სპიროს ვრიონისის გამოკვლევა მთავრდება მოკლე რეზიუმეთი (გვ. 498—501) და ვრცელი ინდექსით (გვ. 503—532).

კონტექსტებს შორის მას დართული აქვს რუკებიც.

როგორც ზემოთ ვუჩვენეთ მასში, პირველწყაროთა მეტად საინტერესო ცნობების შექმნა, გამოთქმულია საყურადღებო შეხედულებები და დასკვნები საქართველოს როლისა და მნიშვნელობის შესახებ ნომადური საზოგადოების მოძალების წინააღმდეგ ბრძოლაში.

განსაკუთრებული ღირებულება კი სპიროს ვრიონისის გამოკვლევას მიანიჭებდა იმ ბიზანტინისტებისა და ორიენტალისტ-ისტორიკოსებისა აქვს, რომლებიც XI—XII სს. ბიზანტიისა და წინა აზიის ისტორიის საკითხებს იკვლევენ.

პალერიანე ვაბაშვილი

თბილისი, 1971

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობამ გამოსცა პროფ. მ. ალექსიშვილის გამოკვლევა „მონობა ანტიკურ ქვეყნებში“ (რედ. პროფ. ნ. ლომოური)*.

პროფ. მ. ალექსიშვილი ქართველი ანტიკოსების ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი იყო, რომელიც თავის სამეცნიერო მუშაობაში დიდ ადგილს უთმობდა ანტიკური ისტორიის სოციალური და ეკონომიური პრობლემების შესწავლას. ის ერთ-ერთი პირველთაგანი იყო, ვინც ჩვენში საფუძველი ჩაუყარა ანტიკურობის შესწავლას მარქსისტულ-ლენინური მეთოდოლოგიის პოზიციებიდან. კერძოდ, ამ კონცეფციით არის დაწვრილი მისი მონოგრაფია „ათენის მონათმფლობელური დემოკრატია“ — გამოკვლევა, რომელშიც ათენის დემოკრატიული წყობილების დაწვრილებით ანალიზია მოცემული. აღსანიშნავია მ. ალექსიშვილის წიგნი „აი რას ამბობს ისტორია“; საინტერესოდ დაწვრილი და ფართო მითხველისათვის განუთენილი შრომა მიეძღვნა ანტიკური ქვეყნების სოციალ-ეკონომიურ ისტორიას, რომელშიც ავტორმა აჩვენა ანტიკურ ქვეყნებში ძირითადი მწარმოებელი კლასების მდგომარეობა. ამასთან ერთად, კონკრეტულ მასალაზე დამყარებით ავტორმა ვააშუქა ანტიკური ისტორიის ისეთი მნიშვნელოვანი საკითხები, როგორცაა ქმები გრაცხესების რეფორმები, კატილინას მოძრაობა, მონათა აჯანყებები და სხვა.

ფართო და მრავალმხრივი იყო პროფ. მ. ალექსიშვილის სამეცნიერო ინტერესების სფერო. დიდი პოპულარობით სარგებლობს ავტორის წიგნები „ალექსანდრე მაკედონელი“ და „გაიუს იულიუს ცეზარი“, რომლებიც ანტიკურობის გამოჩენილ პიროვნებათა ცხოვრებასა და მოღვაწეობას მიეძღვნა.

ამასთან ერთად, მკვლევარი განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდა ანტიკური მონობის პრობლემების შესწავლას. ამ თვალსაზრისით, მონოგრაფია „მონობა ანტიკურ ქვეყნებში“ შემოქმედებული მნიშვნელობის შრომაა, რამდენადაც იგი ავტორის ხანგრძლივი და დაძაბული კვლევამებითი მუშაობის ნაყოფს წარმოადგენს.

ამ ნაშრომის მნიშვნელობა იმაში მდგომარეობს, რომ იგი ეძღვნება ძველი მსოფლიოს

ისტორიის ერთ-ერთ საყურადღებო პრობლემას. ცნობილია, რომ კაცობრიობის ისტორიაში მონობამ, როგორც სოციალურ და ეკონომიურ ურთიერთობათა გარკვეულმა საფეხურმა, უდიდესი როლი შეასრულა. განსაკუთრებით დიდი იყო ანტიკური მონობის მნიშვნელობა, რომელიც თავისი შენაარსით მონათმფლობელური ფორმაციის დასრულებული, „ეტალანური“ ფორმა იყო. ესეა, როგორც დღის წესრიგში დგას ძველი მსოფლიოს სოციალური ისტორიის ახლებურად გააზრებისა და შესწავლის საკითხი, ანტიკური მონობის განვითარებული შესწავლა უაღრესად აქტუალური მეცნიერული ამოცანაა.

სწორედ ამიტომ დასახელებული ნაშრომი, რომელიც წარმოადგენდა განსვენებული მკვლევრის სადოქტორო დისერტაციას, ისტორიოგრაფიის მნიშვნელოვანი შენაარსია. დღისათვის იგი წარმოადგენს საბჭოთა ისტორიოგრაფიის მარქსისტული მეთოდოლოგიის პოზიციებიდან ანტიკური მონობის მონოგრაფიულად შესწავლის ერთადერთ ცდას, რომელიც ითვალისწინებს დასახელებული პრობლემის ყველა ძირითადი საკითხის განხილვას. კერძოდ, ნაშრომში გაშუქებულია ანტიკური მონობის ისტორიის ისეთი საკითხები, როგორცაა მონობის წყაროები, მონობის ტერმინოლოგია, პრობლემის ისტორიოგრაფია, კლასობრივი ბრძოლის ფორმები და სხვ.

სარეცენზიო ნაშრომში გამოყენებულია დიდი ფაქტური მასალა, რომელიც მატერიალისტური დიალექტიკის მეთოდის საფუძველზეა გააზრებული. ამიტომ არის, რომ მკვლევრის ძირითადი დებულებები საკვანძო საკითხების ირგვლივ, მეცნიერულად გამართლებულია და სწორი. ასე მაგ., მართებულია მ. ალექსიშვილის მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ომები ანტიკურ ქვეყნებში იყო თავისუფალ ადამიანთა მონადქცევის ძირითადი ფორმა და ამდენად, მონობის ძირითადი წყარო. საესეებით სწორია ის შეფასება, რომელსაც ავტორი აძლევს მონათვაჭრობას; ის მართებულად აღნიშნავს, რომ მონათვაჭრობის მიჩნევა მონობის წყაროდ, სერიოზული შეცდომაა, რადგან იგი მონების რიცხვს კი არ ზრდიდა, არამედ ხელს უწყობდა მათ გადაწეობას; ამასთან ერთად, ავტორს კარგად ესმის მონათვაჭრობის მნიშვნელობა, კერძოდ, ის ფაქტი, რომ იგი ხელს უწყობდა მონობის განვითარებას. საერთოდ, ხაზი უნდა გაუყვით, რომ მონათვაჭრობის საკითხთან დაკავშირებული ავტორისეული მსჯელობა და დასკვნები ყურადღებას

* იბეჭდება და ახლო მომავალში გამოვა გამოკვლევის მეორე ნაწილი, რომელშიც განხილული იქნება მონათმფლობელური იდეოლოგიის საკითხები.

ოპერობს მეცნიერული სიახლით და ამდიდრებს სპეციალურ ცოდნას.

სწორია, აგრეთვე, მ. ალექსიშვილის მოსაზრებანი, რომლებსაც იგი გამოთქვამს ანტიკურ ქვეყნებში მოსახლეობის დინამიკის საკითხზე, მონათა რაოდენობაზე რომში, მონათმფლობელური ექსპლუატაციის საერთო ხასიათზე და სხვ. მართებულად მივიჩნევთ, აგრეთვე, მსჯელობას მონათა კლასობრივი ბრძოლის სხვადასხვა ფორმების შეფასებასთან დაკავშირებით. ამასთან, ნაშრომი შეიცავს ავტორის მსჯელობას ზოგიერთ თეორიულ საკითხზე, სადაც მისი ღრმა ცოდნა და ფართო მეცნიერულ განზოგადებათა უნარი მტკიცედდება. განსაკუთრებით საყურადღებოა შრომის ის ნაწილი, რომელიც პრობლემის ისტორიოგრაფიულ მიმოხილვას შეიცავს. აქ მ. ალექსიშვილი სწორად განსაზღვრავს ბურჟუაზიული და საბჭოთა ისტორიოგრაფიის საპირისპირო მიდგომას ანტიკური მონობის შესწავლისადმი. ნაშრომში სწორადაა ხაზგასმული ის ძირითადი ტენდენციები, რომლებიც დღემდე განაპირობებენ დასავლეთის ისტორიოგრაფიული აზრის დამოკიდებულებას ანტიკური მონობის კვლევისადმი. ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ ნაშრომის ეს ნაწილი შესრულებულია საქმის ცოდნით და იგი დამოუკიდებელი გამოკვლევების ხასიათს ატარებს.

ამასთან გვაქვს ზოგიერთი შენიშვნა:

1. ჩვენი აზრით ბერძნული და რომაული მონობის ერთობლივად განხილვა ყოველთვის ვერ ამართლებს თავის თავს და მკვლევარს, რომელიც ამ ამოცანას მოჰკიდებს ხელს, უაღრესად დიდი სიძნელეების წინაშე აყენებს. მ. ალექსიშვილის მიზნობრივი კონსტრუქციული თავისებურებით არის გამოწვეული ის გარემოება, რომ მასში მასალა (ბერძნულ-რომაული) არათანაბრადაა განაწილებული და ზოგიერთი საკვანძო პრობლემა, თუ საკითხი ცალმხრივადაა გაშუქებული. ასე მაგ., ნაშრომის მესამე თავში — „მონობისა და მონათმფლობელური სახელმწიფოების საკითხი აღიარებულ საბერძნეთში“, აღნიშნული მონობის პრობლემის განხილვა უმთავრესად მხოლოდ საბერძნეთს ითვალისწინებს. რომაული მონობის განხილვა ანალოგიურ ასპექტში ნაშრომში მოცემული არ არის; მოსალოდნელი იყო, რომ აღნიშნული მონობის საკითხი რომაული მასალის გათვალისწინებით, ასევე ცალკე იქნებოდა გაშუქებული. საერთოდ, ბერძნულთან შედარებით რომაული მასალა ნაშრომში რამდენადმე დაჩრდილული ჩანს.

2. ნაშრომში განხილულია კლასობრივი ბრძოლის საკითხი. როგორც ავტორის მსჯელობიდან ჩანს, იგი კლასობრივი ბრძოლის 12. „მ ა ე ნ ე“, ისტორიის... სერია, 1973, № 4

მაგისტრალურ ხაზს ანტიკურ ქვეყნებში ხედვას თავისუფალთა კლასის შიდაკლასობრივ ბრძოლაში და არა ბრძოლაში ძირითად ანტიკონისტურ კლასებს, ე. ი. მონებსა და მონათმფლობელებს შორის. როგორც მ. ალექსიშვილი აღნიშნავს, ეს ვითარება „...წიფელ ზოლად გასდევს ანტიკური ქვეყნების ისტორიას...“ (გვ. 346) ჩვენი აზრით უმართებულთა მტკიცება, რომ კლასობრივი ბრძოლა ანტიკურ ქვეყნებში ვარკვეული სქემით მიმდინარეობდა და ძირითადი ფორმაციული კლასების წინააღმდეგობას და ურთიერთბრძოლას ყოველთვის დაქვემდებარებული ხასიათი ჰქონდა. წამოყენებული საკითხი უაღრესად რთული პრობლემაა, რომელიც უნდა განიხილებოდეს ანტიკური ისტორიის სხვადასხვა პერიოდების კონკრეტული ისტორიული ვითარების გათვალისწინებით. ამასთან დაკავშირებით სწორი უნდა იყოს ლიტერატურაში არსებული მოსაზრება იმის შესახებ, რომ მაგისტრალურ ხაზად თავისუფალთა შიდაკლასობრივი ბრძოლის აღიარება მართებულთა მხოლოდ იქ, სადაც მონათმფლობელურ ურთიერთობათა განვითარება შედარებით დაბალი დონით ხასიათდებოდა, მაგ., ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებში. ასეთ პერიოდად ძველი რომის ისტორიაში შეიძლება გამოვყოთ აღნიშნული მონობის ხანა — ამ დროს პატრიციებისა და პლებების ბრძოლა მართლაც შეადგენდა სოციალური ისტორიის ძირითად შინაარსს.

3. არ არის სწორი მ. ალექსიშვილის მოსაზრება, რომ ანტიკური მონის უფლობრივი სტატუსი ყოველთვის ერთნაირი იყო და მონა აღინიშნული, ე. წ. პატრიარქალური მონობის დროსაც საკანთან, ნივთთან იყო ვატოლებული. ჩვენ შორს ვართ აზრისაგან, რომ ამ დროს მონებს ავტორის სიტყვებით რომ ეთქვათ, იდეალური პირობები ჰქონდათ. მაგრამ ასეებთან დამაჯერებელი ფაქტები (თუნდაც XII ტაბულის კანონთა მუხლები, სადაც მონები უფლებების სუბიექტებად ჩანან), რაც იმაზე მეტყველებს, რომ მონობის განვითარების აღნიშნულ ეტაპზე, როდესაც მონობას ჯერ კიდევ არ ჰქონდა მასიური ხასიათი, მონათვის მდგომარეობით ბევრად განსხვავდებოდა კლასიკური პერიოდის მონისაგან, რომელიც კანონის თვალში განიხილებოდა უფლების ობიექტად, ხოლო წარმოების პროცესში — შრომის იარაღად. მონობა, როგორც სოციალური ინსტიტუტი, ხანგრძლივი ისტორიული განვითარების პროდუქტი იყო. ძირითადი გარემოება, რომელმაც განაპირობა ძირეული ცვლილებები მონათა მდგომარეობაში, იყო მათი დიდი რიცხოზობრივი სიმჭარბე (ინტენსიური სავარგეო ობიექტის პირობებში), რამაც წარმო-

ენის პროცესში მათ გაბატონებული მდგომარეობა მოუტანა. აღნიშნულ გარემოებათა უკუღებულყოფა და მონათა სტატუსის წარმოდგენა ერთხელ და სამუდამოდ ჩამოყალიბებული უტყველო კატეგორიის სახით, ჩვენ უმართებულად მივაჩინა.

4. ცნობილია, რომ ბერძნულ პოლისებში მონათმფლობელური ურთიერთობანი ქთანაბროდ იყო განვითარებული და დაწინაურებული ქალაქ-სახელმწიფოებისაგან განსხვავებით, წარიდევრებში მონობა არ წარმოადგენდა წარმოების საფუძველს. ნაშრომის 236-ე გვ. მ. ალექსიშვილი ცდილობს აჩვენოს, რომ საბერძნეთის ზოგიერთ მეორეხარისხოვან პოლისში მონათა რაოდენობა იმდენად დიდი იყო, რომ ბევრად სჭარბობდა თავისუფალთა კლასს. კერძოდ, ქ. აპოლონიისა და კუნძულ თერას შესახებ მას მოჰყავს ადგილი არისტოტელეს პოლიტიკიდან, სადაც ნათქვამია, რომ „... თავისუფლად დაბადებულთა უმცირესობა ბატონობს არათავისუფლად დაბადებულთა უმრავლესობაზეო“, და რადგან ავტორი თვლის, რომ ამ უქანასკნელთა ქვეშ მონები იგულისხმებიან, ასკენის, რომ ამ პოლისებში მონათმფლობელთა უმცირესობა ბატონობდა მონებზეო. უნდა ითქვას, რომ დასახელებულ გამოთქმებს ანტიკურ ქვეყნებში გარკვეული სოციალური ტერმინ-

ბის მნიშვნელობა ჰქონდა. „არათავისუფლად დაბადებული“ გამოხატავდა არა იმდენად მონას, რამდენადაც ვათავისუფლებულ მონას (Gai, Inst I, 10, 11); ასე, რომ არისტოტელეს ზემოთ მოყვანილ ცნობაზე დამყარებული ავტორისეული მსჯელობა, ჩვენ საეჭვოდ მივაჩინა. ყოველ შემთხვევაში, არისტოტელეს ამ მონაცემების მიხედვით მსჯელობას ისეთ პრინციპულ საკითხზე, როგორცაა საბერძნეთის მეორეხარისხოვანი პოლისების მონათმფლობელური სტატუსი, უმართებულად ვთვლით.

ჩვენი შენიშვნები სრულიად არ ამცირებენ საარტყეწვნიო ნაშრომის ღირსებას.

დასასრულ გვინდა ვავიშორით ზემოთ გამოთქმული აზრი მ. ალექსიშვილის ამ ახალი მონოგრაფიის მნიშვნელობისა და მეცნიერული ღირებულების შესახებ. სრულიად უღავთა, რომ წიგნი დიდ სარგებლობას მოუტანს ანტიკური მონობის ისტორიის პრობლემების ზოგად-თეორიული ასპექტების შემდგომი კვლევის საქმეს და თავის წვლილს შეიტანს მეთოდოლოგიისა და მეთოდოლოგიის საკითხების სრულყოფაში. მონოგრაფიის გამოსვლა იმ მხრივაც არის მისასალმებელი, რომ იგი ნამდვილად ამდიდრებს ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურას ძველი ისტორიის შესწავლის დარგში.

რუსუდან ჰოვოლაშვილი

პროტი კრიტიკული წერილის ბამო

ქურნალ „მნათობის“ 1971 წლის № 12-ში დაიბეჭდა პროფ. ნ. ნაკაშიძის რეცენზია „მცდარი მეთოდოლოგიური პოზიციებიდან“, რომელშიც შეეცადა დამტკიცებინა ჩვენი ნაშრომის „საქართველო-ოსეთის ურთიერთობა XV—XVIII სს.“ (გამომც. „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, 1969) პრინციპულად მცდარი ხასიათი და ქართული და ოსი ხალხების ურთიერთობის საკითხებზე ჩვენი დასკვნების უმართებულობა. აღნიშნული მიზნით მან არსებითი შენიშვნები წამოგვიყენა. ჩვენ იმუღებული ვართ გავარჩიოთ რეცენზენტის ძირითადი არგუმენტები, რომელთა საფუძველზე მან ნაშრომი მცდარ მეთოდოლოგიურ საფუძველზე აგებულად, ხოლო ჩვენი დასკვნები პრინციპულად მიუღებლად გამოაცხადა.

1. რეცენზენტმა დაიწყო იმით, რომ ვრცლად განმარტა, თუ რას ნიშნავს ორი ქვეყნის ან ხალხის ურთიერთობა. იგი თურმე ნიშნავს „მათ ინტერესთა ურთიერთშეხებას, ე. ი. დამთხვევას ან დამირისპირებას“, ხოლო მათი ურ-

თიერთობის შესწავლა „ნიშნავს ამ ინტერესთა შესწავლას, რაც ნათელს გახდის ურთიერთობის არსსა და ხასიათს, ხოლო თუ ეს შესწავლა ორმხრივი არ იქნა; მაშინ ურთიერთობაც ცალმხრივი იგეო“ (ხზო რეცენზენტისა). ამის შემდეგ იგი მოითხოვს ჩვენგან, რომ „ნაჩვენები უნდა ყოფილიყო ოსეთის ისტორიული ინტერესები, კერძოდ, რა ამოცანები დგას ოსი ხალხის წინაშე, რა პოლიტიკური ცხოვრება, მისწრაფებები აქვს ოსეთს, რას იგებს ან აგებს ოსეთი გარკვეული პოლიტიკური კავშირებით და საერთოდ აქვს თუ არა ასეთი კავშირები“.

ჩვენ სრულიადაც არ ვთვლით, რომ ნაშრომი უნაკლოა. იგი ქართველი და ოსი ხალხების ურთიერთობის შესწავლის პირველი ცდაა. ამას დაუშვართო საკითხის წყაროთმცოდნეობითი ზნის ცალმხრივობა (ოსურ ენაზე წერილობითი წყაროების უქონლობა), შეზღუდულობა და ნათელი გახდება, რომ იგი უნაკლოდ, სრულყოფილად ვაშუქებული ვერ იქნება. ავიღოთ

თუნდაც ნაშრომის სათაური. უფრო ზუსტი იქნებოდა მისთვის გვეწოდებინა „ქართველი და ოსი ხალხების ურთიერთობა XV—XVIII სს.“. ჩვენ ნაშრომის მე-8 გვერდზე საგანგებოდ აღვნიშნეთ, რომ განსახილველ ხანაში ცნება „ოსელი“ ეთნიკურ-ტერიტორიული აზრით გვაქვს გამოყენებული და მოკლებულია პოლიტიკურ შინაარსს. ასეთი გაგება წითელ ზოლად გასდევს მთელ ნაშრომს, მაგრამ, ჩანს, ამან ვერ დააკმაყოფილა რეცენზენტი. შემდგომ სამეცნიერო მიმოქცევაში ნაშრომი „ქართველი და ოსი ხალხების ურთიერთობის“ სახელწოდებით ფიგურირებს.

ცალკეულ ნაკოვანებათა მიუხედავად ნაშრომმა დადებითი შეფასება დაიმსახურა (იხ. ვახ. „საბჭოთა ოსეთი“, 1970, № 30 და ვურნ. „მაცნე“, 1970, № 3). რეცენზენტი კი მასში ფაქტურად დადებითს ვერაფერს ხედავს. დასაწყისშივე იგი მკითხველს ისე აწვდის ყველაფერს, თითქოს ჩვენ არ გვესმოდეს რას ნიშნავს ქართველი და ოსი ხალხების ურთიერთობა, თითქოს ეს ურთიერთობა მხოლოდ და მხოლოდ ქართველი პოლიტიკური წრეების ინტერესების თვალსაზრისით გვაქვს განხილული და ჩრდილო ოსეთის ინტერესები კი არაა ნაჩვენები. ეს შენიშვნა სინამდვილეს არ შეესაბამება. ჩვენს ნაშრომში არის სპეციალური თავი, სადაც ნაჩვენებია განსახილველ ხანაში ოსი ხალხის, უბრატკსად ჩრდილო ოსეთის, სოციალურ-ეკონომიური და პოლიტიკური ვითარება, როგორც განმაპირობებელი მისი ურთიერთობის ხასიათისა და მასშტაბისა გარემომცველ სამყაროსთან (გვ. 53—65). მაგრამ ამით არ დავკმაყოფილებულვართ და ნაშრომის მთელი გვერდებზე ვუჩვენეთ ურთიერთობაში მონაწილე ორივე მხარის ინტერესები. აი რამდენიმე ამონაწერი ჩვენი წიგნიდან: „ქართველი პოლიტიკური მესვეურები XVII—XVIII სს. ოსეთის სოციალური ზედაფენების მრავალწარმომადგენელს საჩუქრების, ჯამაგირების მიცემის გზით თავის მოკავშირეებად აქცედდნენ და სავარაუდო და საშინაო მტრების წინააღმდეგ ბრძოლაში იყენებდნენ. ოსეთის სოციალური ზედაფენები არამარტო მატერიალურ სარგებლობას დებულობდნენ, არამედ თავის ძალსა და გავლენას ადგილზე კიდევ უფრო განამატებდნენ“ (65). სხვა ადგილზე ჩვენ გვეწერია, რომ „ოსები მეზობელ ხალხებთან სისტემატური ეკონომიური ურთიერთობის აუცილებლობის წინაშე იდგნენ“ (გვ. 73). ეს მოსაზრება სათანადო მასალებით არის ილუსტრირებული 73—96 გვერდებზე. ჩვენ აღნიშნული გვაქვს ქართული ფეოდალურ საზოგადოებასთან ოსთა აქტიური სამხედრო-

პოლიტიკური თანამშრომლობის ეკონომიური საფუძველი და მასთან დაკავშირებით ოსთა საქართველოში უზაქოდ ვაჭრობის მნიშვნელობა (გვ. 94). ჩვენი მსჯელობა ამ საკითხებზე შემდგენიარად გვაქვს შეგაძებული: „საქართველი მთიანეთის მოსახლეობის პოლიტიკურ მხარდაჭერას ყოველთვის საჭიროებდა და გასაცემური არაა მას თავის ეკონომიური პოლიტიკით მთიელთა დამი ასეთი მხარდაჭერის განაღდების რეალური პირობები შეექმნა. მთის ბარზე ეკონომიური დამოკიდებულება უკანასკნელს საშუალებას აძლევდა მასზე თავისი პოლიტიკური გავლენა ადვილად გაეგრძელებინა... ეს ფაქტები, რომ ოსები ქართველი მეფეების პოლიტიკურ წამოწყებებში მონაწილეობის სახელაურად ქიორას ღებულობდნენ, ჯამაგირები ენიშნებოდათ და სხვა შედეგათები ეძლეოდათ, იმის მოწმობას წარმოადგენს, რომ მათ ურთიერთობაში ეკონომიური მომენტი გადაამწყვეტ როლს ასრულებდა. ესეც არ იყოს, ბარის ეკონომიკასაც სჭირდებოდა მთის ეკონომიკასთან თანამშრომლობა“ (გვ. 95—96). ვფიქრობთ, საკმარისია. ამ ამონაწერებში ლაპარაკია ორივე მხარის ინტერესებზე, მათი დამთხვევის წერტილებზე. განა ეკონომიური ფაქტორი ოსთათვის მათი ქართველებთან პოლიტიკური ურთიერთობის საფუძველს არ ქმნიდა? ვინც ნაშრომს წინასწარი განზრახვის გარეშე გაეცნობა, ის მასში ნახავს ორივე მხარის ინტერესებს ურთიერთთან მიმართებაში. თუ ჩვენი მსჯელობა სწორი არაა, რეცენზენტი ეს უნდა ეთქვა.

ნ. ნაკაშიძე შეგვნიშნავს, რომ საქართველოს ურთიერთობას ოსეთთან ჩვენ მხოლოდ საქართველოს ინტერესების, მისი ისტორიის თვალსაზრისით და თანმიმდევრობით განვიხილავთ. თუ კი ამ ნაშრომში საქართველოს ინტერესები უფრო გამოკვეთილად ჩანს, ეს, როგორც ნაშრომში აღვნიშნავდით, აიხსნება იმით, რომ „ქართველი და ოსი ხალხების ურთიერთობაში ტონის მიმცემი და ინიციატორი სწორედ საქართველო იყო. იგი თავის პოლიტიკური და ეკონომიური ინტერესების შესაფერის ურთიერთობას ამყარებდა მეზობელ ხალხებთან, მათ შორის ოსებთან“ (გვ. 52). აღნიშნული გარემოება განპირობებულია ისტორიული წყაროების ცალმხრივობითაც.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ რეცენზენტი არ ითვალისწინებს ჩრდილო ოსეთის შინაპოლიტიკური მდგომარეობის სპეციფიკას. ეს ამჟღავნად ჩანს იმ ანალიზიდან, რომელსაც ის ჩრდი-

ლო ოსეთსა და დაღესტანს შორის ავლებს. მაშინ, როდესაც ჩრდილო ოსეთში იმ დროს თითოეული თემი თუ ხეობა წარმოადგენდა კარჩაეტილ პოლიტიკურ ერთეულს, დაღესტანში იყო მსხვილი ტერიტორიულ-პოლიტიკური გაერთიანებები (ავარიის სახანო, საშამხლო და სხვ.), რომლებიც თავისი პოლიტიკური წონით არა მხოლოდ ქართულ სამთავროებს, არამედ ზოგ შემთხვევაში სამეფოებსაც უტოლდებოდნენ. ვასაგებია, აღნიშნულის გამო, ჩრდილო ოსეთის ქართულ სამეფოებთან რეგულარული პოლიტიკური ურთიერთობა რამდენადმე უფრო გაძნელებული იყო და განსხვავებულ ხასიათსაც ატარებდა.

2. მთელი მსკელობა, თუ როგორ უნდა გვესმოდეს სახელმწიფოთა და ხალხთა ურთიერთობა ნ. ნაკაშიძეს იმიტომ დასჭირდა, რომ დაამტკიცოს ქართველებსა და სამხრეთ ოსებს შორის რაიმე რანგის ეკონომიური, პოლიტიკური და სოციალური ურთიერთობის არ არსებობა. რადგან ყველა ესენი მის მიერ მოხაზულ სქემებში იყო თავსდებიან, იგი მათ ხელოვნურად შექმნილ პრობლემებად მიიჩნევს.

ჩვენ კარგად გვესმის, რომ ქართველ ხალხთან ურთიერთობაში სამხრეთისა და ჩრდილოეთის ოსები სხვადასხვა როლს ასრულებდნენ. ნაშრომში არაერთხელა ხაზგასმული ის გაბრძოლება, რომ სამხრეთ ოსები საქართველოს ისტორიულ მიწა-წყალზე დამკვიდრების შემდეგ ქართული სამყაროს განუყოფელ, ორგანულ ნაწილად იქცნენ და მისი სოციალ-პოლიტიკური ცხოვრების სიაკვარგის თანაზიწილენი შეიქნენ. რაც შეეხება ჩრდილო ოსებს, ისინი საქართველოს მოკავშირეებად გამოდიოდნენ (გვ. 6, 7, 8, 11, 14, 67, 68, 130, 147, 160 და სხვ.). ასე რომ, ქართული პოლიტიკური წრეებისათვის სამხრეთ ოსებთან ურთიერთობა საშინაო პოლიტიკაა, ჩრდილო ოსებთან ურთიერთობა კი — საგარეო პოლიტიკა. მაგრამ ორივე შემთხვევაში რომ პოლიტიკურ ურთიერთობასთან გვაქვს საქმე, ამაზე კამათი ზედმეტია.

სამხრეთ ოსების მიმართ ქართული სამყაროს პოლიტიკური ურთიერთობის უარყოფას რეცენზენტ იმით ასაბუთებს, რომ მასში არაიეთარი სპეციფიკური ნიშანი არ იყო. ეს არ შეიძლება არგუმენტად გამოდგეს. ის ფაქტი, რომ ოსები სხვა ეთნიკურ სამყაროს ეკუთვნოდნენ, თავისთავად უკვე სპეციფიკურ ნიშანს ქმნიდა. სამხრეთ ოსები აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდნენ უცხოელ დამპყრობელთა წინააღმდეგ ქართველი ხალხის ბრძოლაში. ისინი ხშირად მწვევე სოციალურ ბრძოლას ეწეოდნენ ცალკეული ქართველი ფეოდალებისა და, ზოგ შემთხვევაში, სამეფო ხელისუფლების წინა-

აღმდეგ. თითოეული ეს მომენტი განსაზღვრულ სპეციფიკას ქმნიდა ქართველი და ოსი ხალხების ურთიერთობაში. ამიტომ ამ სპეციფიკის საჩვენებლად რაიმე დამატებითი ნიშნების ძიების საჭიროება არ არსებობს.

3. რეცენზენტმა ხელზე დაიხვია ჩვენი დასკვნა, რომლითაც სამხრეთ ოსების ქართველ ხალხთან ეკონომიური ურთიერთობა კვალიფიცირებულია როგორც მთისა და ბარის ეკონომიკათა ურთიერთობა, რომლის ხასიათსა და ფორმებზე ეთნიკური მომენტის გავლენა ანგარომავასწავლად არ მივიჩნევთ (გვ. 68). ასეთად მივიჩნით ჩრდილო ოსების ურთიერთობაც საქართველოს ბართან. ამ დასკვნამდე მივიყვანა საკითხის ირგვლივ არსებული ფაქტური მასალის ანალიზმა და ეს ნაშრომის ერთ-ერთ დამსახურებად მიგვაჩნია. პროფ. ნ. ნაკაშიძემ დასკვნა კი სამართლიანად მიიჩნია, მაგრამ აქედან მოულოდნელი ბრალდება წამოგვიყენა — თუკი სამხრეთელ ოსთა ეკონომიურ კავშირებს ქართველებთან არაეითარი ეთნიკური და ტერიტორიული (ეს უნდაისკვნის რეცენზენტის შენატანა და მცდარც, რადგან ტერიტორიული განსხვავება საგრძნობი იყო) სპეციფიკა არ გააჩნდა, ქართული მთისა და ბარის ურთიერთობისაგან არ განსხვავდებოდა, მაშინ არა შეუძლია სამხრეთ ოსების ეკონომიური ურთიერთობა საქართველოსთანა“-ო.

ქართველი და ოსი ხალხების ეკონომიური ურთიერთობის მთისა და ბარის ურთიერთობად აღიარება სრულიადაც არ ნიშნავს, რომ მას თავის სპეციფიკა არ ჰქონდა. ამ ხალხთა ეთნიკური განსხვავება მათ ეკონომიურ, თავის ხასიათით მთისა და ბარის, ურთიერთობას პოლიტიკურ ასპექტსაც ანიჭებს. ამის გამო მისი გაიგივება ქართველი მთიელების ბართან ურთიერთობასთან დაუშვებელია.

4. პროფ. ნ. ნაკაშიძე უსაფუძვლოდ ეჭვქვეშ აყენებს საკითხს იმის შესახებ — შედის თუ არა სოციალური სფერო ორი ხალხის ურთიერთობის ცნებაში. იგი სერიოზულად გვსაყუედურობს ქართულ ფეოდალურ წრეებთან სამხრეთ ოსთა სოციალური დამოკიდებულების ქართველი და ოსი ხალხების ურთიერთობის ცნებაში შემოტანას. ამ შემთხვევაში იგი ცდილობს წინააღმდეგობაში დაგვიჭიროს. ჩვენ ვთვლით, რომ სამხრეთელ ოს გლეხთა სოციალური მდგომარეობა არსებითად ქართველი გლეხის მდგომარეობას ჰგავდა, რომ მათ შორის გლეხთა იგივე სოციალური კატეგორიები გვხვდება, რომლებიც გავრცელებული იყო ქართლის სამეფოში. რეცენზენტი ამ საფუძველზე უმართებულოდ მიიჩნევს ჩვენს ცდას — ქართულ სინამდვილეში ოსი ყმა-გლეხობის აღ-

გროსი ჩვენებას რაიმე სპეციფიკური ნიშნის უქონლობის მოტივით.

ზედმეტად მიგვაჩინა იმის მტკიცება, რომ ერთი ეროვნების ხალხის სხვა ეროვნების ფეოდალებზე დამოკიდებულება ურთიერთობის გარკვეული ფორმაა. ის ყმა-ვურთხთა ეთნიკური განსხვავება ქართველ ყმა-გლეხთაგან განათავისთავად უყვე არ ჰქმნიდა სპეციფიკურ ნიშანს? როგორ შეიძლება ვამტკიცოთ, რომ მას შესწავლა არ სჭირდება. ჩვენ შევეცადეთ გვეჩვენებინა ის პირობები, რომლებშიც ეს დამოკიდებულება წარმოიქმნა.

5. რეცენზენტი გვსაყვედურობს, რომ ჩვენ ვჩქმალავთ სამხრეთ ოსური საზოგადოების კლასობრივ ლიფტრენციაციას და მას სოციალურად ერთფეროვნად წარმოვიდგენთ. რეცენზენტს მოაქვს ადგილები ჩვენი ნაშრომიდან, რათა დაასაბუთოს ოსთა შორის კლასობრივი ლიფტრენციაციის არსებობა, მაგრამ ძირითადი საბუთი მისი არის ვახუშტის ცნობა, რომლის თანახმადაც „თავნი და წარჩინებულნი მათნი (ე. ი. ოსთა — გ. თ.) არიან მამკაიდანნი, და დაბალინი გლეხნი ქრისტიანნი“. მაგრამ რეცენზენტი მოუყვანოდა ამონაწერები ჩვენი შრომიდან, განსაკუთრებით კი ვახუშტის ცნობა ეხება ჩრდილო ოსეთს და არავითარი კავშირი არა აქვთ სამხრეთ ოსეთთან. სამხრეთ ოსთა შორის მამკაიდანობა არ ყოფილა არც ვახუშტის, არც სხვა დროს. სამხრეთ ოსთა შორის ჩვენ ვერ ვხედავთ ოს თავდას თუ აზნაურს და ეს საცხებიტ გასაგებია. ფეოდალური საქართველოს პირობებში აქ გადმოსახლებული ოსები სამეფო ხელისუფლების ან ფეოდალთა დამოკიდებულებაში ემქცოდნენ, ე. ი. სოციალურად ერთიან, დაყმევებულ ფენად წარმოვიდგებოდნენ. საქართველოში გადმოსახლების დროისათვის ოსური საზოგადოება სოციალურად ერთგვაროვანი არ იყო და პრივილეგირებული წრეებიდან ზოგიერთი ასერხებდა გზის გაკაფვას ფეოდალური კლასისაკენ. მაგრამ ასეთები მან კარგავდნენ თავის ეროვნულ სახეს და ქართველ ფეოდალებად იქცოდნენ. ჩვენ ამ გარემოებას ხაზს ვუსვამთ ნაშრომის სათანადო ადგილებზე (გვ. 203—204) და რეცენზენტის ეს შენიშვნა უმართებულოდ მიგვაჩინა.

მაგრამ წარმოვადგენთ რა სამხრეთ ოსური მოსახლეობა ქართლის მეფის თუ ფეოდალების სოციალურ დამოკიდებულებაში, ჩვენ ერთი წუთითაც არ ვიფიქვებთ მათ შორის ქონებრივი და სოციალური უთანასწორობის არსებობას. ჩვენ ხაზს ვუსვამთ იმ გარემოებას, რომ ქართველი ფეოდალები ცალკეულ ოს ყმა-გლეხებს თარხნობას, თანამდებობებს უწყალობებდნენ, ადგილებზე მათი სახით დასა-

ყრდენს იქმნიდნენ. ეს უქანასკნელნი დიდად აფასებდნენ ასეთ წყალობას და ერთგული სამსახურით შემწყალებლისადმი განამტკიცებდნენ თავის მდგომარეობას (გვ. 170—171, 180—181, 185—186). მაგრამ ასეთი ლიფტრენციაცია, ვიწმორებით, კლასობრივში არ გადაზრდილა და არსებულ პირობებში ვერც გადაიზრდებოდა.

6. ნ. ნაკაშიძე სადავოდ ზღის საქართველოს ტერიტორიაზე ანუ კავკასიონის ქედის სამხრეთ კალთებზე ოსთა გადმოსახლების საწყისი ეტაპის XIII ს. მეორე ნახევრით დათარიღების ჩვენ მიერ გაზიარებულ აზრს და საცხებით უმართებულოდ მას „თოგომშელის კონცეფციას“ უწოდებს. ამასთან მას უნდა გაეთვალისწინებინა ის ფაქტი, რომ ეს თვალსაზრისი თავის დროზე წამოაყენეს ავადემიოსმა ნ. ბერძენიშვილმა და პროფ. დ. გერტიშვილმა. ეს თვალსაზრისი გატარებული იყო ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით გამოცემულ საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელოებშიც. ჩვენ ეს თვალსაზრისი გავიზიარეთ და მასზე დაწვრილებით ვჩერდებით შრომაში: „საქართველო-ოსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან (უძველესი დროიდან XIV ს. დამლევამდე)“, ცხინვალი, 1958. სხვა საკითხია, რომ ნ. ნაკაშიძე იზიარებს ვ. გამრეკელის აზრს, რომლის მიხედვით ოსთა საქართველოს ტერიტორიაზე გადმოსახლება XV საუკუნიდან იწყება.

7. რეცენზენტის თვალსაზრისზე დვალების შესახებ, დაწვრილებით უნდა შევჩერდეთ...

პირველ რიგში, იგი გვსაყვედურობს, რომ ნაშრომში არ მოგვეყვას დვალთა ეთნიკური ვიზიანობის შესახებ არსებული სხვადასხვა ავტორთა მოსაზრებები. რეცენზენტს აუიწყდებია, რომ ეს საკითხი ჩვენ დაწვრილებით გვაქვს განხილული სხვა ნაშრომში („საქართველო-ოსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან“ (უძველესი დროიდან XIV ს. დამლევამდე), ცხინვალი, 1958), რომელსაც ჩვენ ვუთითებთ ნ. ნაკაშიძის მიერ რეცენზირებული ნაშრომის მე-11 გვერდზე და ამ პრობლემის ირგვლივ სხვადასხვა ავტორთა შრომებსაც ჩამოვთვლით.

ახლა შევეხოთ იმას, არსებობდნენ თუ არა ვახუშტის დროისათვის, ე. ი. XVIII ს. პირველი ნახევრისათვის დვალები როგორც დამოუკიდებელი ეთნიკური ერთეული. ჩვენ, როგორც სხვა მკვლევართა უმრავლესობა, ვთვლით, რომ ამ დროისათვის ადგილზე დარჩენილი დვალური მოსახლეობა (დღეი ნაწილი ბარში ჩამოვიდა და გაქართველდა) ასიმილირებულ იქნა ოსთა მიერ. ნ. ნაკაშიძეს მიანიშნა, რომ ოსთა მიერ დვალების ასიმილაცია ვახუშტის დროს დაწყებული იყო, მაგრამ „არა-

ვითარ შემთხვევაში დასრულებულია“. რა სა-
ფუძველს ემყარება ჩვენი (და სხვა მკვლევარ-
თა) მოსაზრება? პირველ რიგში იმას, რომ ვა-
ხუშტი დვალთა ენას „ძველს“ („მკედარს“),
ე. ი. ხმარებიდან გამოსულ ენას უწოდებს:
„ენა აქუსთ ძველნი, დვალური და
აწუბნობენ ოსურსა საკუთრად“
(ხაზი ჩვენია — გ. თ.), ე. ი. დვალები მხოლოდ
ოსურ ენაზე ლაპარაკობენ. ვახუშტი ამა თუ იმ
ხალხის აღწერისას ყოველთვის ასახელებს მათ
მშობლიურ ენას და აგრეთვე იმასაც, თუ რო-
მელი ენის ცოდნა გავრცელებული მათში.
მაგ., ვახუშტი სვანებზე წერს, რომ „ენა თვისი
აქუსთ, საკუთარი, ვარნა უწყიან ქართულიცა“
(აღწერა, გვ. 173). ასევე აფხაზებთან დაკავში-
რებით წერს: „ენა საკუთარი თვისი აქუსთ, არა-
მედ უწყიან წარჩინებულთა ქართული“ (აღწერა,
გვ. 172). არაფერ ამის მსგავსს არ შეიძებს
ვახუშტის თხზულება დვალებთან დაკავშირე-
ბით. დვალებმა ოსური ენა კი არ იციან თა-
ვის მშობლიურ „ძველ დვალურთან“ ერთად,
არამედ „უბნობენ ოსურსა საკუთრად“, ე. ი.
ოსური ენა მათთვის ერთადერთ ენად არის
ქვეული. რომ დვალთა ეთნიკური ინდივი-
დუალობა ვახუშტის დროისათვის საცვლით
გამქრალია, ამის დამადასტურებელი ერთ-ერთი
მნიშვნელოვანი არგუმენტი ისიც არის, რომ
ვახუშტის რუკებზე ისტორიულ დვალეთში
მხოლოდ ოსური სამოსახლოება აღნიშნული.
ამც ერთი სოფელი, დვალებით დასახლებუ-
ლი, ვახუშტის თავის რუკაზე აღნიშნული არა
აქვს.

რაც შეეხება ნ. ნაყაშიძის მტკიცებას, რომ
დვალები, ენის გარდა, ოსებისგან სარწმუნო-
ბებით, წინით, ჩვეულებებით განსხვავდებოდ-
ნენ, ავტობულია ვახუშტის სათანადო ცნობების
არასწორ ინტერპრეტაციაზე. ვახუშტი არსად
დვალეთს ოსეთისაგან არ გამოყოფს. „ოსეთს“
კი, რომელიც ვრცელდება „ქართლის კავკა-
სიდან ჩერქეზის კავკასამდე“ (ე. ი. მიოცავს
ისტორიულ დვალეთს შილიანად), ასე აღ-
წერს: „სარწმუნოებით არიან ძველად ქრის-
ტიანენი და სამწყსონი ნიქოზისანი, და უფ-
როს დვალნი. არამედ აწინდელთ ქამთა დვალ-
ნი სახელით ოდენ ქრისტიანენი.. არა უვისთ
მღვდელი და უნათლისღებონი არიან, თვნიერ
რომელნი ქართლსა და რაქსა მოინათვლიან“
(აღწერა, გვ. 110). ვახუშტიმ კარგად იცოდა,
რომ ჩრდილო და სამხრეთ ოსები (ანუ დვა-
ლეთის ოსები) სარწმუნოებრივად ერთი და
იგივე არ იყვნენ, რომ ჩრდილო ოსეთის სა-
ზოგადოებათა „თაენი და წარჩინებულნი...
არიან მაჰმადიანნი, და დაბალი გლეხნი ქრის-
ტიანენი, ვარნა უმეცარნი ორივეს რჯულისა-
ნი“ (იქვე). ეს საცვებით გასავსებია! ჩრდი-

ლო ოსეთში, ყაბარდოს გავლენით, წარჩინე-
ბულებმა მაჰმადიანობა მიიღეს. დვალეთში ეს
არ მომხდარა, იგი ნიქოზის კათედრალის სამ-
წყსოდ რჩებოდა, ქართლის სამეფოში შედი-
ოდა და ქრისტიანული რელიგიის ბაზა აქ რამ-
დენადმე უფრო ძლიერი იყო, იმის მიუხე-
დავად, რომ ისინიც არსებითად ისეთივე „უმე-
ცარნი“ და „უნათლისღებონი“ იყვნენ, რო-
გორიც ჩრდილო ოსეთის „დაბალი გლეხნი“.

ვახუშტის „აღწერაში“ ქართლის მთელ რიგ
მთიან ხეობებში აღნიშნულია ოსური მოსახ-
ლეობის არსებობა. მაგ., ქაშურს „მსახლობელ-
ნი არიან ოსნი“ (გვ. 69). „ევიანთა ერთვის
დასავლიდამ ლიახეს ქვეი გვირისა. ამას ზედა
მსახლობელნი არიან ოსნი“ (გვ. 70); „აწერის —
ქვეს ზეით არიან მოსახლენი ოსნი სრულიად“
(გვ. 71); მდღრან-დვალეთშიც „მსახლობელნი
არიან ოსნი“ (გვ. 71); „სხვეთ ზეით რომელი
ლიახვის ხეობა აღვსწერეთ, არს უფენახო,
უხილო; მსახლობელნი არიან ოსნი, დვალნი“
(გვ. 78). თრქსოში (აღწერილია ხევიან ერ-
თად) „მოსახლენი არიან ოსნი, დვალნი“
(გვ. 66). იმერეთის რაიონ კუდაროშიც „მო-
სახლენი ოსნი“ არიან (გვ. 160).

რა მიმართებაა დვალეთის მოსახლეობასა
და ქართლის ხეობათა მოსახლეობას შორის?
ვახუშტი წერს: „არამედ ქეობანი ესენი (კას-
რის ხევი, ქდელისხევი, ზარამავა, ნარა, ზრო-
ვო, ზახა, თრქსო — გ. თ.) რომელნი აღვსწე-
რეთ მდღრანდვალეთითურთ, არიან დვალეთი.
და კვალად დიდის ლიახისა, პატარას ლიახვისა,
ქსნის-ქვევისა და კუდაროს მოსახლენიცა
არიან დვალნივე, ამ დვალეთიდან გარდასულ-
ნი, რქულითა, წესითა და წინითა ერთნი, და
დღესაც მონათესავენი ურთიერთთა“ (გვ. 115).
უფრო ადრე, როცა ქართლის მთიანეთის რაი-
ონებში მცხოვრებ ოსებს ასახელებდა, ვახუშ-
ტიმ საგანგებოდ ვააფრთხილა მკითხველი, რომ
„ხოლო რაოდენნი ოსნი დავსწერეთ ამ ადგი-
ლებთა შინა, პირველად სახლებულან ქარ-
თველნი გლეხნი. შემდგომად მეპატრონეთა
მათთაგან გარდმოსახლებულან ოსნი, და ქარ-
თველნი ბარს შინა ჩამოსულენი, ვინაჲგან
მტერთაგან ბარს შინა კაცნი უმეცირებულან.
არამედ ჩვეულებასა ამ ოსთასა დავსწერთ მის
ადგილს, ოსეთის აღწერასა შინა“ (გვ. 71).

ვახუშტის ამ ნათელი ცნობების შემდეგ ოს-
თაგან განსხვავებული დვალების ძიება უკვე
საკვებთი ზედმეტია. განა შემთხვევითია, რომ
ვ. გამარეკალს, დვალებისა და დვალეთის შესა-
ხებ ერთადერთი მონოგრაფიის ავტორს, XV
საუკუნეში მაჩინა მათი როგორც განსაკუთრე-
ბული ეთნიკური ერთობის გაქრობის დროდ
(Двалы и Двалетия в I—XV вв., თბ., 1961,
გვ. 139). XV ს-ში მიმდინარეობს დვალთა დე-

ნაციონალიზაცია, ხოლო XVII ს. დამდე ისათვის „двалы как особая этническая общность перестают существовать“ (იქვე, გვ. 143).

შემთხვევითი არ არის ის ფაქტი, რომ XVII—XVIII სს. ქართულ წყაროებში (იოსებ თბილელი, არჩილ მეფე, პაპუნა ორბელიანი, ვახუშტის ისტორია) „ღვალეთი“ და „ოსეთი“, „ღვალი“ და „ოსი“ სინონიმებს წარმოადგენენ. როგორც ვხედავთ, კონკრეტული ისტორიული მასალა უარყოფს ნ. ნავაშიძის მტკიცებას ღვალეთის რეალურ არსებობაზე XVIII საუკუნეში.

8. სადავოა ნ. ნავაშიძის მსჯელობა დარიალის გზის ისტორიულ მნიშვნელობასთან დაკავშირებით. ეს გზა XVIII ს. შუა ხანებიდან საქართველოს რუსეთთან დამაკავშირებელი ძირითადი არტერია გახდა. რეცენზენტი ამყარად აცნინებს რა ამ გზის მნიშვნელობას, ამასთან ერთად უარყოფს იმ როლს, რასაც ამ გზის კონტროლის საქმეში თავაურელი ოსები ასრულებდნენ. ნაშრომში ჩვენ საკმაოდ გრძელად ვუჩვენეთ ის მძაფრი ბრძოლა, რომელიც XVI—XVII სს. მიქანზე, განსაკუთრებით XVII ს. დამდეგს ვაიშალა დარიალის გზის კონტროლთან დაკავშირებით ყაბარდოელ თავადებს, თავაურელ ოსებს, არაგვის ერისთავსა და ქართლ-კახეთის სამეფოთა შორის. ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ ამ ბრძოლაში თავაურელ ოსებს გზის გარკვეულ მონაკვეთზე თავისი უფლებები განუტყობიებთ. ამის შესახებ რეცენზენტი შევასვენებთ ნაშრომში მოყვანილ ფაქტებს: 1. გიორგი ქართლის მეფე 1604 წელს რუს ელჩებს მ. ტატიშჩევს და ა. ივანოვს სთხოვდა მეთოფეთა არაშს თავაურელი ოსების მორჩილებაში მოსაყვანად; 2. ყაბარდოელი თავადი აბტეკ-მურზა დაბეჭითებით სთხოვდა ჯარს თერგის ვოევოდას ოსთა დასამორჩილებლად, რათა ამ გზით რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობა არ შეფერხებულიყო (გვ. 18, 23) სამწუხაროდ, რეცენზენტმა ეს საყოველთაოდ ცნობილი ფაქტები ჩვენს ნაშრომში რატომღაც „ვერ შეამჩინა“.

განა შემთხვევითია ის ფაქტი, რომ ერეკლე II და გიორგი XII ყოველთვის ცდილობდნენ თავაურელ ოსთა კეთილგანწყობილების მოპოვებას, გავლენიან პირებს ჯამაგირს უნიშნავდნენ და აზნაურობის პატივს ანიჭებდნენ? რეცენზენტმა გვერდი აუარა ამ ფაქტებს და ცდილობს დაამტკიცოს, რომ ოსები ამ გზაზე მხოლოდ ყაჩაღობას ეწეოდნენ. ასეთი მსჯელობა საკითხის გუთბრალეობის ამყარა ნიმუშია.

ასევე მიუღებელია მისი მსჯელობა ოსეთის სამხედრო გზის შესახებ. იგი შეგვიწმინდას, რომ „ნ. ბერძენიშვილი ამ გზას რატომღაც ღვალეთის გზას უწოდებსო“ (მან კვლავ „ვერ

შეამჩნია“ ნაშრომის მე-40 გვერდზე ჩვენი სიტყვები, რომ ეს გზა ძველ ქართულ წყაროებში „ღვალეთის გზის“ სახელწოდებით არის ცნობილი), მაგრამ მთავარი ისაა, რომ იგი უარყოფს ამ გზის გასწვრივ მცხოვრებ ოსთა როლს რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის საქმეში, რადგან მისი აზრით, თურქმ „რაქსასა და ყაბარდოს შუა მდებარე ტერიტორია ქართლის მეფის ყმა იყო... ხოლო რუსეთში წასვლას 1400-კაციანი ამალით ვახტანგი, დარწმუნებული უნდა ვიყოთ, დიგორელ ოსებს არ კითხავდაო“. რეცენზენტის ამ სიტყვებს დაზუსტება სჭირდება. ცნობილია, რომ ღვალეთსა და ყაბარდოს შუა ჩრდილო ოსეთის ტერიტორია იყო, რომელიც „ქართლის მეფის ყმა“ არ იყო და მათი თანხმობის გარეშე ამ გზაზე ვერც რუსი და ვერც ქართველი ელჩები ვერ დადიოდნენ. ვახტანგ VI კარგად ერკვეოდა ჩრდილო კავკასიაში არსებულ ვითარებაში. ამიტომ ვიდრე რუსეთში წაივლიდა, დიგორელ და ყაბარდოელ ფეოდალებს წინასწარ დაუყოფნით და შეუთანხმდა მათი ტერიტორიების გავლის თაობაზე.

მაგრამ გზებთან დაკავშირებით რეცენზენტი უფრო შორს წაიდა. მან წარმოიღვინა, რომ ჩვენს ნაშრომსა და ავტორთა კოლექტივის მიერ შედგენულ „ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ისტორიის ნარკვევებს“ (I, 1969) შორის საქართველოს ჩრდილო კავკასიისთან დამაკავშირებელ გზებზე, მათ განლაგებაზე შეუსაბამობა არსებობს. „ნარკვევებში“ საკვებით სამართლიანად არის აღნიშნული, რომ ეს გზები გადიოდა ყარაჩაი-ბალყაერთის ტერიტორიაზეც; ოსეთზეც; მცირე ყაბარდოზეც და ამ გზებით რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობაში (ელჩობათა გაცელაში და სხვ.) დასახელებული ხალხები გარკვეულ ხელშემწყობ როლს ასრულებდნენ. ნარკვევებსა და ჩვენს ნაშრომს შორის გზების საკითხზე წინააღმდეგობა კი არა, უზარალოდ მათში სხვადასხვა გზებზეა, ან ერთი გზის სხვადასხვა მონაკვეთზეა საუბარი.

9. განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს რეცენზენტის ბრალდება, თითქოს ჩვენ ისტორიას „აღმათობის თეორიით“ ვყრთ. ამის „საფუძველი“ მას მისცა ნაშრომში ქართველი და ოსი ხალხების ურთიერთობის ამა თუ იმ საკითხზე ჩვენ მიერ გამოთქმულმა ზოგიერთმა ვარაუდმა, რომლებიც მან მთელი შრომიდან გულმოდგინედ ამოკრიფა და დანომრა. ეს ვარაუდები ეხება XV ს. კონსტანტინე მეფის დამხმარე „მითულ-კავკასიათ“ ლაშქარში ოსთა მონაწილეობას, ქსნისა და არაგვის საერისთავოთა ტერიტორიაზე XVI ს. დამდეგისათვის ოსური მოსახლეობის არსე-

ბობას, გ. სააკაძისა და თეიმურაზის მეთაურობით ქართველი ხალხის ანტიირანულ ბრძოლაში, ბაქტრიონის ეპოქაში, აგრეთვე ალა-მაჰმად-ხანის წინააღმდეგ ბრძოლაში სამხრეთ ოსთა შესაძლო მონაწილეობის საკითხს. მაგრამ განა მართო დასახლებული შვიდი ვარაუდი-საგან (რეცენზენტს არც ერთი ვარაუდი არ გამოჩნდა) შედგება ნაშრომი და მასში ასეულობით უშედეგილი ფაქტი არაა მოყვანილი? განა ჩვენი ვარაუდები უსაფუძვლოა? რეცენზიტიდან ჩანს, რომ ნ. ნაკაშიძე იზიარებს ვ. გამარეცელის აზრს XV ს-ში საქართველოს ტერიტორიაზე ოსთა ვადმოსახლების შესახებ. ეს იმას ნიშნავს, რომ ისინი დამკვიდრდნენ ქართლის მთიანეთის ჩრდილო ნაწილში. ამ მთიანეთს კი ქსნისა და არაგვის ერისთავები ფლობდნენ. მაშ რატომ არ შეგვეძლო ჩვენ გვეთქვა, რომ XVI ს. დამდეგს ამ საერისთავოებში ოსური მოსახლეობაც იყო, რომელიც ქართლის პოლიტიკურ ცხოვრებაში მონაწილეობდა? შეიძლება დავა იმაზე, ეს მოსახლეობა ცოტა იყო თუ ბევრი, მაგრამ ჩვენი ეს ვარაუდი სავსებით კანონზომიერია.

ჩვენ აგრეთვე დავუშვით, რომ სამხრეთელ ოსებს მონაწილეობა უნდა მიეღოთ მარტყოფ-მარაბდის, ბაქტრიონის თუ კრწანისის ბრძოლებში. ეს ვარაუდი ემყარება ისტორიული ვითარების სრულ გათვალისწინებას. დვალეთის ოსები სააკაძის გამგებლობაში იმყოფებოდნენ და როგორ შეიძლება გამოვიცხოთ ისინი დამპყრობლების წინააღმდეგ ქართველი ხალხის ბრძოლის მონაწილეობა რიგებდან? ამ ბრძოლებში ხომ ქსნისა და არაგვის საერისთავოთა მოსახლეობაც ძალზე აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდა? ეს მოსახლეობა კი განსაზღვრული ისტორიული პროცესების შედეგად შერეული, ქართულ-ოსური იყო. იგივე ითქმის ოსთა მონაწილეობაზე კახეთის 1659 წლის აჯანყებაში. ის ფაქტი, რომ ქართულ ისტორიულ წყაროებში ყოველთვის სათანადო ცნობები არა გვაქვს, არ ნიშნავს, რომ ოსები არ მონაწილეობდნენ ზემოაღნიშნულ ბრძოლებში. რუსეთ-თურქეთის 1769—1774 წწ. ომში საქართველოს მონაწილეობასთან დაკავშირებით ქართულ ისტორიულ წყაროებში არც ერთი სიტყვა არ გვხვდება ოსთა მონაწილეობაზე, მაგრამ ჩვენ მოგვყავს უცილობელი დოკუმენტური მასალა, საიდანაც ცხადი ხდება, რომ ერეკლე II ამ კამპანიაში თურქთა წინააღმდეგ 1000-მდე ოსი მონაწილეობდა (გვ. 147—149). ასპინძის ბრძოლაში „მკნედ ვარჯილ“ და დაღუპულ ბოლათიყო ზეთაგურის ოჯახს ერეკლემ ცხინვალში სახასო მამული უბოძა. ალა-მაჰმად-ხანთან ბრძოლის მონაწილეებადაც ჩანან ოსები. იოანე ბატონიშვილ-

მა თეაურ ხოსროს ალა-მაჰმად-ხანთან ბრძოლის დროს გამოჩენილი ერთგულებისათვის მამული და თარხნობა უბოძა. ალა-მაჰმად-ხანის თბილისზე ლაშქრობის აქტიური მონაწილის, განჯის ხან ჯავაღის წინააღმდეგ 1796 წელს დაიეთ ბატონიშვილის სარდლობით მოწყობულ ლაშქრობის დროს განჯის კედლებთან მოკლულ იქნა ჯავაღ-ხანის ერთგული მხედართმთავარი არზუშანი. იგი მოკლა დაიეთის მედროშემ („ბავრავის მტერთოველმა“) ოსმა მეომარმა გიგამი. აქამდე ცნობილ წყაროებში არაფერია ნათქვამი კრწანისის ომში ყაბარდოელთა მონაწილეობაზე, მაგრამ უკანასკნელ ხანს აღმოჩენილი მასალებით დასტურდება 400-კაციანი ყაბარდოელი რაზმის მონაწილეობა ქართველთა მხარეზე, რომელთაც კინაღამ ტყვედ ჩაივლეს ალა-მაჰმად-ხანმა¹.

ასე რომ, ჩვენს ვარაუდებს საკმაო საფუძველი იყო.

10. რეცენზია კიდევ მრავალ უსაფუძვლო ბრალდებას თუ მოსაზრებას შეიცავს. ნ. ნაკაშიძე ბრალს ვედებს, თითქოს ჩვენ XVII ს. ცხინვალში ოსური მოსახლეობის არსებობას ვამტკიცებდეთ. ეს სრული გაუგებრობაა. ჩვენ აღნიშნული გვეჩვენა, რომ გ. სააკაძე ცხინვალისა და დვალეთის მოურავი იყო. დვალეთი ამ დროისათვის ოსური რაიონი იყო და ჩვენც ამას გავუსვით ხაზი. ცხინვალი ოსებით დასახლებულად არათუ XVII ს-ში, არამედ XVIII—XIX სს. არ მიგვაჩინა და ეს აზრი გატარებულია არა მარტო სარეცენზიო ნაშრომში, არამედ ჩვენს სხვა ნაშრომშიც („ქართველი და ოსი ხალხების ურთიერთობა 1801—1921 წწ.“, თბ., 1969, გვ. 24, 48—49), რომელსაც ნ. ნაკაშიძე მხოლოდ თავის მიზნისათვის იმოწმებს.

მცდარია რეცენზენტის განცხადება, თითქოს შაკ აბასის ქართლ-კახეთში პირველი შემოსევის დროს ნიქოზიდან მას ყაბარდოში ელაშქროს და ერთი ყაბარდოელი ფეოდალიც დაემორჩილებინოს. აქ საქმე ენება მხოლოდ დიდი ლიახვის სათავისა და დვალეთის ოსების დარბევას, რაც ცხადად ჩანს ფ. გორგიჯანიძისა და ისკანდერ მუნშის სათანადო ცნობებიდან. ამასთან დაკავშირებით არასწორადაა გაგებული ნ. ვესელოვსკის მიერ მოყვანილი ცნობა. ყაბარდოელი თავადი (და არა მთავარი, როგორც ნ. ნაკაშიძე წერს) მულარ ალქასოვი შაკმა კი არ დამორჩილა ყაბარდოზე ლაშქრობის შე-

¹ თეიმურაზ ბაგრატიონი, დაიეთ ბატონიშვილის ისტორია, თ. ენუქიძის გამოც., თბ., 1972, გვ. 55.

² ზ. შარაშენიძე, ირანი XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში, თბ., 1970, გვ. 166.

დევად (რომლის დროსაც რატომღაც ქართლ-კახეთი და ოსები ააოხრა და იმერეთიდან თეიმურაზი და ლუარსაბ მეფეების ხელში ჩაგდება სურდა), არამედ იგი სხვა თავადებთან წაჩხუბების ნიადაგზე თითონ ეწვია მას და ამით თანამომქმთა უკმაყოფილება გამოიწვია.

11. პროფ. ნ. ნაკაშიძემ არარეალური მოსაზრება წამოაყენა თეიმურაზ I 1662 წ. სიგელთან დაკავშირებით. ამ სიგელის მიხედვით თეიმურაზმა თავის ერთგულ ქვეშევრდომს, ჩერქეზ ალადაღის ძე გიორგის „უბოძა გარდიშვილის საგანაყოფო და აწ ვინცა ვინ ჩერქეზი და ოსი აზნაურიშვილი იყო, მათი მამულითა ხელშეუალად სრულობით ჩერქეზი და ნაოხარი ნასოფლარები მათი სახლგრიოთა“¹. ნ. ნაკაშიძემ თავისებურად განმარტა ეს საბუთი, წინ წამოსწია მისი ის ადგილი, სადაც წერია: „და გიბოძეთ ჩერქეზში რაც ჩვენი სახასო იყო უკლებლივ“ და დაასკვნა, რომ სიგელში ლაპარაკია არა კახეთში მდებარე რომელიმე მამულზე, არამედ „ჩერქეზზე“. „ჩერქეზს“ XVII—XVIII სს. ქართული წყაროები ყაბარდოს უწოდებენ. რეცენზენტს სწორედ იქ ეგულება თეიმურაზის სახასო მამული „სრულობით ჩერქეზი“. მაგრამ ასეთი მტკიცების უნიადაგობა იმდენად აშკარაა, რომ მასზე სიტყვის გაგრძელება არ ღირს. მამული „ჩერქეზი“ („საჩერქეზო“), რომელიც კარგადაა ცნობილი XVII—XVIII სს. ქართული დოკუმენტური მასალებით, მდებარეობდა კახეთში, ს. მანავთან. თეიმურაზმა ეს მამული, ჩერქეზიშვილთა სამფლობელო, ქართული ფეოდალური სამართლის ნორმების შესაბამისად, უბოძა თავის „გაკეთებულ“ (დაწინაურებულ) და ერთგულად ნამსახურ ვიორგის, ალადაღის ძეს. ასე ვისმის ეს საბუთი თ. ბოცვაძესაც (იხ. მისი „საქართველო-ყაბარდოს ურთიერთობა XV—XVIII სს.“, თბილისი, 1963, გვ. 85).

ასეთია პროფ. ნ. ნაკაშიძის რეცენზიაში გამოთქმული შენიშვნების ნამდვილი ფასი. ჩვენ ძალიან გესურდა რეცენზიაში ჩვენი ნაშრომის გაუმჯობესებისაკენ მიმართული რაიმე შენიშვნა ან თუნდაც მინიშვნა გვეპოვა, მაგრამ ეს ეერ მოვახერხეთ. და ეს შემთხვევითი არაა. მსგავსი მიზანი რეცენზიას არ ჰქონია.

ვიორგი თოგოშვილი

М. Я. КАНТЕРЕ, ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРНО-ТЕХНИЧЕСКОГО УРОВНЯ РАБОЧЕГО КЛАССА ГРУЗИИ В ПЕРИОД ПОСТРОЕНИЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА (1921—1937 гг.)

К 50-летию образования СССР вышла в свет интересная научная монография доктора исторических наук М. Кантере, посвященная исследованию сугубо актуальной научной проблемы — истории развития культурно-технического уровня рабочего класса¹, имеющей важное теоретическое и возрастающее практическое значение в решении важнейших задач социалистического и коммунистического строительства: развитие производительных сил, рост производительности общественного труда, ускорение технического прогресса, преодоление существенных различий между умственным и физическим трудом. Значение этой проблемы особенно возрастает на современном этапе — этапе ускорения

научно-технической революции в условиях дальнейшего продвижения советского общества по пути к коммунизму.

Достоинством монографии прежде всего является творческий подход автора в решении ключевых вопросов этой сложной комплексной проблемы, стоящей на грани нескольких общественных наук. К тому же известно, что по данной проблеме нет пока единого мнения у исследователей. Нет еще научно обоснованного, с достаточной полнотой и ясностью, ответа на вопросы: что такое «культурно-технический уровень»? Является ли это общественное явление общесоциологической категорией, закономерностью, присущей всем обществам, или только социалистическому? Какова связь этого общественного явления с материальной и духовной культурой общества? Сохранится ли эта проблема в условиях коммунизма или исчерпывается с преодолением существенных различий между умственным и физическим

¹ М. Я. Кантере, История развития культурно-технического уровня рабочего класса Грузии в период построения социалистического общества (1921—1937 гг.), Тбилиси, «Мецниереба», 1972.

трудом? В чем специфика этой закономерности в условиях социалистического общества в отличие от капиталистического и других обществ? Чем конкретно следует определить степень развития культурно-технического уровня общества? и т. д.

Естественно, что без ответа на эти вопросы, без строго научного определения содержания понятия изучаемой проблемы невозможно было бы вести серьезного научного исследования. Ибо отсутствие четкости и ясности в понимании проблемы отрицательно сказывается на состоянии работ, не только в смысле определения конкретных задач, поднимаемых в исследовании, но и в недостаточном обоснованных выводах в решении задач, вытекающих для социалистического и коммунистического строительства. И, как нам кажется, автор вполне справился с поставленной перед собой задачей. На наш взгляд, он дал глубоко аргументированные, научно обоснованные ответы на все проблемные вопросы, возникшие в процессе всестороннего исторического исследования проблемы и критического анализа существующей литературы по данной теме.

Важно и то, что, не соглашаясь с мнением ряда ученых и полемизируя с ними, автор четко обосновывает свою позицию, свое понимание предмета исследования и, опираясь на основополагающие идеи классиков марксизма-ленинизма и их методологию, он выдвигает ряд новых, важных положений и интересных мыслей, творчески раскрывает и развивает сущность самой проблемы, определяя ее в новое понятие, сформулированное им как «совокупный культурно-технический уровень общественного производительного труда», приобретающее весьма важное научное значение, особенно для современных условий развернутого строительства коммунистического общества и ускорения научно-технической революции в СССР. Вообще следует отметить, что работа обогащена многими интересными теоретическими положениями и выводами, научно обоснованными и сформулированными автором, представляющими значительный научный интерес и для некоторых других общественных наук: социологии, научного коммунизма, политэкономии и др., а так-

же истории развития человеческой производительной силы и технического прогресса.

По нашему мнению, автор совершенно правильно поступил, предпослав исторической части исследования самостоятельную и обстоятельную главу «К истории и теории проблемы», в которой в порядке постановки вопроса впервые в научной литературе концептуально сконцентрирована всесторонняя разработка проблемы. Особенно ценным следует признать и то, что автор не ограничивается хронологическими рамками исторического исследования и рассматривает проблему в целом — в движении, развитии, раскрывает ее закономерность. Определяя генезис данного общественного явления и процесс его дальнейшего развития в различные общественно-экономические эпохи, автор выясняет его ведущую тенденцию в условиях перехода к коммунизму, когда исчезнут существенные различия между умственным и физическим трудом и общество перейдет к полной социальной однородности и, как обосновывает автор, к «относительной культурно-технической общности труженников коммунистического общества». Следовательно, с переходом к коммунизму проблема культурно-технического развития людей получает свое новое содержание и смысл для дальнейшего развития коммунистического производства в соответствии с полным удовлетворением постоянно растущих материальных и культурных потребностей труженников коммунистического общества, — пишет автор (стр. 31).

Рассматривая данное общественное явление в историческом плане развития как общесоциологическую категорию, автор, в отличие от других исследователей, как нам кажется, удачно раскрывает наиболее устойчивые признаки, характеризующие сущность рассматриваемого явления. В одном из двух вариантов определения содержания понятия, опираясь на высказывания К. Маркса, он пишет: культурно-технический уровень производителей материальных благ — это всеобщее, вечно естественное специфически характерное человеческому производительному труду общественное явление, которое выражает достигнутую людьми степень технического прогресса, отражаю-

щегося в уровне производительности общественного труда, достижимого каждым этапом общественно-экономического развития человеческого общества (стр. 53). При этом отмечается, что предложенные им формулировки он не считает исчерпывающими, однако подчеркивает, что дальнейшие поиски научной формулировки должны идти именно в этом направлении (стр. 54).

Показывая, что категория «культурно-технический уровень производителей материальных благ» обладает своей относительной самостоятельностью, имеет свою историю, свои специфические особенности развития в каждую социально-экономическую эпоху, автор совершенно правильно обосновывает специфику развития культурно-технического уровня рабочего класса и других трудящихся физического и умственного производительного труда в условиях социализма в отличие от капитализма и других обществ. Он пишет, что при социализме рабочий класс впервые в истории выступает не только как основная производительная сила общества, но и как ведущая, политически руководящая сила во всех сферах общественной жизни, а потому культурно-технический уровень советского рабочего класса (в отличие от всех других благ, где производители материальных благ выступают лишь в качестве основной производительной силы) органически сочетается с высокой политической сознательностью, марксистско-ленинским мировоззрением, социалистическим интернационализмом, высоким моральным и культурно-образовательным развитием (стр. 54).

В этой связи нельзя не согласиться с сугубо важным выводом автора о том, что постоянно растущий совокупный культурно-технический уровень общественного производительного труда в органическом сочетании со всеми преимуществами социалистического общественного строя ведет к дальнейшим высотам научно-технического прогресса и на этой основе к наивысшей производительности труда, необходимой для перехода к коммунизму (стр. 55).

Таким образом, в рецензируемой монографии дается глубокий исторический анализ сущности и основных тенденций развития, сформулированного автором по-

нятия «совокупный культурно-технический уровень общественного производительного труда». От совокупного культурно-технического уровня работников производительного физического и умственного труда объективно зависит технический прогресс, рост производительности общественного труда, а значит технический и экономический эффект в развитии материального производства (стр. 26—27), заключает автор.

Вообще с большим научным интересом читаются интересные размышления автора, разбор и анализ узловых вопросов рассматриваемой проблемы, теоретические выводы и обобщения, вытекающие из материалов исторического исследования в различных аспектах рассмотрения проблемы: материальной и духовной культурой общества, производственными отношениями, наукой, особенно в современных условиях научно-технической революции, производительностью общественного производительного труда, социалистическим соревнованием, преодолением существенных различий между умственным и физическим трудом, социальным изменением структуры общества, обобществлением науки и научной организации труда, созданием материально-технической базы социализма и коммунизма, быстрых темпов научно-технического прогресса, органического соединения науки с производством и т. д.

II.

Большое место в рецензируемом труде уделено исторической части исследования проблемы на материалах Грузии (II, III, IV и частью V главы). Исследуя историю развития культурно-технического уровня рабочего класса Грузии в эпоху построения социалистического общества и плане осуществления ленинской национальной политики, в труде глубоко и убедительно обобщается богатый исторический опыт коренного подъема культурно-технического уровня рабочего класса в сложных специфических условиях социалистического строительства в Грузии. Ценность труда заключается еще в том, что в нем не просто излагается историческое прошлое в решении данной проблемы, но и рассматривается оно как обобщение советского опыта в конкретных условиях

Грузинской республики, опыта, пригодного в принципе для многих стран, вступающих или вступивших на путь социалистического развития.

Вполне справедливо отмечает автор, что социалистическая революция в Грузии в корне изменила положение рабочего класса в системе общественного производства, она изменила и его социальную природу — из класса эксплуатируемого и порабощенного при капитализме он превратился в вершителя судеб социализма, в руководящую силу строительства нового, социалистического общества. Именно в этих новых условиях вопрос о культурно-техническом уровне рабочего класса, как отмечает автор, приобрел качественно новое содержание и смысл. Смена капиталистических производственных отношений социалистическими производственными отношениями открыла широкий простор для коренного подъема культурно-технического уровня рабочего класса и других трудящихся в соответствии с требованиями социалистического строительства. Непрерывное повышение культурно-технического уровня трудящихся производительного труда становится закономерным процессом социалистического строительства, приобретая свою специфику и особенности, присущие новому общественному строю. Разработанная В. И. Лениным система мероприятий, направленных на сравнительно быстрый подъем и развитие культурно-технического уровня рабочего класса и других трудящихся становится одной из коренных проблем Коммунистической партии и Советского государства.

В работе М. Кантере впервые в грузинской историографии на большом фактическом материале шаг за шагом специально исследуется история развития культурно-технического уровня в переходный период от капитализма к социализму. И в соответствии с этим разработана периодизация, установлены основные пути, средства и методы, которые применяла партия на каждом этапе подъема культурно-технического уровня рабочего класса, совокупного производительного труда.

В первые годы Советской власти сразу дало о себе знать острое противоречие, пишет автор, заключавшееся в том, что значительные массы рабочего класса, осо-

бенно трудовые массы крестьянства, не имели нужного образования для строительства социалистического общества, для должного использования достижений науки и техники. Необходимо была культурная революция для устранения этого противоречия, среди главных задач которой, наиболее важной, чрезвычайной задачей, по определению В. И. Ленина, являлась тогда необходимость ликвидации массовой неграмотности и малограмотности — решающего условия для ускоренного подъема культурно-технического уровня рабочего класса и других трудящихся.

При анализе проблемы уделяется большое внимание вопросам содержания и формам организации повышения культурно-технического уровня рабочего класса, которые менялись на различных этапах социалистического строительства в зависимости от экономического и культурного развития страны, от степени возрастания уровня развития науки и техники, социалистического производства.

Опираясь на большой исторический материал, автор убедительно показывает, как партия последовательно и настойчиво вводила в действие различные мероприятия культурной революции, направленные на поднятие общей культуры и образования трудящихся масс и прежде всего рабочего класса, осуществляющего диктатуру пролетариата. При этом каждой нации или народности предоставлялось право обучения и преподавания на родном языке. На интересном материале показано осуществление этих мероприятий партии и государства в весьма сложных и трудных многонациональных условиях грузинской действительности. Несомненно, что обобщение советского опыта в проведении этих мероприятий на материалах Грузии заслуживает должного внимания многих стран, идущих по пути социалистических преобразований.

Исследование одного из важнейших достижений ленинской национальной политики — роста численности и удельного веса национальных кадров в составе рабочего класса Грузии — является важной частью исторического исследования автора. Рост промышленных кадров рабочего класса из коренного населения и их культурно-техническая подготовка в уровень требова-

ний индустриального развития способствовал упрочению диктатуры пролетариата в республике.

Нельзя не согласиться с выводом автора, что задачи социалистического строительства требовали не просто подготовки квалифицированных кадров рабочих. Такая подготовка возможна и при капитализме, где господствующий эксплуататорский класс ограничивает образование рабочих узкими техническими требованиями, превращая их в колесики производственного механизма. Социалистическое общество готовит людей нового типа — рабочих и других трудящихся — с широким политическим кругозором, общеобразовательными и техническими знаниями, способных осознанно, активно строить новую общественную жизнь. Новый тип рабочего ковался Советской властью под руководством Коммунистической партии в острой борьбе с врагами социализма, при сопротивлении капиталистических элементов внутри и вне страны и их агенты в лице троцкистско-зиновьевских и правых оппортунистов.

Исследуется также значительный материал, свидетельствующий, что наряду с культурно-технической подготовкой кадров рабочих широко осуществлялась культурно-техническая подготовка национальных кадров инженерно-технической интеллигенции. При этом автор отличает культурно-техническую подготовку от культурно-технического уровня производительного труда людей. Культурно-техническую подготовку он определяет образовательным уровнем, а культурно-технический уровень — уровнем производительности труда. Ведь научные знания, техническое образование, культурно-техническая подготовка кадров — это лишь потенциальная, еще не реализованная возможность, которой предстоит превратиться в действительность, а культурно-технический уровень людей — это уже реализованная возможность, резуль-

татом которой является овеществленный совокупный производительный труд, это уже проверенные производственным опытом и реализованные научные знания, достигнутые человеком в сфере материального производства, заключает автор (стр. 51).

В работе обосновывается вывод о том, что рост культурно-технического уровня рабочего класса и технической интеллигенции обуславливает высокий экономический эффект в социалистическом соревновании. Показана диалектическая взаимосвязь социалистического соревнования и культурно-технического развития рабочего класса.

На большом фактическом материале рассматриваются развитие материальной и духовной культуры в процессе строительства социалистического общества в республике, массовый рост и деятельность культурно-просветительных учреждений, расцвет грузинской национальной культуры (национальной по форме, социалистической по содержанию) и их влияние на повышение культурно-технического уровня, производственную и политическую активность рабочего класса. Автор обосновывает тезис о том, что человек, вооружающий себя знаниями и обогащающийся социалистической культурой, естественно воплощает их во все сферы деятельности общества, особенно в область материального производства, оплодотворяя и повышая свой культурно-технический уровень.

Рабочий класс Грузии, как подчеркивается в труде, за годы построения социалистического общества сложился в мощную, постоянно растущую индустриальную производительную силу, обладающую достаточно высоким для того времени культурно-техническим уровнем, в класс, руководящий всей общественной жизнью. Осуществилась социалистическая консолидация рабочего класса Грузии, результатом которой явилось упрочение диктатуры пролетариата в республике, превращение национального ядра рабочего класса в веду-

щую силу грузинской социалистической нации, создание идейно-политического единства грузинского народа и его сплочение вокруг Коммунистической партии.

В работе успешно разрешены и многие другие важные вопросы в историческом изучении проблемы.

В целом следует признать, что автор рецензируемого труда успешно справился с поставленной перед собой сложной и трудной научной задачей. Монография М. Кантере безусловно вносит весомый вклад в науку, в разработку сугубо важной и сложной комплексной проблемы, особенно актуальной в современных условиях ускорения научно-технической революции, в условиях продвижения советского общества по пути

к коммунизму. В этой связи исследование тесно переплетается с решениями XXIV съезда КПСС и вообще выполнено на высоком идейно-политическом и научном уровне. Являясь ценным научным исследованием, имеющим важное теоретическое и практическое значение, оно безусловно будет встречено читателем с большим научным интересом.

Желательно, чтобы автор продолжил работу над этой темой, хронологически охватывая исследованием период зрелого социалистического общества.

С. Д. ЧХАРТИШВИЛИ
И. Л. ЧИКАВА

ნიკოლოზ სტურუას დაბადების 60 წლისთავი

საქართველოში რევოლუციური მოძრაობის ისტორიისა და საბჭოთა საზოგადოების ისტორიის ცნობილ მკვლევარს ნიკოლოზ სტურუას 60 წელი შეუსრულდა. იგი დაიბადა 1913 წლის 14 დეკემბერს სამტრედიის რაიონის სოფ. კულაშიში, ცნობილი პროფესიონალი რევოლუციონერის ვანო სტურუას ოჯახში.

1939 წ. ნ. სტურუას ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი მოვლენა მოხდა — იგი მიიღეს ლენინურ პარტიაში, რომლის მველი გვარდიის წევრი 1896 წლიდან ვანო სტურუა იყო. იმავე 1939 წელს ნ. სტურუა პარტიულ საშუაოზე დააწინაურეს. 1939—1940 წწ. იგი იყო საქართველოს კ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის ინსტრუქტორი, შემდეგ კი კადრების განყოფილების სექტორის გამგე. 1940 წ. ნ. სტურუა სასწავლებლად გაავაგანეს საკ. კ(ბ) ცენტრალურ კომიტეტთან არსებულ უმაღლეს პარტიულ სკოლაში, რომელიც 1942 წ. დაამთავრა.

1942 წლიდან ნ. სტურუა საქართველოს პარტიულ ორგანიზაციაში მუშაობდა სხვადასხვა ხელმძღვანელ თანამდებობაზე. 1942—1950 და 1953 წლებში ის იყო საკ. კ(ბ) ქუთაისის საქალაქო კომიტეტის მეორე მდივანი, ჭიათურის საქალაქო კომიტეტის პირველი მდივანი, თბილისის ორგანიზაციის 26 კომისიის სახელობის რაიკომის პირველი მდივანი, თბილისის კომიტეტის პირველი მდივანი და საქ. ცკ-ს ბიუროს წევრობის კანდიდატი.

1945—53 წწ. ნ. სტურუა სკკპ ცკ-თან არსებული მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის საქართველოს ფილიალის უფროს მეცნიერ თანამშრომლად მუშაობდა, 1954 წლიდან კი იგი მუშაობს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში — უფროს მეცნიერ თანამშრომლად, ხოლო 1961 წლიდან ინსტიტუტის დირექტორის მოადგილედ სამეცნიერო ნაწილში. აპ წლებში მან ბევრი კარგი გააკეთა საქართველოს კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა საზოგადოებებს ისტორიის, საქართველოში რევოლუციური მოძრაობის ისტორიის შესწავლისათვის. ნ. სტურუას მეცნიერული კვლევის თემატიკა ყოველთვის აქტუალურია, ისტორიული ფაქტებისადმი, მოვლენებისადმი მიდგომა კი პარტიული.

საქართველოს კომუნისტური პარტიის ისტორიის სპეციალისტების ყურადღება მიიქცია მისმა პირველმა მონოგრაფიამ — „ბრძოლა ამიერკავკასიის ბოლშევიკური ორგანიზაციების შექმნისა და განმტკიცებისათვის (1893—1904 წწ)“, რომელიც 1956 წელს გამოვიდა რუსულ ენაზე. ამ ნაშრომში საქართველოსა და ამიერკავკასიის ბოლშევიკური ორგანიზაციების ისტორიის მრავალი საკითხი ახლებურად არის გაშუქებული. ნ. სტურუას თანაავტორობითა და თანარედაქტორობითაა გამოცემული „საქართველოს კომუნისტური პარტიის ნარკვევები“ (1971 წ.).

ნ. სტურუამ თავის მეცნიერულ მუშაობაში დიდი ყურადღება დაუთმო საბჭოთა მუშათა კლასის ისტორიის შესწავლას. ამ საკითხზე მის მიერ დაწერილი ნაშრომებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია მ. ნათელაძესთან ერთად რუსულ ენაზე გამოქვეყნებული მონოგრაფია „საქართველოს მუშათა კლასის ისტორიიდან (1921—1957 წწ)“. საჭიროა აღინიშნოს აგრეთვე მისი თანარედაქტორობითა და თანაავტორობით დაწერილი სექლტანიანი წიგნი „საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვება ამიერკავკასიაში“ (1971 წ.), რომელიც სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის „დიდი ოქტომბრის სიციხის ისტორიის რევოლუციის ისტორიის“ საბროზღემო სამეცნიერო საბჭომ მოამზადა.

ნ. სტურუა თავის მეცნიერულ მუშაობაში დად ყურადღებას მიაქცევს საბჭოთა საზოგადოების ისტორიის შესწავლას. მისი თანაავტორობით რუსულ და ქართულ ენებზე გამოვიდა ამ ეპოქისადმი მიძღვნილი საქართველოს ისტორიის დამმარე სახელმძღვანელოს III ტომი. მას მრავალი ნაშრომი აქვს გამოქვეყნებული სამამულო ომის შემდგომი ხანის საქართველოს ისტორიაზე.

ნ. სტურუა ცნობილია როგორც მეცნიერების კარგი ორგანიზატორი, შესანიშნავი მეცნიერ-რედაქტორი. გარდა ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის

ინსტიტუტში ნაყოფიერი საქმიანობისა, იგი არის საბჭოთა კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის „დინდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის ისტორიის“ საპრობლემო სამეცნიერო საბჭოს წევრი; წლების მანძილზე იყო ამ საბჭოს საქართველოს სექციის თავჯდომარე; არის სსრ კავშირის ისტორიის მრავალტომეულის საბჭოთა სერიის სარედაქციო კოლეგიის წევრი და სხვ.

ინიციატივანი, ენერგიული, მუდამ გულისხმიერი და დაუზარებელი ნიკოლოზ სტურუა ბევრს შრომობს ისტორიული მეცნიერების შემდგომი განვითარებისათვის ახალგაზრდა კადრების აღზრდისათვის. მისი ხელმძღვანელობით 6 საკანდიდატო დისერტაციაა მომზადებული; ის მრავალ საჯარო პაექრობაზე გამოსულა როგორც ოფიციალური ოპონენტი. ინსტიტუტში იგი ეწევა დიდ საზოგადოებრივ და პარტიულ მუშაობას—არის ინსტიტუტის პარტიურის წევრი, მრავალი სამეცნიერო სესიის ორგანიზატორი, უკრაინელი და ქართველი ასტორიკოსების რეგულარული გაერთიანებული სესიების ინიციატორი და ერთ-ერთი ორგანიზატორი.

ნ. სტურუასათვის, როგორც ისტორიკოსისათვის და მოქალაქისათვის დამახასიათებელია ვაჟკაცური შემართება, მოქალაქეობრივი გამბედაობა, პარტიულობა ყველგან და ყველგან.

მეცნიერისათვის 60 წელი მოწიფულობის ასაკია. წინ კვლავ დიდი შემოქმედებითი გზაა. ვუსურვებთ ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორს, პროფესორ ნიკოლოზ სტურუას შემდგომ წარმატებებს სამეცნიერო და სამეცნიერო-ორგანიზატორულ მუშაობაში, ბედნიერებას პირად ცხოვრებაში.

ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და მონუმენტების ინსტიტუტის XXII სამეცნიერო სესია

მიმდინარე წლის აპრილის დასაწყისში გაიმართა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის XXII სამეცნიერო სესია. სესიაზე მოსმენილი იქნა 15 მოხსენება საქართველოსა და ჩრდილო კავკასიის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის საკითხებზე.

ს. ჩხარტიშვილის მოხსენება ეხებოდა საბჭოების საკითხს საქართველოში 1917 წელს. მოხსენებელმა დაახასიათა თებერვლის ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციის შემდეგ საქართველოში შექმნილი მუშათა, ჯარისკაცთა და გლეხთა დეპუტატების საბჭოები; აღნიშნა, რომ საქართველოში არ მომხდარა საბჭოების ბოლშევიზაცია და ამდენად ისინი არ გადაქცეულან აჯანყებისა და რევოლუციური ხელისუფლების ორგანოებად, როგორც ეს ცენტრში მოხდა; რომ საბჭოები საქართველოში 1917 წელს ბურჟუაზიული ხელისუფლების პროგრამის განხორციელებას იწყებენ. ოქტომბრის რევოლუციის გამარჯვების შემდეგ საქართველოში საბჭოების გადაგვარების პროცესი დაჩქარდა, ისინი გადაიქცნენ საბჭოთა ხელისუფლების წინააღმდეგ მებრძოლ ცენტრებად. 1921 წელს არსებული საბჭოები არ გამოდგებოდნენ გამარჯვებული საბჭოთა ხელისუფლების ორგანოებად.

მოხსენების ირგვლივ გაიმართა კამათი. ზ. ანჩაბაძე დაეთანხმა მომხსენებელს, რომ ორხელისუფლებიანობა იყო არა ლოკალური, არამედ სრულიად რუსეთის მოვლენა. მაგრამ მას არ მიაჩნია სწორად მოსაზრება, რომ ორხელისუფლებიანობა, როგორც სრულიად რუსეთის მოვლენა, გრძელდება 1918 წლის მისამდე. ზ. ანჩაბაძის აზრით, მაშინვე, როცა ლიკვიდირებული იყო ორხელისუფლებიანობა ცენტრში, ე. ი. ივლისის დღეების შემდეგ, იგი ლიკვიდირებული იყო ყველგან. მან ეკვი გამოთქვა, თუ რამდენად სწორი იყო ივლისის დემოკრატიის დახვერტის შემდეგ საქართველოში ლოზუნგის — „მთელი ძალაუფლება საბჭოებს!“ — დატოვება, რომ ამ საკითხს კიდევ სჭირდება შესწავლა-დაზუსტე-

ბა და რომ მასთან მჭიდროდაა დაკავშირებული რევოლუციის საკითხი.

ა. კოჭლავეაშვილის აზრითაც უფრო ღრმად არის შესასწავლი საქართველოში იმ ცნობილი ლოზუნგის („მთელი ძალაუფლება საბჭოებს!“) დატოვების საკითხი, აგრეთვე საინტერესოა ისიც, რომ საბჭოები, რომელშიც უშრავლესობას მენშევიკები შეადგენდნენ, რატომ იცადნენ მუშათა ინტერესებს; მისი აზრით, აქ არის უფრო დათმობითი პოლიტიკის გამოვლინება.

გ. მახარაძემ აღნიშნა, რომ საბჭოების როლის პრობლემას დიდი მნიშვნელობა აქვს. მისი აზრით, საქართველოში საბჭოების განვითარება სხვაგვარად წავიდა. ბოლშევიკების გავლენა საბჭოებში გაბატონებული ვერ გახდა და ესაა ძირითადი თავისებურება საბჭოების განვითარებისა 1917 წლის საქართველოში.

ი. კაპარავამ არ გაიზიარა თეზისებში მოტანილი ერთი დებულება: „არ არის სწორი ისტორიულ ლიტერატურაში... თითქმის გაბატონებული შეხედულება, რომ მენშევიკები და ესერები საბჭოების შექმნის წინააღმდეგი იყვნენ“. ი. კაპარავამ აღნიშნა, რომ მენშევიკები და ესერები წინააღმდეგი იყვნენ გადასცემოდა ძალაუფლება საბჭოებს ან საბჭოების აღიარებისა სახელმწიფო ხელისუფლების ორგანოებად. მოკმათემ აღნიშნა მოხსენების დადებითი მომენტები: დამაფიქრებელია რიგი ახალი დებულება, კერძოდ, საბჭოების ევოლუციის საკითხი ჩვენში და რუსეთში და სხვ.; კარგადაა გაშუქებული ივლისის ამბები. უდავოდ აქტუალურია აღნიშნული საკითხის დამუშავება, რამდენადაც საბჭოების როლის შესწავლის გარეშე შეუძლებელია 1921 წლის მდგომარეობის სწორად შეფასება.

ე. ორჯონიკიძის მოხსენების თემა იყო — „ნასყიდი“ მიწის როლი გლეხის მეურნეობაში და ბატონყმობისაგან თავდასხნის პროცესი XIX საუკუნის რევორმამდელი ხანის საქართველოში“. მომხსენებელმა დაახასიათა რევორმამდელი ხანის საქართველოში გლე-

ხობის მიერ მიწების ყიდვა-გაყიდვის პროცესის გაძლიერება, საგლეხო მიწათმფლობელობაში საკუთარი „ნასყიდი“ მიწების ხვედრითი წონის ზრდა, რაც ბატონყმური ურთიერთობის რღვევის მომასწავებელი იყო. ფეოდალური ურთიერთობის რღვევის მანიშნებელი იყო აგრეთვე XIX ს-ის პირველ ნახევარში გლეხობის გაძლიერებული სწრაფვა პირადი თავისუფლების მოპოვებისაკენ. მომხსენებელმა ახალი მასალები მოიტანა თავგამოსყიდული გლეხების რაოდენობის დასადგენად. მან აღნიშნა, რომ მიწიანად თავდახსნილი გლეხების მნიშვნელოვანი ნაწილი სოფლის ბურჟუაზიულ ელემენტს ქმნიდა.

მომხსენების შესახებ აზრი გამოთქვა ზ. ანჩაბაძემ. მან აღნიშნა, რომ აღნიშნული კუთხით საქართველოს რეფორმამდელი ხანის შესწავლა უთუოდ საყურადღებოა. საჭიროა უფრო ნათელი სურათის ჩვენება, კერძოდ, რეფორმის წინ საერთოდ მიწის რა ფონდი იყო გლეხების ხელში, რა ქქონდით მემკვიდრეებს.

ა. ბენდიანიშვილის აზრით მოხსენება აქტუალურ საკითხს ეხება, იგი ნაწილია საქართველოში კაპიტალიზმის გენეზისისა და განვითარების პრობლემისა. მომხსენებლის მიერ მოტანილი ცნობები მრავალმხრივ არის საყურადღებო; ცხადი ხდება, რომ XIX ს-ის რეფორმამდელი ხანის საქართველოში ვითარდება სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობა.

ზ. ანჩაბაძის მოხსენება ეხებოდა შამილის ხელმძღვანელობით ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის მთიელთა მოძრაობის ხასიათისა და პერიოდიზაციის საკითხს. მოხსენებამ აღნიშნა, რომ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში ჯერ კიდევ არაა ერთიანი აზრი აღნიშნული მოძრაობის ხასიათის, მამოძრავებელი ძალებისა და პერიოდიზაციის შესახებ. მომხსენებელი გამოყოფს მოძრაობის სახალხო, პროგრესულ შინაარსს და მის რეაქციულ, საბრძოლო-რელიგიურ ფორმას, შამილისა და მის წინამორბედთა მოძრაობას მომხსენებელი ყოფს 5 ეტაპად. მოძრაობის დამარცხების ძირითად მიზეზად მიჩნეულია შამილის კლასობრივი პოლიტიკა, „პაზავატის“ უარყოფითი მხარეები, მთელი მასების ჩამოშორება მოძრაობისაკენ.

ზ. ანჩაბაძის მოხსენებამ დიდი ინტერესი გამოიწვია. ი. კაჭარავამ აღნიშნა, რომ ზ. ანჩაბაძის გამოსვლებაში ხშირად ჩანს ახალი, გაბედული დებულებები. იგი დაეთანხმა მომხსენებელს მთიელთა მოძრაობის შეფასებაში; დადებითად დაახასიათა მოძრაობის შინაარსისა და ფორმის ურთიერთობის განსხვავებულად წარმოდგენის ცდა. ი. კაჭარავას აზ-

რით სასურველი იქნებოდა მთიელთა მოძრაობის საკითხზე ვრცელი ნაშრომის გამოცემა.

მომხსენება დადებითად შეაფასეს ნ. ნიკოლაიშვილმა, ი. ტაბაღულამ, რომელმაც მიუთითა პარიზში აღმოჩენილ საარქივო კატალოგებზე, სადაც არის უამრავი მოხსენებითი ბარათები მთიელთა მოძრაობის შესახებ. ი. უთუარაშვილის აზრით, მოძრაობის დამარცხების მიზეზად უნდა გათვალისწინებულ იქნეს გარემო ძალა.

ი. კაჭარავაშვილი შეეხო შამილთან პოლონელების ორგანიზებულად მისვლის ცდას.

ი. უთუარაშვილმა წაიკითხა მოხსენება თემაზე — „მიწის რენტის ფორმები საქართველოს სოფელში (XIX ს. 70-იანი წლები — 1917 წ.)“. მან დაახასიათა აღნიშნული პერიოდის საქართველოს სოფელში მიწის რენტის მითვისების ოთხი ძირითადი ფორმა; აღნიშნა, რომ XIX ს-ის 70-იან წლებში მიწის რენტის გაბატონებული ფორმა პროდუქტული რენტა, აგრეთვე მნიშვნელოვანია ფულადი რენტა; ხოლო 900-იან წლებში კაპიტალისტური რენტა, ფეოდალურ რენტასთან შედარებით, მიწების მეტ ფართობს მოიცავს, რაც სასოფლო-სამეურნეო წარმოებაში კაპიტალისტური რენტული ურთიერთობების უპირატესი ხვედრითი წონის მანიშნებელი უნდა იყოს.

მ. ბეჭიაის მოხსენების თემა იყო „ოჯახის სოციალური ფუნქციები და დღევანდლობა“. მან დაახასიათა ოჯახი, როგორც საზოგადოების ცხოვრების მრავალმხრივი და რთული ერთეული, რომელიც თავის თავში აერთიანებს სოციალურ, ინდივიდუალურ და ბიოლოგიურ საწყისებს. აქედან გამომდინარეობს ოჯახის კვლევისადმი სხვადასხვა სამეცნიერო დარგის ინტერესი, მათ შორის კონკრეტული სოციოლოგიის ინტერესი.

დ. ხახუტაიშვილის მოხსენება ეხებოდა საკითხს — „ადრერეკინის ხანის კოლხური რეკინის მეტალურგიის ქრონოლოგიისათვის“. მომხსენებელმა აღნიშნა ისტორიული კოლხეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილი რეკინის მოპოვებელი ცენტრების განათხარ სახელოსნოთა აბოლუტური და შედარებითი ქრონოლოგიის დაზუსტების აუცილებლობა. მისი აზრით შესაძლებელია ზოგიერთ შემთხვევაში აღნიშნული ძეგლების შედარებითი ქრონოლოგიის დადგენა ე. წ. არქეომაგნიტური დათარიღების მეთოდით.

მომხსენებელმა უპასუხა შეკითხვებზე. შემდეგ გაიმართა კამათი. ა. აფაქიძემ აღნიშნა, რომ მომხსენებლის მიერ ჩატარებული მუშაობა ახალ საფეხურს ქმნის რეკინის მეტალურგიის ისტორიის კვლევის საქმეში, სასი-

მოვნოა რომ ი. გრძელიშვილის მიერ დაწყებული სამუშაო წარმატებით გრძელდება. ა. აფაქიძის აზრით, მომხსენებლის მიერ არჩეული კვლევის მეთოდი სწორია, და მოხსენებაში მოტანილი მასალა დამაჯერებლად გამოიყურება დათარიღებისათვის.

ა. კოჭლავაშვილმა გამოთქვა მოსაზრება — ხომ არ ჰქონდათ პრაქტიკაში ძველი კოლხეთის მეტალურგებს დნობის შემდეგ ღუმულების დანგრევა და შემდგომი დნობისათვის ახლის ამუშება?

ა. ლ. კალანდაძემ ცნობა მიაწოდა მომხსენებელს იმის შესახებ, რომ სოფ. ხიდისთავის მახლობლად გაშლილი პლატო ადგილი მოუფენილია წიღებით და რომ ეს ადგილი პერსპექტიული ჩანს არქეოლოგიური შესწავლისათვის.

მ. გეგეშიძემ აღნიშნა, რომ სოფ. ოკრიბაში დადასტურებულია გამოთქმის „მთელი ოკრიბა რკინას ნაღობა“ არსებობა, რომ ამ ადგილას მრავლად მოიპოვება წიდა; მისივე ცნობით აღნიშნულ ადგილას საწვავის არსებობდა არის სავარაუდებელი და ხომ არ არის შესაძლებელი არქეოლოგიური მასალის საფუძველზე კორექტივი იქნეს შეტანილი იმ მოსაზრებაში, რომ საქართველოში მხოლოდ XIX ს-ში იქნა დაწყებული ქვანახშირის საწვავად გამოყენება?

რ. აბრამიშვილის აზრით საინტერესოა, რომ მომხსენებელი ტექნიკის თვალსაზრისითაც აწარმოებს მუშაობას. ოღონდ გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ დასავლეთ საქართველოსათვის ჯერ არაა დადგენილი მტკიცე ქრონოლოგიური სკალა. ეს სამუშაო უნდა ჩატარდეს სხვა ძეგლებზე — ნასახლარებსა და სამაროვანზე — დაყრდნობით; ქურების მიხედვით ქრონოლოგიური სკალის დადგენა არ მოხერხდება.

გ. გრიგოლიას მოხსენება ეხებოდა „ნამარნუსა“ და „ბარბაროსების დიდი ქალაქის“ იდენტიფიკაციის საკითხს. მომხსენებელმა დაახასიათა უკანასკნელ ხანებში კოლხეთში აღმოჩენილი დიდი ქალაქური ტიპის სამოსახლო (30 ჰა ფართობის) — „ნამარნუ“, რომელიც V—IV საუკუნეებით თარიღდება და მისი შესაძლო იდენტიფიკაცია ფსევდო-სიკლაქს კარიანდელის „პერიპლუსში“ მოხსენიებულ „ბარბაროსების დიდ ქალაქთან“.

თ. ყაუხჩიშვილის აზრით „ნამარნუ“ უდავოდ მნიშვნელოვანი ძეგლია. იგი არ იზიარებს თეზისებს მეხუთე პუნქტში მოტანილ დებულებას „პერიპლუსის“ ტექსტში ბარბაროსების ქალაქთან კავშირში მყოფი „გაუგებარი“ ადგილის „მალუნის“ თუ „მელუნის“ გეოგრაფიულ ტერმინად აღიარებას, მით უმე-

ტეს, რომ ტექსტის არც ერთი გამომცემელი მას არ თვლის გეოგრაფიულ ტერმინად.

გ. ლორთქიფანიძემ აღნიშნა კოლხეთის დასახლებული პუნქტების ლოკალიზაციის სირთულე და ამდენად შესრულებული სამუშაოს აქტუალობა. მან მოსაზრება გამოთქვა, რომ ასეთი მსხვილი დასახლებების შესწავლის ერთ-ერთ ამოსავალ დებულებად უნდა გამხდარიყო ნაქალაქარის სტრატეგიული ნაწილი.

ა. ლ. ბოხოჩაძის მოხსენებაში განხილული იყო კლავდიოს პტოლემეოსის (ახ. წ. II ს.) გეოგრაფიულ სახელმძღვანელოში მოხსენიებული ძველი იბერიის ქალაქის — ძალისას ლოკალიზაციის საკითხი. მომხსენებელმა უარყო ისტორიოგრაფიაში ადრე გამოთქმული ზოგი მოსაზრება ძალისას ლოკალიზაციის შესახებ. მისი აზრით ბერძენი გეოგრაფოსის მიერ მოხსენიებული „ძალისა“ სავარაუდებელია მუხრანის ველზე, ღღევიანდელი სოფ. ძალისის მიდამოებში, სადაც 1971—1972 წლებში საეკლე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად გამოვლენილ იქნა მნიშვნელოვანი ნამოსახლარი კარვად განვითარებული საქალაქო ცხოვრების ნიშნებით. მომხსენებელი აიგივებს „ძალისას“ „ქართლის ცხოვრებაში“ მოხსენიებულ „მუხნარით კერძ ქალაქთან“.

მომხსენებელმა დიდი ინტერესი გამოიწვია. კამათი დაიწყო ა. აფაქიძის გამოსვლით. მან აღნიშნა, რომ მომხსენებლის მიერ მოტანილი მნიშვნელოვანი არქეოლოგიური მასალა მხარს უჭერს ძირითად დებულებებს „ძალისას“ ლოკალიზაციის საკითხში. მისი აზრით ზოგი რამ სათანადოდ არაა აგრეგულირებული, არ ჩანს რომელი თვალსაზრისითა უფრო სწორი — მცხეთის ადრინდელი ინტერპრეტაცია თუ მომხსენებლის მიერ შემოთავაზებული თვალსაზრისი.

დ. ხახუტაიშვილმა არ გაიზიარა ანტიკური მცხეთის უბნების ცალკე ქალაქებად აღიარება.

რ. რამიშვილის აზრით უდავოდ საინტერესოა ძალისას ლოკალიზაციის საკითხი, ოღონდ ძნელი დასაჯერებელია, რომ ძველი მცხეთა არაა ღღევიანდელი მცხეთის ადგილას სავარაუდებელი.

„არავის კარი“ — ასეთი იყო გ. გვასალიას მოხსენების თემა. მოხსენებაში აღნიშნულ იქნა, რომ ამიერ და იმიერკავკასიაში მოსახლე ტომებს შორის კულტურულ-ეკონომიური ურთიერთობისათვის ყველაზე ხელსაყრელი და უმოკლესი გზა მიემართებოდა არავის ხეობასა, ჯერის უღელტეხილსა და დარიალის ხეობაზე. „დარიალის კარი“, რომელსაც ისტორიული წყაროები „არავის კარსაც“ უწოდებენ, როგორც ადრეულ პერიოდ-

ში, ისე ადრევე დიდულ ხანაში განსაკუთრებული ყურადღების ქვეშ იმყოფებოდა. აღმოსავლეთ საქართველოს ხეობების საფორტიფიკაციო ნაგებობებში აუცილებელ ელემენტს შეადგენდა ზურგიანი კოშკი, რომელსაც პირობითად შეიძლება „წინარული“ ეწოდოს. მომხსენებელს შესაძლებლად მიაჩნია კახეთის სამთავროს აღმავლობას დაუკავშირებს ქართული კულტურის გავრცენის გაძლიერება ინგუშეთში (ქართული ტაძრების — თხაბა-ერდის, ალბი-ერდის და სხვ. მშენებლობა).

გ. ლ ა მ მ ა შ ი ძ ე მ ისაუბრა თხაბა-ერდის არქეოლოგიური შესწავლის საკითხზე. აღნიშნა, რომ სამშენებლო ქვების ქართულ წარწერებს პალეოგრაფები IX საუკუნით ათარიღებენ.

ა. შ ა ვ ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ის აზრით გასათვალისწინებელია ის ტომონიმური მონაცემები, რომლებიც წინარებს წოვასთან, წოროსთან და სხვ. ადარებენ.

ა. შ ა ვ ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ის მოხსენება ეხებოდა საკითხს „თუშეთ-ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ურთიერთობის ისტორიიდან (XVI—XIX სს. პირველი ნახევარი)“. მომხსენებელმა აღნიშნა, რომ XVI—XIX სს. პირველ ნახევარში თუშეთის თემებსა და ჩეჩნეთ-ინგუშეთს შორის გარკვეული ეკონომიური და კულტურული ურთიერთობა არსებობდა, ხლო კავკასიის ომების დამთავრების შემდეგ ეს ურთიერთობა კიდევ უფრო განვითარდა.

მოხსენებაში „წარმართული ხანის ქართული კალენდარი“ რ. პ ა ტ ა რ ი ძ ე მ აღნიშნა, რომ ქართულ ასომთავრულ ანბანში განხორციელებულია წელიწადისა და დროის აღრიცხვის ორი კალენდარული სისტემა — მზისა და მთვარისა. მან გონებამახვილურად, ლოგიკური მსჯელობის შედეგად დაასაბუთა წარმართული ხანის ქართული კალენდარის რაობა და მისი შედგენის თარიღად ძვ. წ. 432—400 წწ. მიიჩნია.

მომხსენებელმა უპასუხა შეკითხვებზე.

გ. მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ მ ა აღნიშნა, რომ მომხსენებლის მიერ შესრულებულია მეტად საინტერესო სამუშაო და დასძინა: დასაზუსტებელია, თუ რა გზით მოიყარეს თავი ქართულ ანბანში სხვადასხვა წყაროდან მომდინარე მოკლენებმა.

ი. ტ ა ბ ა ლ უ ა ს მოხსენებაში — „იოსებ ქართველის მოღვაწეობა ირანსა და თურქეთში (1717—1726 წწ.)“ აღნიშნულ იქნა მომხსენებლის მიერ საფრანგეთის სავარეო საქმეთა

სამინისტროს არქივში მოპოვებული რიგი ახალი დოკუმენტი, რომელთა მიხედვით შესაძლებელი ხდება 1717—1726 წლებში ირანსა და თურქეთში იოსებ ქართველის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ზოგიერთი მომენტის დაზუსტება. ეს დოკუმენტები ძირითადად მოხსენებითი ბარათებია, რომლებშიც აღწერილია XVII ს. ბოლოსა და XVIII ს-ის I მეთთხედის ირანის ამბები.

ტ. ტ ი ვ ა ძ ე მ წაიკითხა მოხსენება თემაზე — „იმერეთის სამეფოსა და რუსეთის პოლიტიკური ურთიერთობის ისტორიიდან (XVII ს-ის 50—60-იანი წლები)“.

მომხსენებელმა დაახასიათა XVII ს-ის 50—60-იან წლებში იმერეთის სამეფოს მდგომარეობა და რუსეთზე ორიენტირების მომხრე პოლიტიკური ჯგუფის გაძლიერება. მან დაასაბუთა, რომ იმერეთის მიერ გატარებული სავარეო პოლიტიკური ხაზის ძირითადი მიზანი იყო ეროვნული თვითმყოფადობის შენარჩუნება, აღნიშნა იმერეთის სამეფო კარის ღონისძიებები ქვეყნის საშინაო მდგომარეობის განმტკიცებისათვის და რუსეთში ელჩების გაგზავნა რუსეთ-იმერეთის ურთიერთშეთანხმების მისაღწევად.

ნ. ნ ა კ ა შ ი ძ ი ს აზრით მომხსენებელმა ეთილშობილურ საქმეს მოჰკიდა ხელი, მან ბევრი საგულისხმო ფაქტი დაადგინა, ამასთან სასურველია წყაროების გავართობა. ზოგიერთ ცნობას ახსნა სჭირდება, მაგალითად, როდესაც ერთსა და იმავე პიროვნებას (ვთქვათ, თეიმურაზს) სხვადასხვანაირად აფასებენ ერთი და იგივე პირები სხვადასხვა დროს.

გ. მ ა მ ლ ი ა მ ვრცელი მოხსენება წარმოადგინა საკითხზე — „იბერიის სტრატონიკული პირველი გენოსი და მისი გენეზისი“.

მოხსენებაში აღინიშნა, რომ სტრატონის ცნობა იბერიის პირველი გენოსის შესახებ „ქართლოსიან“ სახლთა იერარქიასა და ამ სახლთა შორის მიმდინარე ბრძოლას ასახავს ქართლის სამეფოში ძვ. წ. II—I საუკუნეებში. აქემენიდური ხანის მიწურულისათვის ქართლის სამეფოს წარმოქმნის პროცესი უკანასკნელ სტადიაში გადავიდა. მომხსენებლის აზრით, სტრატონის ცნობის ანალოზი პირველი გენოსის გენეზისის შესახებ მიუთითებს, რომ სტრატონის ცნობაში ასახულია ქართლის სამეფო ტიპოლოგიურად არასინთეზირებული გზით წარმოქმნილ ევროპის ადრევე დიდულ სამეფოებს ემთხვევა, რასაც კლასობრივი საზოგადოების გენეზისის ტიპოლოგიური მსგავსება უდევს საფუძვლად, ეს კი ნიშნავს, რომ II—I სს. ქართლის სამეფო ადრევე დიდულ სამეფოა.

ნ. ხ ა რ ა ძ ე მ მოხსენებაში „თბალის ისტორიიდან“ აღნიშნა: თბალები პუნქტებში (დღევ. სულთან-ხანი, კულულუ, კაისერი, ტობადა და სხვ.) იეროვლიფურ-ლუვიური (ხეთური) წარწერების აღმოჩენა-შესწავლა იმის მანიშნებელია, რომ თბალები იეროვლიფური-ლუვიური ენისა და კულტურის გავრცელების ერთ-ერთ ცენტრს წარმოადგენდა, სავარაუდებელია თბალების მოსახლეობის ერთი ნაწილის ეთნოგენეტიკური კავშირი ლუვიურ სამყაროს-

თან. უკანასკნელ ხანებში წარმოებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად გაირკვა, რომ თბალები იყო ე. წ. „ფრიგიული“ კერამიკის წარმოების მძლავრი ცენტრი. თბალების ტერიტორიაზე აღმოჩენილი მატერიალური კულტურის ძეგლები დიდ მსგავსებას ავლენს ძვ. წ. I ათასწლეულის I ნახევარში აღმოსავლეთ მცირე აზიის სხვა ცენტრებში უკვე გამოვლენილ მატერიალურ კულტურასთან.

ქ ი მ ე მ ა ნ თ ო ფ შ ი ძ ი

მ რ წ ო - თ ი ა ნ ე თ ი ს მ ე ნ ო გ რ ა ფ ი უ ლ ი ე მ ს კ ვ დ ი ც ი ა 1972 წ ე ლ ს

ერწო-თიანეთი, როგორც მისი სახელწოდებაც გვიჩვენებს, წარმოადგენს ორი მიმდებარე კუთხის — ერწოსა და თიანეთის გაერთიანებას, რომელიც თანამედროვე ადმინისტრაციული დაყოფით მოქცეულია თიანეთის რაიონის ფარგლებში და მოიცავს ივრის ხეობის დიდ ნაწილს. ვახუშტი ბაგრატიონი ერწოს და თიანეთს ცალ-ცალკე აღწერს, როგორც ერთიმეორისაგან დამოუკიდებელ, მაგრამ ერთიმეორესთან მჭიდროდ დაკავშირებულ ლოკალურ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ერთეულებს. მისი დავიძრვებით, ერწოში შედიოდა არა მარტო ის ტაფობი, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა ერწოდ თვლის, არამედ ივრის ხეობის ის ნაწილიც, რომელიც მდებარეობს ქალეთიდან ბოჭორმამდის¹. რაც შეეხება თიანეთს, ვახუშტისეული ლოკალიზაციით, იგი მოიცავს ივრის ხეობის სათავეებს ქალეთის ზემოთ².

ნ. ბერძენიშვილის შეხედულებით, „ისევე როგორც საქართველოს სხვა მხარეები, კახეთიც რთული ისტორიული პროცესის შედეგად წარმოქმნილი ქვეყანაა“³, ხოლო „ისტორიული კახეთის წარმოქმნის პროცესში“ მას „ერწო-თიანეთი განსაკუთრებული მნიშვნელობისა და მიაჩნდა“⁴. მისივე თვალსაზრისით, „საქართველოში თითოეულ მხარეს „თავისი ისტორია“ აქვს. ზოგადისა და საერთოს გვერდით თითოეულ მათგანს დანარჩენთაგან განსხვავებული ისტორიული განვითარების თავისებურებანიც გააჩნია. მათი შესწავლა-წარმოჩენა

აუცილებელია... საქართველოს მთლიანი ისტორიული განვითარების ცოცხლად, ხორც-შესხმულად წარმოდგენისათვის, ამ განვითარების ნამდვილი მეცნიერული შესწავლისათვის“⁵. „თავისი ისტორიის“ მქონე კუთხედ ნ. ბერძენიშვილს ამ შემთხვევაში პირველ რიგში ესახებოდა ერწო-თიანეთი, რომელიც მან აირჩია კვლევა-ძიების პირველ ობიექტად კახეთის ისტორიული გეოგრაფიის შესწავლისათვის და თავის საანგარიშო მოხსენებაში ამ კუთხის ყოველმხრივი შესწავლის ფართო პერსპექტივა დასახა. მისივე ინიციატივით 1950 წლიდან დაიწყო ივრის ხეობის შესწავლა არქეოლოგიური და ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისით, ხოლო საკუთრივ ერწო-თიანეთის არქეოლოგიური კვლევის ძირითად ობიექტად შერჩეულ იქნა სიონი⁶. რაც შეეხება ეთნოგრაფიულ კვლევა-ძიებას, ჯერ-ჯერობით მხოლოდ თიანეთში 1939 წელს მასალას აგროვებდა ენიშკის ექსპედიცია, რომლის მიზანს შეადგენდა: საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობების და სარწმუნოებრივი გადმონაშთების შესწავლა. ზხადაგზა ექსპედიცია ჰკრებდა მასალებს მიწისმოქმედებისა და მე-საქონლეობის შესახებ“⁷. აღნიშნული ექსპედიციის მუშაობის შედეგების შესახებ გ. ჩიტაიას ანგარიშთან ერთად გამოქვეყნდა ვ. ბარდავე-

⁵ იქვე, გვ. 175.

⁶ რ. რამიშვილი, ივრის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, I, სიონი, თბილისი, 1970 (აქვე იხ. ლიტერატურა ივრის ხეობის არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგების შესახებ).

⁷ გ. ჩიტაია, თიანეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მოკლე ანგარიში, ენიშკის მოამბე, XI, თბილისი, 1941, გვ. 57.

¹ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941, გვ. 90—91.

² იქვე, გვ. 91—92.

³ ნ. ბერძენიშვილი, ექსპედიცია ივრის ხეობაში 1935 წელს (საანგარიშო მოხსენება), საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბილისი, 1964, გვ. 175.

⁴ იქვე, გვ. 176.

ლიძის ვრცელი დღიური⁸, რომელიც ძვირფას მასალას შეიცავს რელიგიური რწმენა-წარმოდგენებისა და რიტუალის შესწავლისათვის.

1939 წლიდან საქმიან დიდი დრო გავიდა. ამასობაში ერწო-თიანეთის მოსახლეობის ცხოვრებაში არსებითი ხასიათის ცვლილებები მოხდა. საქართველოს სხვა კუთხეების მსგავსად, ძველი ყოფა ახლით შეიცვალა და ამის შესაბამისად სიძველეთა ამსახველი მასალის შეგროვების შესაძლებლობაც შემცირდა. იმის მოპოვება დღეს უკვე შეუძლებელია, რაც თანმიმდევრული, გეგმაზომიერი სავსე მუშაობით აქამდე უნდა გაეთებულყო, მაგრამ საჩივრები ჩერკოვს ბევრია. ამ მხრივ ერწო-თიანეთი პერსპექტიულ რეგიონად გვესახება, სადაც 1971 წლიდან სავსე მუშაობას შეუდგა ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიული სტაციონარი, რომელიც არსებობს თიანეთის რაიონის დაბა სიონში. სტაციონარის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია მიზნად ისახავს შეისწავლოს ერწო-თიანეთის მოსახლეობის ყოფა და კულტურა ძირითად ეთნოგრაფიულ პრობლემათა თითქმის ყველა ასპექტში, რაც მოითხოვს ხანგრძლივ სავსე და კვლევით მუშაობას.

ექსპედიციამ მასალის შეგროვება დაიწყო ერწოს სოფლებში და სავსე მუშაობა იქვე განაგრძო 1972 წელსაც. მის შემადგენლობაში იმყოფებოდნენ: ჯ. სონულაშვილი (ექსპედიციის ხელმძღვანელი), თ. ოჩიაური (მოდელი), ვ. ითონიშვილი (უფროსი მ/თ), მ. ქანთარია (უფროსი მ/თ), ნ. მაჩაბელი (უმცროსი მ/თ), ლ. ბერიაშვილი (უმცროსი მ/თ), ნ. მინდაძე (უმცროსი მ/თ), ნ. ნიბლოშვილი (საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილების უმცროსი მ/თ), მ. ფავლენიშვილი (აწარმოებდა ფოტოგადაღებას), ლ. აბულაძე (უმცროსი მ/თ მოწვევით), ლ. ერისთავი (ლაბორანტი მოწვევით).

ექსპედიცია სწავლობდა ერწოს მოსახლეობის შემადგენლობას და ეთნოკურ პროცესებს, მატერიალურ კულტურას, მეურნეობის განვითარების ისტორიას, სოციალური ურთიერთობის ფორმებს და სულიერი კულტურის საკითხებს

ვინაიდან სამუშაოდ შერჩეული რეგიონის ეთნოგრაფიული კვლევა ჩერკოვობით მხოლოდ საწყის სტადიაშია, სავსე მუშაობის შედეგებზე მსჯელობაც ნაადრევია. შედეგებს გვიჩვენებს ცალკეული საკითხების მონორა-

ფიული შესწავლა, მაგრამ ერწოს დაზვერვისა და რამდენიმე სოფელში მოპოვებული მასალების მიხედვით შეიძლება შეგნერდეთ ზოგიერთ მომენტზე.

ეთნოგრაფიული მონაცემები ერწოს მოსახლეობის შესახებ გვიჩვენებს, რომ ამ ტერიტორიაზე ცხოვრობენ კახელები, ქართლელები, ფშაველები, ხევსურები, გუდამაყრელები. საყურადღებოა ის გარემოება, რომ მთხრობები ერთმანეთისაგან განსხვავებენ ერწოს მოსახლეობის ძველსა და ახალ ფენას. მათი ინფორმაციის მიხედვით, ძველ ფენას განეკუთვნებიან „კახები“, რომლებშიც ივლისხმებიან კახელები და ქართლელები, ე. ი. ბარელები, ხოლო შედარებით გვიან მოსულებად მიიჩნევენ მთიელებს. გვარების შესახებ არსებული გადმოცემების მიხედვით მთიელთა უმრავლესობის დასახლების პროცესი ერწოში მიმდინარეობდა XIX—XX საუკუნეებში. მაგრამ აღნიშნული ვითარება სრულებითაც არ არის იმის მაჩვენებელი, რომ ეს პროცესი XIX საუკუნეში დაიწყო. რომ აღარაფერი ითქვას ზოგიერთი გვარის უფრო ადრე დასახლების შესახებ შემანახულ ზეობრ გადმოცემაზე, XIX საუკუნის წინა პერიოდში ერწოში მთიელების ცხოვრება დასტურდება აღმოსავლეთ საქართველოს XVIII საუკუნის ხალხის აღწერის დაფთვების მონაცემებით. ერწოს მოსახლეობის აღწერაში⁹ სწავებული არაერთი ქისტაური, ქავაზაური, ჭილაური, ნუერი (ნიაური?) ფშაველი გამახარე. დვალი ბოგანო და სხვა XVIII საუკუნეში ერწოს ტერიტორიაზე მთიელთა კომპაქტური განსახლების დამაპტიცებელია, რაც გვაფიქრებინებს, რომ წინა საუკუნეებშიც სდებოდა მთის ნამატი მოსახლეობის აქ დამკვიდრება.

ერწოს ტერიტორიაზე, რომლის ირგვლივ შემორტყმული ქედების სახელებია საბადური, სათიბი, იკვლივი, ვანათი, გორშავარდენი, ყვათსაყდარი, კუნტასყელი, არჯეკლისგორი, ხარიხისგორი, მოსახლეობის დიდი უმრავლესობა შედგება ჩამოსახლებული მთიელები-სავან. მათ განსახლებაში შეიმჩნევა ერწოსშია ლოკალიზაცია, რაც გამოხატულებას პოულობს შემდეგში: ერთიმეორის ახლო მდებარე სოფლების ერთ ჯგუფში (სიონგორი, ნალოკრა, ბალებსხევი ანუ როშკონთ სოფელი, ციათსოფელი, კვირისხევი ანუ დამწვარსოფელი, ახალსოფელი, კაღუელი სოფელი, თო-

⁸ ე. ბარდაველიძე, ივრის ფშაველებში (დღიური), ენიქის მოამბე, XI, თბილისი, 1941.

⁹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, I, თბილისი, 1967, გვ. 48—49.

ლოხჩასოფელი, თრანი) უმთავრესად ცხოვრობენ ხევსურები, ხოლო შედარებით მცირე რაოდენობით გულამაყრელები და სხვები. ამის გამო, დასახლების ამ მიკროერთულს უწოდებენ ქვესურობას. სოფლების ჯგუფს (მაგრანეთი, ზემო ნაქალაქარი, ქვემო ნაქალაქარი, დორეულები, ვემათქევა), სადაც მოსახლეობის კმაველესობას შეადგენენ ფშაველები, შვარქვეს ფშაველობა. ერწოს ამ ნაწილში ცხოვრობენ აგრეთვე გულამაყრელები, „კახები“ და სხვები. ერწოს დანარჩენ სოფლებში (საყდრიონი, ჰვესოფელი ანუ ქვესურთსოფელი, ცალღელაანთ სოფელი, თოლენჯი, მელიასქევი, დევენანთქევი, სვიმანიანთქევი, გორანა) ძირითადად მოსახლეობენ „კახები“, მთიდან ჩამოსახლებულთაგან უფრო მეტია გულამაყრელები, ხოლო ჰვესურთსოფლის მოსახლეობის ერთ ნაწილს შეადგენენ ხევსურები.

მთიელები და „კახები“ კომპაქტურადაა დასახლებული აგრეთვე მდ. იორის დაყოფებით დაბა სიონიდან სოფ. ბოჭორმამდე (სიონი, ორხევი, საჩინიბო, ყუდრო, ფეჰვიანი, ომარაულა, ბოჭორმა), რაც ვახუშტისეული ლოკალიზაციით ერწოში შედიოდა, ხოლო ადგილობრივი მოსახლეობის გაგებით ეს ტერიტორია ერწოს არ ეკუთვნოდა. მთხრობლები ერწოსაგან გამოყოფენ ხეობის იმ ნაწილსაც, რომელიც სიონის წყალსაცავის აშენების შემდეგ წყალმა დაღარა. მანამდე აქ არსებული ცხრა სოფლიდან რვა სოფელში (სასახლე, კიოტანთკარი, კუპრიანთკარი, დიდმელაურა, სიონი, უკულმართი, ჯიჭო, საყარაული) უცხოვრობათ ფშაველები, ხოლო ერთში (გენდაურა) — 1920-იან წლებში დასახლებულ ხევსურებს.

თავისთავად ცხადია, რომ მთიელთა ჩამოსახლება და ერწოელებთან მათი დამეზობლება არ ნიშნავდა მოსახლეობის მექანიკურ აღდგომინაცვლებას. ამგვარი ვადადგილება წარმოადგენდა მნიშვნელოვან სოციალ-ეკონომიურ პროცესს. ჩამოსახლების დღიდან მთიელთა ყოფა-ცხოვრება ძალაუნებურად იცვლებოდა, ვინაიდან ისინი ემბემოდნენ მთისაგან განსხვავებულ სამეურნეო და სოციალური ცხოვრების ფერხულში. ამგვარი ხასიათის ცვლილებებს არც რაიმე უშლიდა ხელს, რამდენადაც მთიელები სწორედ იმიტომ მოისწრაფოდნენ ერწოსაკენ, რომ სამეურნეო პირობების შეცვლით თავიანთი ეკონომიური მდგომარეობა გაეუმჯობესებინათ. ასეთი მიზანდასახულობით მოსულმა მთიელებმა დიდი მონაწილეობით მოჰკიდეს ხელი ბარისათვის დამახასიათებელ სამეურნეო საქმიანობას. მკვიდრი მოსახლეობის ზეგავლენით ისინი დაეუფლნენ მიწის დამუშავების აქ არსებულ სისტემას. მა-

თი მეურნეობის მასშტაბი გაფართოვდა არა მარტო მარცვლეული კულტურების სათესი ფართობის გაზრდით, არამედ აქ დასახლებამდე მათთვის უცნობი სამეურნეო დარგების (მებოსტნეობა, მებაღეობა) ათვისება-გამოყენებით. ამის შესაბამისად მთიელებმა შეისწავლეს შრომის იარაღების დამზადების ტექნიკა და გამოყენების წესი. საკმარისია აღინიშნოს, რომ ერწოში ჩამოსახლების დღიდან მათ აამუშავეს დიდი ქართული გუთანის და ხენათესვის პრაქტიკაში დანერგეს გუთნეულის გამართვის, მასთან დაკავშირებული შრომის ორგანიზაციის და სამუშაო დღეებით სარგებლობის ის პრინციპები, რაც დამახასიათებელი იყო „კახების“ ერთობლივი შრომა-საქმიანობისათვის.

ადგილობრივი სამეურნეო პირობების შესაბამისად ერწოში ჩამოსახლებული მთიელები ავითარებდნენ აგრეთვე მესაქონლეობას, რასაც მთაში ცხოვრების დროს წამყვანი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. ერწოში დასახლების შემდეგ მთიელის ეკონომიკაში შეიცვალა საქონლის სახეობათა რიცხობრივი შეფარდება. საქონლის პრაქტიკული გამოყენების საქირობამ მესაქონლეობის სფეროში შემოიყვანა მთისთვის უცნობი პირუტყვი (კამეჩი) და ვაზარდა გამწევი ძალის რაოდენობა. მსგავს ცვლილებათა შესაბამისად იცვლებოდა საქონლის მოვლა-პატრონობის ხასიათი, ინერგებოდა მწყემსობის ორგანიზაციის ადგილობრივი წესი და ა. შ.

მკვიდრი მოსახლეობის მიმბაძველობის შედეგად სათანადო ცვლილებები მოხდა მთიელთა მატერიალური კულტურის, სოციალური ერთიანობისა და სულიერი კულტურის სფეროში, რასაც ნათლად გვიჩვენებს ეთნოგრაფიული მასალები საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობების, საოჯახო ყოფისა და ქორწინების, რელიგიური რწმენა-წარმოდგენებისა და დღემასწავლებლის შესახებ. მაგრამ ყოველივე ამასთან ერთად ერწოში დასახლებული მთიელები რიც შემთხვევაში კვლავ იყენებდნენ მამა-პაპურ საოჯახო ნივთებს და სამეურნეო იარაღებს, თავდაპირველ პრაქტიკულ მნიშვნელობას უნარჩუნებდნენ ნაგებობის ამა თუ იმ ელემენტს და განსაკუთრებით დიდხანს ინახავდნენ ნათესაური და მეზობლური ურთიერთობის ფორმებს, საქორწინო წეს-ჩვეულებებს, ძველი საოჯახო ყოფის გადმონაშთებს, ხალხური სამართლის ნორმებს, რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენებს და მასთან დაკავშირებულ რიტუალებს და ა. შ. აღნიშნულ გარემოებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ერწოს მოსახლეობის ყოფისა და კულტურის თავისებურებათა შესწავლისათვის, ვინ-

ნაიდან აქ დამკვიდრებული მთიელების ვინაობა და ეთნოგრაფიული ინდივიდუალობის შენარჩუნება სწორედ ძველ წეს-ჩვეულებათა შემონახულობამ განაპირობა.

კულთხორ თავისებურებების შენარჩუნებას ურობიერობის სხვა საშუალებებთან (ქორწინება, ნათესაური კავშირი, მეზობლური ურთიერთობა...) ერთად ხელს უწყობდა ახალ სამოსახლოში მოწყობილ მამა-პაპურ სალოცავში შეკრება და ტრადიციული წესების შესრულება. როგორც წესი, ხევსურის, ფშავლის თუ გუდამაყრელის სალოცავს შენარჩუნებული აქვს თავდაპირველი სახელწოდება და ნაწილობრივად ფუნქციაც. იახსარი, კოპალა, კვირია, მთავარ-ანგელოზი, პეტრე მოციქული, ლომისა და მრავალი სხვა ის სალოცავებია, რომლებიც ჩამოსახლებულმა მთიელებმა ამავე სახელწოდებით მთაში არსებულ ჭვარხატების მიტოვების შემდეგ ერწოში ნიშების სახით მოაწყვეს და იმ წეს-ჩვეულებათა შესრულება განაგრძეს, რომელსაც მისდევდნენ მათი წინაპრები. ამ სალოცავებში ინახებოდა დღეობებში ხმარებული ჭურჭელი (ქვაბები, სასმისები, ქვევრები...), რომელთა დიდი ნაწილი დაკარგულია, მაგრამ ზოგიერთ მათგანში დღემდე ინახება არაერთი მნიშვნელოვანი ნივთი. ექსპედიციას საშუალება ჰქონდა დეკანოზად ნამყოფი მთხრობლების დახმარებით ზოგიერთ მათგანს გაესცნობოდა. მაგალითად, სოფ. ტოლანთსოფელში ვნახეთ ბურღულების სალოცავი იახსარი, ხოლო სოფ. კვირიასხევში ანუ დამწეარსოფელში წიკლაურებისა და მათგან გამოყოფილი ბასილაურების ხატი პეტრე-მოციქული. ბურღულების სალოცავში ადრე მიიღარი განძი ყოფილა დაცული, მაგრამ გაუქმარკვეთ და ამჟამად შემორჩენილია მხოლოდ რამდენიმე ნივთი, რომელიც გვაჩვენა აღნიშნული სალოცავის დეკანოზმა ილიკო ბურღულმა. ექსპედიციის მიერ აღწერილი ნივთებიდან ერთ-ერთი მათგანი წარმოადგენს

სპილენძის სასმისის მცენარეული და გეომეტრიული ორნამენტებით (იხ. ტაბულა 1)¹⁰. შედარებით ბევრი ნივთებია დაცული სალოცავ პეტრე მოციქულის ნანგრევში, რომლის აღწერის საშუალება მოგვცა ამ ხატის დეკანოზმა, სიძველეთა დაცვის ენთუზიასტმა და შესაწინავემა მთხრობელმა შალვა ბასილაურმა. მისი ცნობით, ამ სალოცავის განთსაცავიდანაც არაერთი ნივთი დაკარგულა. ასეთებად დაგვისახელა „შავკაბა“, რომელიც ერთ ხელადა სასმელს იტევდა და მისი გამოცლა „სულმოუქცევრად“ ხდებოდა, „სადიდებელი“ თასები, რომელთა შორის ერთს რქმეფია „ჩანახი“ და სხვ. ადგილზე აღწერილი თასებიდან, რომელთაგან აქ ვიმოწმებთ ზოგიერთ მათგანს (იხ. ტაბულა 2, 3, 4, 5, 6), აშშვენებს შემკულობა ორნამენტის (გეომეტრიული, მცენარეული, ასტრალური) და წარწერების (ქართულ და არაბულ ენებზე) სახით. სალოცავებში დაცული ნივთების შესწავლა შემდგომშიც საშუარ საქმედ გვესახება და ეს ექსპედიციის ერთ-ერთ ამოცანას შეადგენს.

სალოცავებთან და მის საგანძურთან ერთად ექსპედიციამ აწარმოებდა ერწო ტერიტორიაზე არსებული ძველი ნამოსახლარების, ციხე-კოშკებისა და საკულტო ნაგებობების აღრიცხვასა და ფოტოგრაფირებას, ხოლო ისტორიულ ძეგლებს ათვალიერებდა როგორც საკუთრივ ერწო-თიანეთის ტერიტორიაზე, ისე მის მეზობლად მდებარე ხეობებში. ჩვენ ექსპედიციის დაზვერებით ხასიათის მუშაობაში მონაწილეობა მიიღო აკად. გ. მელიქიშვილმა, რომელიც უშუალოდ გაეცნო როგორც ეთნოგრაფიული კვლევის რევიონს, ისე მის ფარგლებს გარეთ მდებარე ძეგლებს.

¹⁰ ილუსტრაციები დამზადა მხატვარმა ნ. ველიაშვილმა.

ვაჟბერიან ითონიშვილი
ჯუანშვირ სონულაშვილი

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის 1972 წლის სამმუშაო-არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისას დამიძღვნილი

საანგარიშო სმსია

1973 წლის 26 მარტიდან — 30 მარტის ჩათვლით საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში მიმდინარეობდა 1972 წლის სავალდებულო — არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია, რომელშიც, ზემოხსენებული ინსტიტუ-

ტის გარდა მონაწილეობა მიიღეს ბათუმის, აფხაზეთის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტებისა და ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის თანამშრომლებმა. სესია გახსნა სხდომის თავმჯდომარე მ. ლორთქიფანიძემ, რომელმაც დამსწრეთ მოკლე შეხავალი სიტყვით მიმართა.

მოსხენებით „საქართველოს ზღვისპირეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის საველე მუშაობის შედეგები“ გამოვიდა ნ. ბერაქნიშვილი. მან აღნიშნა, რომ ექსპედიციამ დაასრულა ოქუმი 1 და ხერგელის — კლდის ნაბინარების თხრა და რომ მათი შემდგომი შესწავლა, უთუოდ, საფუძვლად დაედება საქართველოს ზედაპლურული კულტურის ისტორიის არა მხოლოდ კერძო საკითხების გარკვევას, არამედ ამ კულტურის განვითარების გზებისა და მისი ცალკეული პერიოდების თვისებებზე დადგენას.

„ოქუმის მღვიმე 1-ში ჩატარებული მუშაობის მოკლე ანგარიში“ გაყვება გ. ხუბუტიაძე. მან აღნიშნა, რომ გალის რაიონში სოფლების ოქუმისა და ლემურეთის მიდამოებიდან ქვის ხანის სხვადასხვა პერიოდის ნაშთები (ქვიდა პალეოლითი, მეზოლითი, ნეოლითი) მხოლოდ ამ ათიორეულ წლის წინათ ვახლა ცნობილი. დიდხანს არ ჩანდა უძრავი კულტურული ფენიდან მომდინარე მასალა. ეს ხარვეზი შეავსო ოქუმის მღვიმეში.

კ. კალანდაძემ წაიკითხა მოხსენება „ჩხოროთლის ნეოლითური ნამოსახლარი“, მისი აზრით, ამ ძეგლის სახით დასავლეთ საქართველოს ნეოლითურ ძეგლებს შეემატა კლდე ერთი ღირსშესანიშნავი ნამოსახლარი, რომლის არსებითი მნიშვნელობა იმაში მდგომარეობს, რომ მისი ტერიტორიის გარკვეულ ფართობზე კულტურული ფენა უძრავ მდგომარეობაში აღმოჩნდა, რასაც ვერ ვიტყვით დასავლეთ საქართველოში დღემდე ცნობილ ნეოლითურ ღია სადგომებზე.

საყურადღებო მასალა იყო მოყვანილი ასევე ტ. ჩუბინიშვილისა და ლ. ჰელიძის მოხსენებებში „ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები“.

მომხსენებლებმა დაახასიათეს ადრე სამიწადმოქმედი კულტურის გორა-ნამოსახლარი არხლო 1. ნამოსახლარზე წარმოდგენილია შეიდი სამშენებლო პორიზონტი. გორის ძირითად გამოვლინდა სხვადასხვა ღროს უძველესი თხრილები და არხები, რომლებიც ბორცვს სამი მხრიდან უყლიან. მათ შორის ყველაზე საინტერესო უადრესი არხები. ძველის კომპლექსური წინასწარი შესწავლის შედეგად, — კერამიკა, ობსიდიანის იარაღ-ანატექციები, მისი ფეხა, ფლორა — ავტორები მას ენეოლითის პირველი ნახევრით ათარიღებენ. ავტორების აზრით, ამ ნამოსახლარს მასალა გვიჩვენებს, რომ ქვის ინდუსტრია იმ ადგილობრივი მეზოლითური კულტურის საწყისებზეა დამყარებული, რომელიც საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ ტერიტორიაზეა დამოწმებული.

„ახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის საველე მუშაობის ანგარიში“ წაიკითხა კ. ფიცხელაურმა (თანავტორები — შ. დედაბრიშვილი, ნ. მამიაშვილი, მ. უზუნაშვილი, კ. ნუცუბიძე, ბ. მაისურაძე).

ექსპედიცია საანგარიშო წელს მუშაობდა შიდა და გარე ახეთის ცხრა პუნქტში: თეთრწყურში, გულგულაში, ვანთაში, ზემო ბოდბის მახლობლად, კაჭრეთის სამხრეთით „ბრინჯა წყალთან“, სოფ. ყარაღაჯის ჩრდილოეთით ალაზნის ველზე მდებარე ხელოვნურ ნამოსახლარ ბორცვზე, სადღლას ნამოსახლარზე, სოფ. დარჩეთში, პანკისის ხეობაში. აქ ძირითადად ვატობილი იყო შუა და გვიანბრინჯაოს ხანის სამარხები, მათ შორის იყო ერთი მდიდარი სამარხი (ვანთაში). „ტყის ბოლოს გორაზე (თაფაზე)“ გამოვლინდა განუწყვეტელი სამშენებლო პორიზონტები ადრებრინჯაოს ხანის დასასრულთან მოკიდებული ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისამდე. აქვე გამოვლინდა ქრისტიანული ხანის ჩამშენებული სამარხები და გვიანანტიკური ხანის სამი სამარხი.

სოფ. არჩეთის (გურჯაანის რაიონი) დასავლეთით, ადგილ საბერეში გაიწმინდა ადრეულადღერი ხანის ეკლესიის მცირე ნაშთი.

რ. აბრამიშვილის, ე. გოვაძის, ნ. თუშიშვილის, კ. კალანდაძის, დ. მუსხელიშვილის, ე. ნიკოლაიშვილის, ალ. რამიშვილის საინტერესო მოხსენებებში „დიდი თბილისის არქეოლოგიური ექსპედიციის ძირითადი შედეგები“ შევსაბუღელი იყო იმ ფართო ხასიათის სამუშაოები, რომლებსაც ექსპედიცია აწარმოებდა დიღმის ხეობასა და დიდი თბილისის ტერიტორიაზე.

საანგარიშო წელს ექსპედიცია არქეოლოგიურ გათხრებს ძირითადად აწარმოებდა დიღმის ველზე, სადაც ითხრებოდა მტკვარ-არაქსის კულტურისა და ადრეულადღერი ხანის ნასახლარის ნაშთები და ბრინჯაოსა და ადრეკინის ხანის სამარხები.

თრელის სამარგნის გარკვეულ ფართობზე 1972 წელს გაითხარა ბრინჯაო-რკინის ხანის 21 სამარხი.

ექსპედიცია გათხრებს აწარმოებდა დიღმის ველის ჩრდილოეთ ნაწილშიც, ე. წ. ნამგალა მწიხარზე. აქ გაითხარა ქვაყრილიანი და ქვიბისაგან შემდგარი წრეებით შემოღობული ორი ყორღანი. № 1 ყორღანი გვიანბრინჯაოს ადრეული ეტაპით უნდა დათარიღდეს, ხოლო № 2 ყორღანი — შუა ბრინჯაოს ბოლო პერიოდით ან შუაღან გვიანბრინჯაოზე გარდამავალი ხანით.

გათხრები ჩატარდა აგრეთვე თრელიგორა 1 ბორცვის განოქვაბულში, სადაც აღმოჩნდა ადრებრინჯაოს ხანის, გვიანბრინჯაო-ადრეკინ-

ნის ხანის და აღრეფეოდალური ხანის მასა-
ლა.

დღმისწყლის მარჯვენა სანაპიროზე ვაშლა-
ჭვარას სამაროვანზე გაითხარა 24 სამარხი —
18 აღრეფეოდალური ხანის ქვაყუთი და 6 ახ.
წ. IV საუკუნის ორმისამარხი.

საანგარიშო წელს სტაციონალური გათხრე-
ბის გარდა ექსპედიცია აწარმოებდა დახვერეთ-
ით ხასიათის სამეშაოებს, რის შედეგადაც გა-
ირცვა, რომ თბილისის თითქმის ყველა რაიონ-
ი სკვამოდ აღრეფული დროიდან არის დასახ-
ლებული — უძველესი ნასახლარი (დაახლო-
ვებით ძვ. წ. V—IV ათასწლეულით თარიღ-
დება) აღმოჩნდა ვაჟა-ფშაველას პროსექტთან;
აღრებრიწვას ხანის ნასახლარები აღმოჩნდა
დიდებუში, საბურთალოში, დღმის მასივში,
ვაშლაჭვარში და ზემოაკვალაში; შუაბრინჯაოს
ხანის ძეგლებია გამოვლენილი ღრმადელაში
და დღმის მასივში.

დიდი თბილისის ტერიტორია განსაკუთრე-
ბით მჭიდროდ ჩანს დასახლებული გვიანბრინ-
ჯაო-აღრეფიანის ხანაში, ამ პერიოდის ძეგლები
მოპოვებულია: ავღაბარში, ორთაქალაში,
ნარიალაზე, ნავთლუში, მოაწმინდის ფერ-
დობზე, ვაკეში, საბურთალოზე, ვაშლაჭვარში,
დღმის ველზე, ღრმადელაში, ნაძალადეგში,
თბილისის ზღვასთან, აგუალაში, ზემოაკვალა-
ში, დიდებუში, გლდანში, ვარკეთილში, ფონი-
ქალაში, შვენაბადას მახლობლად და სხვ.

საკმაოაა აღმოჩენილი ანტიკური ხანის ძეგ-
ლები: ლენინის მოედნის მახლობლად, ორთა-
ქალაში, ავღაბარში, მოაწმინდის ფერდობზე,
ვაკეში, დიდებუში, ნაძალადეგში, ღრმადელა-
ში, პლეხანოვის პროსექტზე, დღმის მასივ-
ში, ვაშლაჭვარში, გლდანში, აგუალაში და სხვ.

„მესხეთა-ქაჯახეთის არქეოლოგიური ექსპე-
დიციის მუშაობის შესახებ“ მოგვახსენა
ო. ლამაშიძემ (თანაავტორი ე. ართილყეა).

ექსპედიციამ საანგარიშო წელს გათხრები
ჩაატარა ბორჯომის ხეობაში, მდ. მტკრისა და
ჩრტახეთის წყლის სუბაროათთან. აქ აღმოჩენი-
ლი ძველი მრავალფენოვანია. I ფენაში გა-
მოვლენდა შუაფეოდალური ხანის ნაგებობის
ნაშთი და თიხის კუბუკლის ფრაგმენტები. II
ფენა შეიცავს წინაქრისტიანული ხანის ძეგ-
ლებს (სამაროვანი, ნასახლარი), სადაც საყ-
მოდ აღმოჩნდა არქეოლოგიური მასალა —
ბრინჯაოს და რკინის ელემბი, რკინის სატე-
რები, მახვილები, მოხრილი დანები, შუბისპი-
რები, ბრინჯაოსა და რკინის შვილდური სა-
კინებები, თიხის კუბუკელი, ბრინჯაოს მასიური
რგოლები, მძივები და სხვ. (სამაროვანზე), რაც
ძირითადად ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნა-
ხევარს უნდა მიეკუთვნოს.

ექსპედიცია მუშაობდა ასევე სიღის ხევის
აღვილ დიორში, სადაც სავარაუდოა მრავალ-
ფენიანი ძეგლის არსებობა.

საყურადღებო შემთხვევით აღმოჩენებს მი-
ეკუთვნება ადგილ „ბორნილეს“ სათავეებ-
ში ე. წ. „სარაიებში“ მოპოვებული მასალა,
რომელიც უშთავრესად ძვ. წ. II ათასწლეუ-
ლის შუა ხანით თარიღდება.

„მუხნარის ღელეში“ (ღვირთან) ექსპედი-
ციამ გამოავლინა ნასოფლარი, რომელიც აღრე-
ფეოდალური ხანისა ჩანს.

გ. მიქელიძემ (თანაავტორები — მ. ბარამი-
ძე, დ. მუსხელიშვილი, დ. ხახუტაიშვილი,
გ. ფხაკაძე) გაკვეცნო კოლხეთის მრავალრბ-
მიანი არქეოლოგიური ექსპედიციის საველე
გვლეთა-ჭიების შედეგები.

ექსპედიციის პირველი რაზმი სამეშაოებს
აწარმოებდა გალის რაიონის სოფ. ღუმერიშ-
ში, რომლის შესახებ უკვე ცალკე იქნა მოსმე-
ნილი მოხსენება.

მეორე რაზმი მუშაობდა ჩხორთწყუს რაიონ-
ის სოფ. კოლაში, სადაც მიკვლულია რკი-
ნის სადნობი ქურა-სახელიანოები და მათი
სინქრონული ნამოსახლარი.

გვიანბრინჯაოს და აღრეფიანის ხანის სტრა-
ტიგრაფული კრილის შემოწმების მიზნით ექს-
პედიციის მესამე რაზმმა აწარმოვა სადახვერეო
სამეშაოები სოფ. ანაკლიაში, დიხავეძეა II,
სადაც დადასტურდა აღრეფიანური და გვიან-
ბრინჯაოს ხანის ფენები.

საინტერესო მასალები იქნა მოპოვებული
ექსპედიციის მეოთხე რაზმის მიერ, რომელმაც
გეგეკეკორის რაიონის სოფ. საელიაოში, ადგ.
„კურშიაზე“ დაადასტურა სამი კულტურული
ფენის არსებობა: I ფენა ძვ. წ. I ათასწლე-
ულის საწყისი საუკუნეების, II — გვიანბრინ-
ჯაოს ხანის, III ფენა კი — აღრებრიწვასი.

ძირითადი სამეშაოები წარმოებდა სოფ. სა-
ქორქიოს ტერიტორიაზე, ადგ. „სიმაგრეზე“,
სადაც ითხრებოდა ძვ. წ. V ს. საწყისის I კულ-
ტურული ფენა და ნაწილობრივ ძვ. წ. VI ს.
უცინასკელი მესამედის კუთვნილი II ფენა.
„სიმაგრეს“ შემოგარენში ექსპედიციამ დაიწყო
ბათქაშოვანი მოედნების შესწავლა, რომლებიც
ძვ. წ. IV—III სს. ნამოსახლართა ნაშთებს უნ-
და წარმოადგენდნენ. ამავე ტერიტორიაზე ექს-
პედიციამ შეისწავლა შუაფეოდალური ხანის
ნაგებობის ნაშთები.

სადახვერეო სამეშაოები წარმოებდა აბაშის
რაიონის სოფ. კოდორ I, ადგ. „ობირგულზე“,
რომელზეც დადასტურდა შუაბრინჯაოს დასას-
რულისა და გვიანბრინჯაოს დასაწყისის მძლავ-
რი კულტურული ფენა.

„ნასტაქისის არქეოლოგიური ექსპედიცია და
დახვერეები მცხეთის რაიონში“, ამ ექსპედი-

ციის მუშაობის შედეგები შეაჯამა ალ. ბოზო-
ნაძემ (თანაავტორები — ჯ. ამირანაშვილი,
გ. მიორცხულავა, ც. ჩიკოძე, ი. ცუხიშვილი).
ექსპერიმენტი გამოაღწია ფართო სამუშაოები მსა-
ტაქსისის ევლზე არსებულ ნაქალაქარზე. აქ გა-
იჭრა რვა თხრილი, სადაც დიდი რაოდენობით
გამოვლინდა ნაგებობათა ნაშთები, ქვევრები,
თიხის ჭურჭლის ნატყხები, ალიზის აგურით
ნაგები მცირე ეკლესია და სხვ.

მდ. ქსნის მარცხენა ნაპირზე მიკვლეულ იქნა
შუაბრინჯაოს ხანის დანგრეული ყორღანული
სამარხი.

ქართლ-იმერეთის გზისა და ქსანში მიმავალი
გზის გადაკვეთაზე ექსპედიციამ მიაკვლია
გვიანბრინჯაოს ხანის სამოსახლო გორას —
„ქანდის გორა“, რომლის ზედაპირზე შეგრო-
ვულ იქნა მდიდარი მასალა.

ექსპედიციამ მოიხილა ჩარდახის ტერიტო-
რიაზე მდებარე გორაკ — „ღლი გორა“. მუ-
შაობა წარმოებდა ასევე სარკინითის ქედზე,
სადაც 1971 წელს აღმოჩნდა თიხის ნიღებები
და დამატებითი მასალა, რომელიც ელინისტე-
რი ხანით თარიღდება.

საუღელი თხრილები იქნა გავლებული სოფ.
ძალისაშიც, სადაც გამოვლინდა მნიშვნელოვან-
ი მასალები, რომლებიც ამ ადგილას ახალი
წ. ა. I—III საუკუნეების მალაკანეთობრებუ-
ლი და არქიტაქტურულად გაფორმებული ქა-
ლაქის არსებობას მოწმობენ.

მოხსენებით არქეოლოგიური გათხრები ენ-
„შა“ გამოვიდა ო. ლორთქიფანიძე (თანაავტო-
რები რ. ფუთურიაძე, ნ. მათიაშვილი, ა. ჭყო-
ნია).

საანგარიშო წელს გათხრები წარმოებდა ნა-
ქალაქის ცენტრალურ და ქვედა ტერა-
სებზე.

ცენტრალურ ტერასაზე გამოვლინდა ოთხ-
კუთხა ნაგებობის საძირკვლის ნაშთები და
გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურული ფენა. ეს
უქანსკელი ძლიერ დაზიანებული იყო მიწის
სამუშაოების შედეგად. იგი იყო კლდოვან ღე-
დაქანზე, რომელშიც ხელოვნურადაა ამოკეთო-
ლი არხები, ორბიები, ნახევრადწრილი მოე-
დანი სადინართუთრ.

თხრილის დასავლეთ ნაწილში ფიქსირებუ-
ლია კირქვის ანატაკებიანი ფენა, რომელიც
გვიანბრინჯაოს ხანით თარიღდება. ამ უქა-
ნასკენის ქვეშ აღმოჩნდა ძვ. წ. IV საუკუნის
ფენა, სადაც მოპოვებულია კოლხური კერამი-
კისთვის დამახასიათებელი ნიმუშები, ძვ. წ.
IV საუკუნის იმპორტული კერამიკა, ოქროს
შეწყვილებული მძივი, გაუმჭვირაველ მინის
ფრინველის გამოსახულებიანი საყიდ, ვერცხ-
ლის მილაკი, ქარვის მძივი, ბრინჯაოს სამაჯუ-
რი, სასაფეთქვე რგოლი და სხვ.

შესწავლილია აგრეთვე ადრეანტიკური ხანის
(ძვ. წ. V—IV სს.) ფენა, სადაც გვხვდება ადგი-
ლობრივი კერამიკის დამახასიათებელი სახე-
ბები.

ქვედა ტერასაზე გაითხარა დაახლოებით
250 მ² ფართობი. გამოვლინდა რუსტირებული
ქვით ნაგები სწორკუთხა ნაგებობის სამხრეთი
ფასადი და გვიანბრინჯაოს კულტურული
ფენა. ამ ფენაში დამოწმებული მასალიდან
განსაკუთრებით ყურადღებას იქცევს სილენის
გამოსახულებიანი თიხის ყალიბი.

ვანის არქეოლოგიური ექსპედიციის ერთ-
ერთი რაზმი გათხრებს აწარმოებდა სოფ. დაბ-
ლაგომში და მის მიდამოებში — ნაციხვარასა
და ნასაქრევის ბორცვზე. ამ გათხრების ანგა-
რიში წაიკითხა ვ. თოლორაძეც. ამ შესწავლილ
ქვა კულტურული ფენები, რომლებიც ცხოვ-
რების თვ პერიოდს ასახავენ: ძვ. წ. VI—IV სს.
და ძვ. წ. IV—III სს.

ნასაქრევის ჩრდილო-დასავლეთ ფერდზე
გათხარა რამდენიმე ქვესამარხი — ძვ. წ.
IV—III სს.

ვანსაკუთრებით საინტერესო აღმოჩნდა ნა-
ციხვარას ბორცვის დასავლეთ ფერდზე გათხ-
რილი მდიდრული სამარხი.

სამარხში აღმოჩნდა ნივთიერი მასალა, წარ-
მოღვენილი ოქროს სამკაულებით, ბრინჯაოს
და ვერცხლის ჭურჭლებით, რკინის იარაღე-
ბით, მინის და ქვის მძივებით და საყიდებით,
შემოტანილი და ადგილობრივი თიხის ჭურჭ-
ლით და სხვ.

სამარხეული ინვენტარის წინასწარ შესწავ-
ლის საფუძველზე, სამარხი ძვ. წ. III საუკუ-
ნის დასაწყისის უნდა ეკუთვნოდეს.

ბიჭვინტის არქეოლოგიური ექსპედიციის
შესახებ მოვახსენა ა. აფაქიძემ (თანაავტორე-
ბი გ. აგრაბა, გ. აფაქიძე, ლ. ასათიანი, გ. გა-
ფრინდაშვილი, გ. დუნდუა, ნ. მათიაშვილი,
დ. დავლენიშვილი, მ. ყარაშვილი, ი. ცუხი-
შვილი).

საანგარიშო წელს სამუშაოები ჩატარდა
ბიჭვინტის ნაქალაქარზე — ციხე-ქალაქის შიგ-
ნითა ტერიტორიაზე და სოფ. ალაშაძის ახაშ-
ნის ბორცვზე. აქ ჩატარებულ იქნა საკონტრო-
ლო-დამზუსტებელი გათხრითი სამუშაოები,
რომელთა შედეგად მოპოვებულ იქნა დამატე-
ბითი მასალები ნაქალაქარის ნაგებობათა ქრო-
ნოლოგიური თანმიმდევრობის დასადგენად,
გაიწმინდა კერამიკული ქურა (ნაქალაქარის და-
სავლეთ ნაწილში) და სხვა.

სოფ. ალაშაძეში გაიხსნა რამდენიმე კვანძი,
გეგმისა და კრიდების დაზუსტების მიზნით. გა-
იხსნა მშენებლობის ტექნიკის დამახასიათებე-
ლი დეტალები.

არქეოლოგიური ობიექტების არქეომაგნიტური მეთოდით გამოკვლევის შედეგების შესახებ ვეცხებრა ზ. ჭელიძე.

მან, 9 რკინის სადნობი ლუმელიდან აღებულ 50 ნიმუშის არქეომაგნიტური მეთოდით გამოკვლევის შედეგად, განსაზღვრა საკვლევი რკინის ნახევრად სადნობი სახელოსნოების შეფარდებითი თარიღი.

ვარციხის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში გააეთა ვ. ჭაფარიძემ (თანაავტორები კ. მელითაური, ჯ. ჭლამია, ზ. კალანდაძე).

სენებული ექსპედიციის შესასწავლი რაონი უმეტესად მოიცავდა მთიანეთისა და წყალტუბოს რაიონების რიონისპირა ვაკე ზოლს და ვარციხის ადრეშესაბუთების ნაქალაქარსა და მასთან მდებარე უძველეს სასახლას. აქ მრავალ უბანზე ჩატარებულმა სამუშაოებმა მოგვეცა საკმაოდ საინტერესო არქეოლოგიური მასალა, რომელიც ძირითადად დაწვეულებმა ადრეანტიკურ-ელინისტურ ხანას და შუაფეოდალურ ხანას.

შ. ჩართოლანმა წაიკითხა მოხსენება „სენეთის არქეოლოგიური კვლევის შესახებ“.

მოხსენებაში ძირითადად წარმოდგენილი იყო უძველესი და კალის ეკლესიაში საუკუნეების განმავლობაში თავმოყრილი მრავალფეროვანი არქეოლოგიური მასალა, რომელიც სენეთის სხვა შემთხვევითი არქეოლოგიური მონაპოვრების მსგავსად მომდინარეობს ადგილობრივი ძეგლებიდან და ასახავს კეკელიძის მალაქთიან ზოლში მოსახლე ქართველი ტომების სამეურნეო და კულტურულ ცხოვრებას საზოგადოებრივ განვითარების ხანგრძლივი პერიოდის მანძილზე ძვ. წ. II ათასწლეულიდან დაწყებული გვიანფეოდალური ხანის ჩათვლით.

სესიაზე მოსმენილ იქნა გ. ცეციტიშვილისა და ზ. შატერაშვილის მოხსენება — „ქასპის რაიონის არქეოლოგიური ექსპედიციის ძირითადი შედეგების შესახებ“.

ეს ექსპედიცია უფრო დაზვერვითი ხასიათის იყო, მან მოიხილა 34 ძეგლი, მათგან 16 ძეგლი ჩამოსახლარი გორა და 3 სამაროვანი, დანარჩენი — ფეოდალური ხანის ნასოფლარ-ნაკვლესიარები.

მოხილული ძეგლებიდან სრულიად უცნობია 8 გორა და 3 სამაროვანი. აქ, ძირითადად, ადრებრინჯაოსა და გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ფენებია დადასტურებული.

ექსპედიცია აგრძელებდა გათხრებს, „ციხიაგორაზე“ (სოფ. კავთისხევის უბნის ჩოჩეთის ბოლოზე). ჩატარებულმა გათხრებმა საშუალება მისცეს ავტორს შემდეგი დასკვნა გამოეტანა: „ციხიაგორა“ დასახლებულა ძვ. წ.

III ათასწლეულის პირველ საუკუნეებში და აქ ცხოვრება, გარკვეული შუალედებით, წელთაღრიცხვათა მიჯნამდე, ან ახ. წ. I საუკუნემდე გრძელდებოდა.

„სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები“ წაიკითხა ა. ინაშვილმა (თანაავტორები ა. კახიძე, გ. გრიგოლია, ო. გოგიტიძე, ნ. ვაშაიძე). ექსპედიციამ განახორციელა დაზვერვითი ხასიათის სამუშაოები აჭარის წყლის ხეობის სათავეებში (გოდერძის უღელტეხილის შემოგარენი), სადაც შედარებულად დადასტურდა ქვის (ძირითადად კაცის და ოხსიდიანის) იარაღები: ნუკლეუსები, ანატერეები, ანატეკეები, ლამელები, საფეხები, სახოცები, დანისებური იარაღები და სხვა.

ასევე დაზვერვები მიმდინარებდა ჭოროხის შესართავის გვიანბრინჯაოს ხანის გორა-სამოსახლოებსა (ოშბოლო, მახო, ზემო კოკო და ა. შ.) და მდ. მდ. ჭოროხსა და სუფსას შორის არსებულ ზღვისპირა ზოლში (ჩაქვი, ბუქნარი, ციხისძირი, ურეკი, გრიგოლიანი).

განახლდა არქეოლოგიური გათხრები ფიქვნარის ანტიკური ხანის სამაროვნის ტერიტორიაზე, გაითხარა რამდენიმე სამარბი, სადაც მოპოვებულ იქნა ქიოსური ამფორა, იონური იონოხორა, შველაციანი ლეკითოსი და ამფორისკები, ბრინჯაოს სარკე და ვერცხლის სამაქულები, წელშენეჭილი სამაქურები, ფარაკიანა ბეჭდები და ა. შ. — თარიღდება ძვ. წ. V ს. 30-იანი წლებით. IV ს. სამაროვნის ტერიტორიაზე ჰუმუსოვან ფენაში შეგროვილ იქნა ატიკური შველაციანი შტამპირებულ ორნამენტული კლივიის ნაღებები, სამარხში — ლეკითოსისებრი ქურჭული.

მუშაობის ერთ-ერთი მთავარი ამოცანა იყო გოდერძის უღელტეხილის მიდამოებში ნამოსახლარების გავრცელებისა და მათი ხასიათის გარკვევის ცდა. აქ მოპოვებულია მცირე კერამიკული მასალა, რომლის მიხედვით ამ ნამოსახლარების ქრონოლოგიური ჩარჩოების მოხსნა ვერცხრობით ძნელია.

ჯ. ნადირაძემ წაიკითხა მოხსენება „გათხრები მოდინახეზე და მცხეთაჯვარში“.

საჩხერის რაიონის ციხე მოდინახეს სამხრეთ ფერდობზე გრძელდებოდა საცხოვრისისა და სამაროვნის შესწავლა. აქ ადრებრინჯაოს, გვიანბრინჯაოს და ადრეანტიკური ხანის ნამოსახლარ ფენებში ჩამოვებულია გვიანანტიკური, ელინისტური, ადრეანტიკური და გვიანბრინჯაოს ხანის სამარხები, გაითხარა ადრეფეოდალური ხანის ორი სამარხი, გვიანბრინჯაოს ხანის ოთხი სამარხი. მოხსენებულმა დაახასიათა ეს სამარხები — მათში დაკრძალვის წესი და მოპოვებული ინვენტარი.

გარდა ამისა ექსპედიციამ დაზვერვითი სამუშაოები აწარმოვა ხაშურის რაიონის სოფ. მცხეთიჯვარში. სადაზვერვო თხრილები გაიჭრა მცხეთიჯვარის ციხის სამხრეთით მდებარე ადგილ „მღენის ნასახლარზე“, „ნაურიებზე“ და „გასასყიდლიანთ ვენახში“, ამ უკანასკნელში აღმოჩნდა ნამოსახლარი, რომელიც შეიცავდა ფეოდალური, ადრენატორული და წინანატორული ხანის მატერიალური კულტურის ნაშთებს.

ადგილ „ნაურიებზე“ და „გასასყიდლიანთ ვენახში“ მსგავსი და სინქრონული ძეგლებია, სადაც აღმოჩნდა ბრინჯაოს ნივთები.

„ნაურიებზე“ გაითხარა ოთხი სამარხი. სამარხეული ინვენტარი მხოლოდ საქაულეების სახითაა წარმოდგენილი, მიცვალებულთა არაქრისტიანული დამარხვის წესი აფიქრებინებს ავტორს, რომ აქ არის ებრაელთა უძველესი ნეკროპოლისი. ყველა ეს ძეგლი მდებარეობს მცხეთიჯვარის ციხის ვარშემო, რომელიც ქართულ საისტორიო მწერლობაში აღის ციხის სახელითაა ცნობილი. „ფეოდალური ქალაქი ალი, რომლის მოსახლენი იყვნენ სომეხნი და ურიანი, მცირედ ქართველნი“ და მისგან ჩრდილოეთით აღმართული ციხე, მდებარეობდა სამეფო გზაზე, რომლითაც ფეოდალურ ხანაში აღმოსავლეთ საქართველო უკავშირდებოდა დასავლეთ საქართველოს. ამ უძველესი ნამოსახლარების აღმოჩენის ფაქტი თითქმის იძლევა შესაძლებლობას ვიფიქროთ, რომ უკვე ანტიკური ხანიდან ამ ადგილზე არსებობდა საფორტიფიკაციო ნაგებობა.

დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში გააკეთა ვ. ჯაფარიძემ. დმანისის ნავალაქარი დიდი და მნიშვნელოვანი ძეგლია, რომელიც უკვე მრავალი წლის მანძილზე ითხრება, საანგარიშო წელს დასრულდა III უბნის XII შენობის თხრა, სადაც აღმოჩნდა მეტად საინტერესო და მდიდარი მასალა — კერამიკა, მოკიჭული ჭურჭელი, მინის სამაჯურებისა და ჭურჭლის ფრაგმენტები და სხვა. განსაკუთრებით საინტერესოა XII შენობის იტაკის დონეზე აღმოჩენილი სამი მონეტა, რომელთაგან ერთი თამარისა და დავითის სახელითაა მოჭრილი, მეორე — რუსუდანის, ხოლო მესამე — ბიზანტიური მონეტაა.

III უბნის XIII შენობის გათხრა ექსპედიციამ დაიწყო საანგარიშო წელს. ამ შენობამ უნეი მასალა მოგვცა — მოკიჭული და მოუჭიკევი კერამიკა, ფიანისი, მინის, რქის და ძვლის ნივთები, ლითონის ნივთები და მონეტები.

დაიწყო მუშაობა IV უბანზე, ჯერჯერობით აღმოჩნდა კერამიკული ფრაგმენტების საინტერესო კოლექცია.

მ. მიწიშვილმა (თანავტორები — ე. ჯანდერი, მ. ჩხატარაშვილი, ლ. ბასიაშვილი) მოგვასხენა „რუსთავის ციხეზე წარმოებულ თხრის შესახებ“.

რუსთავის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ აწარმოვა მუშაობა რუსთავის ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ და სამხრეთ ნაწილში. სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში გამოვლინდა ვარე და შიდა გალავანი, შესასვლელი კარი, შიდა გალავანთან განლაგებული სათავსები, რიყის ქვის დიდი კედელი და სხვ. სამხრეთ სექტორში კი გამოვლინდა შიდა გალავანი კოშკით, პილონებითა და ბურჯით. დასახელებული ობიექტები, როგორც ჩანს, ორჯერ (X და XIII ს.) დანგრეულა, რასაც მოწმობს ნგრევის და ხანძრის კვალი.

ციხეზე წარმოებულ თხრის შედეგად აღმოჩნდა საინტერესო მასალა: ადრე და შუაფეოდალური ხანის კერამიკა (მოკიჭული და მოუჭიკევი) აგური, კრამიტი, მინის ნაწარმი, სამი მონეტა (1187, 1226, 1227 წწ.).

შემდეგი მოხსენება წარმოადგენდა ქინვალის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიშს. მოხსენებელი რ. რამიშვილი, თანავტორები — ბ. ჯორბენაძე, ლ. წითლანაძე, ი. ჯალაღანია, დ. წერეთელი, თ. არჩვაძე, ჯ. გვიასია, გ. დამბაშიძე, ნ. კალანდაძე, რ. ჯატიევი.

ექსპედიციის ხელმძღვანელმა რ. რამიშვილმა შეძლებისდაგვარად დაწერილებით მოგვასხენა თავისი მუშაობის შესახებ. ექსპედიციის სხვადასხვა რაზმები ერთდროულად მუშაობდნენ მრავალ უბანზე.

ქვის ხანის რაზმმა ნაყოფიერი კვლევა-ძიება ჩაატარა დღუშეთ-ბაზალეთის პლატოზე, სადაც ქვის ხანის ნაშთების შემცველ შვიდ ადგილსამყოფელს მიაკვლია. აქ მოპოვებული კაისისა და ობსიდიანის მასალა სხვადასხვა ძეგლისაა.

ბრინჯაოს და რკინის ხანის ძეგლების შემსწავლელი რაზმი სამუშაოებს აწარმოებდა სოფ. ვარსიმანთაჯარში, სადაც აღმოჩნდა სამაროვანი. ამ სამაროვანზე გათხრილ 14 სამარხში დამოწმებული დაკრძალვის წესი და სამარხეული ინვენტარი საშუალებას აძლევს შევხვედრას ვარსიმანთაჯარის სამაროვანი დრეანტიკური ხანით დათარიღოს.

ასევე აღმოჩნდა გვიანბრინჯაოს ხანის სამაროვანი სოფ. მალარსკარში.

გვიანანტიკური და ადრეფეოდალური ხანის ძეგლები ითხრებოდა ახალ ქინვალში.

აქვე იქნა გათხრილი 17 ორმოსამარხი, რომლებმაც საყურადღებო მასალა მოგვცეს.

გვიანანტიკური ხანის მეორე სამაროვანი აღმოჩნდა ახალი ქინვალის დასავლეთ ნაწილში.

ახალ ქინვალში გაითხარა ორი სამშენებლო დონის შემცველი ნამოსახლარი. ზედა სამშენ-

ნებლო დონე ადრეფეოდალური ხანის პირველი საუკუნით თარიღდება, ხოლო ქვედა საამშენებლო დონე გვიანანტიკური ხანით.

საკუთრივ ქინვალში წარმოებდა რუსთაველის ეპოქის ძეგლების შესწავლა. აქ ითხრობოდა „ნაქალაქარის“ უბნის სამაროვანი. ამ სამაროვანზე გაითხარა ასამდე კოლექტიური სამარხი, რომელთა შორის ბევრია აკლდამა. აქედან მოპოვებული მასალა საშუალებას იძლევა მთლიანად სამაროვანი ზოგადად XI—XIII საუკუნეებით დათარიღდეს.

„ნაქალაქარის“ სამაროვნის ძირითად უბანზე აღმოჩნდა მრავალსათვისიანი ხუროთმოძღვრული ნაგებობის ნაშთები და სხვ.

შუა და გვიანფეოდალური ხანის ფენები გამოვლინდა ხერთვისის კოშკზე, გვიანფეოდალური ხანის ფენები — ქინვალში ზურგთან კოშკზე — „დედაციხეზე“.

ექსპედიციის ერთმა რაზმმა ჩაატარა სამუშაოები ყაზბეგის რაიონში. აქ დარიალის ხეობაში გაითხარა ადრე მოპოვებული სამაროვანი, რომელიც სამარხული ინვენტარის მიხედვით ადრეფეოდალური ხანით იქნა დათარიღებული.

დაზვერვები მიმდინარეობდა ლალაურისა და გუდრუხის ხეობებში, სადაც მიკვლეულია დიდი ნასოფლარები.

ამ ექსპედიციასთან კავშირში მუშაობდა ქინვალის ეთნოგრაფიული ექსპედიციაც (ხელმძღვანელი ი. კუონია), რომელიც სწავლობდა ქინვალელთა და ახლომდებარე სოფლების მცხოვრებთა ყოფას.

მოისმინეს ლ. შერვაშიძის მოხსენება გუმისთის ციხის შესახებ. მომხსენებელმა დაახასიათა ჩატარებული სამუშაოები. გუმისთის ციხე, მისი წყობის და იქ მოპოვებული მასალის საფუძველზე დაათარია XIV ს. და XV ს. დასაწყისით.

სესიის ყველა მოხსენება ფართოდ იყო ილუსტრირებული დიაპოზიტელებით.

სესიის ბოლო სხდომაზე ო. ლორთქიფანიძემ შეაჯამა სესიის მუშაობის შედეგები. მან აღ-

ნიშნა, რომ 1972 წ. მეცნიერული და ზოგადკულტურული თვალსაზრისით დიდმნიშვნელოვან აღმოჩენებს ჰქონდა ადგილი. ამიტომ ესეისაც ძალიან ნაყოფიერი აღმოჩნდა.

ო. ლორთქიფანიძემ განსაკუთრებით შეაჩერა ყურადღება იმ ხარეგზეზე, რომლებიც გასული წლის მუშაობაში შეინიშნებოდა და იმ ამოცანებზე, რომლებიც ჩვენმა სესიამ დასახა. მან აღნიშნა, რომ მომხსენებლები არ იყვნენ შეზღუდულნი რეგლამენტით, რამაც მისცა მათ საშუალება უფრო ვრცელი ინფორმაცია მოეწოდებინათ ჩვენთვის, მაგრამ მსხვილ კონკრეტულ რეგლამენტებს შედეგების შეჯამებისათვის დრო მანაც არ აღმოაჩნდათ საკმარისი — მომხსენებლები იძულებული იყვნენ მხოლოდ ძირითადი და უმთავრესი შედეგები გადმოეცათ. მისი აზრით, არ იქნებოდა ურიტო, რომ მომავალში იმ ანგარიშების სრულყოფისათვის დიდმა, მრავალრაზმიანმა ექსპედიციებმა საკუთარი საანგარიშო სესიები მოაწყონ.

ო. ლორთქიფანიძემ გამოთქვა თავისი მოსაზრება გათხრის მეთოდის შესახებ. მან აღნიშნა, რომ უნდა მკაცრად შეიზღუდოს თითქოსდა სტრატეგიადის დადგენის მიზნით წარმოებული მცირე გათხრები, რადგან ამგვარი გათხრის შედეგად წარმოდგარი სურათი უმეტეს შემთხვევაში არ იძლევა ძეგლის ხასიათის გარკვევის საშუალებას. მიუხედავად ამისა, ამ მცირე თხრით გამოვლენილი მასალის საფუძველზე ისმება დიდი პრობლემები და მათი გადაჭრის ცდასაც აქვს ადგილი.

შემდეგ მან აღნიშნა, თუ რაოდენ აუცილებელია დღევანდელ ეტაპზე გადაიდგას კონკრეტული ნაბიჯი არქეოლოგიური წყაროების ფორმალისაციისაგან, რაც ერთგვარად დავეიცავს არქეოლოგიური მასალების ინტერპრეტაციისას გარკვეული სუბიექტურობისაგან.

დაბოლოს, ო. ლორთქიფანიძემ კვლავ გაუსვია ხაზი ანგარიშების წარდგენისას სრული ინფორმაციის აუცილებლობას.

მანანა ვაბუნიძე

სამეცნიერო სესია მესტიაში

1973 წლის 28 აგვისტოს დაბა მესტიაში ჩატარდა აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის საანგარიშო სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი სვანეთის 1972 წლის კომპლექსური ექსპედიციის მუშაობის შედეგებისადმი.

სესია შესავალი სიტყვით გახსნა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდენტმა, აკადემიკოსმა ი. ვეკუაძემ. მან გააცნო დამსწრეებს საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოს და საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმის დადგენილებანი სვანეთის ისტორიულ-ეთ-

ნორაფიული მუზეუმის მეცნიერებათა აკადემიის სისტემაში გადასვლის შესახებ, აკად. ი. ვეკუამ ისაუბრა იმ პერსპექტივებზე, რომლებიც ისახება ამ ღონისძიების შედეგად. კერძოდ, მან აღნიშნა, რომ მომავალში უფრო მეტი ყურადღება დაეთმობა სევანეთის ისტორიის და კულტურის შესწავლას, რამდენადაც მას ხელმძღვანელობას გაუწევს ისეთი ავტორიტეტული სამეცნიერო ცენტრი, როგორცაა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმს, რომლის ფილიალადაც ცხადდება სევანეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი, დასჭირდება დიდი სამუშაოების ჩატარება სევანეთის ისტორიის კვლევისა და სიძველეთა ძეგლების შესწავლის სწორი დაგეგმვისა და სამუშაოთა მაღალ მეცნიერულ დონეზე წარმართვისათვის.

„სევანეთის ისევე, როგორც საქართველოს სხვა მთიან რაიონებს — აღნიშნა აკად. ი. ვეკუამ, — თავისებური მიდგომა ესაჭიროება; მომავალში, საქორი იქნება ყურადღება გამახვილდეს არა მარტო სიძველეთა ძეგლებზე, არამედ კვლევის საგნად უნდა გაგზადდეს სხვა აქტუალური საკითხებიც. ჩვენი აზრით, მეცნიერულად უნდა იქნას შესწავლილი სევანეთის და საერთოდ მთიანი რაიონების ეკონომიური პირობები და შემუშავდეს მთიანი მხარის ეკონომიური დარაიონების პრინციპები, რომ შეიქმნას მყარი ეკონომიური საფუძვლები მთიან რაიონებში მოსახლეობის კეთილდღეობისათვის, რათა მოსახლეობის ბარის რაიონებში გადასახლების ბუნებრივმა პროცესმა არ გამოიწვიოს მისი მიტოვებათა რისკების მკვეთრი შეცოვრება, რაც, ცხადია, სასურველი არ არის.

ასეთი დიდიმნიშვნელოვანი საკითხების გადაწყვეტაში სევანეთში დაფუძნებული სამეცნიერო ცენტრის — საქართველოს მუზეუმის ფილიალის ამოცანები განსაკუთრებულადაა დასაპტირებული“.

სევანეთის 1972 წლის კომპლექსური ექსპედიციის ხელმძღვანელი, ისტორიის მეცნ. კანდიდატი მ. ჩაჩათოლიანი სესიაზე გამოვიდა მოხსენებით: „სევანეთის მატერიალური კულტურის ძეგლები“. მომხსენებელმა ილაპარაკა უშუალოდ და კალაში დაცული ისტორიული ძეგლების შესახებ, აღნიშნა, რომ ექსპედიციამ ჩაატარა ამ სოფლების ეკლესიებში დაცული ნივთების აღრიცხვა, აღწერა, დასუფთავება, დანომრვა და ფოტოფიქსაცია. სულ აღმოჩნდა 230 ხატი და ჭვარი, სხვადასხვა პირების მიერ შეწერილი, 1313 დასახელების საეკლესიო ინვენტარი — ქვაბები, სკივრები, ყუთები და სხვა, სულ 4214 ერთეული. უშუალოდ და კალის ეკლესიებში დაცული 235 ხატი-

დან და ჭვარიდან ამოწერილია 400-ზე მეტი პეღური წარწერა. ექსპედიციის მიერ პირველად იქნა მიკვლეული მეცნიერებისათვის დღემდე უცნობი ნივთიერი მასალა. მათ შორის განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა ლავურკის ეკლესიის წახანავთან ჭოხებზე მოთავსებული ოცი ქართული წარწერა.

ახლად აღრიცხულ ნივთებს შორის ყურადღებას აიპყრობს მლოცველების მიერ საუკუნეების მანძილზე შეწერილი ნივთიერი მასალა, რომელთა რაოდენობა 4000 ერთეულს აღემატება, მათ შორის არის: ბრინჯაოს ნაჭახები, სატეხები, ნამგლები, ისრისპირები, მარგალიტის, მინის, ლითონის, ქვისა და ქარვის მძივები, მინისა და ვერცხლის სმარაგები, სხვადასხვა პერიოდის ნუმიზმატიკური მასალა, ვერცხლის და სპილენძის ჭურჭელი, სამკაულები.

„ლაგურკის და უშგულის ეკლესიებში დაცული საკურთხეველის წინამდებარე ჯვრები“ — ასეთი იყო ხელოვნებათმცოდნეობის, კანდიდატი, რ. ყენიაის მოხსენების თემა. ავტორმა შესწავლა უშგულის, ლავურკის, წვირმის, აღიშისა და სევანეთის სხვა ეკლესიებში დაცული საკურთხეველის წინამდებარე ჯვრები და მათი როლი სევანეთის ეკლესიების შიდა სივრცეში.

მოსხენებაში განხილული ლავურკის და ჩაქაშის ეკლესიებში დაცული ჯვრები კომპოზიციურ-მხატვრული გადაწყვეტილებისა და გამოსახულების შერჩევის მხრივ განვითარებული შუა საუკუნეების პერიოდის სევანური ტელური ხელოვნების დამახასიათებელი ნიმუშებია.

ისტორიის მეცნ. კანდიდატმა ვ. სილოგავამ წაიკითხა მოხსენება „ისტორიული საბუთები წმ. კვირიკესა და ივლიტას ეკლესიიდან“. ავტორი იხილავს კალის წმ. კვირიკეს და ივლიტას ეკლესიებში აღმოჩენილ ქართული დილომატიკის უნიკალურ ძეგლებს — სავაგებოდ გათლილ ხის ნაჭრებზე დაწერილ სიგელებს, რომლებსაც XIV—XV საუკუნეებით ათარიღებს. საბუთები ეხება კალის, უშგულის, ხალდეს და წვირმის ხეების მცხოვრებლებს. კერძო პირებს შორის დადებულ აქტებთან ერთად მრავლად არის ისეთი საბუთი, რომლებშიც ერთ-ერთ იურიდიულ მხარეს მთელი თემი წარმოადგენს. დოკუმენტებს ერთმანეთთან აღგენენ კერძო პირები, ორი ან რამდენიმე ხევი, კერძო პირი და ხევი. აღნიშნული საბუთები შუა საუკუნეების სევანეთის სოციალურ-ეკონომიური მდგომარეობის თვალსაჩინო სურათს ვეიხატავდნენ და მათ ამ საკითხების კვლევისას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდათ. აღსანიშნავია, რომ საქართველოს სხვა

კუთხეებში ხის ნაჭერზე დაწერილი საბუთები არსად გვხვდება.

მოსხენება „უშგულისა და კალის ეკლესიებში დაცული არქეოლოგიური მასალა“ — წაკითხა უმცრ. მეცნ. თანამშრომელმა შ. ჩართოლანმა. მომხსენებელმა წინასწარ ანგარიშის სახით წარმოადგინა უშგულისა და კალის ეკლესიებში მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური კლასიფიკაციის ზოგადი სურათი.

ისტ. მეცნ. კანდიდატმა ლ. ბედუკიძემ წაკითხა მოხსენება — „ხეზე კვეთილობის ზოგერთი ნიმუში სევანთიდან“. მოხსენებაში განხილულია უშგულისა და კალის ეკლესიებში დაცული ჩუქურთმიანი ავეჯი და დეკორის ხასიათის მიხედვით გამოყოფილია ერთი ჯგუფი, სადაც გეომეტრიული სახეების გვერდით გვხვდება სიუჟეტური კვეთილობა, რომლის ახსნა სევანების მიერ შემუშავებული საკულტოსარიტუალო ჩვეულებათა მიხედვით ხერხდება, ზოლო ზოგერთ სახეობაზე მოცემული გამოსახულებანა — ცხენები, ხელი, აღამიანები, ხაზოვანი ნახატების სერიას მიეკუთვნება და თავის ახსნას ლიფანდის მხატვრობაში პოულობს.

უმცრ. მეცნ. თანამშრომელმა მ. მაკალათიამ წაკითხა მოხსენება „წარმართული ხასიათის ზოგერთი საკულტო ძეგლი სევანთში“. მომხსენებელმა განიხილა უშგულისა და კალის ეკლესიებში დაცული მასალა, რომელსაც ეკლესიის დოგმატიკით არაფერი აქვს საერთო ქრისტიანულ სარწმუნოებასთან — ჯიხვის, არჩვის და ირმის რქები, ჯიხვის გამოსახულება საეკლესიო ინვენტარზე. ქრისტიანულ ტაძარში გარეული ნადირის რქების შეწირვა წარმართული ხანიდან მომდინარეობს და გარკვეულ რწმენა-წარმოდგენებს უკავშირდება.

სესიის მუშაობაში მონაწილეობა მიიღეს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა, პროფესორმა შ. ძიძიგურმა და ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის დირექტორმა, პროფესორმა ლ. ქილაშვილმა.

სესიის მუშაობა შეაჯამა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდენტმა, აკადემიკოსმა ი. ვეკუაძემ.

300630 ნიკოძე

საზოგადოებრივ მეცნიერებათა დარგში ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა ნაშრომების III რესპუბლიკური კონკურსი

საქართველოს ალკ-ის ცენტრალურმა კომიტეტმა, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმმა, საქართველოს სსრ უმაღლესი და სპეციალური საშუალო განათლების და განათლების სამინისტროების კოლეგიებმა მიიღეს დღგენილება საზოგადოებრივ მეცნიერებათა დარგში ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა ნაშრომების III რესპუბლიკური კონკურსის ჩატარების შესახებ 1973—1974 წწ.-ში. დამტკიცდა ამ კონკურსის დებულება და კონკურსის ჩასატარებლად შეიქმნა საორგანიზაციო კომიტეტი, რომლის თავმჯდომარეა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ვიცე-პრეზიდენტი აკად. ი. აბაშიძე, ხოლო მოადგილეები საქართველოს ალკ ც. კ.-ის მდივანი ნ. ფოფხაძე, მინისტრის მოადგილეები უ. ობოლაძე და ზ. ფორაქიშვილი. დადგენილია, რომ კონკურსში გამარჯვებული მეცნიერი მუშაკები დაჯილდოვდებიან ლაურეატის დიპლომითა და პრემიით 200 მანეთის ოდენობით (3 პრემია), ხოლო სხვა გამორჩეული ნაშრომების ავტორები — წამახალისებელი პრემიებით 100 მანეთის რაოდენობით (4 პრემია). გათვალისწინებულია ლაურეატების ნაშრომების გამოქვეყნება ჟურნალ „მაცნეში“ და ჟურნალ „სკოლა და ცხოვრების“ დამატებებში.

საკონკურსო ნაშრომები წარმოდგენილ უნდა იქნას 1974 წლის 1 აპრილისათვის.

კონკურსზე დაიშვებიან, როგორც გამოქვეყნებული წიგნების, ბროშურების, წერილების, ნარკვევების, სასწავლო-მეთოდური ლიტერატურის, ასევე, ხელნაწერის სახით წარმოდგენილი ნაშრომების ავტორები. კონკურსი იწარმოებს შემდეგ სამეცნიერო დისციპლინებში: მარქსისტულ-ლენინური ფილოსოფია, მეცნიერული კომუნისმი, პოლიტიკური ეკონომიკა, კონკრეტული ეკონომიკა, სკკპ ისტორია, ალკ-ის ისტორია, ახალგაზრდობის საერთაშორისო მოძრაობა, სამართალი, ფსიქოლოგია, პედაგოგია და ახალგაზრდობის კომუნისტური აღზრდის პრობლემები. საკონკურსო ნაშრომები უნდა წარმოადგენდნენ დამოუკიდებლად შესრულებულ გამოკვლევებს საზოგადოებრივ მეცნიერებათა აქტუალურ პრობლემებზე, რომლებიც განსაზღვრულია სკკპ ცკ-ის 1967 წლის 15 აგვისტოს დადგენილებით „საზოგადოებრივ მეცნიერებათა შემდგომი განვითარების და კომუნისტურ მშენებლობაში მათი როლის ამაღლების ღონისძიებათა შესახებ“ და სკკპ XXIV ყრილობის დოკუმენტების მიხედვით.

კონკურსზე ნაშრომების წარმოდგენის უფლება აქვთ დაწესებულებების სამეცნიერო სამსახურებს, მათ განყოფილებებს, ლაბორატორიებსა და სექტორებს, საზოგადოებრივ მეცნიერებათა კათედრებს, ალკ-ის კომიტეტებს, ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა საბჭოებს.

საკონკურსო ნაშრომთან ერთად ავტორმა უნდა წარმოადგინოს შემდეგი დოკუმენტები: რეცენზია-რეკომენდაცია, ნაშრომის დახასიათება, ნაშრომის მოკლე ანოტაცია (2—3 გვერდის ოდენობით) და დახასიათება ავტორის სამეცნიერო და საზოგადოებრივი საქმიანობის შესახებ.

წარმოდგენილ დოკუმენტებში, გარდა ნაშრომისა და მისი ავტორის საქმიანობის შეფასება-დახასიათებისა, აუცილებლად უნდა აისახოს შემდეგი მონაცემები: სად შესრულდა ნაშრომი, შესრულების წელი, მოცულობა, ილუსტრაციებისა და რუკების რაოდენობა, ბიბლიოგრაფიის მოცულობა, ავტორის გვარი, სახელი, მამის სახელი, დაბადების წელი (ავტორის ასაკი არ უნდა აღმატებოდეს 33 წელს), პარტიულობა, ეროვნება, თანამდებობა, განათლება, გამოქვეყნებული ნაშრომების სია, დახასიათებას ამოწმებენ დაწესებულების ხელმძღვანელი, პარტიული და კომკავშირული ორგანიზაციების მდივნები.

კონკურსის შეჯამება მოხდება 1974 წლის აპრილ-მაისში ახალგაზრდა მეცნიერი მუშაკებისა და ლექტორების რესპუბლიკურ კონფერენციაზე. ამის შემდეგ, საუკეთესოდ მიჩნეული ნაშრომები წარდგება საკავშირო კონკურსზე, რომლის შეჯამება 1974 წლის დეკემბერში მოხდება.

ნაშრომები უნდა წარდგეს საორგანიზაციო კომიტეტში ორ ეგზემპლარად (ხელნაწერი ნაშრომების წარდგენისას აუცილებელია ხელნაწერის პირველი ეგზემპლარის წარდგენა). საორგანიზაციო-კომიტეტის მისამართია: თბილისი, 380007, მინაბლის ქუჩა 11, საქართველოს ალკ ცენტრალური კომიტეტი, მეცნიერი ახალგაზრდობის სექტორი.

გერმანე გობეჯიშვილი

ქართულმა საისტორიო მეცნიერებამ დიდი დანაკლისი განიცადა. მოულოდნელად ვარდა-იცვალა ქართული კულტურის ისტორიის შველევარი, ცნობილი არქეოლოგი, სკკპ წევრი 1945 წლიდან გერმანე თედორეს ძე გობეჯიშვილი.

გ. გობეჯიშვილი დაიბადა 1911 წელს ონის რაიონის სოფ. ღებში, გლეხის ოჯახში. 1932 წელს შევიდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტზე. რომელიც დაამთავრა 1937 წელს.

სტუდენტობის წლებში წარჩინებული სწავლისა და არქეოლოგიისადმი სიყვარულებით ინტერესის გამოჩენის გამო, პროფ. გ. ნიორაძემ, 1936 წ. ჯერ კიდევ სტუდენტი გ. გობეჯიშვილი დაინიშნა საქართველოს არქეოლოგიის ინსტიტუტის უმცროს მეცნიერ თანამშრომლად.

1938 წ. ჩარიცხულ იქნა ახლადშექმნილი ენიმკის ასპირანტად, რომელიც დაამთავრა 1941 წ., ხოლო 1943 წ. წარმატებით დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ინსტიტუტში.

1943—50 წლებში მუშაობდა ამავე ინსტიტუტში არქეოლოგიის განყოფილების გამგის მოვალეობის აღმსრულებლად, 1950—1959 წწ. იმავე განყოფილების უფროს მეცნიერ თანამშრომლად, ხოლო 1960 წლიდან ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიის განყოფილების გამგედ.

ქართული ისტორიოგრაფია იცნობს გერმანე გობეჯიშვილს ბრწყინვალე არქეოლოგიური აღმოჩენებითა და განმაზოგადებელი გამოკვლევებით.

უღრესად საინტერესოა გ. გობეჯიშვილის გამოკვლევები „ბრინჯაოს უძველესი ქართული ბალთები“, და „უახლესი ქართული ოქ-

როს ფული“. პირველი ნაშრომი შეიცავს ძველი ქართული ხელოვნების შესანიშნავი ნიმუშების — ბრინჯაოს ჭვირული ბალთების მხატვრულ-ისტორიულ ანალიზს, მეორეში კი ავტორი იხილავს მანამდე სპეციალურ ლიტერატურაში აღ. მაკედონელისა და ლი. ზიმაქეს მიბაძულობათა სახელით ცნობილ მონეტას.

მონეტის ამ ტიპის წარმოშავლობის, იკონოგრაფიულ თავისებურებათა შესწავლისა და მიმოკვლევის არეალის გათვალისწინებით მან იგი, უძველეს კოლხურ ოქროს მონეტად მიიჩნია. განსაკუთრებით საგრძნობია გ. გობეჯიშვილის დამსახურება ქართულ-კავკასიური მეტალურგიული კულტურის საწყისი საფეხურების გარკვევა-შესწავლის საქმეში. პრობლემას აშუქებს მისი ნაშრომები „ძველი ქართული სამთამანდო და მეტალურგიული წარმოების ნაშთები სოფ. ღებთან“, „ძველი კულტურის კერა რიონის სათავეებში“, აგრეთვე „საქართველოს არქეოლოგიის“ საუნივერსიტეტო კურსში შესული ნარკვევები: „შუა ბრინჯაოს ხანი“, „ქვიან ბრინჯაოს ხანის ძეგლები დასავლეთ საქართველოში“ და „ბრინჯაოსა და რკინის მეტალურგიის საწყისი საფეხური“.

მნიშვნელოვანია გ. გობეჯიშვილის მიერ 1952 წ. გამოქვეყნებული სამეცნიერო-პოპულარული ნარკვევი „არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში“, რომელიც წლების განმავლობაში საქართველოს არქეოლოგიის სახელმძღვანელოს მაგიერობას უწევდა სტუდენტებს, ასპირანტებსა და ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკებს.

გ. გობეჯიშვილის კვლევა-ძიებებს საქართველო-კავკასიის ადრეული ლითონის ხანის კულ-

ტურის ისტორიის დარგში უფრო ღრმა შინა-
 არსი მიეცა ქვემო ქართლის ნასოფლარებისა
 თუ ვორასამარხების შესწავლასთან დაკავში-
 რებით. აქ დადასტურებული ნაგებობის ფორ-
 მების, დაკრძალვის წესისა და მრავლისმეტყ-
 ველი არქეოლოგიური მასალის შესწავლამ აე-
 ტორის საშუალება მისცა ახალი შუქი მოეფინა
 ჩვენი შორეული წინაპრების სამეურნეო-კულ-
 ტურული, საყოფაცხოვრებო ვითარებისა და
 სარწმუნოების საკითხებისათვის.

მნიშვნელოვანი წვლილი აქვს შეტანილი
 გ. გობეჯიშვილის აგრეთვე მცხეთის არქეოლო-
 გიური ძეგლების შესწავლის საქმეში. საამი-
 სოდ საკმარისია აღინიშნოს მცხეთაში შესწავ-
 ლილ ძეგლთა კარგა მონრდილი ჯგუფის კაპი-
 ტალური პუბლიკაცია, რაც მან თავისი კოლე-
 გების თანავეტორობით შეასრულა ქართულ
 (1955 წ.) და რუსულ (1958 წ.) ენებზე: ნაშ-
 რომში „მცხეთა, I“ (არმაზისხევის არქეოლო-
 გიური ძეგლები 1937—1946 წწ. ვანთხარის
 მიხედვით). ამ ნაშრომში მოცემულია არქეო-
 ლოგიური ძეგლების ზუსტი და თვალსაჩინო
 აღწერილობა, ამასთანავე მიღებულია არაერთი
 დიდმნიშვნელოვანი დასკვნა.

გ. გობეჯიშვილი გამოირჩეოდა როგორც
 ეულისხმიერი პედაგოგი-აღმზრდელი თბილისის

სახელმწიფო უნივერსიტეტის არქეოლოგიის
 სპეციალობის სტუდენტებისა და მზრუნველი
 ხელმძღვანელი მათი შემდგომი მეცნიერული
 წრეთობისას საქართველოს მეცნიერებათა აკა-
 დემიის სისტემაში. მისაბაძ მონღოუმებასა და
 საგანგებო ინტერესს იჩენდა განსვენებული
 მეცნიერი კავკასიის მთიანეთის მოძმე ხალხე-
 ბის წარმოგზავნილთა გამოზრდის საქმეში. აფ-
 ხაზი, ოსი, ჩერქეზი თუ სხვა ყოველთვის პოუ-
 ლობდა საჭირო მხარდაჭერას, რჩევასა და და-
 ხმარებას გულისხმიერი მასწავლებლისაგან.

მეცნიერული სიმწიფისა და შემოქმედებითი
 ენერჯიის ფართოდ გაშლის პერიოდში შეწყდა
 გ. გობეჯიშვილის ცხოვრება. მისი მოწაფეები-
 სა და კოლეგების საბაბით მოვალეობას წარმო-
 ადგენს გამოსაქვეყნებლად მოამზადონ მისი
 ხელნაწერის სახით დატოვებული ნაშრომები,
 აგრეთვე მისი ხელმძღვანელობით წარმოებუ-
 ლი გათხრების დროს მოპოვებული შესანიშნა-
 ვი არქეოლოგიური მასალა, რომლის გამოსა-
 ცემად მომზადება განსვენებულ მკვლევარს არ
 დასცალდა.

გ. გობეჯიშვილის ხსოვნა მუდამ დარჩება მისი
 კოლეგებისა და მოწაფეების მესხიერებაში.

ნიკოლოზ ნიკოლაიშვილი

გარდაიცვალა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის უფროსი მეცნიერ თანამშრომელი, სკკპ წევრი 1941 წლიდან ნიკოლოზ ვიორგის ძე ნიკოლაიშვილი. იგი დაიბადა 1908 წ. მახარაძის რაიონის სოფელ ბახვში ვლენის ოჯახში.

შრომით საქმიანობას ნ. ნიკოლაიშვილი იწყებს 1926 წლიდან, ჯერ ჩაქვის ჩაის ქარხანაში, შემდეგ კი ბათუმის ნავსადგურში მუშად. იმავე დროს სწავლობდა მუშადაკში, რომლის დამთავრების შემდეგ სწავლა განაგრძო ამიერკავკასიის 26 კომისრების სახელობის კომუნისტურ უნივერსიტეტში, რომელიც დაამთავრა 1932 წ. 1938—1941 წწ. სწავლობდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასპირანტურაში.

ამს. ნ. ნიკოლაიშვილი 1932—1941 წწ. მუშაობდა სხვადასხვა საბასუნისმგებლო თანამდებობებზე: საქართველოს სსრ ცაკის თავმჯდომარის რეფერენტად, საქართველოს კბ ცკ-თან არსებული პარტიის ინსტიტუტის მეცნიერ მუშაკად, აჭარის ასსრ რევოლუციური მუზეუმის დირექტორის მოადგილედ, საქართველოს სსრ რადიოკომიტეტის პროპაგანდის განყოფილების კორესპონდენტად.

ნ. ნიკოლაიშვილი მონაწილეობდა დიდ სამამულო ომში; იბრძოდა ჩრდილოეთის ფრონტზე, იყო შეავტომატეთა ასეულის მეთაური. მას მიღებული აქვს შთაერობის ჯილდოები — ორდენები და მედლები.

ომის შემდეგ პერიოდში ნ. ნიკოლაიშვილი მოღვაწეობდა სხვადასხვა დაწესებულებებში. საქართველოს კბ თბილისის კომიტეტში ლექტორ-კონსულტანტად, უფროს მასწავლებლად პუშკინის სახ. პედაგოგიურ ინსტიტუტში, აგრეთვე სოსუმისა და ბათუმის პედაგოგიურ ინსტიტუტებში ისტორიის კათედრაზე. საქართველოს კბ ცკ-თან არსებული ლენინის მუზეუმის მეცნიერ თანამშრომლად; 1960 წლიდან კი მუშაობას იწყებს ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში.

ნ. ნიკოლაიშვილმა 1954 წ. წარმატებით დიაცვა საკანდიდატო დისერტაცია თემაზე: „პარიზის კომუნა და XIX ს. 70-იანი წლების ქართული საზოგადოებრიობა“. მან გამოაქვეყნა მრავალი მეცნიერული სტატია, რომლებშიც გაშუქებულია XIX და XX სს. დამდეგის

საქართველოს რევოლუციურ-დემოკრატიული მოძრაობისა და მოძმე ხალხებთან (რუს, უკრაინულ, სომეხ და პოლონულ ხალხებთან) ქართველი ხალხის ისტორიული თანამეგობრობის საკითხები. უკანასკნელ წლებში იგი მუშაობდა ქართველი და პოლონელი ხალხების მეგობრული ურთიერთობის საკითხებზე XIX—XX საუკუნეებში.

ნ. ნიკოლაიშვილი ეწეოდა აქტიურ საზოგადოებრივ მოღვაწეობას კალინინის რაიონის ალკ რაიკომთან არსებულ კომკავშირის ვეტერანთა საბჭოში. იგი იყო უღირსად გული-სხმიერი, სპეტაკი, გულბოილი ადამიანი, პრინციპული კომუნისტი. მისი გარდაცვალება მძიმე დანაკლისია ჩვენი ისტორიკოსების კოლექტივისათვის.

6. 68/7

1806 1 306.

Индекс 76197

